IRENE

VALLEJO

Infinitul într-o trestie

IRENE VALLEJO

Infinitul într-o trestie

Inventarea cărţilor în lumea antică

Traducere din limba spaniolă şi note de

Silvia-Alexandra Ştefan

Editura Pandora M

2022

Autor: Irene Vallejo
Titlul original: *El infinito en un junco*

La invención de los libros en el mundo antiguo
Copyright © 2019

O.P. 16, Ghişeul 1, C.P. 0490, Bucureşti
Tel.: +4 021 300 60 90 ; Fax: +4 0372 25 20 20
www.pandoram.ro

ISBN (print): 978-606-978-333-7
ISBN (EPUB): 978-606-978-615-4

Pandora M face parte din Grupul Editorial TREI

Editori:
Magdalena Mărculescu
Silviu Dragomir
Fondator:
Ion Mărculescu, 1994
Director editorial:
Bogdan-Alexandru Stănescu
Redactare:
Cezar Petrilă
Design:
Andrei Gamarţ
Director producţie:
Cristian Claudiu Coban
Dtp:
Daniel Eberhat

Mamei mele,
Mână fermă de bumbac

„Par desene,
dar înăuntrul literelor sunt voci.
Fiecare pagină este o cutie infinită de voci."
MIA COUTO,
Trilogia din Mozambic

„Semnele inerte ale unui alfabet
devin sensuri pline de viaţă în minte.
Scrisul şi cititul ne transformă organizarea mentală."
SIRI HUSTVEDT,
Trăieşte, gândeşte, priveşte

„Îmi place să-mi imaginez cât de perplex ar fi rămas
bunul Homer, oricine ar fi fost el,
să-şi vadă epopeile pe rafturile
unei fiinţe atât de neimaginabile pentru el cum sunt eu,
în mijlocul unui continent despre care nu se ştia nimic."
MARILYNNE ROBINSON,
Când eram mică, îmi plăcea să citesc

„Cititul este întotdeauna o strămutare, un voiaj,
o călătorie de regăsire a sinelui. Cititul,
chiar dacă e în general un act sedentar,
ne readuce la condiţia noastră de nomazi."
ANTONIO BASANTA,
Citeşte împotriva neantului

„Cartea este, mai ales,
un recipient în care se odihneşte timpul.
O capcană minunată cu care inteligenţa
şi sensibilitatea omenească

au învins condiţia efemeră, fluidă
a experienţei de a trăi
spre neantul uitării.”

EMILIO LLEDÓ,
Cărţile şi libertatea

Prolog

Grupuri misterioase de bărbaţi străbat călare drumurile Greciei. Ţăranii îi privesc cu neîncredere de pe câmpuri sau din pragul uşilor. Din experienţă ştiu că doar cei periculoşi călătoresc: soldaţi, mercenari şi traficanţi de sclavi. Se încruntă şi bombăne până-i văd dispărând la orizont. Nu le plac străinii înarmaţi.

Călăreţii galopează fără să-i bage-n seamă pe ţărani. Luni de zile au escaladat munţi, s-au strecurat prin defileuri, au traversat văi şi râuri, au navigat de la o insulă la alta. Muşchii şi rezistenţa lor au devenit de fier de când şi-au asumat această misiune ciudată. Ca să-şi îndeplinească sarcina trebuie să se aventureze prin zonele pline de violenţă ale unei lumi care se află aproape mereu în război. Sunt vânători porniţi în căutarea unor prăzi ceva mai speciale – tăcute, inteligente, care nu lasă nicio urmă.

Dacă aceşti emisari ce stârnesc nelinişte s-ar aşeza în taverna vreunui port să bea vin, să mănânce caracatiţă friptă, să vorbească şi să se îmbete cu necunoscuţi (ceea ce, din prudenţă, nu fac niciodată), ar putea înşira poveşti nemaipomenite din călătoriile lor. Au pătruns în zone pustiite de ciumă. Au traversat regiuni pârjolite de incendii, au văzut cenuşa fumegândă a distrugerii şi brutalitatea rebelilor şi mercenarilor aflaţi pe picior de război. Cum încă nu există hărţi ale acestor ţinuturi întinse, s-au pierdut şi au rătăcit zile întregi în bătaia soarelui ori prin stihiile furtunilor. Au fost nevoiţi să bea apă stătută, care le-a provocat pântecării

înfiorătoare. Ori de câte ori plouă, căruţele şi măgăriţele se împotmolesc în bălţile mocirloase; cu strigăte şi înjurături, au tras de ele până au căzut în genunchi şi-au sărutat glodul. Când noaptea îi găseşte departe de orice adăpost, numai pelerina îi mai apără de scorpioni. Au cunoscut tortura înnebunitoare a puricilor şi frica nesfârşită de tâlharii care infestează drumurile. Adeseori, călărind prin pustietăţi nemărginite, le îngheaţă sângele în vine la gândul că un grup de bandiţi, fără să scoată un sunet, ascunşi după vreun cot al drumului, abia aşteaptă să se arunce asupra lor şi să-i ucidă cu sânge-rece, să-i tâlhărească, abandonându-le apoi, prin tufişuri, cadavrele calde încă.

E normal să le fie frică. Regele Egiptului le-a încredinţat sume mari de bani ca să-i îndeplinească ordinele pe celălalt ţărm al mării. Pe atunci, la doar câteva decenii după moartea lui Alexandru, era foarte riscant să călătoreşti având asupra ta o mare avere, aproape o sinucidere. Şi chiar dacă pumnalele tâlharilor, bolile contagioase şi naufragiile ameninţau să zădărnicească o misiune atât de costisitoare, faraonul insistă să-şi trimită agenţii din ţara Nilului, să treacă graniţe şi să străbată distanţe mari, în orice direcţie. Îşi doreşte cu ardoare, cu nerăbdare şi cu o dureroasă sete să aibă acea pradă pe care vânătorii lui secreţi o adulmecă pentru el, înfruntând pericole neştiute.

Ţăranii, care se ivesc la poartă să privească pe furiş, mercenarii şi bandiţii ar fi făcut ochii cât cepele şi ar fi rămas cu gura căscată dacă ar fi ştiut ce urmăreau călăreţii străini.

Cărţi, căutau cărţi.

Era secretul cel mai bine păzit de la curtea egipteană. Domnul celor două Regate, unul dintre cei mai puternici oameni din vremea aceea, ar fi plătit cu viaţa (a altora, se înţelege; aşa-i mereu cu regii) ca să adune toate cărţile din lume pentru Marea sa Bibliotecă din Alexandria. Voia să-şi împlinească visul de a avea o bibliotecă absolută şi perfectă, în care să se regăsească operele tuturor autorilor de la începutul timpului.

Întotdeauna mi-e frică să scriu primele rânduri, să trec pragul unei noi cărţi. După ce am vizitat toate bibliotecile, după ce caietele mele dau pe dinafară de notiţe înflăcărate, după ce nu-mi mai pot găsi niciun motiv rezonabil, nici măcar unul nebunesc, ca să mai aştept, mai amân câteva zile, timp în care îmi dau seama ce înseamnă să fii laş. Pur şi simplu nu mă simt în stare. Totul ar trebui să fie acolo – tonul, simţul umorului, poezia, ritmul, promisiunile. Capitolele încă nescrise ar trebui deja să se cam ghicească singure, luptând să se nască, în pepiniera cuvintelor alese pentru început. Dar cum se face? În clipa asta sunt plină de îndoieli. Cu fiecare carte mă întorc de unde am plecat, la inima tremurândă a tuturor începuturilor. A scrie înseamnă a încerca să descoperim ce am scrie dacă ar fi să scriem, aşa spune Marguerite Duras, trecând de la infinitiv la conjunctiv şi apoi la condiţional prezent şi condiţional perfect, ca şi cum ar simţi pământul alunecându-i sub picioare.

În fond, nu e foarte diferit de toate lucrurile pe care începem să le facem înainte să ştim cum se fac: să vorbeşti o limbă străină, să conduci, să fii mamă. Să trăieşti.

După întreaga agonie a îndoielilor, după ce am epuizat toate amânările şi am înlăturat toate piedicile, într-o seară călduroasă de iulie mă înfrunt cu singurătatea paginii albe. Am hotărât să încep textul cu imaginea unor vânători enigmatici ce-şi pândesc prada. Mă identific cu ei, îmi place răbdarea, stoicismul lor, timpul pe care-l pierd, lentoarea şi adrenalina căutării. Ani la rând am lucrat în cercetare, consultând surse, documentându-mă şi încercând să cunosc materialul istoric. Dar, la momentul adevărului, istoria adevărată şi documentată pe care o descopăr mi se pare atât de uimitoare, încât îmi invadează visele şi capătă, fără să-mi propun aşa ceva, forma unei povestiri. Simt tentaţia de a intra în pielea căutătorilor de cărţi aflaţi pe drumurile unei Europe străvechi, violente şi confuze. Ce-ar fi să încep povestind călătoria lor? Ar merge, poate, dar cum să ţin

deoparte scheletul informaţional de muşchii şi sângele imaginaţiei?

Cred că punctul de plecare este la fel de fantastic precum călătoria în căutarea Minelor Regelui Solomon sau a Arcei pierdute, însă documentele ne arată că a existat cu adevărat în minţile megalomane ale faraonilor egipteni. Poate că pe atunci, în secolul al III-lea î.Hr., a fost prima şi ultima oară când şi-au putut vedea realizat visul de a aduna la un loc toate cărţile lumii, absolut toate, într-o bibliotecă universală. Azi pare intriga unei fascinante poveşti abstracte scrise de Borges – sau, cine ştie, poate chiar marea lui fantezie erotică.

În epoca marelui proiect alexandrin nu exista nimic asemănător cu schimburile comerciale de cărţi dintre diferitele naţii. Cărţile puteau fi cumpărate în oraşele cu o viaţă culturală intensă, dar nu şi în tânăra Alexandrie. Textele spun că regii au abuzat de marile avantaje ale puterii lor absolute pentru a-şi îmbogăţi colecţiile. Ceea ce nu puteau cumpăra confiscau. Dacă era nevoie să capete ori să pustiască culturi întregi ca să obţină cartea mult dorită, ar fi dat ordin să se facă toate acestea, spunând că splendoarea ţării lor era mai importantă decât nişte scrupule minore.

Escrocheria, bineînţeles, făcea parte din repertoriul lucrurilor pe care erau dispuşi să le facă pentru a-şi atinge scopul. Ptolemeu al III-lea tânjea după versiunile oficiale ale operelor lui Eschil, Sofocle şi Euripide, păstrate în arhivele din Atena încă din vremea reprezentaţiilor lor în cadrul festivalurilor de teatru. Trimişii faraonului au cerut cu împrumut valoroasele suluri, în vederea copierii lor de către minuţioşii copişti pe care-i aveau la dispoziţie. Autorităţile ateniene le-au cerut o garanţie exorbitantă, de cincisprezece taleri de argint, echivalentul, astăzi, a milioane de dolari. Egiptenii au plătit suma, le-au mulţumit cu reverenţe pompoase, au jurat solemn că vor înapoia cărţile împrumutate înainte să treacă – să zicem – douăsprezece luni, s-au jurat să se abată asupra lor diverse blesteme groaznice dacă nu aveau să returneze cărţile în stare

perfectă, după care, evident, şi le-au însuşit, renunţând la bani. Conducătorii Atenei au fost nevoiţi să înghită fărădelegea. Mândra capitală din vremea lui Pericle se transformase, dintr-un regat, într-un oraş de provincie incapabil să rivalizeze cu puterea Egiptului, care domina comerţul cu cereale, petrolul din vremea aceea.

Alexandria era principalul port al ţării şi noul său centru vital. De când lumea, o putere economică atât de mare putea să meargă oricât de departe îşi dorea, fără a-şi face probleme. Toate corăbiile care acostau în capitala Bibliotecii, indiferent de unde ar fi venit, erau supuse imediat unor percheziţii. Vameşii luau orice înscris pe care-l găseau la bord, făceau copii pe papirusuri noi, returnau copiile şi păstrau originalele. Cărţile confiscate în felul acesta ajungeau pe rafturile Bibliotecii, însoţite de o scurtă notă care preciza provenienţa („fonduri din corăbii").

Când eşti în vârful muntelui, nicio favoare nu-ţi este refuzată. Se spune că Ptolemeu al II-lea a trimis mesageri suveranilor şi guvernatorilor din fiecare ţară de pe suprafaţa pământului. Printr-o scrisoare sigilată le cerea să aibă amabilitatea de a-i trimite pentru colecţia lui cam tot ce se putea: operele poeţilor şi prozatorilor din regatul lor, ale oratorilor şi filosofilor, ale doctorilor şi prezicătorilor, istoricilor şi ale tuturor celorlalţi.

În plus – iar asta fost poarta mea de intrare în poveste –, regii şi-au trimis pe ameninţătoarele drumuri şi mări ale lumii cunoscute agenţi plini de bani având misiunea de a cumpăra cât mai multe cărţi, precum şi de a căuta, acolo unde existau, cele mai vechi copii. Acest apetit pentru cărţi şi sumele mari pe care ajungeau să le plătească pentru achiziţionarea lor au atras mulţi escroci şi falsificatori. Aceştia ofereau suluri cu texte preţioase false, cunoşteau procedee de învechire a foii de papirus, amestecau mai multe opere într-una singură pentru a o face să pară mai mare decât era şi inventau tot soiul de manipulări abile. Un înţelept cu simţul umorului s-a distrat scriind texte bine

măsluite, adevărate falsuri create pentru a tenta lăcomia Ptolemeilor. Titlurile erau amuzante; s-ar putea comercializa şi astăzi cu multă uşurinţă – de exemplu: *Ce nu a spus Tucidide*. Să-l înlocuim pe Tucidide cu Joyce sau Kafka, şi ne putem imagina speranţele pe care le-ar provoca falsificatorul când ar apărea la Bibliotecă purtând la subraţ memoriile inventate şi secretele de nedezvăluit ale scriitorului.

În ciuda prudentelor suspiciuni de fraudă, cumpărătorilor de la Bibliotecă le era teamă să nu le scape vreo carte care ar fi putut fi valoroasă, riscând astfel să-l înfurie pe faraon. În mod regulat, faraonul trecea în revistă sulurile din colecţia lui cu aceeaşi mândrie cu care-şi trecea în revistă trupele militare. Îl întreba pe Demetrios din Falera, responsabilul cu ordinea din Bibliotecă, câte cărţi aveau până în momentul respectiv. Iar Demetrios îi oferea cifrele la zi: „Sunt deja mai bine de două sute de mii, o, Rege; şi mă străduiesc să ajungem cât mai curând la cinci sute de mii”. Foamea de cărţi dezlănţuită în Alexandria începea să se transforme într-un acces de pasiune nebunească.

M-am născut într-o ţară şi într-o epocă în care cărţile sunt obiecte uşor de obţinut. La mine în casă sunt peste tot. În perioadele de muncă intensă, când iau zeci de cărţi cu împrumut de la diferitele biblioteci care-mi suportă incursiunile, am obiceiul să le las teancuri pe scaune şi chiar pe podea. Le las şi deschise cu faţa în jos, ca nişte acoperişuri în două ape aflate în căutarea unor case pe care să le acopere. Acum, ca să nu-l las pe fiul meu de doi ani să le strice paginile, le ordonez în teancuri pe spătarul canapelei, iar când mă aşez să mă odihnesc le simt în ceafă atingerea colţuroasă. Dacă ar fi să raportez banii pe care i-am dat pe cărţi la preţul chiriilor din oraşul în care trăiesc, concluzia ar fi că sunt nişte chiriaşi destul de costisitori cărţile pe care le am. Dar eu cred că toate, de la cărţile mari de fotografie până la exemplarele vechi de buzunar lipite cu clei, care se închid întotdeauna de parcă ar fi nişte scoici, îmi fac casa mai primitoare.

Istoria eforturilor, călătoriilor şi greutăţilor prin care au trecut oamenii pentru a vedea umplute rafturile Bibliotecii din Alexandria ne poate părea acum atractivă prin exotismul ei. Sunt întâmplări stranii, adevărate aventuri, cum au fost şi fabuloasele călătorii spre Indii în căutarea mirodeniilor. Aici şi acum însă, cărţile sunt atât de obişnuite, atât de lipsite de aura noutăţii tehnologice, încât sunt mulţi cei care propovăduiesc dispariţia lor. Din când în când citesc cu mâhnire articole de ziar care prevestesc extincţia cărţilor, înlocuite de dispozitive electronice, care şi ele sunt puse în umbră de imensa varietate a posibilităţilor de distracţii alternative. Cei care apar cel mai mult în spaţiul public pretind că ne-am afla la un sfârşit de eră, că trecem printr-o adevărată apocalipsă a librăriilor care se închid una după alta şi a bibliotecilor părăsite. Par să insinueze că în curând cărţile vor fi expuse în vitrinele muzeelor etnologice, lângă vârfurile de lance preistorice. Cu aceste imagini în minte, îmi plimb privirea peste rafturile mele interminabile pline de cărţi şi peste rândurile de discuri de vinil, întrebându-mă dacă, într-adevăr, o lume veche atât de dragă mie chiar e pe punctul să dispară.

Suntem siguri de asta?

Cartea a depăşit cu succes proba timpului, demonstrând că e un alergător de cursă lungă. De fiecare dată când ne-am trezit din visurile revoluţiilor noastre sau din coşmarurile catastrofelor omeneşti, cartea era mereu acolo. Aşa cum spune şi Umberto Eco, aparţine aceleiaşi categorii din care fac parte lingura, ciocanul, roata şi foarfeca. Odată inventate, nu se poate face ceva mai bun.

Bineînţeles, tehnologia este năucitoare şi are destulă forţă să detroneze vechile monarhii. Însă cu toţii ducem dorul lucrurilor pe care le-am pierdut – fotografii, arhive, lucrări vechi, amintiri – din cauza vitezei cu care îmbătrânesc şi ajung să fie depăşite. Mai întâi au fost cântecele de pe casetele noastre, apoi filmele înregistrate pe VHS. Ne-am chinuit mult să colecţionăm lucruri pe care tehnologia se

încăpăţânează să le scoată din uz. Când a apărut DVD-ul, ne-au spus că în sfârşit am rezolvat pentru totdeauna problemele pe care le aveam cu arhivarea, dar au venit imediat să ne tenteze cu alte discuri noi, cu un format mai mic, care, invariabil, presupuneau să cumpărăm noi dispozitive. În acelaşi timp, în mod surprinzător, mai putem citi un manuscris copiat cu grijă şi răbdare acum mai bine de zece secole, însă nu mai putem citi o casetă video sau o dischetă de acum numai câţiva ani, dacă nu ne-am păstrat toate computerele noastre succesive şi aparatele video, ca într-un muzeu al lucrurilor expirate, în debaraua casei.

Să nu uităm că dintotdeauna cartea a fost aliatul nostru, de multe secole, într-un război care nu figurează în manualele de istorie. Lupta de a ne păstra cele mai valoroase creaţii: cuvintele, care abia dacă sunt o suflare de vânt; poveştile pe care le inventăm ca să dăm un sens haosului şi să-i putem supravieţui; cunoştinţele adevărate, false şi mereu provizorii pe care le scrijelim pe stânca ignoranţei noastre.

De aceea am hotărât să mă adâncesc în această cercetare. La început au fost întrebările, un roi întreg: Când au apărut cărţile? Care este povestea secretă a eforturilor depuse pentru a le multiplica sau pentru a le distruge? Ce s-a pierdut pe drum şi ce s-a salvat? De ce unele dintre ele au devenit clasice? Câte au căzut victime colţilor timpului, ghearelor focului sau veninului apei? Ce cărţi au fost arse cu furie şi care au fost copiate cu pasiune? Au fost aceleaşi?

Această poveste e o încercare de a continua aventura căutătorilor de cărţi. Mi-ar plăcea să le fiu, chiar dacă e imposibil, tovarăşă de călătorie, la pândă după manuscrise pierdute, istorii necunoscute şi voci pe punctul să amuţească. Poate că acei exploratori nu erau decât zbiri în serviciul unor regi posedaţi de o obsesie megalomană. Poate că nu înţelegeau importanţa misiunii lor, care li se părea absurdă, iar în nopţile senine, când stingeau urmele de jăratic din spuza focurilor, bombăneau printre dinţi că se săturaseră să-

şi mai rişte viaţa pentru visul unui nebun. Cu siguranţă ar fi preferat să fie trimişi într-o misiune cu mai multe posibilităţi de afirmare, cum ar fi înăbuşirea unei revolte în deşertul din Nubia sau inspectarea încărcăturii corăbiilor de pe Nil. Dar bănuiesc că, aflându-se în căutarea tuturor cărţilor ca şi cum ar fi fost resturile unui tezaur împrăştiat în cele patru zări, puneau, fără să ştie, temelia lumii noastre.

I

GRECIA ÎŞI IMAGINEAZĂ VIITORUL

Oraşul plăcerilor şi al cărţilor

1

Tânăra soţie a negustorului doarme singură şi se plictiseşte. Sunt zece luni de când el a ridicat ancora din insula mediteraneeană Kos plecând spre Egipt, iar de atunci nu a mai primit nici măcar o scrisoare din ţara Nilului. Are şaptesprezece ani, încă nu a adus vreun copil pe lume şi nu suportă monotonia vieţii izolate din gineceu, aşteptând să se întâmple ceva, fără să iasă din casă, ca să evite bârfele. Nu sunt prea multe de făcut. I s-a părut amuzant la început să le tiranizeze pe sclave, dar nu a fost destul ca să-şi umple zilele. De aceea îi face plăcere să primească vizitele altor femei. Nu contează cine-i bate la uşă, are nevoie disperată să se distreze ca să-şi mai uşureze din povara ceasurilor de plictiseală.

O sclavă îi anunţă sosirea bătrânei Gílide. Soţia negustorului îşi promite să se distreze un pic: vechea ei doică Gílide are limba slobodă şi spune obscenităţi cu multă graţie.

— Mamă Gílide! De luni întregi n-ai mai venit pe la mine.

— Ştii doar că locuiesc departe, iar acum sunt mai slabă ca o muscă.

— Bine, bine, spuse soţia negustorului, dar lasă că încă mai eşti în stare să dovedeşti vreo câţiva.

— Râzi! îi răspunse Gílide, dar numai voi, cele tinerele, mai puteţi aşa ceva.

După câteva zâmbete maliţioase şi împunsături isteţe, în cele din urmă bătrâna îi dezvălui pentru ce venise. Un tânăr puternic şi frumos, care câştigase de două ori premiul pentru lupte la Jocurile Olimpice, pusese ochii pe soţia negustorului – se sfârşea de dorinţă şi tânjea să-i devină iubit.

— Nu te supăra şi ascultă ce-ţi propune. Poartă ghimpele pasiunii înfipt adânc în carne. Oferă-ţi o bucurie cu el. Ce-o să faci, ai să stai aşa, să ţii scaunul cald? o întrebă Gílide, ispitind-o. Până să-ţi dai seama ce se întâmplă, te trezeşti că ai îmbătrânit, iar cenuşa îţi va fi mâncat frumuseţea.

— Taci, taci...

— Şi ce face bărbatu-tău în Egipt? Nu-ţi scrie, te-a uitat, sigur şi-a muiat buzele în vreun alt pocal.

Ca să învingă şi cea din urmă fărâmă de împotrivire a fetei, Gílide îi descrie cu volubilitate tot ceea ce Egiptul, şi mai ales Alexandria, îi oferă soţului ingrat plecat departe: bogăţii, plăcerea unei clime mereu calde şi senzuale, sporturi, spectacole, cohorte de filosofi, cărţi, aur, vin, adolescenţi şi multe femei atrăgătoare, câte stele pe cer.

Am tradus liber începutul unei scurte piese de teatru greceşti din secolul al III-lea î.Hr., cu o intensă aromă cotidiană. Micile opere, cum e şi aceasta, sunt sigură că nu se reprezentau pe scenă, cu excepţia vreunei lecturi dramatizate. Pline de umor, uneori picareşti, deschid larg ferestrele către o lume marginalizată cu sclavi biciuiţi şi stăpâni plini de cruzime, cu proxeneţi, mame pe culmile disperării din cauza fiilor adolescenţi, sau femei nesatisfăcute sexual. Gílide este una dintre primele codoaşe din istoria literaturii, o peţitoare profesionistă care ştie secretele artei

sale şi ţinteşte, fără ezitare, punctul cel mai fragil al victimelor: teama universală de bătrâneţe. Fără îndoială, în ciuda necruţătorului ei talent, Gílide eşuează de data asta. Dialogul se încheie cu ocările tandre ale fetei, care-i rămâne fidelă soţului plecat, sau poate că nu vrea să-şi asume riscurile teribile ale adulterului. Ai căzut cumva în cap? o întreabă soţia negustorului pe Gílide, iar pe de altă parte o consolează, oferindu-i o gură de vin.

Pe lângă umor şi tonul proaspăt, textul este interesant pentru că ne revelează imaginea pe care o aveau oamenii de rând despre Alexandria acelor vremuri: oraşul plăcerilor şi al cărţilor; capitala sexului şi a cuvintelor.

2

Legenda Alexandriei a crescut neîncetat. La două secole după ce a fost scris dialogul dintre Gílide şi tânăra supusă tentaţiei, Alexandria a fost teatrul unuia dintre cele mai mari mituri erotice din toate timpurile: povestea de dragoste dintre Cleopatra şi Marcus Antonius.

Roma, care pe atunci devenise centrul celui mai mare imperiu mediteraneean, era încă un labirint de străduţe întortocheate, întunecate şi noroioase când Marcus Antonius a ajuns pentru prima oară în Alexandria. Dintr-odată, s-a trezit transportat într-un oraş îmbătător, ale cărui palate, temple, bulevarde largi şi monumente iradiau grandoare. Romanii se simţeau siguri pe ei şi stăpâni ai viitorului datorită puterii lor militare, dar nu puteau rivaliza cu farmecul unui trecut aurit şi al luxului decadent. Cu un amestec de excitare, orgoliu şi calcule tactice, puternicul general şi ultima regină a Egiptului au construit o alianţă politică şi sexuală care i-a scandalizat pe romanii tradiţionalişti. Spre şi mai marea lor enervare, se zvonea că Marcus Antonius avea de gând să mute capitala imperiului de la Roma la Alexandria. Dacă cei doi ar fi câştigat războiul pentru controlul Imperiului Roman, poate că astăzi turiştii s-ar fi năpustit în număr mare în Egipt

pentru a se fotografia în Cetatea Eternă, cu Colosseumul şi forurile ei.

Ca şi oraşul ei, Cleopatra întruchipează acea fuziune specială de cultură şi senzualitate alexandrine. Plutarh scrie că, de fapt, Cleopatra nu era cine ştie ce frumuseţe. Lumea nu se oprea chiar în loc pe stradă să o admire. În schimb, era extraordinar de atrăgătoare, inteligentă şi înţeleaptă. Timbrul vocii sale avea o dulceaţă care înfigea un ghimpe în inima oricui o asculta. Şi se adapta, continuă istoricul, oricărei alte limbi ce se vorbea, ca un instrument muzical cu mai multe coarde. Era în stare să vorbească fără interpreţi cu etiopieni, evrei, arabi, sirieni, mezi şi parţi. Isteaţă, bine informată, a câştigat mai multe asalturi în lupta pentru putere în interiorul şi în afara ţării, chiar dacă a pierdut bătălia decisivă. Problema e că s-a vorbit despre ea numai dinspre tabăra inamică.

Şi în această poveste furtunoasă cărţile joacă un rol important. Când Marcus Antonius credea că va ajunge să guverneze lumea, a vrut să o copleşească pe Cleopatra cu un dar însemnat. Ştia că aurul, bijuteriile şi banchetele nu ar fi reuşit să aprindă vreo licărire de uimire în ochii iubitei sale, pentru că era obişnuită cu ele în fiecare zi. Odată, într-o dimineaţă de mahmureală, cu un gest ostentativ şi provocator, a dizolvat în oţet o perlă de o mărime fabuloasă şi a băut licoarea. De aceea, Marcus Antonius a ales un dar pe care Cleopatra nu l-ar fi putut dispreţui cu o expresie plictisită: i-a pus la picioare două sute de mii de volume pentru Marea Bibliotecă. La Alexandria, cărţile hrăneau pasiunile.

Doi scriitori care au murit în secolul XX au devenit ghizii noştri în culisele oraşului, adăugând mitului Alexandriei câteva straturi de patină. Konstantinos Kavafis era un obscur funcţionar grec care a lucrat, fără să promoveze niciodată, în administraţia britanică din Egipt, la Departamentul de Irigaţii al Ministerului Lucrărilor Publice. Noaptea se scufunda într-o lume cosmopolită a plăcerilor şi a distracţiilor cu iz

internaţional. Cunoştea ca-n palmă cele câteva bordeluri alexandrine, singurul refugiu pentru homosexualitatea lui, „eroticele sale porniri/ dispreţuite şi interzise”[1], după cum scria el însuşi. Kavafis era un cititor pasionat de cărţi clasice şi un poet aproape clandestin.

În cele mai cunoscute poezii ale sale trăiesc personaje reale şi imaginare care au populat Ithaca, Troia, Atena sau Bizanţul. Alte poeme, aparent mai personale, scormonesc, între ironie şi neruşinare, propria lui experienţă de maturitate: nostalgia tinereţii sale, cum a învăţat plăcerea sau anxietatea produsă de trecerea timpului. Diferenţierea tematică e de fapt artificială. Trecutul citit şi imaginat îl emoţiona pe Kavafis la fel de mult ca şi propriile amintiri. Când se plimba prin Alexandria, vedea oraşul absent palpitând sub oraşul real. Chiar dacă Marea Bibliotecă dispăruse, ecourile, şoaptele şi vuietul ei vibrau încă în atmosferă. Pentru Kavafis, acea mare comunitate de fantasme făcea locuibile străzile reci pe care se preumblă, solitari şi chinuiţi, cei vii.

Personajele din *Cvartetul din Alexandria*, Justine, Darley şi mai ales Balthazar, care pretinde că l-a cunoscut, îşi amintesc adesea de Kavafis, „bătrânul poet al oraşului”. La rândul lor, cele patru romane ale lui Lawrence Durrell, unul dintre englezii ăia sufocaţi de puritanismul şi clima din ţara lor, amplifică şi ele rezonanţa erotică şi literară a mitului alexandrin. Durrell a cunoscut oraşul în anii tulburi ai celui de-al Doilea Război Mondial, când Egiptul era ocupat de trupele britanice şi era un cuib de spioni, conspiraţii şi, ca întotdeauna, de plăceri. Nimeni nu a descris cu mai mare precizie culorile şi senzaţiile fizice pe care le trezea Alexandria. Tăcerea zdrobitoare şi cerul înalt al verii. Zilele caniculare. Albastrul luminos al mării, anrocamentele, malul galben. La interior, lacul Mareotis, care apare uneori ca prin

[1] Konstantinos Kavafis, „Zile din 1896”, în *Opera poetică*, traducere, prezentări, note şi comentarii de Elena Lazăr, Omonia, Bucureşti, 1993, p. 178.

ceaţă, ca un miraj. Între apele portului şi apele lacului, numeroase străzi pe care se învârtejesc praful, cerşetorii şi muştele. Palmieri, hoteluri luxoase, haşiş, beţie. Aerul uscat încărcat de electricitate. Apusuri în galben şi violet. Cinci rase, cinci limbi, o duzină de religii, cinci flote reflectate în apa uleioasă. În Alexandria, scrie Durrell, carnea se trezeşte şi simte gratiile închisorii.

Al Doilea Război Mondial a ras oraşul. În ultimul roman din *Cvartet*, Clea descrie un peisaj melancolic. Tancurile eşuate pe plaje asemenea unor schelete de dinozauri, cu tunurile lor imense asemenea unor arbori căzuţi ai unei păduri pietrificate, beduinii rătăcind pe câmpurile minate. Oraşul, care a fost mereu pervers, pare acum un enorm closet public, concluzionează Lawrence Durrell, care după 1952 nu s-a mai întors niciodată în Alexandria. Comunităţile milenare evreieşti şi greceşti au fugit după Războiul Canalului Suez – era sfârşitul unei epoci în Orientul Mijlociu. Călătorii care se întorc astăzi din Egipt îmi povestesc că oraşul cosmopolit şi senzual a emigrat în memoria cărţilor.

Alexandru: lumea nu este niciodată de ajuns

3

Alexandria nu e una singură. Un şir de oraşe cu acelaşi nume marchează traseul parcurs de Alexandru cel Mare din Turcia până la Ind. Diferitele limbi au deformat sunetul original, dar uneori încă se mai distinge melodia îndepărtată. Alexandretta, İskenderun în turcă. Alexandria din Carmania, actuala provincie Kerman din Iran. Alexandria din Margiana, fosta Merv şi actuala Mary din Turkmenistan. Alexandria Eshate, care s-ar putea traduce prin „Alexandria de la capătul lumii”, pe locul actualului oraş Hudjand din Tadjikistan. Alexandria Bucefalia, oraşul întemeiat în amintirea calului ce l-a însoţit pe Alexandru de când era

copil, numit apoi Jalalpur Jattan, în Pakistan. Războiul din Afganistan ne-a familiarizat cu alte Alexandrii antice: Bagram, Herat, Kandahar.

Plutarh povesteşte că Alexandru a întemeiat şaptezeci de oraşe. Voia să-şi marcheze drumul, precum copiii care-şi scriu numele pe zidurile sau pe uşile toaletelor publice („Am fost aici”, „Am învins aici”). Atlasul este zidul imens pe care cuceritorul şi-a înscris de nenumărate ori amintirea.

Ceea ce-l impulsiona pe Alexandru, motivul energiei sale debordante, capabilă să-l propulseze într-o expediţie de cucerire pe o întindere de 25.000 de kilometri, era setea de faimă şi de admiraţie. Credea cu toată fiinţa lui în legendele cu eroi; mai mult, trăia şi rivaliza cu ei. Avea o legătură obsesivă cu personajul Ahile, cel mai puternic şi mai temut războinic din mitologia greacă. De mic copil şi-l alesese ca model, de când maestrul său Aristotel îl învăţase poemele homerice, şi visa să ajungă asemenea lui. Simţea pentru el aceeaşi admiraţie plină de pasiune pe care copiii din ziua de azi o resimt pentru idolii lor sportivi. Se povesteşte că Alexandru dormea întotdeauna având sub pernă un exemplar din *Iliada* şi un pumnal. O imagine care ne face să zâmbim, gândindu-ne la băieţelul care adoarme cu albumul de benzi desenate deschis pe pat şi visează să câştige un campionat în aplauzele entuziaste ale publicului.

Singura diferenţă e că Alexandru şi-a transformat în realitate cele mai sălbatice fantezii. Povestea cuceririlor sale, obţinute în doar opt ani – Anatolia, Persia, Egipt, Asia Centrală, India –, l-au propulsat pe culmea faptelor de vitejie înfăptuite de războinici. În comparaţie cu el, Ahile, care şi-a pierdut viaţa în timpul asedierii unui singur oraş, care a durat zece ani, pare a fi un simplu amator.

Alexandria Egiptului s-a născut, nici nu se putea altfel, dintr-un vis literar, dintr-o şoaptă homerică. În timp ce dormea, Alexandru a simţit că se apropie de el un bătrân cu părul cărunt. Când a ajuns lângă el, necunoscutul misterios i-a recitat nişte versuri din *Odiseea* în care se spunea despre o

insulă numită Pharos, înconjurată de valurile zgomotoase ale mării, în largul coastei egiptene. Insula exista, situată nu departe de câmpia aluvionară unde delta Nilului se contopeşte cu apele Mediteranei. După logica acelor timpuri, Alexandru a crezut că viziunea fusese o prevestire, aşa încât a întemeiat acolo oraşul predestinat.

I s-a părut un loc frumos. Acolo, deşertul de nisip atingea întindere nemărginită a apei, două peisaje solitare, imense, mişcătoare, sculptate de vânt. El însuşi a trasat cu făină linia exterioară de forma unui dreptunghi aproape perfect, indicând unde trebuia să se construiască piaţa publică, ce zei să fie puşi în templu şi pe unde să treacă perimetrul zidului. Cu timpul, mica insulă Pharos avea să fie unită cu delta printr-un dig lung şi va adăposti una dintre cele şapte minuni ale lumii.

Când s-a început construcţia, Alexandru şi-a continuat călătoria, lăsând acolo o mică populaţie de greci, evrei şi păstori care trăiseră multă vreme în satele din împrejurimi. Potrivit logicii coloniale din toate timpurile, egiptenii nativi au fost integraţi drept cetăţeni cu statut inferior.

Alexandru nu avea să mai vadă oraşul. În mai puţin de un deceniu, doar cadavrul lui avea să se întoarcă. Însă în anul 331 î.Hr., când a întemeiat Alexandria, avea douăzeci şi patru de ani şi se simţea invincibil.

4

Era tânăr şi necruţător. În drum spre Egipt învinsese de două ori la rând armata Regelui Regilor, conducătorul Imperiului Persan. A cucerit Turcia şi Siria, declarând că le eliberează de sub jugul persan. A cucerit fâşia Palestinei şi Fenicia, unde toate cetăţile i s-au supus fără să opună rezistenţă, mai puţin două: Tyrul şi Gaza. Când au căzut, după şapte luni de asediu, eliberatorul le-a aplicat o pedeapsă îngrozitoare. Ultimii supravieţuitori au fost răstigniţi de-a lungul coastei – un şir de două mii de trupuri

agonizând pe malul mării. Copiii şi femeile au fost vânduţi ca sclavi. În Gaza martirizată, Alexandru a ordonat ca guvernatorul să fie legat de un car şi târât până avea să-şi dea duhul, cum păţise şi Hector în *Iliada*. Cu siguranţă îi plăcea să creadă că-şi trăieşte propriul poem epic, iar uneori mai imita un gest, un simbol sau vreo cruzime legendară.

Alteori i se părea mai eroic să fie generos cu cei învinşi. Când a capturat familia regelui persan Darius, a respectat femeile şi a renunţat să le mai ţină ostatice. A dat ordin să fie lăsate să trăiască în continuare în casele lor fără să fie deranjate, păstrându-şi veşmintele şi bijuteriile. Le-a îngăduit şi să-şi îngroape morţii căzuţi în luptă.

Când a intrat în pavilionul lui Darius, a simţit mirosul pregnant de mirt şi arome, a văzut aur, argint, alabastru, covoare decorative, mese, scrinuri, o abundenţă pe care nu o cunoscuse la curtea provincială din Macedonia lui natală. Le-a spus prietenilor săi: „Se pare că asta înseamnă să domneşti”. I s-a arătat un cufăr, cel mai de preţ şi mai frumos obiect dintre bunurile lui Darius. „Ce ar putea fi îndeajuns de valoros încât să merite a fi păstrat în el?”, i-a întrebat pe oamenii lui. Fiecare şi-a dat cu părerea: bani, bijuterii, esenţe, mirodenii, trofee de război. Alexandru a clătinat din cap şi, după o clipă de tăcere, a ordonat să se pună în cufărul respectiv exemplarul lui din *Iliada*, de care nu se despărţea niciodată.

5

Nu a pierdut nicicând o bătălie. A îndurat mereu, ca oricare alt soldat, fără a avea vreun privilegiu, greutăţile campaniei militare. La numai şase ani după ce i-a succedat tatălui său ca rege al Macedoniei, la vârsta de douăzeci şi cinci de ani, învinsese cea mai puternică armată din vremea lui şi pusese stăpânire pe comorile Imperiului Persan. Dar pentru el nu era destul. A înaintat până la Marea Caspică, a străbătut teritoriile ocupate astăzi de Afganistan,

Turkmenistan şi Uzbekistan, a traversat trecătorile înzăpezite ale munţilor Hindukush, apoi un deşert de nisipuri mişcătoare până la râul Oxus, Amudaria de azi. A mers mai departe, prin regiuni în care niciun grec nu mai călcase înaintea lui (Samarkand şi Punjab). Nu mai obţinea victorii strălucitoare, ci doar se consuma într-un război de gherilă istovitor.

Limba greacă are un cuvânt care-i descrie obsesia: *póthos*. Este dorinţa de a avea un lucru absent sau inaccesibil, o dorinţă ce-i face să sufere pe cei care o resimt, deoarece nu poate fi stăvilită. Este suferinţa îndrăgostitului a cărui iubire nu este împărtăşită, sau suferinţa doliului, când resimţim un dor insuportabil după o persoană decedată. Alexandru nu-şi găsea liniştea în dorinţa lui de a merge mai departe, pentru a scăpa de plictiseală şi de mediocritate. Încă nu împlinise treizeci de ani şi începea să-i fie teamă că lumea nu va fi destul de mare pentru el. Ce avea să facă dacă într-o bună zi nu vor mai fi teritorii de cucerit?

Aristotel îl învăţase că marginea lumii se află dincolo de munţii Hindukush, iar Alexandru voia să ajungă până la ultimul hotar al umanităţii. Ideea de a vedea capătul lumii îl atrăgea ca un magnet. Va găsi oare marele Ocean Exterior despre care-i vorbise maestrul său? Sau apele mării se vor prăvăli în cascadă într-un abis fără fund? Sau capătul lumii va fi invizibil, doar o ceaţă groasă, o estompare în alb?

Însă odată intraţi în India, oamenii lui Alexandru, bolnavi şi agasaţi de ploile sezonului musonic, au refuzat să meargă mai departe. Auziseră că dincolo de Gange se află un regat indian imens şi necunoscut. Lumea nu părea să se termine acolo.

Un veteran a luat cuvântul în numele tuturor: sub comanda tânărului lor rege, străbătuseră mii de kilometri, masacrând în drumul lor cel puţin şapte sute cincizeci de mii de asiatici. Fuseseră nevoiţi să-şi îngroape cei mai buni prieteni căzuţi în lupte. Suferiseră de foame, de frig, de sete şi traversaseră deşertul. Mulţi dintre ei muriseră ca nişte câini pe marginea drumurilor din cauza unor boli

necunoscute sau fuseseră mutilaţi îngrozitor. Cei puţini care supravieţuiseră îşi pierduseră vigoarea tinereţii. Acum caii şchiopătau, cu picioarele rănite, iar carele cu provizii se împotmoleau pe drumurile înnoroiate din pricina musonului. Până şi cataramele de la cingători erau ruginite, iar raţiile putrezeau din cauza umezelii. Erau ani de când purtau încălţări găurite. Voiau să se întoarcă acasă, să-şi mângâie soţiile, să-şi strângă în braţe copiii care cu greu i-ar mai fi recunoscut. Le era dor de locurile de baştină. Dacă Alexandru hotăra să continue expediţia, nu trebuia să mai conteze pe macedonenii lui.

Alexandru s-a înfuriat şi, la fel ca Ahile la începutul *Iliadei*, s-a retras în cortul său de campanie, proferând ameninţări. S-a declanşat o confruntare psihologică. La început soldaţii au tăcut, dar apoi au îndrăznit să-şi huiduie regele pentru că-şi pierduse cumpătul. Nu aveau de gând să se lase umiliţi după ce-i dăruiseră cei mai buni ani din viaţa lor.

Starea tensionată a durat două zile. După care, formidabila armată a făcut calea întoarsă, îndreptându-se spre patrie. În cele din urmă, Alexandru a pierdut o bătălie.

Prietenul macedonean

6

Ptolemeu a fost tovarăş de expediţie şi prieten apropiat al lui Alexandru. După origini, nu avea nici cea mai mică legătură cu Egiptul. Născut într-o familie nobilă, dar nu dintre cele mai importante, din Macedonia, nu şi-a imaginat niciodată că într-o zi avea să devină faraon al bogatei ţări a Nilului, unde a pus pentru prima oară piciorul când avea aproape patruzeci de ani, fără să-i cunoască limba, obiceiurile ori birocraţia complicată. Însă cuceririle lui Alexandru şi urmările lor extraordinare au constituit una

dintre acele surprize istorice pe care niciun analist nu le putea prezice.

Oricât de orgolioşi erau macedonenii, ei ştiau că restul lumii credea că au o ţară primitivă, tribală şi neînsemnată. În mozaicul de state independente greceşti existau, într-adevăr, numeroase trepte sub nivelul atenienilor ori al spartanilor. Macedonenii păstrau o monarhie tradiţională, în vreme ce majoritatea oraşelor-state din Elada experimentaseră forme de guvernare mai sofisticate – în plus, pentru a înrăutăţi şi mai mult lucrurile, vorbeau un dialect foarte greu de înţeles pentru ceilalţi. Când unul dintre regii lor a vrut să participe la Jocurile Olimpice, l-au acceptat numai după ce l-au cercetat cu mare băgare de seamă. Cu alte cuvinte, erau acceptaţi în clubul grecesc cam fără tragere de inimă. Pentru restul lumii, pur şi simplu nu existau. Pe vremea aceea, Orientul era centrul civilizaţiei, bine luminat de istorie; iar Occidentul, tărâmul întunecat şi sălbatic unde trăiau barbarii. Pe atlasul percepţiilor şi prejudecăţilor geografice, Macedonia se afla la periferia lumii civilizate. Probabil că puţini egipteni ştiau să localizeze pe o hartă ţara viitorului lor rege.

Alexandru a pus capăt acelei atitudini dispreţuitoare. A fost un personaj atât de puternic, încât toţi grecii l-au adoptat ca pe unul de-ai lor. De fapt, au făcut din el un simbol naţional. Când Grecia a fost supusă secole la rând de dominaţia otomană, grecii au ţesut legende în care marele erou Alexandru revenea la viaţă pentru a le elibera patria de asuprirea străină.

Şi Napoleon, pe măsură ce cucerea Europa, a urcat de la statutul de provincial corsican la cel de francez get-beget: triumful este un paşaport pe care nimeni nu-l refuză.

Ptolemeu a fost mereu un apropiat al lui Alexandru. Scutier al principelui la curtea macedoneană, l-a însoţit în campania lui meteorică de cuceriri, în cadrul exclusivistului regiment de cavalerie al Însoţitorilor Regelui, şi a făcut parte din garda sa personală de încredere. După revolta de pe Gange, a cunoscut greutăţile călătoriei de întoarcere, care au

depăşit cele mai sumbre aşteptări: malarie, dizenterie, la care s-au adăugat atacurile tigrilor, şerpilor şi insectelor veninoase. Popoarele rebele din regiunea Indului atacau o armată sfârşită de marşul epuizant prin căldura tropicală umedă. La venirea iernii, pe drumul de întoarcere, nu mai rămăsese decât un sfert din trupele care ajunseseră în India.

După atâtea victorii, suferinţe şi morţi, primăvara anului 324 î.Hr. a fost una dulce-amăruie. Ptolemeu şi restul trupelor se bucurau de o scurtă perioadă de odihnă în oraşul Susa, în sud-estul Iranului de astăzi, când imprevizibilul Alexandru a hotărât să dea o petrecere grandioasă care, în mod surprinzător, includea şi o nuntă colectivă pentru el şi ofiţeri de-ai lui. În cadrul unor festivităţi spectaculoase care au durat cinci zile, a căsătorit optzeci de generali şi apropiaţi de-ai săi cu femei, cel mai probabil copile, din aristocraţia persană. El însuşi a adăugat listei sale de soţii – obiceiurile macedonene permiteau poligamia – pe fata cea mare a lui Darius şi încă o femeie dintr-un puternic clan oriental. Cu un gest teatral şi bine calculat, a extins ceremonia şi la trupele lui. Zece mii de soldaţi au primit dotă regală pentru a se căsători cu femei din Orient. A fost un efort de a încuraja căsătoriile mixte la un nivel care nu a mai fost atins niciodată. În mintea lui Alexandru se înfiripa ideea unui imperiu metis.

Ptolemeu şi-a primit şi el partea la nunta colectivă de la Susa. I-a fost hărăzită fiica unui satrap iranian bogat. Ca majoritatea ofiţerilor, poate că ar fi preferat o decoraţie pentru serviciile sale şi cinci zile de distracţie fără prea multe complicaţii. În general, oamenii lui Alexandru nu aveau nici cea mai mică dorinţă să fraternizeze, cu atât mai puţin să se înrudească cu persanii, pe care cu puţină vreme în urmă îi masacraseră pe câmpul de luptă. În noul imperiu fierbeau tensiuni mari, care aveau să izbucnească curând, între naţionalisme şi fuziunea culturală.

Alexandru nu a avut timp să-şi impună viziunea. A murit la începutul verii următoare în Babilon, la vârsta de treizeci şi doi de ani, doborât de febră.

7

În timp ce-şi dictează memoriile în Alexandria, bătrânul Ptolemeu, cu trăsăturile lui Anthony Hopkins, îi mărturiseşte scribului său secretul care îl obsedează şi-l frământă: moartea lui Alexandru nu a avut cauze naturale. El însuşi şi alţi câţiva ofiţeri l-au otrăvit. Filmul din 2004 – *Alexandru*, în regia lui Oliver Stone – face din Ptolemeu un om întunecat, un fel de Macbeth grec, la început războinicul loial supus ordinelor lui Alexandru, iar mai târziu asasinul său. La sfârşitul filmului, personajul îşi smulge masca şi îşi dezvăluie chipul întunecat. E posibil să fi fost aşa? Sau ar trebui să ne gândim că Oliver Stone îşi permite să le facă un semn cu ochiul, ca în *JFK*, adepţilor teoriei conspiraţiei şi fascinaţiei populare pentru liderii asasinaţi?

Mai mult ca sigur ofiţerii macedoneni ai lui Alexandru erau furioşi şi plini de resentimente în anul 323 î.Hr. Pe atunci, majoritatea soldaţilor din armata lui erau iranieni sau indieni. Alexandru le permitea barbarilor să se înroleze în armata sa, chiar şi în regimentele de elită, iar pe unii chiar îi înnobila. Fiind obsedat de exaltarea homerică a curajului, căuta să-i recruteze pe cei mai buni, indiferent de originea lor etnică. Vechii săi camarazi de arme considerau această politică jignitoare şi detestabilă. Dar era oare un motiv suficient să-şi încalce jurământul de profundă loialitate şi să-şi asume imensul pericol presupus de eliminarea regelui lor?

Nu vom şti niciodată cu certitudine dacă Alexandru a fost asasinat sau a murit din cauza unei boli infecţioase (cum ar fi malaria sau o banală gripă) care a venit de hac unui trup epuizat, grav rănit în nouă asedii diferite de-a lungul campaniilor sale şi supus unei suprasolicitări aproape inumane. La vremea aceea, moartea lui subită a devenit o

armă politică pe care succesorii regelui au folosit-o fără scrupule în lupta lor pentru putere, acuzându-se reciproc de presupusul asasinat. Zvonul otrăvirii s-a răspândit cu repeziciune; era cea mai şocantă şi mai dramatică versiune a evenimentelor. În mijlocul acestui hăţiş de pamflete, acuzaţii şi interese succesorale, istoricii nu pot să rezolve această enigmă, ci doar să evalueze argumentele pro şi contra fiecărei ipoteze.

Figura lui Ptolemeu, prieten fidel sau poate trădător, rămâne captivă într-o zonă a clarobscurului.

8

Frodo şi Sam, cei doi hobbiţi, au ajuns la scările sinistre de la Cirith Ungol, din munţii occidentali ai Mordorului. Ca să-şi învingă frica, vorbesc despre viaţa lor incredibilă plină de aventuri. Totul se petrece aproape de finalul abrupt din *Cele două turnuri*, a doua parte din *Stăpânul inelelor* de J.R.R. Tolkien. Sam cel isteţ, ale cărui plăceri majore în viaţă sunt o mâncare gustoasă şi o poveste grozavă, spune: „Totuşi, oare-om fi vreodată şi noi puşi în cântări şi în poveşti? Bineînţeles, ne aflăm într-o poveste. Dar eu mă întreb dacă ea va fi pusă în vorbe; ştiţi dumneavoastră, ca să fie povestită la gura sobei sau citită într-o carte mare, scrisă cu litere roşii şi negre, peste ani şi ani. Iar oamenii să spună: [...] «Da, asta-i una dintre poveştile cele mai frumoase»„[2].

Acesta era visul lui Alexandru: să aibă propria lui legendă, să intre în cărţi pentru a rămâne în amintirea tuturor. Şi a reuşit. Scurta lui viaţă este un mit în Orient şi în Occident, iar Coranul şi Biblia îi sunt ecou. În Alexandria, în secolele de după moartea lui s-a ţesut o poveste fantastică despre călătoriile şi aventurile sale, scrisă în greacă şi apoi tradusă în latină, siriacă şi în alte zeci de limbi. E cunoscută sub numele de *Romanul lui Alexandru* şi a ajuns până la noi cu

---

[2] J.R.R. Tolkien, *Stăpânul inelelor*, vol. II: *Cele două turnuri*, traducere din limba engleză de Gabriela Nedelea, RAO, Bucureşti, 2013, p. 289.

numeroase variaţiuni şi lacune. Delirantă şi nebunească, unii cercetători consideră că, în afară de câteva texte religioase, a fost cea mai citită carte în lumea premodernă.

În secolul al II-lea, romanii i-au adăugat supranumele Magno („cel mare”). În schimb, adepţii lui Zoroastru îi spuneau Alexandrul cel Blestemat. Nu l-au iertat niciodată pentru că a dat foc palatului din Persepolis, unde a ars biblioteca regelui. Acolo a fost distrusă, printre altele, cartea sacră a zoroastrienilor, *Avesta*, pe care credincioşii au fost nevoiţi să o rescrie din memorie.

Ambiguităţile şi contradicţiile lui Alexandru sunt reflectate chiar în scrierile istoricilor din Antichitate, care oferă o galerie de portrete diferite. Pe Arrianus îl fascina, Curtius Rufus descoperă zone de umbră, Plutarh nu poate rezista unor anecdote emoţionante, fie ele obscure sau luminoase. Cu toţii fantazează. Lasă ca biografia lui Alexandru să alunece spre ficţiune, cedând instinctelor lor de scriitori care adulmecă o poveste grozavă. Un călător şi geograf din epoca romană a spus ironic că cine scrie despre Alexandru preferă întotdeauna miraculosul în locul adevărului.

Viziunea istoricilor contemporani depinde de gradul de idealism al fiecăruia şi de epoca în care a scris. La începutul secolului XX, eroii încă se bucurau de o imagine bună; după al Doilea Război Mondial, după Holocaust, bomba atomică şi decolonizare, am devenit ceva mai sceptici. Acum sunt autori care-l întind pe Alexandru pe canapea şi îl diagnostichează cu megalomanie furioasă, cruzime şi indiferenţă faţă de victimele sale. Unii l-au comparat cu Adolf Hitler. Iar dezbaterea continuă, nuanţată de noi sensibilităţi.

Mă surprinde şi mă fascinează faptul că cultura populară nu renunţă la el, abandonându-l ca pe o fosilă din alte timpuri. Chiar şi în cele mai neaşteptate locuri dau de admiratori necondiţionaţi ai lui Alexandru, în stare să schiţeze rapid pe un şerveţel mişcările de trupe din marile lui bătălii. Muzica numelui său continuă să rezoneze. Caetano Veloso îi dedică piesa „Alexandre” pe discul său *Livro*, în timp

ce britanicii de la Iron Maiden şi-au intitulat „Alexander the Great” una dintre piesele lor legendare. Entuziasmul pentru această piesă heavy metal e aproape sacru: trupa din Leyton nu o interpretează niciodată live, iar printre fani se zvoneşte că o vor cânta doar la ultimul lor concert. În aproape toată lumea, oamenii îşi botează în continuare fiii Alexandru – sau Sikander, versiunea arabă a numelui –, în amintirea războinicului. În fiecare an, efigia lui este imprimată pe milioane de produse pe care adevăratul Alexandru nici n-ar şti să le folosească, cum ar fi tricouri, cravate, huse pentru telefoane mobile sau jocuri video.

Alexandru, care a căutat nemurirea, a zămislit legenda la care visa. Cu toate acestea, dacă m-ar întreba cineva – cum spunea Tolkien – care este povestea pe care aş prefera să o spun la gura sobei, n-aş alege nici victoriile şi nici călătoriile sale, ci extraordinara aventură a Bibliotecii din Alexandria.

9

„Regele a murit”, şi-a notat pe tăbliţa lui astrologică un scrib babilonian. Din întâmplare, documentul a ajuns aproape intact până la noi. Era în ziua de 10 iunie a anului 323 î.Hr. şi nu era nevoie să citeşti în stele ca să ghiceşti că aveau să urmeze vremuri periculoase. Alexandru lăsa în urma sa doi moştenitori bicisnici: un frate vitreg, pe care toţi îl considerau pe jumătate idiot, şi un fiu încă nenăscut în pântecele Roxanei, una dintre cele trei soţii ale sale. În acea după-amiază de rău augur, scribul babilonian, cunoscător într-ale istoriei şi familiarizat cu mecanismele monarhiei, poate că stătea şi reflecta la haosul succesiunilor care declanşează războaie confuze şi crude. De asta se temeau mulţi – şi exact asta s-a întâmplat.

Vărsarea de sânge a început nu după mult timp. Roxana le-a asasinat pe celelalte două văduve ale lui Alexandru, asigurându-se astfel că fiul ei nu avea rivali. Cei mai puternici generali macedoneni şi-au declarat război unii altora. De-a

lungul anilor, printr-un măcel metodic, aveau să-i ucidă pe toţi membrii familiei regale: pe fratele vitreg idiot, pe mama lui Alexandru, pe soţia lui Roxana şi pe fiul lor, care nu împlinise doisprezece ani. Între timp, imperiul se dezintegra. Seleucus, unul dintre ofiţerii lui Alexandru, şi-a vândut teritoriile cucerite în India unei căpetenii din partea locului, la preţul incredibil de cinci sute de elefanţi de război, pe care i-a folosit ca să lupte în continuare împotriva rivalilor săi macedoneni. Decenii la rând, armate întregi de mercenari au luat partea celui care plătea mai mult. După ani de lupte, cruzime, răzbunări şi nenumărate vieţi secerate, au mai rămas doar trei seniori în luptă: Seleucus în Asia; Antigonus în Macedonia; şi Ptolemeu în Egipt. Dintre ei, Ptolemeu a fost singurul care nu a suferit o moarte violentă.

Ptolemeu s-a instalat în Egipt, unde avea să-şi petreacă tot restul vieţii. Decenii la rând a vărsat sânge şi a aruncat foc asupra foştilor săi tovarăşi pentru a-şi păstra tronul. Iar în momentele de răgaz pe care i le permiteau războaiele civile dintre macedoneni încerca să cunoască imensa ţară pe care o guverna. Totul era uluitor: piramidele; ibişii; furtunile de nisip; valurile dunelor; galopul cămilelor; ciudaţii zei cu capete de animale; eunucii; perucile şi capetele rase; valurile de oameni adunaţi laolaltă în zilele de sărbătoare; pisicile sacre, pe care era o crimă să le ucizi; hieroglifele; ceremonialul de la palat; templele la scară supraomenească; puterea imensă a preoţilor; Nilul negru şi nămolos târându-se prin delta lui spre mare; crocodilii; câmpiile unde recoltele abundente se hrănesc cu oasele morţilor; berea; hipopotamii; deşertul, unde nimic nu dăinuie în afara timpului distrugător; îmbălsămarea; mumiile; viaţa ritualizată; dragostea pentru trecut; cultul morţii.

Ptolomeu se simţea probabil dezorientat, confuz, izolat. Nu înţelegea limba egipteană, era neîndemânatic în timpul ceremoniilor şi-i suspecta pe curteni că-şi bat joc de el. Cu toate acestea, învăţase de la Alexandru să nu aibă complexe, să fie îndrăzneţ. Dacă nu înţelegi simbolurile, inventează

altele. Dacă Egiptul te sfidează cu antichitatea lui fabuloasă, mută capitala la Alexandria – singurul oraş fără trecut – şi fă din ea cel mai important centru din toată zona mediteraneeană. Dacă supuşii tăi sunt suspicioşi în privinţa noutăţilor, fă în aşa fel încât toată îndrăzneala spiritului şi a ştiinţei să se reverse pe teritoriile tale.

Ptolemeu a investit mari bogăţii în construirea Muzeului şi a Bibliotecii din Alexandria.

Echilibru pe marginea abisului: Biblioteca şi Muzeul din Alexandria

10

Chiar dacă nu au rămas dovezi, îndrăznesc să-mi imaginez că ideea de a crea o bibliotecă universală trebuie să se fi născut în mintea lui Alexandru. Proiectul este pe măsura ambiţiei lui, poartă amprenta setei lui de absolut. „Socotesc că Pământul îmi aparţine”, a proclamat Alexandru în unul dintre primele decrete pe care le-a promulgat. Să aduni laolaltă toate cărţile existente este o altă modalitate – simbolică, mentală, paşnică – de a poseda lumea.

Pasiunea colecţionarului de cărţi se aseamănă cu cea a călătorului. Orice bibliotecă este o călătorie, orice carte – un paşaport fără termen de valabilitate. Alexandru a străbătut drumurile Africii şi ale Asiei fără să se despartă de exemplarul său din *Iliada*, pe care-l citea, spun istoricii, pentru a căuta sfaturi şi a-şi hrăni dorinţa de transcendenţă. Lectura, ca o busolă, îi deschidea căi spre necunoscut.

Într-o lume haotică, achiziţionarea de cărţi este un act de echilibristică pe marginea abisului. La această concluzie ajunge Walter Benjamin în splendidul său eseu intitulat *Cum mi-am despachetat biblioteca*. „Reînnoirea lumii vechi: aceasta e dorinţa cea mai profundă a colecţionarului atunci când simte impulsul de a achiziţiona lucruri noi”, scrie

Benjamin. Biblioteca din Alexandria a fost o enciclopedie magică ce a reunit cunoştinţele şi ficţiunile Antichităţii pentru a preveni împrăştierea şi pierderea lor. Dar a fost concepută şi ca un spaţiu nou, din care să pornească drumuri spre viitor.

Înainte, bibliotecile erau private şi specializate pe subiecte utile proprietarilor lor. Chiar şi cele aparţinând unor şcoli sau mari grupuri profesionale erau doar instrumente în slujba nevoilor lor particulare. Biblioteca de dinaintea ei cu care s-a asemănat cel mai mult – biblioteca lui Assurbanipal de la Ninive, în nordul Irakului de azi – era destinată numai pentru uzul regelui. Biblioteca din Alexandria, variată şi cuprinzătoare, conţinea cărţi pe toate subiectele, scrise în toate colţurile lumii cunoscute. Porţile ei erau deschise tuturor celor avizi de cunoaştere, învăţaţilor de orice naţionalitate şi oricui avea aspiraţii literare dovedite. A fost prima bibliotecă de acest gen şi care s-a apropiat cel mai mult de idealul deţinerii tuturor cărţilor existente la vremea aceea.

În plus, s-a apropiat de idealul metis al imperiului visat de Alexandru. Tânărul rege, care s-a căsătorit cu trei femei străine şi a avut copii pe jumătate barbari, plănuia, potrivit istoricului Diodorus, să transfere populaţii din Europa în Asia, şi invers, pentru a construi o comunitate de prietenie şi legături de rudenie între cele două continente. Însă moartea lui subită l-a împiedicat să-şi realizeze acest proiect de deportări, un amestec ciudat de violenţă şi dorinţă de fraternitate.

Biblioteca s-a deschis către vastitatea lumii exterioare. Includea cele mai importante opere scrise în alte limbi şi traduse în greacă. Un autor de tratate din Bizanţ scria despre acele vremuri: „Din fiecare popor se recrutau înţelepţi care, mai mult decât să-şi stăpânească propria limbă, cunoşteau foarte bine şi limba greacă; fiecărui grup i s-au încredinţat textele respective şi astfel a fost pregătită o traducere a tuturor”. Acolo s-a realizat faimoasa versiune grecească a

Torei evreieşti, cunoscută ca Septuaginta, „Biblia celor Şaptezeci”. Secole mai târziu, traducerea textelor iraniene atribuite lui Zarathustra, de mai bine de două milioane de versuri, era încă amintită ca o întreprindere memorabilă. Un preot egiptean pe nume Manethon a alcătuit pentru Bibliotecă o listă a dinastiilor faraonice şi a realizărilor lor din timpuri mitice şi până la cucerirea lui Alexandru. Pentru a scrie acest compendiu de istorie egipteană în greacă, a căutat, a consultat şi a extras documente originale păstrate în zeci de temple. Un alt preot bilingv, Berosos, cunoscător al literaturii cuneiforme, a transpus în greacă tradiţiile babiloniene. Se pare că în Bibliotecă a existat şi un tratat despre India scris, pe baza unor surse locale, de un ambasador grec la curtea din Pataliputra, oraş din nord-estul Indiei aflat pe malul Gangelui. Niciodată până atunci nu se întreprinsese o muncă de traducere de o asemenea amploare.

Biblioteca a făcut să devină realitate cea mai bună parte din visul lui Alexandru: universalitatea lui, setea lui de cunoaştere, dorinţa lui neobişnuită de fuziune. Pe rafturile de cărţi din Alexandria graniţele au fost desfiinţate, convieţuind acolo, în sfârşit în linişte, cuvintele grecilor, evreilor, egiptenilor, iranienilor şi indienilor. Acel teritoriu mental a fost poate singurul spaţiu ospitalier pentru toţi.

11

Şi Borges era fascinat de ideea de a îmbrăţişa toate cărţile. Povestirea lui *Biblioteca Babel* ne transpune într-o bibliotecă prodigioasă, labirintul complet al tuturor visurilor şi cuvintelor. Totuşi, ne dăm seama imediat că locul acela e tulburător. Acolo vedem cum fanteziile noastre sunt pătate de coşmaruri, transformate în oracole ale fricilor contemporane.

Universul (pe care alţii îl numesc Biblioteca), spune Borges, este un fel de stup monstruos care există

dintotdeauna. E alcătuit din interminabile galerii hexagonale identice care comunică prin scări în spirală. În fiecare hexagon găsim lămpi, rafturi şi cărţi. La dreapta şi la stânga vestibulului se află două cabinete minuscule: unul ca să poţi dormi în picioare, iar celălalt este un pisoar. La asta se reduc toate necesităţile: lumină, lectură şi latrine. Pe coridoare trăiesc funcţionari ciudaţi pe care naratorul, unul dintre ei, îi defineşte ca fiind bibliotecari imperfecţi. Fiecare e responsabil pentru un anumit număr de galerii ale infinitului circuit geometric.

Cărţile din Bibliotecă conţin toate combinaţiile posibile de douăzeci şi trei de litere şi două semne de punctuaţie – altfel spus, tot ce se poate imagina şi exprima în toate limbile, vii sau moarte. Prin urmare, ne spune naratorul, undeva pe rafturi se află cronica morţii tale. Şi istoria minuţioasă a viitorului. Şi autobiografiile arhanghelilor. Şi catalogul fidel al Bibliotecii, precum şi mii şi mii de cataloage false. Locuitorii stupului au aceleaşi limitări ca şi noi: abia dacă stăpânesc câteva limbi, iar timpul vieţii le e scurt. De aceea, şansele ca o persoană să găsească în imensitatea tunelelor cartea pe care o caută sau pur şi simplu o carte pe care să o înţeleagă sunt extrem de mici.

Şi acesta este marele paradox. Prin hexagoanele stupului dau târcoale căutători de cărţi, mistici, distrugători fanatici, bibliotecari sinucigaşi, pelerini, idolatri şi nebuni. Dar nimeni nu citeşte. Prin excesul epuizant de pagini întâmplătoare, plăcerea lecturii se stinge. Toate energiile se consumă în căutare şi descifrare.

Putem înţelege textul pur şi simplu ca o poveste ironică ţesută din mituri biblice şi bibliofile care străbat arhitecturi inspirate de închisorile lui Piranesi sau de scările nesfârşite ale lui Escher. Totuşi, pe noi, cititorii de azi, *Biblioteca Babel* ne fascinează ca alegorie profetică a lumii virtuale, a internetului fără măsură, această gigantică reţea de informaţii şi texte, filtrată de algoritmii motoarelor de căutare, unde ne pierdem ca nişte fantome într-un labirint.

Printr-un anacronism surprinzător, Borges prefigurează lumea actuală. E adevărat, povestirea conţine o intuiţie contemporană: reţeaua electronică, acest concept căruia astăzi îi spunem *Web*, este o replică a funcţionării bibliotecilor. La începuturile internetului palpita visul de a stimula o conversaţie mondială. Trebuiau create itinerare, bulevarde, rute aeriene pentru cuvinte. Fiecare text avea nevoie de o referinţă – un *link* – cu ajutorul căreia cititorul să-l poată găsi de pe orice computer din orice colţ al lumii. Timothy John Berners-Lee, omul de ştiinţă responsabil pentru conceptele care structurează *Web*-ul, s-a inspirat din spaţiul organizat şi flexibil al bibliotecilor publice. Imitându-le mecanismele, a atribuit fiecărui document virtual o adresă unică ce permitea accesul la el de pe un alt computer. Acest localizator universal – numit în limbaj informatic URL – este echivalentul exact al unei cote de bibliotecă. Mai târziu, Berners-Lee a conceput protocolul de transfer hipertext – mai cunoscut prin abrevierea http (Hypertext Transfer Protocol) –, care acţionează precum formularele pe care le completăm pentru a-i cere bibliotecarului să caute cartea dorită. Internetul este o emancipare – multiplicată, vastă şi eterică – a bibliotecilor.

Îmi imaginez cum era să intri în Biblioteca din Alexandria – aveai probabil acelaşi sentiment pe care l-am resimţit atunci când am navigat pentru prima oară pe internet: surpriza, vertijul spaţiilor imense. Îmi pare că văd un călător care debarcă în portul Alexandriei şi grăbeşte pasul spre reduta de cărţi, cineva cu aceeaşi poftă de lectură pe care o am şi eu, invadat, aproape orbit de emoţionantele posibilităţi ale abundenţei care începe să se întrevadă încă de la porţile Bibliotecii. În epoca noastră, fiecare dintre noi ar gândi la fel: nicăieri nu au mai existat atât de multe informaţii adunate la un loc, atât de multe cunoştinţe posibile, atât de multe poveşti prin care să experimentăm teama şi plăcerea de a trăi.

12

Dar să ne întoarcem la vremea când Biblioteca încă nu exista. Discursurile sfidătoare ale lui Ptolemeu despre marea capitală grecească din Egipt se loveau de o realitate sumbră. La două decenii de la întemeiere, Alexandria era un orăşel în construcţie, populat de soldaţi şi marinari, un grup restrâns de birocraţi care se luptau cu haosul şi o faună mai neobişnuită de negustori vicleni, delincvenţi, aventurieri şi escroci cu darul vorbirii aflaţi în căutarea unei oportunităţi pe un teritoriu virgin. Străzile drepte, trasate de un arhitect grec, erau murdare şi miroseau a excremente. Sclavii aveau spatele brăzdat de lovituri de bici. Era o atmosferă de *western*, de violenţă, energie şi depravare. Letalul *hamsin*, vântul din est care peste secole avea să producă mari suferinţe trupelor lui Napoleon şi acelora ale lui Rommel, zguduia oraşul odată cu venirea primăverii. În depărtări, furtunile produse de *hamsin* păreau pete sângerii pe cer. Apoi întunericul îngropa totul, iar nisipul îşi începea invazia, ridicând ziduri de praf sufocant şi orbitor care pătrundea prin crăpăturile caselor, uscau gâturile şi nasurile, injectau ochii, provocau nebunia, disperarea şi crima. Iar după ore întregi de vârtejuri agresive se prăvăleau în mare, cu un suspin al aerului aspru.

Ptolemeu a hotărât să se instaleze exact în locul acela, cu întreaga lui curte, şi să-i atragă pe cei mai buni oameni de ştiinţă şi scriitori din vremea lui în acea pustietate de la periferia neantului.

Au început să lucreze frenetic. A pus să se construiască un canal care să lege Nilul de lacul Mareotis şi de mare. A proiectat un port grandios. Şi a dispus să se ridice un palat pe malul mării, protejat de un dig, o imensă fortăreaţă în care să se refugieze în caz de asediu, un mic oraş interzis unde foarte puţini ar avea acces, căminul neaşteptatului rege în oraşul său improbabil.

Ca să-şi vadă visul cu ochii, a cheltuit foarte, foarte mulţi bani. Din imperiul lui Alexandru, Ptolemeu se alesese nu cu partea cea mai mare, ci cu cea mai suculentă. Egiptul era sinonimul bogăţiei. Pe malurile fertile ale Nilului creşteau recolte fabuloase de cereale, o marfă care permitea dominarea pieţelor din vremea aceea, aşa cum se face astăzi cu petrolul. În plus, Egiptul exporta materialul de scris cel mai folosit în epocă: papirusul.

Papirusul îşi cufundă rădăcinile în apele Nilului. Tulpina are grosimea unui braţ de om şi ajunge la o înălţime de trei până la şase metri. Din fibrele sale flexibile, oamenii săraci făceau frânghii, rogojini, sandale şi coşuri. Poveştile antice vorbesc despre asta: coşul în care micuţul Moise a fost abandonat de mama sa pe apele Nilului era făcut din papirus uns cu bitum şi smoală. În mileniul III î.Hr. egiptenii au descoperit că din papirus se puteau fabrica foi de scris, iar în primul mileniu deja le transmiseseră descoperirea popoarelor din Orientul Apropiat. Timp de câteva secole, evreii, grecii şi apoi romanii şi-au scris textele literare pe suluri de papirus. Pe măsură ce societăţile mediteraneene se alfabetizau şi deveneau din ce în ce mai complexe, aveau nevoie tot mai mult de papirus, iar preţurile creşteau pe măsura cererii. Planta era foarte rară în afara Egiptului şi, asemenea coltanului din smartphone-urile noastre, a devenit un bun strategic. S-a dezvoltat o piaţă puternică ce distribuia papirusul pe rutele comerciale care străbăteau Africa, Asia şi Europa. Regii Egiptului şi-au însuşit monopolul fabricării şi comercializării foilor de scris; experţii în limba egipteană sunt de părere că termenul „papirus” are aceeaşi rădăcină ca şi cuvântul „faraon”.

Să ne imaginăm o dimineaţă de lucru în atelierele faraonului. Un grup de muncitori de-ai regelui merg în zori de zi la malul fluviului ca să usuce papirusul, iar foşnetul paşilor trezeşte păsările adormite, care-şi iau zborul din stufăriş. Oamenii lucrează încă din zori, iar la miezul zilei depozitează în atelier snopi întregi de papirus. Cu mişcări precise, îl

decojesc şi îi taie tulpina triunghiulară în fâşii subţiri de 30–40 de centimetri lungime. Aşază pe o masă dreaptă primul strat de fâşii verticale, apoi un alt strat de fâşii cu fibrele pe orizontală, în unghi drept faţă de primul. Lovesc cu un ciocan de lemn cele două straturi suprapuse, astfel încât seva care se scurge să acţioneze ca un adeziv natural. Îndreaptă suprafaţa foilor frecându-le cu piatră ponce sau cu scoici. În cele din urmă, lipesc foile de papirus una în continuarea celeilalte cu o pastă din făină cu apă, până se formează o fâşie lungă pe care o păstrează în formă de sul. De obicei se lipesc aproximativ douăzeci de foi şi se curăţă cu atenţie locurile în care sunt lipite una de alta, până când se obţine o suprafaţă netedă pe care să nu se împiedice pana scribului. Negustorii nu vând foile în sine, ci sulurile; cine vrea să scrie o scrisoare ori un document scurt va tăia bucata de care are nevoie. Sulurile măsoară între 13 şi 30 de centimetri lăţime, iar lungimea variază de obicei între 3,2 şi 3,6 metri. Dar lungimea variază şi în funcţie de numărul de pagini dintr-o carte. Astfel, cel mai lung sul din colecţia egipteană a Muzeului Britanic, papirusul Harris, măsura iniţial 42 de metri.

Sulul de papirus a constituit un progres formidabil. După ce secole la rând s-au căutat suporturi materiale pentru scrierile omeneşti, pe piatră, lut, lemn sau metal, limbajul şi-a găsit în sfârşit adăpost în materia vie. Prima carte din istorie s-a născut atunci când cuvintele, abia nişte bule de aer, şi-au găsit refugiu în măduva unei plante acvatice. Şi, în faţa predecesorilor ei inerţi şi rigizi, cartea a fost de la bun început un obiect flexibil, uşor, gata de călătorie şi aventură.

Sulurile de papirus adăpostesc lungi texte manuscrise, scrise cu pana şi cerneala: aşa arată cărţile care încep să ajungă la nou-înfiinţata Bibliotecă din Alexandria.

13

Generalii lui Alexandru au rămas sub vraja lui chiar şi după ce a murit. Au început să-i imite gesturile, vestimentaţia, coiful pe care obişnuia să-l poarte, felul lui de a înclina capul. Continuau să ţină petreceri aşa cum îi plăcea lui şi îi reproduceau chipul pe monedele pe care le băteau. Unul dintre însoţitorii regelui şi-a lăsat părul să-i crească lung şi ondulat, purtându-l pe spate, ca să-i semene. Comandantul Eumenes afirma că Alexandru îi apărea în vise şi vorbea cu el. Ptolemeu a răspândit zvonul că era fratele vitreg al lui Alexandru pe linie paternă. La un moment dat, mai mulţi moştenitori rivali au ajuns să se reunească într-un cort de campanie prezidaţi de un tron gol şi de sceptrul regelui defunct; la deliberări, aveau senzaţia că cel dispărut îi ghida în continuare.

Cu toţii îi duceau dorul lui Alexandru şi îi preţuiau spiritul, dar în acelaşi timp erau destul de ocupaţi să sfărâme în bucăţi imperiul pe care îl lăsase moştenire, să-i lichideze una după alta rudele cele mai apropiate şi să trădeze loialitatea ce-i legase de el. La iubiri de felul acesta se gândea Oscar Wilde când a scris în *Balada închisorii din Reading*: „Căci toţi ucidem ce ni-i drag”.

De asemenea, în lupta pentru memoria lui Alexandru, Ptolemeu a luat-o înainte cu isteţime. Una dintre cele mai strălucite mişcări a fost să pună mâna pe cadavrul tânărului rege. A înţeles mai bine decât oricine inestimabila valoare simbolică a expunerii rămăşiţelor sale.

În toamna anului 322 î.Hr., o întreagă procesiune a plecat din Babilon spre Macedonia ca să-l îngroape pe Alexandru în ţara lui natală. Trupul, îmbălsămat cu miere şi mirodenii, a fost aşezat într-o raclă de aur şi transportat cu un car funebru pe care izvoarele îl descriu drept o emoţionantă desfăşurare kitsch de baldachine, perdele purpurii, pompoane, sculpturi aurite, dantele şi coroane. Ptolemeu se împrietenise cu ofiţerul care conducea cortegiul. Cu ajutorul

acestui complice, a reuşit să deturneze convoiul din drumul spre Damasc, a ieşit în întâmpinarea lui cu o armată mare şi a sechestrat coşciugul. Comandantul Perdiccas, care pregătise deja mormântul regal în Macedonia, a scrâşnit din dinţi când a aflat de răpire şi a lansat un atac împotriva Egiptului, dar a sfârşit executat chiar de oamenii lui, după o campanie dezastruoasă. Ptolemeu a câştigat partida. A mutat cadavrul la Alexandria şi l-a expus într-un mausoleu deschis publicului care, la fel ca mormântul lui Lenin din Piaţa Roşie a Moscovei, a devenit o atracţie majoră şi un punct central al turismului necrofil. Tot acolo l-a văzut şi primul împărat roman, Augustus, care a depus o coroană de flori pe capacul de cristal al sarcofagului şi a cerut să fie lăsat să-i atingă corpul. Gurile rele spun că atunci când l-a sărutat i-a rupt din greşeală nasul – să săruţi o mumie e destul de riscant. Sarcofagul a fost distrus în timpul uneia dintre marile revolte populare care au zguduit Alexandria şi, în ciuda zvonurilor, arheologii nu au reuşit să găsească vreo urmă a mormântului său. Unii cred despre cadavru că ar fi putut avea un sfârşit demn de cosmopolitismul lui Alexandru (făcut bucăţele şi transformat în mii de amulete împrăştiate în toată lumea pe care cândva o cucerise).

Se spune că atunci când Augustus i-a adus un omagiu lui Alexandru în mausoleul lui, a fost întrebat dacă nu voia să vadă şi mormântului Ptolemeilor. „Am venit aici să văd un rege, nu oameni morţi”, a răspuns el. Aceste cuvinte simbolizează drama diadohilor, succesorii lui Alexandru – toată lumea îi considera o bandă de mediocri obedienţi, un apendice şters al legendarului rege. Nu erau legitimaţi de charismă, şi numai legătura cu cel mort le putea aduce adevăratul respect. De aceea se deghizau în Alexandru în toate felurile posibile, dorind să fie confundaţi cu el, precum imitatorii conştiincioşi ai lui Elvis din zilele noastre.

În acest joc al aparenţelor şi analogiilor, regele Ptolemeu şi l-ar fi dorit pe Aristotel drept preceptor al copiilor săi, aşa cum îi fusese învăţător şi lui Alexandru. Dar filosoful murise

deja în anul 322 î.Hr., la doar câteva luni după decesul faimosului său elev. Un pic decepţionat că trebuia să coboare ştacheta, Ptolemeu şi-a trimis mesagerii la şcoala lui Aristotel din Atena, Lyceum, ca să le ofere de lucru în Alexandria, în schimbul unei plăţi generoase, celor mai străluciţi înţelepţi ai vremii. Doi dintre ei au acceptat oferta: unul urma să-i educe pe prinţi, iar celălalt avea să organizeze Marea Bibliotecă.

Noul responsabil cu achiziţionarea şi catalogarea cărţilor se numea Demetrios din Falera. El a inventat meseria, până atunci inexistentă, de bibliotecar. În tinereţe fusese pregătit să înveţe şi să conducă. Fusese elev la Lyceum, iar apoi, timp de un deceniu, a intrat în vârtejul politicii. La Atena văzuse prima bibliotecă organizată după un sistem raţional: colecţia lui Aristotel însuşi, poreclit „cititorul”. În mai bine de două sute de tratate, Aristotel a analizat structura lumii şi a divizat-o (fizică, biologie, astronomie, logică, etică, estetică, retorică, politică, metafizică). Acolo, printre rafturile maestrului său şi în liniştea clasificărilor sale, Demetrios trebuie să fi înţeles că a deţine cărţi este un exerciţiu de echilibristică pe o sfoară laxă. Un efort de a uni fragmentele disparate ale universului în scopul formării unui ansamblu coerent. O arhitectură armonioasă ridicată împotriva haosului. O sculptură în nisip. Vizuina în care protejăm tot ceea ce ne temem că am putea uita. Memoria lumii. Un dig împotriva valului devastator al timpului.

Demetrios a transpus în Egipt modelul de gândire aristotelic, care în epoca aceea reprezenta avangarda ştiinţei occidentale. Se spunea că Aristotel îi învăţase pe alexandrini să organizeze o bibliotecă. Fraza nu poate fi luată *ad litteram*, pentru că filosoful nu a călătorit niciodată în ţara Nilului. Influenţa lui a supravieţuit indirect, prin elevul lui eminent, care a ajuns în tânărul oraş fugind de neplăcerile politice. Cu toate acestea, în ciuda bunelor sale intenţii, Demetrios nu a făcut faţă intrigilor de la curtea lui Ptolemeu. S-a implicat în conspiraţii, a căzut în dizgraţie şi a fost arestat. Însă trecerea lui prin Alexandria a lăsat urme

durabile. Datorită lui, în Bibliotecă s-a instalat o fantomă protectoare, cea a lui Aristotel, pasionatul de cărţi.

14

Din când în când, Demetrios trebuia să-i trimită lui Ptolemeu un raport despre felul în care progresa munca sa la bibliotecă – începea aşa: „Marelui rege, din partea lui Demetrios. Supunându-mă ordinului de a adăuga colecţiei din Bibliotecă, pentru a o completa, cărţile care încă îi lipsesc şi de a le restaura corespunzător pe cele care au fost rău tratate de împrejurimile nefavorabile, am avut mare grijă în munca mea, pe care v-o istorisesc acum”.

Şi nu era deloc uşor. Abia dacă găseai cărţi greceşti fără să parcurgi distanţe lungi; în temple, palate şi în vilele din ţară se găseau suluri din abundenţă, dar în egipteană, iar Ptolemeu nu s-ar fi coborât până într-acolo încât să înveţe limba supuşilor săi. Numai Cleopatra, ultima din stirpe şi, după mărturii, o poliglotă uimitoare, a ajuns să vorbească şi să citească în limba faraonilor.

Demetrios a trimis agenţi (cu punga plină şi cu arma la cingătoare) spre Anatolia, insulele din Marea Egee şi Grecia, la vânătoare de opere în limba greacă. Tot în vremea aceea, cum am povestit deja, vameşii au primit instrucţiuni să percheziţioneze toate navele care ancorau în Alexandria şi să confişte orice text pe care îl găseau la bord. Sulurile recent cumpărate sau confiscate ajungeau în depozitele unde ajutoarele lui Demetrios le identificau şi le inventariau. Acele cărţi erau cilindri de papirus fără coperte şi fără cotor – şi fără supracoperte ori banderole roşii care să ne atragă atenţia cât de lăudată, de vibrantă şi de magistrală este opera respectivă. Era greu să-ţi dai seama de conţinut de la prima vedere, iar când cineva avea mai mult de o duzină de cărţi şi voia să le consulte pe îndelete era o adevărată corvoadă. Pentru o bibliotecă, această problemă era o mare provocare, ce se rezolva într-o manieră destul de

nesatisfăcătoare. Înainte să pună cărţile teancuri pe rafturi, aşezau la capătul fiecărui sul un mic indicator – care putea să cadă oricând – ce identifica autorul, opera şi sursa exemplarului.

Se spune că în timpul unei vizite a regelui la Bibliotecă, Demetrios a propus să se introducă în colecţie cărţile cu legile evreieşti, într-o versiune îngrijită. „Şi ce te împiedică să o faci?”, a întrebat regele, care-i dăduse mână liberă. „E nevoie de traducere, pentru că sunt scrise în ebraică.”

Puţini înţelegeau ebraica, chiar şi la Ierusalim, unde majoritatea populaţiei vorbea aramaica, limba în care secole mai târziu avea să predice Iisus. Evreii din Alexandria – o comunitate puternică ce ocupa un cartier întreg din oraş – au început atunci să-şi traducă scrierile sacre în greacă, dar era un proces lent şi fragmentat, căci cei mai credincioşi dintre ei se opuneau inovaţiilor. A fost o dezbatere aprinsă în sinagogile din epocă, cum s-a întâmplat şi la catolici când s-a renunţat la slujba ţinută în latină. De aceea, dacă responsabilul Bibliotecii voia o versiune completă şi îngrijită a Torei, trebuia să plătească pe cineva ca să o traducă.

Conform tradiţiei, Demetrios a cerut voie să-i scrie lui Eleazar, marele preot de la Ierusalim. În numele lui Ptolemeu, i-a cerut să-i trimită la Alexandria erudiţi specialişti în Lege şi capabili să o traducă. Eleazar i-a răspuns cu bucurie la scrisoare şi la darurile care o însoţeau. După o lună de călătorie prin nisipurile încinse din Sinai, au ajuns în Egipt şaptezeci şi doi de învăţaţi evrei, câte şase din fiecare trib, crema doctrinei rabinice, care au fost găzduiţi într-o casă mare de pe insula Pharos, aproape de plajă, „cufundată într-o linişte profundă”. Demetrios îi vizita adesea împreună cu oamenii lui, ca să vadă cum merge treaba. Stând aşa, în linişte şi pace, se spune că au terminat traducerea Pentateuhului în şaptezeci şi două de zile, după care s-au întors în oraşul lor. În amintirea acestei poveşti, Biblia grecească este cunoscută azi sub numele de *Septuaginta*, „Biblia celor Şaptezeci”.

Cel care povesteşte întâmplarea, un oarecare Aristeas, ne asigură că a fost martor ocular. Azi ştim că documentul este un fals, dar există şi date reale ascunse în frunzişul acestei legende. Lumea era în schimbare, iar Alexandria era oglinda ei. Limba greacă devenea noua *lingua franca*. Nu era, bineînţeles, limba lui Euripide şi a lui Platon, ci o versiune accesibilă numită *koiné*, ceva asemănător acelei engleze de baltă cu care ne înţelegem unii pe alţii prin hoteluri şi aeroporturi în vacanţe. Regii macedoneni hotărâseră să impună limba greacă în tot imperiul, ca simbol al dominaţiei politice şi al supremaţiei culturale, lăsând în seama celorlalţi efortul de a o învăţa dacă voiau să fie înţeleşi. Cu toate acestea, ceva din universalitatea lui Alexandru şi Aristotel se strecurase în capetele lor şovine şi orgolioase. Ştiau că trebuie să-i înţeleagă pe noii lor supuşi ca să-i poată guverna. Din această perspectivă se explică eforturile economice şi intelectuale făcute pentru traducerea cărţilor, mai ales a textelor religioase, care sunt hărţi ale sufletului. Biblioteca din Alexandria nu s-a născut numai pentru a oferi un refugiu trecutului şi moştenirii sale. Era şi avangarda unei societăţi pe care o putem considera globalizată, cum este şi a noastră.

15

Acea globalizare primitivă s-a numit „elenism”. Obiceiuri, credinţe şi forme de viaţă comune s-au înrădăcinat în teritoriile cucerite de Alexandru din Anatolia şi până în Punjab. Arhitectura grecească era imitată şi în locuri îndepărtate precum Libia sau insula Java. Limba greacă a fost folosită pentru comunicarea dintre asiatici şi africani. Plutarh ne asigură că în Babilonia se citea Homer, iar copiii din Persia, Susa şi Gedrosia – regiune împărţită azi între Pakistan, Afganistan şi Iran – cântau tragediile lui Sofocle şi Euripide. Pe drumurile negoţului, ale educaţiei şi metisajului, multă lume a început să trăiască pe viu o asimilare culturală ieşită din comun. Din Europa şi până în India, peisajul era

presărat de oraşe cu trăsături cunoscute tuturor (străzi largi care se intersectau în unghi drept, după un plan hippodamic, agore, teatre, gimnazii, inscripţii în greacă şi temple cu frontoane decorate). Erau semne distinctive ale imperialismului, cum sunt azi Coca-Cola, McDonald's, reclamele luminoase, mallurile, Hollywoodul şi produsele Apple, care uniformizează lumea.

La fel ca şi în zilele noastre, existau numeroase nemulţumiri. Dintre popoarele cucerite, mulţi supuşi se opuneau colonizării de către invadatori. Existau şi greci reacţionari care îşi aminteau de vremurile independenţei aristocratice şi nu se adaptau noii societăţi cosmopolite. Ah, puritatea pierdută a trecutului! Dintr-odată, de prin toate colţurile lumii răsăriseră străini păduchioşi. Într-o lume cu orizonturi lărgite, emigrarea creştea, în timp ce salariile muncii libere se resimţeau din cauza concurenţei sclavilor orientali. A crescut teama de celălalt, de cel diferit. Un grămătic pe nume Apion comenta nemulţumit că evreii ocupau cel mai frumos cartier din Alexandria, în apropierea palatului regal, iar Hecateu, un grec care a vizitat Egiptul în vremea lui Ptolemeu, deplângea xenofobia evreiască. Au existat şi fricţiuni, uneori sângeroase, între comunităţi. Istoricul Diodorus povesteşte că o mulţime furioasă de egipteni a linşat un străin pentru că omorâse o pisică, animal sacru pentru ei.

Schimbările provocau teamă. Mulţi greci, care timp de secole trăiseră în oraşe mici administrate de propriii cetăţeni, s-au văzut dintr-odată incluşi în regate imense. A început să se propage dezrădăcinarea, sentimentul de a fi fost dislocaţi, de a trăi pierduţi într-un univers mult prea mare, guvernaţi de puteri îndepărtate şi inaccesibile. A început să se dezvolte individualismul; s-a accentuat sentimentul de singurătate.

Civilizaţia elenă – anxioasă, frivolă, teatrală, convulsivă, ameţită de transformările rapide – avea porniri contradictorii. Ca să-l parafrazez pe Dickens, „era cea mai bună dintre vremi, era cea mai năpăstuită dintre vremi”. Au înflorit în acelaşi timp scepticismul şi superstiţiile; curiozitatea şi

prejudecăţile; toleranţa şi intoleranţa. Unii au început să se considere cetăţeni ai lumii, în timp ce în alţii s-a exacerbat naţionalismul. Ideile reverberau şi călătoreau dincolo de graniţe, amestecându-se cu uşurinţă. Triumfa eclectismul. Gândirea stoică, ce s-a impus pe toată durata elenismului şi a epocii imperiale romane, propovăduia evitarea suferinţei prin seninătate, absenţa dorinţelor şi întărirea sufletească. Budiştii orientali s-ar fi putut identifica cu acest program de dezvoltare personală.

Eşecul idealurilor din trecut a dezlănţuit la greci o nostalgie intensă după alte vremuri şi, în acelaşi timp, amuzamentul de a parodia vechile povestiri eroice. Dacă Alexandru cucerise lumea ţinând strâns la piept exemplarul său din *Iliada*, la scurtă vreme după aceea un poet anonim a ridiculizat aceste legende într-o epopee comică, *Batrahomiomahia*, care povestea bătălia dintre trupele lui Faţă-gogonată, regele broaştelor, şi Înhap-firimituri[3], prinţul şoarecilor. Credinţa în zei şi în mituri se stingea, lăsând în urmă un amestec de ireverenţă, descumpănire şi dor. Decenii mai târziu, Apollonios din Rhodos, nostalgicul bibliotecar din Alexandria, a omagiat epopeea antică în poemul său despre aventurile lui Iason şi ale Argonauţilor. Cinefilii de azi vor descoperi aceeaşi tensiune în westernul crepuscular *Necruţătorul* al lui Clint Eastwood şi ironia iconoclastă a lui Tarantino ce dinamitează genul în *Django dezlănţuit*. Umorul şi melancolia convieţuiau într-un amalgam pe care îl putem recunoaşte şi în zilele noastre.

16

Ptolemeu îşi atinsese scopurile. Până când Roma i-a luat locul, Alexandria a fost centrul acelei civilizaţii care depăşea

---

[3] Numele „Faţă-gogonată” şi „Înhap-firimituri” sunt preluate din *Războiul şoarecilor cu broaştele* (*Batrahomiomahia*), în Homer, *Imnuri. Războiul şoarecilor cu broaştele*, traducere de Ion Acsan, Minerva, Bucureşti, 1971, pp. 145-161.

orice frontieră. În plus, era capitala puterii economice. Farul modern, una dintre minunile lumii, avea aceeaşi funcţie simbolică precum Turnurile Gemene ale World Trade Center din New York.

La sud de Alexandria, imense grânare întunecate sfârtecau linia orizontului. Acolo se depozitau recoltele celor mai bogate câmpii aluvionare scăldate de apele Nilului. Mii de saci erau transportaţi la docuri printr-o reţea de canale. Vasele egiptene plecau pline ochi spre principalele oraşe portuare ale vremii, care-şi aşteptau nerăbdătoare încărcătura pentru a alunga spectrul foamei. Marile centre urbane ale Antichităţii se dezvoltaseră foarte mult, în detrimentul zonelor rurale înconjurătoare. Alexandria garanta pâinea cea de toate zilele, ceea ce era sinonim cu stabilitatea şi constituia condiţia indispensabilă a puterii. Dacă egiptenii se hotărau să crească preţurile sau să reducă aprovizionarea, o ţară întreagă putea fi copleşită de violenţe şi revolte.

Deşi oraş tânăr şi puternic, nostalgia se ascundea chiar la temeliile Alexandriei. Regele ducea dorul timpurilor trecute pe care nu le cunoscuse, dar care îl obsedau – epoca de aur a Atenei, vremurile efervescente ale lui Pericle, ale filosofilor, marilor istorici, teatrului, sofiştilor, discursurilor, concentraţiei de indivizi excepţionali dintr-o capitală de mici dimensiuni, dar plină de orgoliu şi care s-a autoproclamat „şcoala Greciei”. Secole la rând, macedonenii, în ţara lor aproape barbară din nordul Greciei, auziseră vorbindu-se despre splendorile Atenei, iar aceste veşti şi zvonuri îi fascinau. L-au invitat pe bătrânul Euripide să-şi petreacă ultimii ani la ei, şi au reuşit chiar să-l atragă şi pe Aristotel la curte. Aceşti invitaţi iluştri erau speranţa lor. Încercau să imite rafinamentele ateniene, voiau să se simtă culţi şi să piardă faima umilitoare de a fi mai puţin greci decât ceilalţi. Perspectiva lor frontalieră, periferică, admirativă, alimenta şi mai mult mitul.

În acest moment îmi amintesc de grădinile Finzi-Contini din romanul lui Giorgio Bassani. L-am citit şi recitit de multe ori, şi cred că este una dintre cărţile mele favorite. Marea vilă a evreilor bogaţi din Ferrara, cu grădinile ei, cu terenul de tenis şi zidurile înalte care o înconjurau, reprezintă locul acela în care îţi doreşti să fii primit, dar, în ziua când eşti invitat, te simţi ca un parvenit nesigur pe el. Nu aparţii acelei lumi, oricât de îndrăgostit ai fi de ea. Te vor lăsa să intri într-o singură vară magică, să te bucuri de lungi partide de tenis, să explorezi grădinile, să cazi în plasa dorinţei, dar apoi uşile ţi se vor închide din nou. Iar spaţiul acela va rămâne pentru totdeauna legat de melancolia ta. Aproape fiecare dintre noi, într-un moment al vieţii, a spionat din afară o grădină Finzi-Contini. Pentru Ptolemeu, aceasta era Atena. Cu amintirea îndurerată a oraşului inaccesibil, a întemeiat Muzeul din Alexandria.

Pentru un grec, muzeul era o incintă sacră ridicată în onoarea muzelor, fiicele Memoriei, zeiţele inspiraţiei. Academia lui Platon şi, mai târziu, Lyceum-ul lui Aristotel îşi aveau sediul în crânguri consacrate muzelor, pentru că exerciţiul gândirii şi educaţia puteau fi înţelese ca acte metaforice şi luminoase ale cultului închinat celor nouă zeiţe. Muzeul lui Ptolemeu a ajuns încă şi mai departe: a fost una dintre cele mai ambiţioase instituţii ale elenismului, o versiune primitivă a centrelor noastre de cercetare, universităţi ori laboratoare de idei. Erau invitaţi la Muzeu cei mai buni scriitori, poeţi, oameni de ştiinţă şi filosofi ai epocii. Cei aleşi îşi păstrau locul pe viaţă, eliberaţi de orice preocupare materială, astfel încât să-şi poată dedica toată energia gândirii şi creaţiei. Ptolemeu le oferea bani, cazare gratuită şi un loc într-un refectoriu de lux. În plus, îi scutea de plata impozitelor, acesta fiind poate cel mai preţios dar într-o vreme când cuferele regale erau deosebit de vorace.

Timp de câteva secole, Muzeul a adunat, aşa cum îşi dorea Ptolemeu, o strălucită constelaţie de personalităţi: matematicianul Euclid, care a formulat teoremele geometriei;

Straton, cel mai mare fizician al vremii; astronomul Aristarh; Eratostene, care a calculat circumferinţa Pământului cu o precizie uluitoare; Herophilos, primul specialist în anatomie; Arhimede, inventatorul hidrostaticii; Dionisie din Tracia, care a scris primul tratat de gramatică; poeţii Callimachos şi Apollonios din Rhodos. În Alexandria s-au născut teorii revoluţionare, cum ar fi modelul heliocentric al sistemului solar, care, fiind recuperat în secolul al XVI-lea, avea să provoace revoluţia copernicană şi condamnarea lui Galileo. A fost depăşit tabuul disecţiilor de cadavre – şi, de asemenea, spun gurile rele, pe deţinuţi vii din închisori –, ceea ce a dus la progresul medicinei. S-au dezvoltat noi ramuri ale cunoaşterii, precum trigonometria, gramatica şi conservarea manuscriselor. Tot acolo, studiul filologic al textelor a luat un puternic avânt. S-au făcut mari descoperiri, cum ar fi „şurubul fără sfârşit”, care se foloseşte şi astăzi la pomparea apei. Şi, cu şaptesprezece secole înainte de caii-putere ai lui Watt, Heron din Alexandria a descris o maşină cu aburi, chiar dacă a folosit-o doar pentru acţionarea unor păpuşi mecanice şi a altor jucării. Activitatea lui în acest domeniu este considerată un început al roboticii.

Biblioteca ocupa un loc esenţial în acel orăşel al înţelepţilor. De puţine ori în istorie s-a mai făcut un efort comparabil, conştient şi deliberat, de a reuni într-un singur loc cele mai strălucite minţi ale epocii. Şi niciodată până atunci cei mai mari gânditori nu avuseseră acces la atât de multe cărţi, la memoria cunoştinţelor de până atunci, la şoaptele trecutului care să le permită să deprindă meşteşugul de a gândi.

Muzeul şi Biblioteca erau situate în incinta palatului, fiind protejate de zidurile fortăreţei. Viaţa acelor primi cercetători profesionişti se desfăşura în izolarea spaţiului fortificat. Rutina lor se reducea la organizarea de conferinţe, cursuri şi dezbateri publice, dar, mai presus de orice, era dominată de cercetarea liniştită. Conducătorul Bibliotecii era şi preceptorul copiilor regelui. La apusul soarelui, cu toţii luau

cina într-o sală unde uneori Ptolemeu însuşi venea să asculte conversaţiile, duelurile genialităţii lor, să le afle descoperirile şi vanităţile. Poate chiar credea că reuşise să-şi creeze propria lui Atenă, grădina sa împrejmuită de ziduri.

Datorită unui autor satiric din epocă, cunoaştem obiceiurile membrilor Muzeului, cărturari liniştiţi eliberaţi de orice alte griji, feriţi de intemperiile timpurilor lor. „Pe tărâmurile populate ale Egiptului – spune poetul umorist – se îngraşă mulţi erudiţi care-şi scrijelesc cărţile şi se ciorovăiesc în cuşca muzelor.” Un alt poem îl făcea pe un scriitor să se întoarcă din lumea morţilor ca să-i sfătuiască pe locatarii Muzeului să nu mai fie atât de ranchiunoşi unii faţă de alţii. Într-adevăr, ciorovăiala era ceva obişnuit printre acei înţelepţi ce duceau o viaţă liniştită, departe de lumea dezlănţuită. Izvoarele istorice reflectă discordii, gelozii, furii, rivalităţi şi blesteme pe care şi le aruncau unul altuia. Cam ceea ce se întâmplă şi astăzi în departamentele universitare, cu nesfârşitele lor certuri meschine.

17

În zilele noastre s-a dezlănţuit o competiţie înverşunată pentru construirea celui mai înalt zgârie-nori din lume. La vremea aceea, Alexandria a intrat şi ea în această competiţie: timp de multe secole, farul oraşului a fost una dintre cele mai înalte clădiri construite vreodată. Era simbolul vanităţii regale, un edificiu emblematic, precum Opera din Sidney ori Muzeul Guggenheim din Bilbao, visul erotic al tuturor guvernanţilor. În plus, a devenit simbolul unei epoci de aur a ştiinţei.

La început, „Farul” (Pharos) era un loc – aşa se numea insula din delta Nilului la care a visat Alexandru şi unde a decis să întemeieze oraşul. În Marea Baltică mai este o insuliţă care poartă numele de Fårö. Acolo a turnat Ingmar Bergman – printre multe altele – filmul său *Prin oglindă* şi tot acolo s-a retras să trăiască precum un schimnic, închis în

propriile gânduri. Dar nu ne mai aducem aminte de toponimul iniţial, edificiul şi-a însuşit numele geografic şi, moştenit din greacă, cuvântul încă mai supravieţuieşte în limbile actuale.

Înainte să înceapă construcţia, Ptolemeu a însărcinat un inginer grec să unească insula Pharos de docuri printr-un dig lung de mai bine de un kilometru, care împărţea portul în două bazine separate pentru vasele comerciale şi cele militare. În mijlocul roiului de vapoare s-a înălţat marele turn alb. Arabii care încă l-au putut vedea în picioare în epoca medievală îl descriu ca pe o structură formată din trei etaje – de forme pătrată, octogonală şi cilindrică – comunicând între ele prin rampe. În vârf, cam la 120 de metri înălţime, se afla o oglindă care ziua reflecta lumina soarelui, iar noaptea, strălucirea unui foc. În liniştea nopţii, sclavii urcau rampele cu încărcătura de combustibil pentru întreţinerea focului.

Oglinda farului este învăluită în legendă. Pe vremea aceea, lentilele constituiau o tehnologie de ultimă oră, obiecte fascinante capabile să transforme privirea şi lumea. Printre oamenii de ştiinţă de la Muzeu, care încercau să deschidă toate drumurile cunoaşterii, existau şi specialişti în optică, sub îndrumarea cărora s-a construit marea oglindă. Chiar dacă nu se poate şti cu certitudine ce au reuşit să obţină, multe secole mai târziu, poveştile călătorilor arabi vorbesc despre lentile care permiteau supravegherea din far, de la mare distanţă, a vaselor care se îndreptau spre Alexandria. Se spunea că din înaltul farului se putea vedea oraşul Constantinopol reflectat pe suprafaţa oglinzii. Plecând de la aceste amintiri confuze – adevărate în parte, în parte exagerate –, am putea vedea în Far strămoşul telescopului, un ochi imens capabil să scruteze depărtările mării şi ale stelelor.

A fost ultima şi cea mai modernă dintre cele şapte minuni ale Antichităţii. Simbolizează ceea ce Alexandria voia să fie: oraşul-far, punctul nodal, capitala lumii extinse, semnalul luminos care ghida şi direcţiona drumul tuturor navigatorilor.

Şi, chiar dacă a fost distrus de zguduiturile cutremurelor succesive începând din secolul al X-lea şi până în veacul al XIV-lea, îi putem intui influenţa în toate farurile ulterioare, care i-au urmat modelul arhitectonic.

Biblioteca, şi ea un far într-o oarecare măsură, este totuşi un loc pe care niciun autor antic nu ne ajută să ni-l imaginăm. În toate textele sunt neclare detaliile cu privire la spaţiu, distribuţia sălilor şi a grădinilor interioare, atmosferă şi unghere, fiind parcă reflectate într-o oglindă întunecată.

18

Cititul este un ritual care implică gesturi, postúri, obiecte, spaţii, materiale, mişcări, modulaţii de lumină. Ca să ne imaginăm cum citeau strămoşii noştri, trebuie să cunoaştem, în fiecare epocă, acea reţea de circumstanţe care înconjoară ceremonialul intim de a pătrunde într-o carte.

Manevrarea unui rulou nu seamănă cu aceea a unei cărţi cu pagini. La deschiderea unui sul, ochii întâlnesc şiruri de coloane de text, unul după altul, de la stânga la dreapta, pe faţa interioară a papirusului. Pe măsură ce avansa, cititorul îl derula cu mâna dreaptă ca să ajungă la textul următor, iar cu stânga rula la loc coloanele deja citite. O mişcare domoală, ritmică, interiorizată, un dans lent. Când era terminată de citit, cartea rămânea rulată invers, de la sfârşit la început, iar politeţea impunea derularea ei la loc – precum banda unei casete – pentru următorul cititor. Sunt lucrări de ceramică, sculpturi şi basoreliefuri care înfăţişează bărbaţi şi femei captivaţi de lectură, reproducând aceste gesturi. Stau în picioare sau aşezaţi cu cartea pe genunchi. Au ambele mâini ocupate, căci nu pot desface sulul cu o singură mână. Postúrile lor, atitudinea şi gesturile sunt diferite de ale noastre, dar în acelaşi timp ni le amintesc: cu spatele uşor cambrat, corpul aplecat asupra cuvintelor, cititorul, absent pentru o vreme din lumea lui, porneşte într-o călătorie, transportat de mişcarea laterală a pupilelor.

Biblioteca din Alexandria a găzduit mulţi asemenea călători imobili, dar nu ştim cu certitudine ce cadru şi ce locuri oferea pentru lectură. Abia dacă există descrieri, iar cele pe care le avem sunt extrem de vagi. Putem doar să deducem ce ar putea ascunde aceste tăceri. Informaţiile decisive ne provin de la un autor născut pe actualul teritoriu al Turciei, Strabon, care a ajuns la Alexandria, de la Roma, în anul 24 î.Hr. pentru a lucra la un mare tratat geografic cu care dorea să-şi completeze cercetările istorice. În cronica trecerii sale prin oraş – unde a văzut farul, marele dig, portul, străzile dispuse după un plan hippodamic, cartierele, lacul Mareotis şi canalele Nilului –, spune că Muzeul face parte din imensul palat regal. Cu trecerea secolelor, palatul se lărgise, pentru că fiecare nou rege îi adăugase noi dependinţe şi clădiri, până ce ansamblul a ajuns să ocupe, după Strabon, o treime din oraş. În această fortăreaţă interzisă, în care foarte puţini aveau acces, Strabon a putut admira un microcosmos ca un furnicar. După ce l-a străbătut atent, a făcut o descriere a Muzeului şi a mausoleului lui Alexandru, dar fără să spună nimic despre Bibliotecă.

Muzeul – explică el – cuprinde *peripato* (o galerie acoperită şi împodobită cu coloane), exedra (o zonă semicirculară în aer liber, cu scaune) şi o sală mare în care înţelepţii mănâncă laolaltă. Deţin bunuri în comun şi au un preot, care este şeful Muzeului, numit înainte de suverani, iar acum de Augustus.

Şi asta e tot.

Dar unde era Biblioteca? Poate că am căutat-o degeaba şi, chiar dacă o avem în faţa ochilor, nu o vedem pentru că nu seamănă cu ceea ce ne-am aştepta să fie. Unii specialişti presupun că Strabon nu menţionează biblioteca, unde fără îndoială a lucrat, pentru că nu era o clădire independentă. Poate era un ansamblu de nişe deschise în zidurile marii galerii a Muzeului. Acolo, îngrămădite pe rafturi, se găseau sulurile, la îndemâna cercetătorilor. În încăperi alăturate ar fi fost depozitate documente şi cărţi mai puţin folosite, cele mai valoroase şi mai rare.

Este cea mai plauzibilă ipoteză în privinţa bibliotecilor greceşti, care nu erau săli propriu-zise, ci rafturi. Nu existau facilităţi pentru cititori, care lucrau probabil într-un portic alăturat, însorit şi protejat de intemperii, asemenea unui claustru mănăstiresc. Dacă totul se petrecea după cum ne imaginăm, acei cititori din Muzeul din Alexandria luau o carte şi îşi căutau un loc în exedră. Sau se retrăgeau în camerele lor ca să se întindă. Sau citeau plimbându-se încet printre coloane, sub privirile oarbe ale statuilor. Şi aşa străbăteau căile invenţiei şi ale memoriei.

19

În schimb, în zilele noastre, unele dintre clădirile cu cea mai fascinantă arhitectură contemporană sunt chiar bibliotecile, spaţii deschise experimentării şi jocului de lumini. Să ne gândim la admirabila Staatsbibliothek din Berlin, proiectată de Hans Scharoun şi Edgar Wisniewski. Acolo a filmat Wim Wenders o scenă din *Cerul deasupra Berlinului*. Camera străbate imensa sală de lectură deschisă, urcă scările şi cuprinde impresionantul spaţiu vertical de pe pasarelele suprapuse care plutesc precum lojele unui auditoriu. Oamenii roiesc sub lumina zenitală, printre blocurile paralele de rafturi, cărând teancuri de cărţi lipite de pântece. Sau rămân aşezaţi, făcând diferite gesturi ce sugerează concentrarea (mâna sub bărbie, pumnul susţinând obrazul, stiloul rotit între degete ca o elice...).

Fără ca nimeni să observe, în bibliotecă intră un grup de îngeri având acea înfăţişare memorabilă a anilor 1980: haine lungi întunecate, bluze pe gât şi, în cazul lui Bruno Ganz, părul prins la spate într-o coadă mică. Cum oamenii nu-i pot vedea, îngerii circulă liber, se aşază lângă ei sau le pun o mână pe umăr. Curioşi, se uită prin cărţile pe care le citesc. Mângâie creionul unui student, cântărind misterul cuvintelor care ies din acel mic obiect. Ca nişte copii, imită fără să înţeleagă gestul de a atinge rândurile cu degetul arătător. Se

uită în jur, curioşi şi uimiţi, văd chipurile absorbite şi privirile cufundate în cuvinte. Vor să înţeleagă ce simt cei vii în acele momente şi de ce cărţile le reţin atenţia cu atâta intensitate.

Îngerii au darul de a auzi gândurile oamenilor. Chiar dacă nimeni nu vorbeşte, când trec pe lângă fiecare surprind un murmur constant de cuvinte şoptite. Sunt silabele tăcute ale lecturii. Cititul construieşte o comunicare intimă, o singurătate sonoră care îngerilor li se pare surprinzătoare şi miraculoasă, aproape supranaturală. În capetele oamenilor, frazele citite răsună ca un cântec *a cappella*, ca o rugăciune.

La fel ca în această secvenţă de film, Biblioteca din Alexandria va fi fost populată de rumoare şi şoapte. În Antichitate, când ochii recunoşteau literele, limba le rostea, corpul urma ritmul textului, iar piciorul lovea podeaua ca un metronom. Se auzea scrisul. Foarte puţini îşi imaginau că s-ar fi putut citi şi în alt fel.

Să vorbim un pic despre tine, care citeşti aceste rânduri. Chiar acum, cu cartea deschisă în mâini, te dedici unei activităţi misterioase şi neliniştitoare, chiar dacă nu eşti obişnuit să te uimească ceea ce faci. Gândeşte-te bine. Stai liniştit, parcurgând cu privirea şirurile de litere care pentru tine au un sens şi îţi comunică idei independente de lumea care te înconjoară în acest moment. Te-ai retras, ca să spunem aşa, într-o cameră interioară în care îţi vorbesc persoane absente, adică fantasme vizibile numai ţie (în cazul de faţă, eul meu spectral), şi unde timpul trece în funcţie de interesul sau de plictiseala ta. Ai creat o realitate paralelă asemănătoare unei iluzii cinematografice, o realitate care depinde numai de tine. În orice moment poţi să-ţi îndepărtezi privirea de la aceste paragrafe şi să participi din nou la acţiunea şi mişcarea din lumea ta exterioară. Dar între timp rămâi la marginea ei, acolo unde tu ai ales să te afli. Toate acestea au o aură aproape magică.

Să nu crezi că a fost mereu aşa. Încă din primele secole ale scrisului şi până în Evul Mediu, norma era să se citească cu voce tare, pentru sine sau pentru alţii, iar scriitorii rosteau

frazele pe măsură ce le scriau, ascultându-le astfel muzicalitatea. Cărţile nu erau un cântec care să se intoneze cu mintea, ca acum, ci o melodie care ţâşnea de pe buze şi răsuna cu voce tare. Cititorul devenea interpretul care îi împrumuta coardele lui vocale. Textul scris era perceput ca o partitură foarte banală şi de aceea apăreau cuvintele unul după altul, într-un lanţ neîntrerupt, fără spaţii între cuvinte şi fără semne de punctuaţie – trebuia să le pronunţi ca să le înţelegi. De obicei existau martori la citirea unei cărţi. Lecturile publice erau frecvente, iar povestirile care le plăceau cel mai mult ascultătorilor circulau din gură în gură. Nu trebuie să ne imaginăm porticurile bibliotecilor antice cufundate în linişte, ci invadate de vocile şi ecourile paginilor. Cu puţine excepţii, cititorii antici nu aveau libertatea de care te bucuri tu acum, de a citi după bunul-plac ideile sau fanteziile înscrise în texte, de a face o pauză pentru a reflecta sau ca să visezi cu ochii deschişi atunci când vrei, să alegi şi să ascunzi ce ai ales, să te întrerupi sau să abandonezi lectura ca să-ţi creezi propriile universuri. Această libertate individuală, a ta, e o victorie a gândirii independente în faţa gândirii captive, şi a fost obţinută pas cu pas de-a lungul trecerii timpului.

Poate de aceea primii oameni care au citit ca tine, în linişte, într-o conversaţie mută cu scriitorul, au atras atât de mult atenţia. În secolul al IV-lea, Augustin a fost atât de nedumerit când a văzut această formă de lectură la episcopul Ambrozie al Milanului, încât a menţionat lucrul ăsta în *Confesiunile* sale. Era pentru prima oară când vedea pe cineva făcând aşa ceva în faţa lui. Citind – ne povesteşte el cu uimire –, ochii lui parcurgeau paginile, iar mintea lui înţelegea ce-i spun ele, însă limba lui tăcea. Augustin îşi dă seama că acest cititor nu se află lângă el, în ciuda apropierii fizice, ci a evadat într-o lume mai liberă şi mai fluidă, aleasă de el, călătoreşte fără să se deplaseze şi fără să spună nimănui unde se află, ca să poată fi găsit. Acest spectacol i se părea năucitor şi îl fascina.

Eşti un tip de cititor foarte special şi descinzi dintr-o familie de inovatori. Acest dialog tăcut între mine şi tine, liber şi secret, este o invenţie uimitoare.

20

Înainte de a muri, Ptolemeu rezolvase incertitudinile profesionale pentru mai bine de zece generaţii de moştenitori. Dinastia întemeiată de el avea să dureze aproape trei sute de ani, până când romanii au anexat Egiptul imperiului lor. Toţi regii dinastiei – a ajuns să aibă paisprezece – s-au numit Ptolemeu, iar autorii antici nu fac întotdeauna eforturi de a-i diferenţia (uneori le şi pierd şirul). Citind izvoarele, ai iluzia unui singur suveran vampir care trăieşte trei secole în timp ce în jurul lui lumea elenistică – hedonistă, nostalgică şi supusă – se zdruncină şi trece dintr-o mână în alta.

Epoca de aur a Bibliotecii şi a Muzeului coincide cu domnia primilor patru Ptolemei. În oazele de linişte dintre bătălii şi conspiraţii de la curte, cu toţii se bucurau de compania oarecum excentrică a colecţiei lor speciale de înţelepţi. Aveau veleităţi intelectuale: Ptolemeu I voia să fie istoricul marii aventuri pe care o trăise şi a scris o cronică a cuceririlor lui Alexandru; Ptolemeu al II-lea s-a interesat de zoologie; Ptolemeu al III-lea, de literatură; Ptolemeu al IV-lea era dramaturg în timpul său liber. Apoi, entuziasmul a scăzut puţin câte puţin, iar splendida Alexandrie a început să se fisureze uşor. Despre Ptolemeu al X-lea se povesteşte că s-a confruntat cu dificultăţi economice şi, ca să-şi plătească soldaţii, a dispus să se înlocuiască sarcofagul din aur al lui Alexandru cu un sicriu mai ieftin, din alabastru sau cristal de stâncă. A topit metalul ca să bată monedă şi a ieşit din criză, însă alexandrinii nu i-au iertat niciodată acest sacrilegiu. Pentru pumnul ăla de drahme, la puţin timp după aceea, a sfârşit asasinat în exil.

Timpurile bune au durat totuşi mai multe decenii, iar cărţile au continuat să vină în valuri spre Alexandria. De fapt, Ptolemeu al III-lea a fondat a doua bibliotecă în afara zidurilor palatului, în sanctuarul zeului Serapis (Serapeum). Marea Bibliotecă a fost rezervată doar celor învăţaţi, în timp ce biblioteca-filială a fost pusă la dispoziţia tuturor. După cum a spus un profesor de retorică ce a cunoscut-o cu puţin timp înainte de a fi distrusă, cărţile din Serapeum „puneau întregul oraş în situaţia de a filosofa”. Poate a fost prima bibliotecă publică în adevăratul sens al cuvântului, deschisă celor bogaţi şi celor săraci, elitelor şi celor defavorizaţi, oamenilor liberi şi sclavilor.

Filiala se alimenta cu cópii de la biblioteca principală. La Muzeu ajungeau mii de suluri, din toate colţurile lumii, pe care înţelepţii le studiau, comparau şi corectau, pregătind pe baza lor exemplare definitive şi extrem de îngrijite. Duplicatele acestor ediţii optime aveau să alimenteze fondurile celei de-a doua biblioteci.

Templul lui Serapis era o mică acropolă cocoţată pe un promontoriu strâmt cu vedere către oraş şi mare. Ajungeai în vârf abia trăgându-ţi sufletul, după ce urcai o scară monumentală. O mare galerie acoperită împrejmuia incinta, iar de-a lungul coridorului, în firide sau camere mici deschise publicului, se păstrau cărţile. Biblioteca-fiică, la fel ca mama, probabil, nu avea o clădire proprie; era chiriaşa porticului.

Tzetzes, un scriitor bizantin, afirmă că biblioteca din Serapeum a ajuns să adune 42.800 de suluri. Ne-ar plăcea să ştim numărul exact de cărţi pe care le adăposteau împreună cele două biblioteci, un subiect pasionant pentru istorici şi cercetători. Câte cărţi erau la vremea aceea în lume? E greu să-i crezi pe autorii antici, căci cifrele variază scandalos de mult de la unii la alţii, ca şi în cazul numărului de participanţi la manifestaţiile din zilele noastre, când estimările autorităţilor diferă foarte mult de cele ale organizatorilor. Să trecem repede în revistă cifrele exacte aflate în dezacord. Despre Marea Bibliotecă, Epiphanes menţionează numărul

surprinzător de exact de 54 800 de suluri; Aristeas, 200 000; Tzetzes, 490.000; Aulus Gellius şi Ammianus Marcellinus, 700 000.

Ceva tot ştim sigur: unitatea de măsură pentru calculele din bibliotecă era sulul de papirus. Era un sistem de calcul ambiguu – se repetau multe titluri şi, în plus, majoritatea operelor nu încăpeau pe un singur sul, aşa că se întindeau pe mai multe. Pe de altă parte, cantitatea de suluri era schimbătoare – creştea odată cu achiziţiile şi scădea odată cu incendiile, accidentele sau pierderile.

În bibliotecile antice – când încă nu se dezvoltaseră metode de inventariere şi nu existau mijloace de asistenţă tehnologică – nu se putea şti exact (şi poate că nici nu era aşa important) câte titluri diferite existau în fiecare moment. Cifrele care au ajuns până la noi sunt, cred, doar proiecţii ale fascinaţiei faţă de Biblioteca din Alexandria. Născută ca un vis, dorinţa de a adăposti toată cunoaşterea a ajuns la proporţii legendare.

O poveste despre foc şi tunele

21

Am trăit una dintre cele mai ciudate etape din viaţa mea într-un oraş locuit de milioane de cărţi. Un oraş care, poate inspirându-se din acea comunitate ciudată de hârtie, a hotărât să existe într-un trecut inventat.

Îmi amintesc prima mea dimineaţă la Oxford. Cu toate documentele în ordine, mândră de bursa mea de cercetare, pretindeam să intru direct în Biblioteca Bodleiană şi să-mi dedic câteva ore plăcerii de a o explora pentru prima oară. Cu toate acestea, am fost interceptată pe hol, unde un angajat al bibliotecii, după ce mi-a ascultat explicaţiile, m-a invitat într-o birou separat, ca şi cum comportamentul meu ar fi fost atât de suspect, iar pretenţiile mele atât de

dubioase, încât era cazul să le trateze cu uşile închise, fără să tulbure inocenţa turiştilor şi a celor studioşi. De partea cealaltă a unui birou stătea aşezat un bărbat cu chelie, care m-a interogat fără să se uite la mine. Am răspuns la întrebări, mi-am justificat prezenţa şi i-am arătat documentele pe care mi le-a cerut cu o politeţe un pic intimidantă. A urmat o lungă tăcere, în timp ce el introducea informaţiile mele în vastele baze de date, iar apoi, având încă degetele pe taste, cu un surprinzător salt în timp, s-a instalat în trecutul medieval şi m-a anunţat cu mare pompă că venise momentul jurământului. Mi-a întins un mic pachet de cartele plastifiate care conţineau, fiecare într-o limbă diferită, cuvintele pe care trebuia să le rostesc. Am făcut-o. Am jurat că mă voi supune normelor. Că nu voi fura şi nici nu voi strica şi nici nu voi maltrata vreo carte. Că nu voi da foc bibliotecii şi nici nu voi ajuta la provocarea unui incendiu pentru a admira cu o încântare diabolică cum flăcările înghit tezaurul transformându-l în cenuşă. Toţi paşii preliminari păreau guvernaţi de logica distorsionată a teritoriilor de frontieră; la fel ca în zborurile către Statele Unite, când ţi se dau acele formulare de imigrare suprarealiste în care te întreabă dacă ai de gând să atentezi la viaţa preşedintelui.

În orice caz, jurământul meu n-a fost de ajuns. A trebuit să mă supun detectoarelor de metal, să-i las să-mi inspecteze conţinutul genţilor şi să-mi predau rucsacul la garderobă înainte să trec în sfârşit prin turnichetul metalic de la intrare. În timp ce mă supuneau restului de controale, mi-am amintit de acele biblioteci din Evul Mediu unde cărţile erau legate cu lanţuri de rafturi sau de pupitre, pentru a nu fi furate. M-am gândit la blestemele fantastice lansate de-a lungul istoriei împotriva hoţilor de cărţi, texte de un imaginar întunecat care mă atrag în mod inexplicabil, poate pentru că ideea unui blestem bun nu e la îndemâna oricui. O antologie care încă nu s-a scris ar putea începe cu acele cuvinte ameninţătoare inscripţionate în biblioteca mănăstirii San Pedro de las Puellas din Barcelona, pe care le găsesc citate în *Istoria*

lecturii de Alberto Manguel: „Pentru cel care fură sau împrumută şi nu înapoiază o carte de la proprietarul ei, fie ca aceasta să se preschimbe-n şarpe în mâna lui şi să-l sfâşie. Lovit fie de paralizie şi toţi ai lui să fie vătămaţi. Să zacă în dureri ţipând după milă, şi chinul lui să nu găsească ostoi până când în moarte se va stinge. Viermii cărţilor să muşte în viscerele lui sub semnul Viermelui ce n-are moarte. Şi când va ajunge la Judecata de Apoi, flăcările Iadului să-l distrugă pentru totdeauna”[4].

În acea primă zi mi-au dat un card care, aşa cum am aflat mai târziu, mă plasa la cel mai jos nivel pe scara de valori de la Oxford. Îmi dădea dreptul să intru în biblioteci şi în *colleges*, dar numai prin anumite zone şi în timpul programului permis; să consult cărţi şi reviste, dar fără să le pot lua cu împrumut; să mă uit – fără să îndrăznesc să particip – la extravagantele liturghii ale vieţii academice. La scurtă vreme am aflat că Lewis Carroll a studiat şi a ţinut cursuri timp de douăzeci şi şase de ani la Oxford. Atunci mi s-a lămurit o neînţelegere uriaşă: *Alice în Ţara Minunilor* e pur realism literar. De fapt, descrie perfect experienţele mele din acele prime săptămâni. Locurile tentante pe care le puteam întrezări prin gaura cheii, unde doar o poţiune magică mi-ar fi putut asigura accesul. Capul mi se lovea de tavane. Camere atât de sufocante, încât simţeam nevoia să scot o mână pe fereastră şi să-mi vâr un picior prin coş. Tunele, anunţuri, gustări nebuneşti, conversaţii de o logică insesizabilă. Şi personaje anacronice absorbite de ceremonii imprevizibile.

Am descoperit, de asemenea, că la Oxford relaţiile – de prietenie, de colaborare doctorală sau de plagiat, de servitute feudală, sexuală şi de altă natură – sunt sezoniere, iar ritmurile lor urmează calendarul cursurilor. Făcusem greşeala să ajung la jumătatea semestrului, când studenţii deja îşi finalizaseră faza de tatonări şi îşi rezolvaseră nevoile

---

[4] Alberto Manguel, *Istoria lecturii*, traducere de Alexandru Vlad, Nemira, Bucureşti, 2011, p. 284.

esenţiale. Reşedinţa calvinistă unde mă cazasem nu contribuia nici ea prea mult la integrarea mea. Normele ei de comportament erau la fel de lipsite de ospitalitate ca întregul oraş, iar ora de întoarcere, ca într-o mănăstire. Îmi amintesc cu tristeţe de bucătăria comună la ora 19.00, cu cele opt frigidere ale sale aliniate; într-unul din ele se afla un spaţiu etichetat cu numărul camerei mele, precum cota de pe cotorul unei cărţi, şi până şi găurile din cofrajul pentru ouă erau împărţite echitabil două câte două. Totul era dispus astfel încât fiecare să rămână în incinta sa numerotată, fără să invadeze teritoriul ori mâncarea altora. Coborai la cină, îţi aduceai mica ta contribuţie la coşul de gunoi comun şi te întorceai în camera ta mochetată corespunzător.

Simţeam atât de mult nevoia să vorbesc, încât am început să cerşesc cuvinte. Mi-am lansat primele abordări lingvistice în biblioteca Sackler, unde era cartierul meu general. Observasem că portarul avea o faţă jovială şi stacojie – în mod cert din cauza alcoolului – care inspira încredere. Am asaltat-o, de asemenea, atrasă de privirea ei sceptică, pe una dintre supraveghetoarele de la Muzeul Ashmolean. Le puneam întrebări despre secretele oraşului, despre detaliile neştiute ale bibliotecilor, le ceream explicaţii despre numeroase mistere din jur şi despre cele asupra cărora vegheau. Aşa am auzit poveşti fascinante.

M-am interesat despre ritualul surprinzător care trebuia respectat pentru a solicita cărţi: bibliotecarii îşi notau cererea şi te chemau după o zi sau două, într-o anumită sală de lectură, la o anumită oră, ca să-ţi predea materialul. Dacă era sfârşit de săptămână, termenul se putea prelungi cu încă trei sau chiar patru zile. Unde se află cărţile? am întrebat. Şi atunci mi-au vorbit despre cele două oraşe suprapuse.

În fiecare zi, mi s-a spus, bibliotecarii de la Bodleiană primesc o mie de publicaţii noi. Şi trebuie să le găsească un loc, pentru că în dimineaţa următoare vor sosi, fără milă, alte o mie. În fiecare an, colecţia creşte cu sute de mii de cărţi şi două sute de mii de reviste, adică mai bine de trei kilometri

de rafturi pe an. Iar statutul nu permite eliminarea niciunei foi de hârtie. La începutul secolului XX, clădirile din circuitul bibliotecar au ajuns să fie copleşite de avalanşa de cărţi. Pe atunci, mi-au spus, au început să se construiască depozite subterane şi o reţea de tunele prevăzute cu benzi transportoare. În timpul Războiului Rece, când au ajuns să fie la modă adăposturile antiatomice, acel labirint subteran şi-a atins splendoarea sa mitică. Dar avalanşa de hârtie a inundat tunelele, ameninţând cu greutatea sa sistemul de canalizare al oraşului. Şi atunci cărţile au început să fie transferate în alte locuri, în afara oraşului – într-o mină abandonată şi în clădirile industriale din apropiere. Există bibliotecari ce se ocupă de transport, am mai aflat, chiar dacă seamănă mai curând a operatori de macarale cu costumele lor fluorescente.

Datorită acestor conversaţii – primele valuri de simpatie pe care le-am perceput –, am început să mă împac cu Oxfordul. Când mă plimbam singură, credeam că aud sub paşii mei ecoul benzilor transportoare ce mutau cărţile, ţinându-mi de urât. Mi le imaginam acolo, în tunelele lor umede şi secrete, precum creaturile din *Fraggle Rock* din copilărie sau personajele din filmul *Underground*. M-am relaxat. Am lăsat garda jos. Am acceptat că la Oxford extravaganţele pot avea motive obiective. M-am simţit mai în largul meu, poate chiar mai liberă, pe poziţia mea de străină neîndemânatică. Şi, cu răbdare, am reuşit să mai găsesc şi alţi inadaptaţi memorabili.

În ceaţa fiecărei dimineţi, când mă aventuram pe străzile fumurii, simţeam că oraşul întreg gravita peste o mare de cărţi, ca un covor magic în plin zbor.

22

Într-o dimineaţă când ploua monoton şi umbre de umezeală se întindeau pe ziduri, prietena mea supraveghetoarea mi-a explicat că Muzeul Ashmolean, unde

lucra şi unde eu mergeam să o văd, fusese primul muzeu public în sensul modern al cuvântului. M-am bucurat să aflu chestia asta. Întotdeauna sunt cuprinsă de emoţii când mă aflu în locuri unde a început ceva; pe teritoriile primelor lucruri.

A fost o mică turnură istorică, aproape imperceptibilă la momentul său: în 1677, Elias Ashmole a donat oraşului Oxford cabinetul său de curiozităţi: monede vechi, gravuri, mostre geologice ciudate, animale exotice disecate... Deja nu mai era o colecţie privată, un lux de familie pe care să-l moştenească copiii şi nepoţii lui ca simbol al statutului lor social privilegiat – de-acum aparţinea studenţilor şi tuturor persoanelor curioase care doreau să-l viziteze.

La vremea aceea, inovaţiile, care într-o lume vădit conservatoare nu erau văzute cu ochi buni, apăreau deghizate sub forma unor tradiţii recuperate. Cu dorinţa de a retrăi gloria de altădată, colecţia publică dăruită de Ashmole, o noutate fără nume şi fără precedent, a fost denumită „muzeu”. Era o manieră de a trasa o axă imaginară între Alexandria şi Oxford. O Mare Bibliotecă exista deja; era nevoie şi de un Muzeu. Crezând că restaurează trecutul, au creat ceva total diferit, care avea să prospere: un amestec de idei vechi şi nelinişti contemporane. Acest concept de muzeu ca loc de expunere a fost cel care avea să se impună în cele din urmă în Europa, iar nu modelul alexandrin al unei comunităţi de savanţi.

În 1759 a fost inaugurat Muzeul Britanic din Londra. Iar în Franţa, în 1793, Adunarea Naţională revoluţionară a confiscat monarhiei palatul Luvru cu toate operele sale de artă pentru a-l transforma în muzeu. A fost un simbol nou şi radical. Revoluţionarii voiau să desfiinţeze ideea că trecutul ar fi proprietatea unei singure clase sociale. Lucrurile vechi nu puteau continua să fie doar un capriciu al nobilimii, aşa încât Revoluţia franceză a expropriat Istoria de la aristocraţi. La sfârşitul secolului al XIX-lea, să mergi la o expoziţie de antichităţi, tablouri ale vechilor maeştri, manuscrise şi ediţii

princeps de cărţi devenise pentru europeni o modalitate de petrecere a timpului liber. Şi moda a traversat oceanul, spre Statele Unite. În 1870, un grup de oameni de afaceri a fondat Metropolitanul din New York, MoMA, care avea să devină primul muzeu privat de artă modernă. Un om de afaceri proprietar de mine, pe nume Solomon R. Guggenheim, şi moştenitorii lui aveau să urmeze acelaşi model, care azi a dat naştere unei intense activităţi turistice, comerciale şi chiar imobiliare. Printr-o decizie insolită a lui Elias Ashmole, moştenirea lui Alexandru a iradiat până când a format o reţea extrem de puternică. Muzeele au fost numite „catedralele secolului XXI”.

Aici se ascunde un paradox fermecător: faptul că putem cu toţii să iubim trecutul este un lucru profund revoluţionar.

23

Cele mai vechi biblioteci cunoscute, din Orientul Apropiat – Mesopotamia, Siria, Asia Mică şi Persia –, au lansat şi ele blesteme împotriva hoţilor şi distrugătorilor de cărţi.

„Celui care îşi va însuşi tăbliţa prin furt sau o va lua cu forţa ori îl va pune pe sclavul lui să o fure, fie ca Shamash să-i scoată ochii, Nabu şi Nisaba să-l surzească, iar Nabu să-i dizolve viaţa ca apa.”

„Pe cel care va sparge această tăbliţă sau o va pune în apă sau o va şterge până când nu se va mai putea înţelege nimic, fie ca zeii şi zeiţele din cer şi de pe pământ să-l pedepsească cu blesteme care să nu poată fi rupe, teribil şi fără milă, cât timp va trăi, pentru ca numele lui şi sământa lui să rămână şterse de pe faţa pământului, iar carnea lui să fie hrană pentru câini.”

Citind aceste ameninţări înfiorătoare, putem intui importanţa deosebită pe care o aveau colecţiile vechi pentru proprietarii lor. În vremea aceea nu exista încă un comerţ cu cărţi, şi le puteai obţine doar copiindu-le cu mâna ta (iar pentru asta trebuia să fii scrib profesionist) sau confiscându-

le de la alţii ca pradă de război (iar pentru asta trebuia să-l învingi pe inamic în bătălii periculoase).

Inventate acum cinci mii de ani, cărţile despre care vorbim, de fapt strămoşii cărţilor – şi ai tabletelor –, erau tăbliţele de argilă. Pe malurile râurilor din Mesopotamia nu exista papirus, şi erau foarte puţine alte materiale precum piatra, lemnul sau pieile de animale, însă argilă să găsea din abundenţă. De aceea, sumerienii au început să scrie chiar pe pământul de sub picioarele lor. Obţineau o suprafaţă pentru scris modelând bucăţi de argilă de aproximativ douăzeci de centimetri lungime, de formă dreptunghiulară şi plată, asemănătoare tabletelor noastre de şapte inci. Şi au dezvoltat un stil de scriere pe baza adânciturilor făcute cu un calamus în argila moale. Apa ştergea literele scrise pe pământ, însă focul, călăul atâtor cărţi, cocea tăbliţele de argilă la fel ca în cuptorul unui olar, făcându-le mai durabile. Majoritatea tăbliţelor recuperate de arheologi s-au păstrat tocmai pentru că au ars în flăcările unui incendiu. Cărţile ascund incredibile poveşti de supravieţuire; în rare ocazii – incendiile din Mesopotamia şi Micene, gropile de gunoi din Egipt, erupţia Vezuviului – au fost salvate de forţele distrugătoare.

Primele biblioteci din lume au fost locuri modeste, mici depozite cu rafturi prinse de pereţi şi rânduri de tăbliţe aşezate în poziţie verticală, una lângă alta, pe poliţe. De fapt, specialiştii în perioada antică a Orientului Apropiat preferă să le numească „arhive”. Acolo se păstrau facturi, bonuri de livrare, chitanţe, inventare, contracte matrimoniale, acte de divorţ, acte judecătoreşti, coduri de legi. Şi, într-o mai mică măsură, literatură, mai ales poeme şi imnuri religioase. În săpăturile de la palatul din Hattuşa, capitala hitită, în Turcia de azi, s-au găsit mai multe exemplare dintr-un gen literar ciudat: rugăciuni pentru combaterea impotenţei sexuale.

În Biblioteca de la Hattuşa – şi înainte de asta la Nipur, în sudul Mesopotamiei – au apărut tăbliţe conţinând cataloage ale colecţiilor. Cum încă nu începuse moda de a da titluri

cărţilor, pe acele tăbliţe, fiecare operă era identificată după primul rând sau printr-un mic rezumat al conţinutului. Ca să se evite dispersarea textelor foarte lungi, se menţiona şi numărul de tăbliţe pe care era scrisă opera. Uneori apărea şi numele autorului şi alte date ajutătoare. Existenţa acestor inventare ne demonstrează că încă de atunci, din secolul al XIII-lea î.Hr., bibliotecile începuseră să ia amploare, iar cititorii deja nu le mai puteau face faţă cu o simplă privire aruncată pe raftul cu tăbliţe. În plus, ne indică un avans teoretic important: conştientizarea caracterului unitar al unei colecţii ca realizare şi aspiraţie. Un catalog nu e un simplu apendice al unei biblioteci, ci reprezintă conceptualizarea ei, esenţa şi împlinirea ei.

Bibliotecile din Orientul Apropiat nu au fost niciodată publice. Aparţineau şcolilor elitiste de scribi, care aveau nevoie de texte ca model pentru învăţătură, sau erau apanajul exclusiv al regilor. Monarhul asirian Assurbanipal, care a trăit în secolul al VII-lea î.Hr., a fost cel mai mare colecţionar de cărţi dinaintea lui Ptolemeu. Pe o tăbliţă se spune că Assurbanipal a creat Biblioteca de la Ninive pentru „contemplarea şi lectura sa regală”. Avea un talent nemaiîntâlnit pentru monarhiile din vremea lui, cu care îi plăcea să se mândrească: stăpânea arta de a scrie, „chiar dacă dintre regi, strămoşii mei, nu a învăţat-o niciunul”. În biblioteca sa, arheologii au dezgropat în jur de 30 000 de tăbliţe, dintre care doar 5 000 conţin texte literare. S-a găsit amestecul obişnuit de documente de arhivă, cărţi de prevestiri, religie şi magie, împreună cu cele mai celebre opere literare din Orientul Apropiat.

Biblioteca mândrului rege Assurbanipal, cel mai apropiat predecesor al Marii Biblioteci din Alexandria, nu a avut universalitatea celei din urmă. Era un ansamblu de documente şi texte folositoare pentru ceremonii şi ritualuri publice. Chiar şi operele literare îşi aveau locul acolo din motive practice, pentru că regele trebuia să cunoască miturile fondatoare ale poporului său. Fără excepţie, toate

bibliotecile din Orientul Apropiat au dispărut, cufundându-se în uitare. Scrierile acelor mari imperii au rămas îngropate în nisipurile deşertului împreună cu oraşele distruse, iar rămăşiţele descoperite din scrierile lor erau indescifrabile. Uitarea a fost atât de mare încât, atunci când călătorii au găsit inscripţii cuneiforme în ruinele oraşelor ahemenide, mulţi s-au gândit că erau doar simple ornamente pe stâlpii de la uşi şi de la ferestre. După secole de tăcere, pasiunea cercetătorilor a fost cea care le-a dezgropat vestigiile şi a reuşit să descifreze limbile uitate de pe tăbliţele lor.

În schimb, cărţile din Atena, Alexandria şi Roma nu au tăcut niciodată pe vecie. De-a lungul secolelor au păstrat o conversaţie şoptită, un dialog despre mituri şi legende, dar şi despre filosofie, ştiinţă şi legi. Într-un fel, poate fără să ştim, şi noi participăm la această conversaţie.

24

Biblioteca din Alexandria avea şi strămoşi egipteni, însă ei apar cel mai estompat în fotografia de familie. De-a lungul secolelor faraonice au existat biblioteci private şi biblioteci în temple, dar cunoştinţele noastre despre ele sunt destul de vagi. Izvoarele menţionează case ale cărţii, arhive în care se păstra documentaţia administrativă, şi case ale vieţii, depozite cu tradiţii milenare, unde se copiau, interpretau şi protejau textele sacre. Detaliile cele mai precise despre o bibliotecă egipteană sunt relatate de un călător grec, Hecateu din Abdera, care, pe vremea lui Ptolemeu I, a beneficiat de un tur ghidat al templului lui Amon din Teba. El descrie ca pe o experienţă exotică traseul său prin labirintul de săli, curţi interioare, holuri şi camere ale edificiului. Într-o galerie acoperită spune că a văzut biblioteca sacră deasupra căreia era scris: „Loc pentru îngrijirea sufletului”. Dincolo de frumuseţea acestei idei – biblioteca văzută ca o clinică a sufletului –, abia dacă ştim ceva despre colecţiile de cărţi egiptene.

La fel ca şi în cazul scrierii cuneiforme, hieroglifele au rămas uitate mai bine de un mileniu. Cum s-a putut întâmpla aşa ceva? De ce s-a transformat scrisul din trecut într-un amestec de desene de neînţeles? De fapt, în Egipt foarte puţini ştiau să citească şi să scrie (numai membrii castei scribilor, cel mai puternic grup din ţară după rege şi familia lui). Ca să ajungi scrib trebuia să stăpâneşti sute, iar cu trecerea timpului mii de semne. Era un lung proces de învăţare pe care şi-l puteau permite doar cei mai bogaţi, în şcoli exclusiviste, asemănătoare masteratelor de azi, pentru formarea înaltelor cadre de conducere. Dintre scribii formaţi acolo se alegeau înalţii funcţionari şi preoţii din regat, care apoi interveneau în luptele succesorale ale faraonilor şi profitau pentru a-şi impune criteriile şi propriile interese. Nu pot să nu amintesc un text egiptean foarte vechi şi, cu toate acestea, ciudat de familiar. În el, un domn matur bogat, Dua-Hety, cu o atitudine tipic paternală, îi reproşează fiului său Pepy că este prea leneş la şcoala de scribi, care-l costa cât ochii din cap: „Apleacă-te asupra cărţilor. L-am văzut pe fierar la munca lui. Degetele îi sunt precum ghearele unui crocodil. Bărbierul munceşte până la sfârşitul amiezii şi tot trebuie să mai bată strada să vadă dacă mai găseşte clienţi. [...] Tăietorul de trestie trebuie să umble prin deltă, după ce a făcut mult mai mult decât pot face braţele lui, ţânţarii l-au distrus, iar muştele l-au omorât. [...] Vezi, nu există profesie în care să nu existe un şef, în afara profesiei de scrib. Acolo el e şeful. Dacă ştii să scrii, îţi va merge mai bine decât în meseriile despre care ţi-am vorbit. Fă parte dintre aceşti oameni deosebiţi”.

Nu ştim dacă Pepy a luat în serios cuvintele tatălui său şi, bombănind, s-a pus cu burta pe carte ca să-şi croiască un drum spre elita socială egipteană. În acest caz, după câţiva ani grei, plini de încercări, şi după ce a îndurat loviturile profesorilor, cunoscuţi pentru asprimea lor, Pepy îşi va fi câştigat dreptul de a se afişa cu distinsele ustensile de scrib: pensule cu peri de diferite mărimi, o paletă cu canelură,

pungi cu pigmenţi, o carapace de ţestoasă în care să-i amestece, o tablă din lemn de esenţă nobilă ca suport pentru papirus, pentru că nu se obişnuia să se folosească mese de scris, ci lucrau aşezaţi, cu picioarele încrucişate.

Ştim, în schimb, povestea ultimilor scribi egipteni, care au fost martorii naufragiului civilizaţiei lor. Odată cu edictul lui Teodosie I din anul 380, în Imperiul Roman, creştinismul a devenit religie de stat, unică şi obligatorie, şi au fost interzise cultele păgâne. Toate templele vechilor zei au fost închise, mai puţin templul lui Isis de pe insula Philae, la sud de prima cataractă a Nilului. Acolo s-a refugiat un grup de preoţi care ştiau secretele scrierii lor sofisticate şi cărora li s-a interzis să-şi transmită cunoştinţele. Unul dintre ei, Nesmet-Akhom, a scrijelit pe un zid al templului ultima inscripţie hieroglifică scrisă vreodată şi care se încheie cu aceste cuvinte: „pentru totdeauna, pe vecie”. Câţiva ani mai târziu, împăratul Iustinian a recurs la forţa armată ca să închidă templul unde preoţii lui Isis rezistau, făcându-i prizonieri pe rebeli. Egiptul şi-a îngropat vechii zei, cu care convieţuise de-a lungul mileniilor. Şi odată cu zeii şi-a pierdut obiectele de cult şi limba. Într-o singură generaţie a dispărut totul. Şi a fost nevoie de paisprezece secole pentru a se redescoperi cheia acelui limbaj.

La începutul secolului al XIX-lea a început o cursă incitantă pentru descifrarea hieroglifelor egiptene. Cei mai buni orientalişti europeni s-au confruntat cu provocarea recuperării limbii pierdute, spionându-se unii pe alţii. Au fost decenii de exaltare şi suspans în lumea ştiinţifică, dar şi de invidii şi sete de glorie. Startul competiţiei s-a dat la patruzeci şi opt de kilometri de Alexandria, în iulie 1799. Cu un an înainte, Napoleon, care visa să-i calce pe urme lui Alexandru, îşi dusese trupele să se pârjolească în deşertul egiptean cu intenţia sănătoasă de a-i enerva pe duşmanii săi britanici. Expediţia a fost un fiasco, dar le-a permis europenilor să se îndrăgostească de antichităţile din timpul faraonilor. În apropierea portului Rashid, căruia francezii îi

spun Rosetta, un soldat a găsit – în timp ce lucra la construcţia unei fortăreţe militare – o piatră cu nişte inscripţii ciudate. Când lopata i s-a lovit de acea bucată de bazalt închis la culoare şi scufundată în noroi, soldatul a tras cu siguranţă o grămadă de înjurături. Nu ştia că e pe cale să descopere ceva extraordinar. Acea bucată de bazalt avea să fie cunoscută mai târziu de toată lumea sub numele de „piatra de la Rosetta”.

Această piesă memorabilă este un fragment dintr-o veche stelă egipteană pe care faraonul Ptolemeu al V-lea ordonase să se inscripţioneze un decret sacerdotal transcris cu trei tipuri de scriere – hieroglifică, demotică (ultima fază a scrierii egiptene) şi greacă –, asemănătoare publicării în zilele noastre a unei legi în cele trei limbi oficiale dintr-o regiune. Un căpitan din corpul de ingineri care lucra la Rosetta a înţeles că acea stelă spartă era o descoperire preţioasă şi a dispus transferarea celor 760 de kilograme, cât cântărea, la Institutul Egiptean din Cairo, întemeiat recent de grupul de savanţi şi arheologi care însoţeau trupele expediţionare franceze. Ei au realizat copii în cerneală, pe care apoi le-au distribuit cercetătorilor atraşi de provocare. Când amiralul Nelson a expulzat armata napoleoniană din Egipt, a confiscat piatra de la Rosetta şi, în ciuda protestelor francezilor, a transportat-o la British Museum, unde constituie astăzi una dintre cele mai mari atracţii.

Asta se întâmpla în anul 1802. Atunci a început un duel al inteligenţelor.

Cine încearcă să descifreze o limbă necunoscută pătrunde într-un haos de cuvinte, urmăreşte umbre. Este o întreprindere aproape imposibilă dacă nu se descoperă un sens cât de mic, dacă nu se cunoaşte nici măcar chestiunea la care se referă frazele enigmatice. În schimb, atunci când există o traducere a textului misterios într-o limbă cunoscută, cercetătorul nu se mai simte pierdut, pentru că are la îndemână o hartă a teritoriului neexplorat. De aceea, lingviştii au intuit imediat că fragmentul grecesc al pietrei de

la Rosetta le va deschide porţile spre limba pierdută a Egiptului antic. Aventura descifrării sale a trezit un interes nou pentru criptografie, care, la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX, va înfierbânta imaginaţia lui Edgar Allan Poe în povestirea sa *Cărăbuşul de aur* şi pe cea a lui Arthur Conan Doyle în *Omuleţii dansatori*.

În primii ani din secolul al XIX-lea, enigma egipteană a rezistat asalturilor lingviştilor, dezorientaţi de mutilarea inscripţiilor. În condiţiile în care lipseau începutul textului hieroglific şi finalul textului în greacă, era practic imposibil să se stabilească corespondenţe clare între textul egiptean şi traducerea lui. Dar la începutul anilor 1820 piesele au început să se potrivească, iar numele proprii ale regilor macedoneni au constituit cheia. Pe inscripţia hieroglifică, mai multe semne apăreau sculptate în interiorul unor inele ovale pe care experţii le numeau „cartuşe". Primul pas înainte a fost să se presupună că acele cartuşe conţineau chiar numele faraonilor. Britanicul Thomas Young a reuşit să descifreze numele lui Ptolemeu, iar mai târziu, francezul Jean-François Champollion l-a citit pe cel al Cleopatrei. Datorită acestui prim grup de sunete descoperite, Champollion, un poliglot fabulos, a descoperit asemănări între enigmaticul idiom egiptean şi limba coptă, pe care o cunoştea foarte bine. Plecând de la această intuiţie, după mai mulţi ani în care a lucrat obsesiv, comparând inscripţii şi făcând efortul de a le traduce, a elaborat un dicţionar de hieroglife şi o gramatică a limbii egiptene. A murit la scurtă vreme după aceea, la 41 de ani, cu sănătatea distrusă de zeci de ani de austeritate, frig, sărăcie şi lungi zile de studiu.

Numele lui Ptolemeu a fost cheia care a deschis încuietoarea. După secole de încătuşare, papirusurile şi monumentele egiptene au început din nou să vorbească.

În zilele noastre există o iniţiativă numită Proiectul Rosetta care îşi propune să prevină dispariţia limbilor omeneşti. Lingviştii, antropologii şi informaticienii responsabili de acest proiect al cărui sediu se află la San Francisco au conceput un

disc de nichel pe care au reuşit să înregistreze la scară microscopică acelaşi text tradus într-o mie de limbi. Chiar dacă ar fi să moară şi ultima persoană în stare să-şi amintească una dintre acele o mie de limbi, traducerile paralele ar permite salvarea acelor semnificaţii şi sonorităţi pierdute. Discul este o piatră de la Rosetta universală şi portabilă, un act de rezistenţă în faţa uitării irevocabile a cuvintelor.

Pielea cărţilor

25

Înainte de inventarea tiparului, fiecare carte era unică. Pentru crearea unui nou exemplar, cineva trebuia să-l reproducă literă cu literă, cuvânt cu cuvânt, într-un exerciţiu epuizant al răbdării. Pentru majoritatea operelor existau puţine copii, iar posibilitatea ca un anume text să dispară cu totul era o ameninţare foarte reală. În Antichitate, în orice moment, ultimul exemplar dintr-o carte putea să dispară pe un raft, devorat de termite sau distrus de umezeală. Şi în timp ce apa sau mandibulele unei insecte acţionau, o voce era redusă la tăcere pentru totdeauna.

De fapt, asta chiar s-a întâmplat de mai multe ori. În acele timpuri, cărţile erau fragile. De la bun început, toate aveau mai multe şanse să dispară decât să supravieţuiască. Supravieţuirea lor depindea de hazard, de accidente, de cât de mult erau preţuite de proprietarii lor şi, mult mai mult decât în ziua de azi, de materia primă din care erau făcute. Erau obiecte fragile, fabricate din materiale care se deteriorau, se rupeau sau se dezagregau. Inventarea cărţii este istoria unei lupte contra timpului pentru ameliorarea elementelor concrete şi practice – longevitatea, preţul, rezistenţa, greutatea – legate de suportul fizic al textelor. Cu

fiecare pas înainte, oricât de mic ar fi părut, creştea speranţa de viaţă a cuvintelor.

Piatra este durabilă, bineînţeles. Anticii şi-au gravat cuvintele pe ea, aşa cum facem şi noi acum cu acele plăci, lespezi, blocuri şi piedestale care ne înfrumuseţează oraşele. Dar o carte nu poate fi din piatră decât metaforic. Piatra de la Rosetta, cu cele aproape opt sute de kilograme ale ei, este un monument, nu un obiect. Cartea trebuie să fie portabilă, trebuie să permită intimitatea celui care scrie şi citeşte, trebuie să-i însoţească pe cititorii săi şi să le încapă în bagaje.

Strămoşul cel mai apropiat al cărţilor a fost tăbliţa. Am vorbit deja despre tăbliţele de argilă din Mesopotamia, care s-au răspândit apoi pe actualele teritorii din Siria, Irak, Iran, Iordania, Liban, Israel, Turcia, Creta şi Grecia, iar în unele zone au continuat să fie folosite până la începutul erei creştine. Tăbliţele se întăreau, precum chirpiciul, uscându-se la soare. Dacă li se înmuia suprafaţa, se puteau şterge liniuţele şi se putea scrie din nou pe ele. Rareori se coceau în cuptor, precum cărămizile, pentru că atunci argila nu mai putea fi refolosită. Se păstrau, ferite de umezeală, puse în teancuri pe rafturi de lemn, precum şi în coşuri de răchită şi urcioare. Erau ieftine şi uşoare, dar şi casante.

Până în zilele noastre s-au păstrat tăbliţe de mărimea unui card de credit sau a unui telefon mobil, şi există o întreagă gamă de dimensiuni crescătoare până la cele mai mari exemplare, de 30–35 de centimetri. Nici dacă s-ar fi scris pe ambele feţe, tot nu ar fi încăput texte prea lungi. Ăsta era cel mai mare inconvenient: atunci când o operă era împărţită în mai multe fragmente, exista un risc destul de mare să se piardă tăbliţe şi, odată cu ele, părţi din poveste.

În Europa s-au folosit încă şi mai mult tăbliţele din lemn, metal sau fildeş acoperite cu un strat de ceară şi răşini. Se scria pe suprafaţa de ceară cu un instrument ascuţit din os sau metal, la care cealaltă extremitate avea forma unei spatule, pentru ştergerea cu uşurinţă a greşelilor. Aceste

piese cerate au păstrat majoritatea scrisorilor din Antichitate şi, de asemenea, ciornele, adnotările şi toate textele ei efemere. Cu ele îşi începeau copiii exerciţiile de scris, la fel cum făceam şi noi în neuitatele noastre caiete liniate.

Tăbliţele dreptunghiulare au fost o invenţie de ordin formal. Dreptunghiul produce o plăcere ciudată privirii. Delimitează spaţiul în mod echilibrat, concret, abordabil. Sunt dreptunghiulare majoritatea ferestrelor, vitrinelor, ecranelor, fotografiilor şi tablourilor. La fel şi cărţile, după căutări şi încercări succesive, au ajuns să fie în cele din urmă dreptunghiulare.

Sulul de papirus a presupus un progres nemaivăzut în istoria cărţii. Evreii, grecii şi romanii l-au adoptat cu atât de mult entuziasm, încât au ajuns să-l considere o trăsătură culturală proprie. În comparaţie cu tăbliţele, foile de papirus sunt un material fin, uşor şi flexibil şi, atunci când se rulează, mare parte din text se păstrează într-un spaţiu foarte mic. Un sul de dimensiuni obişnuite putea să conţină o tragedie greacă completă, un scurt dialog al lui Platon sau o evanghelie. Ceea ce constituia un progres prodigios în efortul de a conserva operele gândirii şi imaginaţiei. Sulurile de papirus au condamnat tăbliţele la un uz secundar (adnotări, ciorne, texte efemere). Erau precum foile respinse de imprimantă – aşa-numitele „ciorne” – pe care le folosim pentru a întocmi liste de obiective care vor rămâne neîndeplinite sau pe care le dăm copiilor ca să deseneze pe ele.

Cu toate acestea, papirusul avea şi dezavantaje. În clima uscată din Egipt îşi păstra flexibilitatea şi albeaţa, dar umezeala din Europa îl înnegrea, făcându-l fragil. Dacă se umezesc şi se usucă de mai multe ori la rând, foile de papirus se destramă. În Antichitate, cele mai preţioase suluri se păstrau protejate în urcioare, în cutii de lemn sau în pungi de piele. În plus, se scria numai pe o parte a sulului, pe faţa unde fibrele vegetale erau orientate pe orizontală, în paralel cu rândurile scrierii. Pe partea cealaltă, filamentele verticale

nu permiteau înaintarea calamusului. Faţa scrisă rămânea în interiorul sulului, protejată de lumină şi de atingeri.

Cărţile din papirus – uşoare, frumoase şi transportabile – erau obiecte delicate. Lectura şi uzul îndelungat le consumau. Frigul şi ploaia le distrugeau. Fiind materie vegetală, trezeau lăcomia insectelor şi ardeau cu uşurinţă.

Aşa cum am spus deja, sulurile se fabricau numai în Egipt. Erau produse de import susţinute de o structură comercială înfloritoare care a continuat să existe, chiar şi sub dominaţia musulmană, până în secolul al XII-lea. Faraonii şi regii egipteni, stăpânii monopolului, decideau preţul şi cele opt varietăţi de papirus care circulau pe piaţă. Şi, la fel ca ţările exportatoare de petrol, suveranii egipteni aplicau după bunul lor plac măsuri de presiune sau de sabotaj.

Ceva de genul acesta, cu consecinţe neaşteptate pentru istoria cărţii, a avut loc la începutul secolului al II-lea î.Hr. Regele Ptolemeu al V-lea, ros de invidie, căuta o cale de a distruge o bibliotecă rivală întemeiată în oraşul Pergam, pe teritoriul Turciei de azi. Fusese fondată de un rege elenist de cultură greacă, Eumenes al II-lea, care copiase, la un secol distanţă, aviditatea şi metodele lipsite de scrupule aplicate de către primii Ptolemei pentru obţinerea cărţilor. S-a lansat şi în vânătoarea de genii intelectuale, atrăgând un grup de înţelepţi care formau o comunitate asemănătoare cu cea de la Muzeu. Din capitala sa, Eumenes încerca să eclipseze strălucirea culturală a Alexandriei într-un moment în care puterea politică a egiptenilor era în declin. Ptolemeu, conştient de faptul că vremurile bune trecuseră, s-a înfuriat în faţa acestei sfidări. Nu era dispus să suporte afrontul adus Marii Biblioteci, care simboliza mândria stirpei lui. Se povesteşte că l-a trimis la închisoare pe bibliotecarul său, Aristofan din Bizanţ, când a descoperit că plănuia să se instaleze la Pergam sub protecţia regelui Eumenes. Primul a fost învinuit de trădare, al doilea, de furt.

După ce l-a închis pe Aristofan din Bizanţ, riposta lui Ptolemeu împotriva lui Eumenes a fost viscerală. A oprit

furnizarea de papirus spre regatul lui Eumenes, pentru a îngenunchea biblioteca rivală privând-o de cel mai bun material de scriere existent. Măsura ar fi putut fi devastatoare, dar – spre frustrarea răzbunătorului rege – embargoul a stimulat o descoperire care avea să imortalizeze şi numele oraşului inamic. Pergamul a reacţionat perfecţionând vechea tehnică orientală de scriere pe piei de animale, o practică a cărei utilizare fusese până atunci secundară şi locală. În amintirea oraşului care a dus la răspândirea lui, produsul îmbunătăţit a fost numit „pergament”. Câteva secole mai târziu, această invenţie avea să schimbe fizionomia şi viitorul cărţilor. Pergamentul se fabrica din piei de viţel, oaie, berbec sau capră. Meşteşugarii puneau pieile într-o baie de var timp de mai multe săptămâni, după care le întindeau la uscat pe un cadru de lemn. Faptul că erau întinse făcea ca fibrele pielii să se alinieze, formând o suprafaţă netedă, care apoi era şlefuită până se ajungea la albeaţa, frumuseţea şi grosimea dorite. Rezultatul acestui îndelung proces de elaborare erau nişte foi moi, subţiri, utilizabile pe ambele părţi şi, mai ales – ceea ce era esenţial –, rezistente.

Scriitorul italian Vasco Pratolini a spus că literatura constă în a face exerciţii de caligrafie pe piele. Chiar dacă nu se gândea la pergament, imaginea este perfectă. Când a triumfat noul material de scris, cărţile s-au transformat chiar în aşa ceva: trupuri locuite de cuvinte, gânduri tatuate pe piele.

26

Pielea noastră este o mare pagină albă; trupul nostru, o carte. Timpul îşi scrie încet-încet povestea pe feţele noastre, pe braţe, pe pântece, pe sexe, pe picioare. Abia ajunşi pe lume, ne şi imprimă un mare „O” pe burtă, ombilicul. Apoi, uşor-uşor, încep să apară şi alte litere. Liniile din palme. Câte o aluniţă, ca un punct şi de la capăt. Tăieturile pe care le lasă

medicii când îţi deschid carnea şi apoi o cos la loc. Cu trecerea anilor, cicatricile, ridurile, petele şi ramificaţiile varicelor trasează silabele care ne povestesc viaţa.

Am recitit *Recviemul* minunatei poete Anna Ahmatova, unde descrie şirurile lungi de femei din faţa închisorii din Leningrad. Anna a cunoscut din plin nefericirea: primul ei soţ a fost împuşcat; al doilea a murit de epuizare într-un lagăr de muncă din gulag; singurul ei fiu a fost arestat de mai multe ori şi a petrecut zece ani în închisoare. Într-o zi, privindu-şi în oglindă trăsăturile emaciate şi brazdele pe care suferinţa i le adâncise pe chip, şi-a amintit imaginea vechilor tăbliţe mesopotamiene. Şi a scris versuri triste, de neuitat: „Cum suferinţa-i scrijelită-n pagini crude / În semne de cuneiformă pe obraji”[5]. Şi eu, în anumite ocazii, am găsit oameni ale căror feţe păreau de argilă scrijelită de durere. Şi, după ce am citit poemul Annei Ahmatova, n-am mai putut să-mi scot imaginea asta din minte: tăbliţele asiriene îmi sugerează chipuri de oameni care au trăit – şi au suferit – mult.

Însă nu doar timpul scrie pe piele. Unele persoane îşi tatuează fraze şi desene ca să se împodobească precum pergamentele inluminate. Eu n-am făcut-o niciodată şi, cu toate acestea, înţeleg acest impuls de a-ţi dori să laşi o urmă, de a colora şi a-ţi transforma în text propriul corp. Îmi amintesc de săptămânile de extaz pe care le-am trăit cu o prietenă adolescentă când s-a hotărât să-şi facă primul tatuaj. Şi-a ridicat în faţa mea compresa care-l acoperea. Am privit cu atenţie literele încă fragede şi pielea înroşită a braţului; când muşchiul se încorda, cuvintele păreau că tremură cu o mişcare proprie foarte subtilă. Eram fascinată de acea frază capabilă să palpite, să transpire, să sângereze (o carte vie).

Întotdeauna m-a intrigat să ştiu ce scriu oamenii pe cartea pielii lor. Odată am cunoscut un tatuator şi am vorbit despre meseria lui. Majoritatea, mi-a spus, se tatuează din dorinţa

[5] „Epilog”, în Anna Ahmatova, *Recviem.*

de a-şi aminti pentru totdeauna de o persoană sau de un eveniment. Problema e că de multe ori aceste „pentru totdeauna” sunt efemere, iar asemenea tatuaje provoacă, din punct de vedere statistic, cele mai mari regrete. Alţi clienţi aleg fraze pozitive, versuri din cântece pop, poezii. Chiar şi când textele sunt nişte clişee, traduceri proaste ori texte fără prea multă semnificaţie, să le aibă înscrise pe trup îi face să se simtă unici, speciali, frumoşi şi plini de viaţă. Cred că tatuajul este o formă prin care supravieţuieşte gândirea magică, urma unei credinţe ancestrale în aura cuvintelor.

Pergamentul viu nu este doar o metaforă, pielea umană poate transporta mesaje scrise şi poate fi citită. În situaţii excepţionale, trupurile servesc drept canale oculte de transmitere a informaţiilor. Istoricul Herodot ne spune o poveste nemaipomenită – bazată pe fapte reale – despre tatuaje, intrigi şi spioni din Antichitate. Într-o epocă marcată de mari turbulenţe politice, un general atenian pe nume Histiaios dorea să-l instige pe ginerele său, Aristagoras, tiranul Miletului, să stârnească o rebeliune împotriva Imperiului Persan. Era vorba despre o conspiraţie extrem de periculoasă în care ambii riscau să-şi piardă viaţa. Drumurile erau păzite şi era de aşteptat ca mesagerii lui Aristagoras să fie percheziţionaţi înainte să ajungă la Milet, pe teritoriul Turciei de azi. Unde să ascundă scrisoarea care-i condamna la tortură şi la o moarte lentă în cazul în care ar fi fost descoperită? Generalul a avut o idee ingenioasă: a pus să fie ras capul celui mai loial dintre sclavi, i-a tatuat un mesaj pe scalp şi a aşteptat să-i crească părul la loc. Cuvintele tatuate erau: „Histiaios către Aristagoras: ridică Ionia”. Când părul a crescut, acoperind consemnul subversiv, l-a trimis pe sclav la Milet. Pentru mai multă siguranţă, sclavul nu ştia nimic despre complot. Primise ordin doar să se radă în cap în casa lui Aristagoras şi să-i spună acestuia să se uite pe ţeasta lui. În taină, precum un spion din vremea Războiului Rece, mesagerul a plecat în călătorie, a rămas calm cât timp l-au

percheziţionat, a ajuns la destinaţie fără să fie descoperit complotul, iar acolo s-a ras în cap. Planul a funcţionat. Iar sclavul nu a ştiut niciodată – nimeni nu-şi poate citi propriul scalp – ce spuneau cuvintele incendiare tatuate pentru totdeauna pe capul lui.

Misterioasa reţea pe care o ţes timpul, pielea şi cuvintele se află în centrul thrillerului *Memento* regizat de Christopher Nolan. Protagonistul lui năuc, Leonard, suferă de amnezie anterogradă cauzată de un traumatism cranian. Nu poate avea amintiri recente; conştiinţa tuturor actelor sale se risipeşte în scurt timp fără să lase urme. În fiecare dimineaţă se trezeşte fără să-şi amintească nimic din ziua de dinainte, din lunile anterioare, de tot timpul care s-a scurs de la tragicul accident care i-a provocat traumatismul. În ciuda bolii sale, Leonard intenţionează să-l găsească pe bărbatul care i-a violat şi omorât soţia şi să se răzbune. A creat un sistem care îi permite să se mişte într-o lume care i se şterge din amintire, presărată de intrigi, manipulări şi capcane: îşi tatuează pe mâini, pe braţe şi pe piept informaţiile esenţiale despre el, şi în fiecare zi îşi redescoperă astfel propria istorie. Cu o identitate ameninţată de uitare, numai lectura tatuajelor sale îi permite să-şi continue căutarea şi să-şi atingă obiectivul. Adevărul poveştii ne scapă în hăţişul de minciuni spuse de personaje, inclusiv de Leonard, pe care ajungem să le bănuim. Filmul e construit după modelul unui puzzle fragmentar, precum mintea protagonistului şi la fel ca însăşi lumea contemporană. Indirect, el este şi o reflecţie asupra naturii cărţilor: extensii ale memoriei, singurii martori – imperfecţi, ambigui, dar de neînlocuit – ai timpurilor şi locurilor de unde nu mai poate veni nicio amintire vie.

27

De mai multe ori pe lună, intram în Plazzo Medici Riccardi printr-o uşă din spate de pe Via de’ Ginori, chiar în continuarea zidului crenelat al grădinii. Faţada avea culoarea

vaniliei, atât de tipică Florenţei. Simţeam nevoia să respir simplitatea acelor case şi acelor grădini înainte să înfrunt agresiunea barocă şi sufocanta cascadă de elemente aurite care mă aşteptau înăuntrul Bibliotecii Riccardiene. Acolo am ţinut pentru prima oară în mână un manuscris pe pergament cu adevărat preţios.

În timpul lungilor mele ore de studiu în luxoasa sală de lectură, am reuşit să pun la punct fiecare detaliu al planului meu de a prinde prada. Adevărul e că nu aveam nevoie să consult niciun manuscris pentru cercetarea mea, dar am adoptat cea mai convingătoare mină de onestitate academică în faţa responsabililor de la bibliotecă. Ţelul incursiunii mele era unul pur hedonist: voiam să ating şi să mângâi cartea aceea, doream să simt acea bucurie senzuală atât de sever ţinută în frâu de gardienii patrimoniului. Mă excita să ating o operă de artă născută pentru plăcerea unui aristocrat şi a găştii lui de prieteni privilegiaţi; era delicioasa transgresiune a unei fete sărace care abia reuşea să-şi plătească chiria în Florenţa. Nu voi uita niciodată cele câteva minute de intimitate – aproape erotică – cu un Petrarca din secolul al XIV-lea. În timp ce-mi îndeplineam ritualul accesului la manuscrise de o valoare inestimabilă – predând rucsacul bibliotecarilor, păstrând o singură foaie de hârtie şi un creion, punându-mi mănuşile de bumbac, supunându-mă supravegherii gardienilor tezaurului –, mărturisesc că am simţit câteva plăcute împunsături ale conştiinţei pentru deranjul pe care îl provoca extravagantul meu fetiş livresc. Uneori îmi imaginam că, drept pedeapsă, una dintre alegoriile care, în picturile din tavan, pluteau printre nori şi scuturi heraldice avea să se prăvălească peste mine. Mi se părea ameninţătoare mai ales femeia blondă şi rotofeie care levita cel mai sus; dacă nu mă înşel, era Înţelepciunea, care agita globul terestru.

M-am putut delecta cu roadele imposturii mele timp de aproape o oră, iar notiţele pe care mi le-am luat – jucând rolul unui paleograf studios – descriau doar fericitele mele

impresii senzoriale. Când întorceam pagina, pergamentul trosnea. Şoapta cărţilor, m-am gândit, este diferit de la o epocă la alta. M-au impresionat frumuseţea şi uniformitatea scriiturii trasate de o mână de expert. Am văzut urmele timpului, acele pagini presărate cu pete gălbui, precum mâinile pistruiate ale bunicului meu.

Poate că impulsul de a scrie acest eseu s-a născut chiar atunci, la căldura acelei cărţi a lui Petrarca ce susura precum un foc domol. După aceea, am mai ţinut în mâini şi alte manuscrise pe pergament, şi am învăţat să mă uit mai bine la ele, dar amintirea cea mai frumoasă rămâne, ca întotdeauna, cea a primei dăţi.

Când am mângâiat paginile codexului, mi-a trecut prin minte gândul că acel pergament minunat fusese cândva pielea de pe greabănul unui animal care mai apoi a fost jupuit. În doar câteva săptămâni, de la viaţa lui pe pajişte, în staul sau în cocină, animalul putea să devină pagina unei Biblii. În perioada cea mai documentată, Evul Mediu, mănăstirile cumpărau piei de vacă, oaie, miel, capră sau porc, alese încă de pe vremea când animalul era în viaţă, ca să poată aprecia calitatea exemplarului. Ca şi în cazul oamenilor, calitatea pieii de animal variază în funcţie de vârstă şi specie. Pielea unui miel este mai netedă decât cea a unei capre de şase ani. Unele vaci au pielea mai deteriorată, pentru că le place să se frece de coaja copacilor sau pentru că le înnebunesc insectele, înţepându-le. Toate aceste aspecte, împreună cu abilităţile meşteşugarului, erau importante pentru rezultatul final. Ca să fie curăţată şi să se îndepărteze carnea de pe viitorul pergament, pielea era întinsă, fixată strâns ca pe o tobă, şi se răzuia de sus în jos cu mare grijă, folosindu-se un cuţit cu lama curbată. Aşa întinsă până la refuz pe cadru, o tăietură de cuţit prea adâncă, un folicul de păr prost cicatrizat sau orificiul minuscul al unei vechi înţepături puteau să crească până la a deveni găuri de mărimea unei mingi de tenis. Copiştii îşi puneau la încercare imaginaţia ca să repare aceste

imperfecţiuni ale materiei prime, iar uneori ingeniozitatea lor înfrumuseţa încă şi mai mult manuscrisul. O gaură în pergament se putea transforma într-o fereastră prin care să se vadă capul unei miniaturi de pe pagina următoare. De asemenea, ştiu cazul ciudat al unei spărturi reparate de călugăriţele dintr-o mănăstire suedeză cu o igliţă cu care au ţesut între litere o sită superbă.

În timp ce ţineam acel pergament delicat în mâinile înmănuşate, ca să nu-l stric, m-am gândit la toate aceste cruzimi. La fel cum în vremea noastră puii de focă mor loviţi cu bâtele pe zăpadă ca să ne putem încotoşmăna noi în haine de blană călduroase, tot aşa cele mai luxoase manuscrise medievale presupuneau o doză destul de mare de sadism. Au existat exemplare superbe fabricate din pielea de un alb profund şi cu o textură mătăsoasă, numită „velină”, provenind de la pui nou-născuţi sau chiar de la embrioni avortaţi şi smulşi din pântecele mamei lor. Îmi imaginez gemetele animalelor şi sângele lor vărsat timp de secole pentru ca să ajungă la noi cuvintele din trecut. În spatele rafinamentului pergamentului şi al cernelii se ascund, ca nişte fraţi gemeni respinşi, pielea sfâşiată şi sângele – barbaria care pândeşte din unghiul mort al civilizaţiei. Preferăm să ignorăm faptul că progresul şi frumuseţea presupun durere şi violenţă. În consonanţă cu această ciudată condiţie umană, multe dintre aceste cărţi au servit la diseminarea în lume a unui torent de cuvinte înţelepte despre iubire, bunătate şi compasiune.

Un manuscris mare putea cauza moartea unei turme întregi. De fapt, azi nici n-ar mai fi suficiente animale pe lume, având în vedere masacrul imens pe care l-ar presupune publicaţiile noastre. După calculele făcute de istoricul Peter Watson, dacă presupunem că fiecare piele ar ocupa o suprafaţă de jumătate de metru pătrat, o carte de o sută cincizeci de pagini ar necesita sacrificarea a zece–douăsprezece animale. Alţi experţi spun că ar fi fost nevoie de sute de piei pentru un singur exemplar din Biblia lui

Guttenberg. Reproducerea în pergament a exemplarelor unei opere, singura formă de a-i favoriza supravieţuirea, presupunea o cheltuială enormă, pe care foarte puţini şi-ar fi putut-o permite. Nu e de mirare că posesia unei cărţi, chiar şi a uneia obişnuite, a fost multă vreme un privilegiu exclusiv al nobilimii şi al ordinelor religioase. Pe o Biblie din secolul al XIII-lea, scribul, sătul de insuficienţa materialelor, notează pe margine: „Oh, de-ar fi cerul din pergament, iar marea din cerneală!”

28

Timp de un an am locuit la Florenţa. Era ciudat să merg în fiecare dimineaţă la lucru protejându-mi laptopul de coatele şi înghiontelile mulţimii de turişti. Pe drum, mă eschivam de isteria fotografică a sute de persoane care pozau cu zâmbete îngheţate. Vedeam rânduri nesfârşite – miriapozi umani unduitori – în faţa aceloraşi muzee. Aşezaţi pe jos, în stradă, oamenii îşi mâncau pacheţelele. Ghizii îşi conduceau turmele, vociferând la microfon în toate limbile posibile. Uneori mulţimea bloca trecerea, precum hoardele de fani în aşteptarea unei vedete pop. Toată lumea era cu telefonul în mână. Strigăte. Trebuia să-mi fac loc printre trăsurile trase de cai apatici. Miros de transpiraţie, de balegă, de cafea, de sos de roşii. Da, era ciudat să mergi la lucru în mijlocul acestui festival al aglomeraţiei omeneşti şi al selfiurilor. Când mă apropiam de clădirea universităţii şi vedeam de departe zidul cu reproducerea murală a picturii *Guernica*, respiram cu uşurarea celui care iese, un pic strivit, dintr-o staţie de metrou la oră de vârf.

Liniştea şi izolarea sunt posibile la Florenţa, dar trebuie să ieşi să le cauţi, evitând circuitele turistice cele mai frecventate: trebuie să ţi le câştigi. Eu le-am găsit pentru prima oară într-o dimineaţă luminoasă de decembrie, la Mănăstirea San Marcos. Pe la parter se învârteau câţiva vizitatori tăcuţi, dar la etajul întâi m-am trezit singură,

nevenindu-mi să cred, ca şi cum tocmai aş fi scăpat de năvala unor animale feroce din savană. Liniştită de ambianţa străvezie, am vizitat una câte una chiliile călugărilor, unde Fra Angelico a pictat fresce de o dulceaţă franciscană ce par o declaraţie de iubire făcută fiinţelor modeste, inocenţilor, celor plini de speranţă, celor blânzi, celor plini de iluzii. Se povesteşte că tocmai acolo, înconjurat de o asemenea paradă de săraci cu duhul, Cosimo, capul familiei Medici, se retrăgea să-şi ispăşească penitenţa pentru nelegiurile pe care le comitea ca să-şi sporească averea şi să-şi extindă filialele bancare prin toată Europa. Marele om de afaceri îşi rezervase o chilie dublă; cei puternici, se ştie, au nevoie de mai mult comfort decât restul lumii, chiar şi în orele lor de ispăşire.

Între două chilii, la capătul unui coridor lung, am descoperit un colţ extraordinar al mănăstirii. Specialiştii consideră că acel loc a adăpostit prima bibliotecă modernă. Acolo au fost adunate cărţile splendide pe care umanistul Niccolò Niccoli le-a lăsat moştenire oraşului „pentru binele comun, pentru serviciul public, ca să rămână la îndemâna tuturor, unde cei însetaţi de educaţie să poată culege din ele, ca de pe câmpuri fertile, bogatul fruct al învăţăturii”. La rândul său, Cosimo a finanţat construirea unei biblioteci renascentiste, proiectată de arhitectul Michelozzo, care a înlocuit camerele întunecate şi cărţile prinse cu lanţuri din lumea medievală cu emblema unor timpuri noi: o sală mare, scăldată în lumină naturală, proiectată ca să uşureze studiul şi conversaţia. Izvoarele istorice descriu cu admiraţie aspectul original al bibliotecii: o arcadă aeriană susţinută de două rânduri de coloane delicate, ferestre pe ambele laturi, *pietra serena*, pereţi în acvamarin, pentru a inspira linişte, poliţe încărcate cu cărţi şi şaizeci şi patru de bănci din lemn de chiparos pentru călugării şi vizitatorii care veneau să citească, să scrie şi să copieze texte. Deschiderea către exterior făcea ca visul lui Niccolò să devină realitate: colecţia lui de patru sute de manuscrise rămânea accesibilă tuturor

pasionaţilor de litere, fie ei florentini sau străini. Inaugurată în 1444, a devenit, după distrugerea predecesoarelor sale elenistice şi romane, prima bibliotecă publică de pe continent.

Am păşit încet prin sala aceea imensă. Au dispărut mesele, înlocuite de vitrine în care sunt expuse manuscrise valoroase. Nu mai vine nimeni să citească în acest spaţiu renascentist al luminii şi al tăcerii, transformat în muzeu; şi totuşi, între pereţii lui se respiră atmosfera caldă a spaţiilor locuite. Poate că aici s-au refugiat fantomele, care, aşa cum ştie toată lumea, sunt creaturi sperioase care preferă locurile solitare pentru că se tem de hoardele terifiante ale celor vii.

O muncă de detectiv

29

Realizarea manuală a unei copii fidele a unui text nu e un lucru aşa simplu. Necesită o serie de operaţiuni repetitive şi epuizante. Copistul trebuie să citească în cartea ce-i serveşte drept model o bucată din text, să o memoreze, să o reproducă cu o caligrafie frumoasă, iar apoi să se întoarcă la original, fixându-şi privirea exact în punctul în care s-a oprit. Era nevoie de un nivel extraordinar de concentrare ca să ajungi un scrib bun. Chiar şi oamenii cei mai antrenaţi şi atenţi pot greşi (erori de lectură, lapsus cauzat de oboseală, traduceri mentale, interpretări greşite şi corecturi inutile, înlocuiri de cuvinte şi omisiuni din text). De fapt, personalitatea copistului se reflectă în greşelile pe care le face. Chiar dacă mâna care a copiat o carte a fost anonimă, prin greşelile comise ne putem da seama unde s-a născut scribul, ce nivel de cultură avea; agilitatea sa mintală, gusturile şi chiar şi profilul său psihologic reies din omisiunile pe care le face şi cuvintele schimbate.

E un fapt verificat că orice copie e plină de erori strecurate în textul pe care îl reproduce. O copie a unei copii va reproduce greşelile modelului său şi va adăuga mereu altele noi, din propria recoltă. Produsele artizanale nu sunt niciodată identice. Numai maşinile sunt capabile de producţie în serie. Cărţile manuscrise variau pe măsură ce se multiplicau, ca la telefonul fără fir, unde o poveste trece de la o persoană la alta, spusă la ureche, ajungând la sfârşit, după ce a trecut din gură în gură, să fie o poveste diferită de original.

Competiţia fanatică şi nebunească dintre regii colecţionari transformase Alexandria în cel mai mare arsenal de cărţi cunoscut vreodată. În Marea Bibliotecă se puteau găsi multe opere copiate, în special ale lui Homer. Înţelepţii Muzeului au avut ocazia să compare mai multe versiuni şi să constate diferenţe alarmante între ele. Au observat că procesul de copiere succesivă altera pe ascuns mesajele literare. În multe pasaje nu se înţelegea ce voia să spună autorul, iar în altele se spuneau lucruri diferite, în funcţie de copie. Dându-şi seama cât de acută era problema, au înţeles şi că, odată cu trecerea secolelor, textele vor fi erodate prin forţa tăcută a failibilităţii umane – aşa cum rocile sunt erodate de asaltul permanent al valurilor –, iar poveştile aveau să ajungă din ce în ce mai de neînţeles, până când îşi vor fi pierdut iremediabil sensul.

Gardienii Bibliotecii s-au angajat atunci într-o muncă aproape detectivistică, comparând toate versiunile pe care le aveau la dispoziţie din fiecare operă, pentru a reconstrui forma originală a textelor. Căutau fosilele cuvintelor pierdute şi straturile de semnificaţii ascunse sub lipsa sensului din straturile de deasupra. Acest efort a făcut să avanseze metodele de studiu şi de cercetare şi a servit drept antrenament unei întregi generaţii de critici. Filologii alexandrini au pregătit exemplare corectate şi extrem de îngrijite ale operelor literare pe care le considerau a fi cele mai valoroase. Aceste versiuni optime se aflau la dispoziţia

publicului ca matrice pentru copiile succesive şi chiar pentru piaţa de cărţi. Ediţiile pe care le citim azi şi le traducem sunt fiicele detectivilor de cuvinte din Alexandria.

În afară de faptul că a restaurat textele care se aflau în circulaţie, Muzeul din Alexandria – numit şi cuşca muzelor – a produs o cantitate imensă de scrieri erudite, discursuri şi tratate de literatură. Contemporanii lor respectau imensul efort al alexandrinilor, dar în acelaşi timp le făcea plăcere să-i ia pe acei înţelepţi peste picior, pentru că erau uneori comici fără să vrea. Ţinta preferată a glumelor a fost un învăţat pe nume Didymos, care a ajuns să publice un număr fantastic de trei sau chiar patru mii de monografii. Didymos a lucrat neobosit la Bibliotecă în secolul I î.Hr., scriind comentarii şi glosare, în timp ce lumea din jurul lui se destrăma din cauza războaielor civile de la Roma. Didymos era cunoscut cel puţin sub două porecle: Maţe-de-bronz (*Chalkénteros*), pentru că aveai nevoie de măruntaie metalice ca să poţi scrie nenumăratele lui cometarii prolixe despre literatură; şi Uită-cărţi (*Biblioláthas*), pentru că la un moment dat a declarat în public că o teorie era absurdă şi chiar atunci cineva i-a arătat unul dintre eseurile lui în care, mai demult, apărase teoria respectivă. Fiul lui Didymos, pe nume Apion, a moştenit neobosita meserie paternă, şi se spune că împăratul Tiberius îl numea Tamburina Lumii. Filologii alexandrini – pasionaţi, minuţioşi, culţi, uneori pedanţi şi confuzi – au inaugurat o traiectorie pe care, cu succesele şi excesele ei, am parcurs-o şi noi: în timpul elenismului şi pentru prima oară în istorie, scrierile despre literatură au început să umple mai multe cărţi decât literatura însăşi.

Homer, enigmă şi crepuscul

30

Marea Bibliotecă cumpăra tot, de la poeme epice la cărţi de bucate. În mijlocul acelui ocean de litere, erudiţii trebuiau să aleagă autorii şi operele care meritau efortul. Nu exista niciun dubiu asupra marelui protagonist al literaturii greceşti, şi în scrierile lui s-au specializat. Alexandria a devenit capitala homerică.

Homer rămâne învăluit în mister. Este un nume fără biografie, sau poate doar porecla unui poet orb – „Homer" se poate traduce prin „cel care nu vede". Grecii nu ştiau mai nimic sigur despre el şi nici măcar nu se puneau de acord atunci când încercau să-l situeze în timp. Herodot credea că trăise în secolul al IX-lea î.Hr. („acum patru secole, nu mai mult", scria el), în timp ce alţi autori şi-l imaginau contemporan cu Războiul Troian, din secolul al XII-lea î.Hr. Homer era o amintire vagă, fără contur, umbra unei voci căreia i se atribuia muzica din *Iliada* şi din *Odiseea*.

Toată lumea acelei epoci cunoştea *Iliada* şi *Odiseea*. Cine ştia să citească învăţase acest lucru la şcoală cu ajutorul lui Homer, iar ceilalţi auziseră povestite cu glas tare aventurile lui Ahile şi Ulise. Din Anatolia şi până la porţile Indiei, în lumea elenistică extinsă şi metisată, a fi grec nu mai ţinea de locul naşterii ori de genetică; ci avea mai degrabă legătură cu dragostea pentru poemele homerice. Cultura cuceritorilor macedoneni se rezuma la o serie de trăsături distinctive, pe care popoarele autohtone erau obligate să le adopte dacă voiau să avanseze pe scara socială: limba, teatrul, gimnaziul – unde bărbaţii făceau exerciţii complet dezbrăcaţi, spre exasperarea altor popoare –, jocurile atletice, simpozionul – o formă rafinată de reuniune dedicată beţiei – şi Homer.

Într-o societate care nu a avut niciodată cărţi sacre, *Iliada* şi *Odiseea* erau percepute cum este astăzi Biblia. Fascinaţi de Homer sau enervaţi de el, dar fără să fie supravegheaţi de

o castă preoţească, scriitorii, artiştii şi filosofii greci se simţeau liberi să exploreze, să pună la îndoială, să satirizeze ori să extindă orizonturile homerice. Se povesteşte că Eschil a spus cu modestie că tragediile lui erau numai „firimituri de la marele banchet homeric”. Platon a dedicat multe pagini atacului asupra presupusei înţelepciuni a poetului şi l-a expulzat din republica lui ideală. La un moment dat a debarcat în Alexandria un înţelept rătăcitor pe nume Zoilos, care-şi promova prelegerile declarând subversiv că este „biciuitorul lui Homer”, iar faraonul Ptolemeu a asistat în persoană la spectacolul său ca să-l „acuze de paricid”. Nimeni nu rămânea indiferent în faţa epopeilor lui Ahile şi Ulise. Papirusurile dezgropate în Egipt confirmă că *Iliada* a fost de departe cartea grecească cea mai citită în Antichitate, şi s-au găsit pasaje din poeme în sarcofagele mumiilor greco-egiptene – au fost persoane care şi-au luat cu ele, pe drumul spre eternitate, versuri homerice.

Poemele homerice constituiau mai mult decât o formă de distracţie pentru un public vrăjit – ele exprimau visele şi mitologia popoarelor din vechime. Din cele mai vechi timpuri, din generaţie în generaţie, oamenii şi-au povestit evenimentele istorice care au rămas în memoria colectivă, dar avem şi mania recurentă de a le transforma în legende. În secolul XXI, inventarea unor fapte eroice poate părea un mecanism primitiv şi depăşit. Cu toate acestea, lucrurile nu stau chiar aşa: fiecare civilizaţie îşi alege episoadele sale naţionale şi îşi consacră eroii pentru a se mândri cu un trecut legendar. Poate că ultima ţară care şi-a făurit un univers mitic a fost Statele Unite ale Americii, cu *westernul* ei, şi a reuşit să exporte fascinaţia exercitată de acest mit în lumea contemporană globalizată. John Ford a reflectat asupra mitificării istoriei în *Omul care l-a ucis pe Liberty Valance*, unde directorul unui ziar, referindu-se la articolul solid documentat al jurnalistului său de investigaţie, concluzionează: „Acesta-i Vestul, domnule. Iar în Vest, când faptele devin legendă, publică legenda”. Nu contează că

epoca mult iubită (cu genocidul indienilor, războiul civil, febra aurului, puterea cowboyilor sălbatici, oraşele fără legi, apologia puştii şi a sclaviei) a fost în realitate prea puţin glorioasă. Ceva asemănător s-ar putea spune – şi au fost greci care au avut curajul să o spună – şi despre marele eveniment întemeietor elen, sângerosul Război al Troiei. Dar, aşa cum cinematograful ne-a învăţat să ne îndrăgostim de peisajele prăfuite şi grandioase ale Vestului Îndepărtat, de teritoriile de graniţă, de spiritul de pionierat şi de dorinţa de a cuceri pământul, Homer îi emoţiona pe greci cu povestirile lui violente şi emoţionante de pe câmpul de luptă şi din timpul întoarcerii veteranilor la vatră.

La fel ca în cele mai bune westernuri, opera lui Homer este mai mult decât un simplu pamflet patriotic. E adevărat că poemele lui înfăţişau lumea aristocratică fără să se revolte împotriva nedreptăţilor ei şi fără să o pună la îndoială, dar Homer ştia şi să capteze părţile întunecate din ceea ce povestea. Putem recunoaşte în poeme o anumită mentalitate şi nişte conflicte nu foarte îndepărtate de ale noastre – sau, ca să fim mai exacţi, două mentalităţi, pentru că *Odiseea* e mult mai modernă decât *Iliada*.

Iliada spune povestea unui erou obsedat de faimă şi onoare. Ahile poate să aleagă între o viaţă lipsită de strălucire, lungă şi liniştită, dacă rămâne în ţara lui, şi o moarte glorioasă, dacă se îmbarcă spre Troia. Iar el se hotărăşte să plece la război, chiar dacă profeţiile îl avertizează că nu se va mai întoarce. Ahile aparţine marii familii de personaje orbite de idealuri, curajoase, hotărâte, melancolice, nemulţumite, îndărătnice şi înclinate să se ia foarte în serios. Alexandru a visat încă din copilărie să fie ca el şi s-a inspirat din *Iliada* de-a lungul fulgurantei sale campanii militare.

În crudul univers al războiului, tinerii mor, iar părinţii le supravieţuiesc fiilor. Într-o noapte, regele Troiei se aventurează singur până în tabăra inamică, pentru a se ruga să-i fie returnat trupul fiului său mort, ca să-l îngroape. Lui

Ahile, asasinul, maşina de ucis, i se face milă de bătrân şi, în faţa imaginii îndurerate şi demne a acestuia, îşi aminteşte de propriul său tată, pe care nu avea să-l mai revadă niciodată. Este un moment impresionant, în care învingătorul şi învinsul plâng împreună şi îşi împărtăşesc certitudini: dreptul de a-şi îngropa morţii, universalitatea doliului şi frumuseţea stranie a acelor scânteieri de umanitate care iluminează pentru o clipă catastrofa războiului. Totuşi, chiar dacă *Iliada* nu o spune, ştim că armistiţiul va fi scurt. Războiul va continua, Ahile va muri în bătălie, Troia va fi rasă de pe faţa pământului, oamenii săi, trecuţi prin tăişul sabiei, iar femeile, trase la sorţi ca sclave între învingători. Poemul se încheie pe marginea prăpastiei.

Ahile este războinicul tradiţional, locuitorul unei lumi severe şi tragice; în schimb, vagabondul Ulise – o creatură literară atât de modernă încât l-a sedus şi pe Joyce – se lansează cu plăcere în aventuri fantastice, imprevizibile, amuzante; uneori erotice, uneori ridicole. *Iliada* şi *Odiseea* explorează opţiuni de viaţă diferite, iar eroii lor înfruntă încercări şi pericole ale existenţei cu temperamente opuse. Homer sugerează cât se poate de clar că Ulise preţuieşte intens viaţa, cu imperfecţiunile ei, cu momentele ei de extaz, cu plăcerile şi savoarea ei dulce-amară. El este strămoşul tuturor călătorilor, exploratorilor, marinarilor şi piraţilor fictivi – capabil să înfrunte orice situaţie, mincinos, seducător, colecţionar de experienţe şi mare povestitor. Îi este dor de casa şi de soţia lui, dar pe drum se distrează după bunul plac. *Odiseea* este prima reprezentare literară a nostalgiei, care convieţuieşte, fără prea multe conflicte, cu spiritul de navigaţie şi aventură. Atunci când corabia lui eşuează pe insula nimfei Calypso cea cu cosiţe superbe, Ulise rămâne alături de ea timp de şapte ani.

În acest mic rai mediteraneean unde înfloresc violetele şi aroma lor suavă scaldă plajele paradiziace, Ulise face sex cu o zeiţă, desfătându-se alături de ea, de nemurirea şi tinereţea ei eterne. Totuşi, după mai mulţi ani de plăceri,

atâta beatitudine îl nefericeşte. Se plictiseşte de monotonia vacanţei perpetue şi plânge la malul mării amintindu-şi de ai săi. Pe de altă parte, Ulise ştie destul de bine cum sunt zeii, aşa încât se gândeşte de două ori înainte să-i mărturisească puternicei sale prietene că s-a cam plictisit de ea. Calypso va fi cea care va aborda dificila problemă:

> Spiţă-a lui Zeus, Laertiade, încercate Odysseu,
> Vrei aşadar către casă acuma, în ţara ta dragă,
> Iar să porneşti, de îndată?! Norocul te poarte şi astfel!
> Dar dac-ai şti,-n gândul tău, ce te paşte şi care ţi-e soarta,
> Grele necazuri să-nfrunţi ca s-ajungi până-n ţara ta dragă,
> Zău că aicea pe loc ai rămâne, păzind casa asta,
> Şi-ai fi şi nemuritor, chiar de dorul te-ncearcă întruna
> Soaţa să-ţi vezi, după care de tot te topeşti fără preget.
> Dar eu mă ţin că nu sunt mai prejos cu nimic decât dânsa,
> Nici la făptură, ori trup – şi apoi, nicidecum nu se cade
> Ca muritoarele nemuritoarelor sfadă să cate![6]

Era o ofertă foarte tentantă: să trăieşti pe veci ca amant al unei nimfe voluptuoase, în deplinătatea puterilor trupeşti, fără bătrâneţe, fără boală, fără momente proaste, fără probleme de prostată sau demenţă senilă. Ulise îi răspunde:

> O, tu, zeiţă, stăpână, să nu-mi porţi tu pică! Ştii bine
> Toate acestea, şi cum că-nţeleapta Penelopeia
> Mult mai firavă-i la trup şi la chip, cum arată, ca tine:
> Ea este doar muritoare, iar tu – făr' de vârstă şi moarte!
> Însă şi-aşa îmi doresc şi mi-e dor să o văd, fără preget,
> Casa din nou să mi-o văd şi s-ajung a întoarcerii clipă.
> Dar de m-abate vreun zeu, rătăcind peste marea ca vinul,
> Am de-ndurat cu tărie, având eu un suflet puternic.
> Căci am păţit câte toate şi multe le-am dus pân-acuma-n

---

[6] Homer, *Odysseia*, V, 203-213, tradusă în hexametri, cu o postfaţă, bibliografie şi indici de Dan Sluşanschi şi ilustrată de Alexandru Rădvan, Humanitas, Bucureşti, 2012, pp. 81-82.

Valuri şi grele războaie: mai vină şi asta deasupra![7]

Şi după ce hotărâră să se despartă – spune poetul cu o naturaleţe încântătoare – soarele a apus, a sosit amurgul, iar cei doi s-au dus să se desfate cu iubirea şi compania reciprocă. Cinci zile mai târziu, el a plecat de pe insulă, fericit să-şi desfăşoare velele în bătaia vântului.

Isteţul Ulise nu visează, precum Ahile, la un destin grandios şi unic. Ar fi putut fi zeu, dar alege să se întoarcă în Ithaca, mica insulă stâncoasă unde locuieşte, să se întâlnească cu decrepitudinea tatălui său, cu adolescenţa fiului şi menopauza Penelopei. Ulise este o creatură luptătoare, trecută prin ciur şi prin dârmon, care preferă tristeţile autentice unei fericiri artificiale. Darul pe care i-l oferă Calypso seamănă prea mult cu un miraj, cu o fugă, cu visul unui drogat care halucinează, cu o realitate paralelă. Decizia eroului exprimă o nouă înţelepciune, îndepărtată de codul de onoare strict care îl mâna în luptă pe Ahile. Această înţelepciune ne şopteşte că viaţa omenească modestă, imperfectă şi efemeră merită efortul, în ciuda limitărilor şi nefericirilor ei, chiar dacă tinereţea trece ca un fum, carnea devine flască şi ajungem abia să ne târâm picioarele.

Lumea pierdută a oralităţii: o tapiserie de ecouri

31

Primul cuvânt din literatura occidentală este „mânie” (în greacă, *ménin*). Aşa începe hexametrul iniţial al *Iliadei*, cufundându-ne dintr-odată, fără ceremonie, în vacarm şi furie. Cu mânia lui Ahile începe drumul care ne duce pe tărâmurile lui Euripide, Shakespeare, Conrad, Faulkner, Garcia Lorca, Rulfo.

---

[7] *Ibidem*, V, 215-224, p. 82.

Totuşi, mai mult decât un început, Homer este un sfârşit. De fapt, este vârful aisbergului cufundat aproape complet în uitare. Când îi scriem numele alături de cele ale scriitorilor literaturii universale, amestecăm două universuri incomparabile. *Iliada* şi *Odiseea* s-au născut într-o lume diferită de a noastră, în timpurile dinaintea expansiunii scrisului, când limbajul era efemer (gesturi, expresii şi ecouri). O epocă a „cuvintelor înaripate”, cum le numeşte Homer, cuvinte purtate de vânt şi pe care numai memoria le putea reţine.

Numele lui Homer e asociat cu două texte epice provenind dintr-o perioadă în care nu prea are sens să vorbim despre calitatea de autor. În timpurile oralităţii, poemele se recitau în public, perpetuându-se un obicei moştenit de la triburile nomade, când bătrânii recitau împreună în jurul focului vechile poveşti ale strămoşilor şi faptele de vitejie ale eroilor lor. Poezia era socializată, era a tuturor şi nu aparţinea nimănui în mod concret. Fiecare poet folosea liber miturile şi cânturile tradiţionale, modificându-le, descotorosindu-se de tot ceea ce considera irelevant, introducând nuanţe, personaje, aventuri inventate şi alte versuri pe care le auzise la tovarăşii de breaslă. În spatele fiecărei poveşti era o adevărată galaxie de poeţi care n-ar fi înţeles conceptul de „drepturi de autor”. De-a lungul secolelor de oralitate, poemele eroice greceşti s-au modificat şi s-au dezvoltat, strat după strat, generaţie după generaţie, fără ca textele să ajungă vreodată la o versiune finală şi definitivă.

Poeţii analfabeţi au creat sute de poeme care s-au pierdut pentru totdeauna. Unii dintre ei şi-au lăsat o oarecare amprentă asupra scriitorilor antici, şi prin aluziile lor – rezumate şi mici fragmente – ne dăm seama care era tema principală. În afară de ciclul troian a mai existat cel puţin unul despre oraşul Teba, unde s-a născut nefericitul Oedip. Un cântec foarte vechi, anterior *Iliadei* şi *Odiseei*, îl avea ca protagonist pe războinicul Memnon, născut în Etiopia. Dacă sunt adevărate conjecturile referitoare la vechimea lui, ar

însemna că, în mod surprinzător, cel mai vechi cântec de gestă pe care-l cunoaştem în Europa relatează isprăvile unui erou negru.

În societatea orală, barzii se manifestau la marile petreceri şi la banchetele nobililor. Când un profesionist al cuvintelor înaripate îşi interpreta repertoriul de poveşti în faţa unei audienţe, oricât de mică ar fi fost ea, el nu făcea, practic, decât să-şi „publice” opera. Dacă vrem să ne imaginăm această modalitate de a spune şi de a asculta poveşti – care nu sunt încă literatură, pentru că nu cunosc nici literele, nici scrisul –, avem două surse de informaţii. *Iliada* şi *Odiseea* ne oferă câteva date despre viaţa, meşteşugurile (şi lipsurile) aezilor greci. În plus, antropologii au studiat şi alte culturi în care epopeea orală a supravieţuit – coabitând cu tiparul şi noile tehnologii ale comunicaţiei – până în timpurile noastre. Chiar dacă ne par nişte vizitatori din trecut, cânturile tradiţionale refuză să moară, iar în unele colţuri ale planetei servesc la relatarea noilor războaie şi a vieţii periculoase din prezent. Specialiştii în folclor au înregistrat cântecul unui bard cretan care povesteşte atacul paraşutiştilor germani asupra Cretei în 1941; şi se emoţionează atât de tare amintindu-şi de prietenii căzuţi pe front, încât vocea îi cedează dintr-odată, îi tremură şi apoi amuţeşte.

Să ne imaginăm o scenă din viaţa de zi cu zi din micul palat al unui senior local din secolul al X-lea î.Hr. Ocazia este un banchet şi, pentru a înveseli seara, amfitrionul a angajat un cântăreţ ambulant. În prag, locul cerşetorilor, străinul aşteaptă până când este invitat să se aşeze în salonul unde cei mai bogaţi oameni ai locului se îndoapă cu fripturi şi beau, în timp ce picăturile de grăsime li se scurg pe bărbie. Când privirile se aţintesc asupra lui, se ruşinează de tunica lui uzată şi nu foarte curată. Îşi acordează instrumentul în linişte, o ţiteră, în timp ce se pregăteşte pentru spectacol. Este un mare povestitor, a practicat încă din copilărie meseria împletirii cuvintelor. Cu vocea clară acompaniată de coardele instrumentului, stând singur, ca un cantautor cu

chitara lui, îi învăluie pe toţi în magia unei poveşti captivante cu aventuri şi lupte. Invitaţii la banchet dau din cap, aprobă, bat ritmul cu piciorul. Sunt pe loc vrăjiţi. Povestea îi captivează, privirea le străluceşte şi încep să zâmbească fără să-şi dea seama. În această privinţă, grecii antici şi martorii moderni ai recitalurilor din satele slave sunt la fel: cântul epic îi captivează şi îi fascinează pe cei care-l ascultă.

Însă isteţul bard nu se bazează doar pe farmecul povestirii sale – are şi un întreg repertoriu de trucuri. Când a ajuns în localitate, s-a informat despre strămoşii familiei care l-a angajat, le-a aflat numele şi particularităţile, pentru a-i introduce în poveste, unde-şi vor da coate cu eroii legendari. El strecoară mereu în naraţiune, ca din întâmplare, un episod în care îi glorifică pe compatrioţii clienţilor lui. Scurtează sau lungeşte cântecul în funcţie de starea şi atmosfera din sală. Dacă ascultătorii apreciază descrierile de lux, împodobeşte armura războinicului, harnaşamentele cailor şi bijuteriile prinţeselor – şi nu se zgârceşte cu asemenea descrieri, căci sunt, fireşte, bogăţii pe care nu le plăteşte din banii lui. Stăpâneşte arta pauzelor şi a suspansului şi opreşte mereu povestea într-un moment bine calculat, pentru a fi invitat să continue şi în ziua următoare. Recitalul continuă nopţi la rând, uneori o săptămână şi mai bine, până când interesul amfitrionilor începe să scadă. Şi atunci, muzicianul călător o porneşte iar la drum, la viaţa de vagabond, în căutarea unui nou refugiu.

În vremea cuvintelor înaripate, literatura era o artă efemeră. Fiecare reprezentaţie a acestor poeme orale era unică şi avea loc o singură dată. Ca un muzician de jazz care, pornind de la o melodie populară, se lasă pradă unei improvizaţii pasionante fără partitură, barzii se jucau cu variaţiuni spontane plecând de la cântecele învăţate. Şi chiar dacă recitau acelaşi poem, povestind aceeaşi legendă cu aceiaşi eroi, poemul nu era niciodată identic cu cel de data trecută. Datorită antrenamentului precoce şi disciplinat, învăţau să folosească versul ca pe un limbaj viu, maleabil.

Cunoşteau temele câtorva sute de mituri, stăpâneau schemele limbajului tradiţional, aveau la dispoziţie un arsenal de fraze şi glume pregătite pentru a completa versurile, iar cu aceste materiale ţeseau pentru fiecare recitare un cânt deopotrivă fidel originalului şi diferit. Dar nu aveau nicio dorinţă de a se considera autori: poeţii iubeau moştenirea trecutului şi nu vedeau de ce ar fi fost originali, dacă versiunea tradiţională era frumoasă. Expresia individualităţii aparţine epocii scrisului; până atunci, prestigiul originalităţii artistice nu avea să fie unul prea mare.

Bineînţeles, ca să-şi stăpânească meşteşugul trebuia să aibă o memorie extraordinară. Etnologul Mathias Murko – care a deschis drumul continuat apoi de Milman Parry şi Albert Lord – a studiat la începutul secolului XX cantautorii bosniaci musulmani care ştiau pe de rost treizeci sau patruzeci de cânturi orale; unii mai bine de o sută, iar alţii chiar şi o sută patruzeci. Cânturile puteau să dureze şapte–opt ore – ca şi în cazul poemelor greceşti, de fiecare dată erau versiuni diferite ale aceleiaşi poveşti –, şi era nevoie de mai multe nopţi întregi (până în zori) ca să le recite integral. Când Murko i-a întrebat de la ce vârstă au început să le înveţe, i-au răspuns că puteau cânta la instrument încă dinainte să înveţe să meargă şi că povesteau legende încă de la opt ani. Erau copii-minune, mici Mozart ai naraţiunii. Unul dintre ei îşi amintea că la zece ani îşi însoţea familia în cafenelele din bazar, de unde a învăţat toate cântecele; nu putea să doarmă până nu repeta poveştile ascultate, iar când adormea îi rămâneau întipărite în memorie. Uneori, barzii călătoreau ore întregi ca să-şi asculte un coleg de breaslă. O singură audiţie a unui cânt – două, dacă erau prea beţi – le ajungea ca să-l poată interpreta ei înşişi. Aşa supravieţuia moştenirea poemelor.

Probabil că în Grecia s-a întâmplat ceva asemănător. Poeţii epici păstrau memoria trecutului pentru că încă din copilărie creşteau într-o lume dublă – lumea reală şi cea a legendelor. Când vorbeau în versuri, se simţeau transportaţi în lumea din

trecut, pe care o cunoşteau numai prin magia poeziei. Ei – ca nişte cărţi în carne şi oase, vii şi palpitând, în vremuri fără scris şi, de aceea, fără istorie – au făcut ca toate experienţele, vieţile şi ştiinţa acumulate să nu piară în neantul uitării.

32

O nouă invenţie a început să transforme în tăcere lumea în a doua jumătate a secolului al VIII-lea î.Hr., o revoluţie liniştită care avea să transforme memoria, limbajul, actul creator, modul de organizare a gândirii, relaţia noastră cu autoritatea, cu ştiinţa şi cu trecutul. Schimbările au fost lente, dar extraordinare. După alfabet, nimic nu a mai fost la fel ca înainte.

Primii cititori şi primii scriitori au fost pionieri. Lumea oralităţii se încăpăţâna să nu dispară – nici astăzi nu s-a stins de tot –, iar cuvintele scrise au suferit la început un anume stigmat. Mulţi greci preferau să fie cântate cuvintele. Inovaţiile nu le plăceau foarte mult, bombăneau şi scrâşneau din dinţi când se loveau de ele. Spre deosebire de noi, oamenii lumii vechi credeau că noul tindea să provoace mai degrabă degenerare decât progres. Ceva din reticenţa aceea a dăinuit în timp; toate marile descoperiri – scrisul, tiparul, internetul... – au fost nevoite să se confrunte cu detractori apocaliptici. Cu siguranţă unii arţăgoşi au spus chiar şi despre roată că ar fi un instrument al decăderii şi au preferat să-şi care menhirele în spate până la moarte.

Totuşi, era greu să rezişti promisiunilor noii invenţii. Orice societate îşi doreşte să dăinuie şi să nu fie uitată. Actul de a scrie prelungea viaţa memoriei, împiedica trecutul să se dizolve pentru totdeauna.

La începuturi, poemele încă se năşteau şi călătoreau pe cale orală, dar unii barzi au învăţat scrierea literelor şi le-au transcris pe foi de papirus (sau le-au dictat) ca într-un fel de paşaport spre viitor. Poate că atunci unii au început să-şi dea

seama de implicaţiile neaşteptate ale acelei îndrăzneli. Să scrii poeme însemna să imobilizezi textul, să-l fixezi pe vecie. În cărţi, cuvintele se cristalizează. Trebuie să alegi o singură versiune a cânturilor, cea mai frumoasă posibil, care să le supravieţuiască celorlalte. Până atunci cântul era un organism viu, care creştea şi se schimba, dar scrisul avea să-l pietrifice. Să optezi pentru o singură versiune a poveştii însemna să le sacrifici pe toate celelalte şi, în acelaşi timp, să o salvezi pe aceea de la distrugere şi uitare.

Datorită acestei fapte îndrăzneţe, aproape temerare, au ajuns până la noi două opere memorabile care ne-au format viziunea asupra lumii. Cele 15 000 de versuri din *Iliada* şi cele 12 000 din *Odiseea* pe care le citim acum ca şi cum ar fi două romane se află, de fapt, în spaţiul de graniţă dintre oralitate şi lumea nouă. Un poet, în mod cert învăţat cu fluiditatea recitărilor, în contact cu scrisul, a înşirat mai multe cânturi tradiţionale pe firul unei relatări coerente. Să fi fost Homer personajul aflat în pragul celor două universuri? Nu vom şti niciodată. Fiecare cercetător şi-l imaginează pe Homer în felul său: un bard analfabet din vremuri de demult; poetul responsabil de versiunea definitivă a *Iliadei* şi a *Odiseei*; un poet care le-a dat doar tuşa finală; un copist studios care a semnat manuscrisul cu numele lui; sau un editor sedus de această năstruşnică invenţie, cartea – aer scris. Mă va fascina mereu faptul că un autor atât de important pentru cultura noastră e doar o fantasmă.

Cu puţinele date pe care le avem la dispoziţie, ne este practic imposibil să elucidăm misterul. Umbra lui Homer dispare în tărâmurile crepusculare. Ceea ce face ca *Iliada* şi *Odiseea* să fie şi mai fascinante – documente excepţionale care ne permit să ne apropiem de momentul poveştilor înaripate şi al cuvintelor pierdute.

33

Tu, care citeşti această carte, ai trăit câţiva ani într-o lume a oralităţii. Încă de la bolboroselile tale de mic copil şi până când ai învăţat să citeşti, cuvintele au existat numai în vocea ta. Găseai peste tot desenele mute ale literelor, dar ele nu însemnau nimic pentru tine. În schimb, oamenii mari care controlau lumea citeau şi scriau. Nu înţelegeai prea bine ce însemna asta, şi nici nu-ţi păsa prea tare, pentru că îţi ajungea să poţi vorbi. Primele poveşti din viaţa ta ţi-au pătruns prin pavilionul urechii; ochii tăi încă nu ştiau să te asculte. Apoi a venit şcoala: bastonaşele, cerculeţele, literele, silabele. În tine s-a împlinit la o scară mai mică acelaşi traseu pe care l-a urmat umanitatea de la oralitate la scris.

Mama îmi citea din cărţi în fiecare seară, aşezată pe marginea patului. Ea era rapsodul; eu, publicul vrăjit. Locul, ora, gesturile şi tăcerile erau mereu aceleaşi, liturghia noastră intimă. În timp ce ochii ei căutau locul în care abandonase lectura şi apoi se întorcea cu câteva fraze în urmă ca să recupereze firul poveştii, briza delicată a textului lua cu ea toate grijile zilei şi fricile nopţii. Acea perioadă de lectură mi se părea un paradis mic şi provizoriu – mai târziu am învăţat că toate paradisurile sunt aşa, modeste şi tranzitorii.

Vocea ei. Îi ascultam vocea şi sunetele poveştii pe care ea mă ajuta să le aud cu ajutorul imaginaţiei: clipocitul apei izbindu-se de carena unei corăbii, scârţâitul delicat al zăpezii, ciocnirea a două săbii, şuieratul unei săgeţi, paşii misterioşi, urletele de lup, şoaptele din spatele unei uşi. Ne simţeam foarte unite mama şi cu mine, împreună în două locuri în acelaşi timp, mai legate ca oricând, însă scindate în două dimensiuni paralele, în afară şi înăuntru, cu un ceas care ticăia în dormitor o jumătate de oră, timp în care în poveste treceau ani întregi, singure şi în acelaşi timp înconjurate de multă lume, şi spioane şi prietene ale personajelor.

În anii aceia am început să-mi pierd dinţii de lapte, unul câte unul. Gestul meu favorit în timp ce mama îmi spunea poveşti era să-mi mişc cu degetul dintele care se clătina, să-l simt cum se desprinde din rădăcină, cum dansează din ce în ce mai liber şi, când în sfârşit se rupea, eliberând firişoare de sânge sărat, să mi-l pun în palmă ca să mă uit la el – copilăria se destrăma, lăsându-mi găuri în corp şi presărându-mi cioburi albe în drum, iar timpul poveştilor avea să se termine curând, deşi încă nu ştiam lucrul ăsta.

Când ajungeam la episoadele emoţionate – o persecuţie, iminenţa unui asasinat sau a unei descoperiri, semnul unei trădări –, mama îşi dregea glasul, se prefăcea că o usturǎ gâtul, tuşea; era semnalul convenit al primei întreruperi. Nu mai pot să citesc. Atunci era rândul meu să o implor cu disperare: nu, nu te opri tocmai acum, mai citeşte un pic. Sunt obosită. Te rog, te rog. Jucam această mică comedie, după care ea continua. Eu ştiam că o făcea anume, desigur, dar întotdeauna mă speriam. În cele din urmă, una dintre întreruperi avea să fie reală, iar ea închidea cartea, mă pupa şi mă lăsa singură în întuneric, retrăgându-se în viaţa aceea secretă pe care o duc oamenii mari noaptea, nopţile lor pasionante, misterioase, dorite; ţara aceea străină şi interzisă copiilor. Cartea închisă rămânea pe noptieră, tăcută şi plictisită, expulzându-mă din taberele de corturi din Yukon sau de pe malurile fluviului Mississippi, sau din Château d'If, din hanul „Amiralului Benbow”, de pe Muntele Sufletelor, din jungla din Misiones, de pe lacul Maracaibo, din cartierul lui Benia Krik, din Odessa, din Ventimiglia, de pe Bulevardul Neva, de pe insula Barataria, din Torech Ungol, bârlogul lui Shelob de la graniţa cu Mordor, din mlaştina de lângă conacul Baskerville, din Nijni Novgorod, din pădurea Sherwood, din sinistrul laborator de anatomie din Ingolstadt, din copacul baronului Cosimo din Ombrosa, de pe planeta baobabilor, din misterioasa casă a lui Yvonne de Galais, din vizuina lui Fagin, de pe insula Ithaca. Şi, chiar dacă deschideam cartea la locul potrivit, indicat de semnul de

carte, nu-mi ajuta la nimic, pentru că vedeam numai rânduri pline de picioare de păianjeni care refuzau să-mi adreseze măcar un cuvinţel. Fără vocea mamei, magia nu devenea realitate. Să citeşti era o vrajă, da; să reuşeşti să faci să vorbească acele insecte negre din cărţi, care pe atunci mi se păreau doar nişte imense muşuroaie de hârtie.

34

În mod obişnuit ne imaginăm culturile orale ca fiind primitive, rudimentare şi tribale. Dacă azi măsurăm dezvoltarea unei ţări în funcţie de gradul de alfabetizare a populaţiei, nu e de mirare că proiectăm asupra acelei etape istorice concepţia noastră despre o lume înapoiată şi pe cale de dispariţie. Cu toate acestea, ştim că nu a fost aşa – sau cel puţin nu întotdeauna. Cultura incaşă peruană, de exemplu, a cucerit şi a guvernat un imperiu puternic fără ajutorul scrierii (exceptând un sistem de mesaje transmise prin noduri de sfoară, *quipus*), şi a fost capabilă să creeze o artă proprie şi o arhitectură titanică ce atrage în fiecare an mase de turişti până pe înălţimile de la Cuzco şi Machu Picchu.

Desigur, absenţa scrierii era un inconvenient cultural. Cu cât era mai mare complexitatea la care ajungeau societăţile orale, cu atât mai constantă şi mai anxioasă devenea pentru locuitorii ei ameninţarea uitării. Trebuia să-şi păstreze legile, credinţele, descoperirile, cunoştinţele tehnice – identitatea. Dacă nu-şi transmiteau mai departe reuşitele, fiecare generaţie trebuia să ia totul de la capăt. Dar puteau comunica doar printr-un sistem de ecouri, uşoare şi trecătoare ca aerul. În fragila memorie umană, ei îşi aflau singura speranţă de persistenţă în timp. De aceea, îşi antrenau memoria până când îi extindeau capacitatea la maximum, erau atleţi ai amintirilor în lupta cu propriile lor limite.

În efortul lor de a-şi asigura continuitatea, oamenii lumii orale şi-au dat seama că limbajul ritmic era mai uşor de ţinut minte, şi pe aripile acestei descoperiri s-a născut poezia. Când se recită versuri, melodia cuvintelor ajută la repetarea textului fără a-l altera, deoarece muzica se frânge dacă se pierde o secvenţă. Cu toţii am fost nevoiţi să învăţăm poezii pe de rost la şcoală, iar acum, peste ani, după ce am uitat atât de multe lucruri, ne dăm seama că încă le ţinem minte cu o acurateţe uimitoare.

Nu întâmplător în mitologia greacă muzele erau fiicele zeiţei Mnemosine (de unde şi cuvântul „mnemotehnică”), personificarea memoriei ca activitate: amintirea şi evocarea. În epoca aceea – ca şi în toate epocile –, nimeni nu putea să creeze fără să fie capabil să ţină minte. În ciuda diferenţelor radicale, dacă bardul oral şi scriitorul postmodern au ceva în comun, ei bine, acel lucru este înţelegerea operei ca pe o versiune, nostalgie, traducere şi reciclare constantă a trecutului.

Ritmul nu este doar un aliat al memoriei, ci şi un catalizator al plăcerilor noastre – dansul, muzica, sexul se joacă cu repetiţia, ritmul şi cadenţa. Şi limbajul posedă infinite posibilităţi ritmice. Poemul epic grecesc curge în hexametri, care creează un ritm acustic deosebit prin intermediul combinaţiilor de silabe lungi şi scurte. Versul ebraic, în schimb, preferă ritmurile sintactice: „Pentru orice lucru este o clipă prielnică şi vreme pentru orice îndeletnicire de sub cer. Vreme este să te naşti şi vreme să mori; vreme este să sădeşti şi vreme să smulgi ceea ce ai sădit. Vreme este să răneşti şi vreme să tămăduieşti; vreme este să dărâmi şi vreme să zideşti...”[8]. S-ar putea spune că aceste fraze din *Ecclesiastul* par să cânte. De fapt, muzicianul Pete Seeger chiar a compus un cântec, inspirat de ele – *Turn! Turn! Turn! (To everything there is a season)*, care a ajuns în

---

[8] *Ecclesiastul*, 3.1-3.

top în anul 1965. Aflându-se la originea poeziei, plăcerea ritmului a fost pusă în serviciul continuităţii culturale.

Alături de muzicalitatea lingvistică, s-au descoperit şi alte strategii pentru păstrarea amintirilor. Poemele orale îşi trasmiteau învăţătura prin acţiuni, sub formă de povestiri, nu prin reflecţii; frazele abstracte sunt mai degrabă proprii limbajului scris. Niciun poet nu i-ar fi spus publicului său ceva atât de puţin captivant precum: „minciuna subminează încrederea”. În schimb, ar fi preferat să spună povestea unui cioban pus pe farse care se amuza alarmând lumea din sat cu zbieretele lui („Vine lupul!”). În perioada oralităţii, mereu se întâmpla câte ceva, iar personajele greşeau şi sufereau, în pielea lor ficţională, consecinţele, pentru ca grupul comunitar să înveţe o lecţie din asta. Experienţa avea sens şi se transmitea sub forma unei poveşti – legendă, basm, fabulă, caz, glumă, ghicitoare sau amintire. Lumea himerică a oralităţii imagina poveşti pline de vitalitate şi mişcare în care cei vii îşi dădeau coate cu morţii, oamenii cu zeii, trupurile cu fantomele, şi în care legătura dintre cer, pământ şi infern permitea un drum al eternei reîntoarceri. De fapt, poveştile tradiţionale umanizează chiar şi animalele, râurile, copacii, luna sau zăpada, ca şi cum natura întreagă ar vrea să se alăture bucuriei şi vârtejului naraţiunii. Literatura pentru copii păstrează încă vie acea încântare străveche pentru acţiunile exuberante şi convieţuirea veselă dintre animalele vorbitoare şi copii.

Iliada şi *Odiseea* – ca mai toate poemele pierdute din epoca lor – erau pentru greci, potrivit lui Eric A. Havelock, enciclopedii orale ce reuneau înţelepciunea populară moştenită. Povesteau, într-un ritm pasionant şi energic, mitul Războiului din Troia, urmat de dificila întoarcere acasă a cuceritorilor greci. Intriga, dramatismul şi aventura captau atenţia publicului. Şi, în interiorul poveştii, camuflate de curgerea rapidă a episoadelor, se înlănţuiau mici învăţături în grupaje de versuri făcute special pentru a fi memorate. Cine asculta învăţa noţiuni de navigaţie şi agricultură, cum să

construiască corăbii şi case, cum să se înarmeze pentru luptă şi să pregătească o înmormântare. Învăţa cum trebuie să se comporte un războinic în lupte, cum să i te adresezi unui preot, cum să lansezi o provocare şi cum să repari o jignire adusă cuiva, cum să te comporţi acasă, ce aşteaptă zeii de la oameni, ce spun legile, obiceiurile şi codul de onoare. În versurile homerice nu vorbeşte un individ rebel şi boem care-şi exprimă originalitatea, ci vocea colectivă a unui trib.

Printre învăţăturile moştenite găsim şi o valoroasă doză de înţelepciune antică, dar şi expresii ale unei ideologii opresive. În primul cânt din *Odiseea*, Telemah îi porunceşte mamei lui, Penelopa, fără menajamente, să tacă:

> Mergi dar în casă şi vezi de-ale tale măiastre priceperi,
> Pe la război şi la furcă: la slujnice dă-le poruncă
> Munca să-şi facă! Povestea rămâne-va-n grijă doar nouă,
> Pentru bărbaţi, dară mai ales mie, puterii din casă![9]

Citind azi acest episod, ne irită asprimea adolescentului care începe să se simtă bărbat şi vrea să preia frâiele casei trimiţând-o pe mama lui la muncă. Dar poetul aprobă această expresie precoce a dominaţiei masculine prin gura tânărului fiu al lui Ulise, pe care-l dă publicului ca exemplu. Pentru greci, dreptul de a vorbi le aparţinea bărbaţilor; era privilegiul lor. În *Iliada*, însuşi Zeus o ceartă pe soţia lui, Hera, în timpul unui banchet, pentru că a încercat să-i iscodească intenţiile, şi o umileşte public cu un mitocănesc „şezi, dar, şi taci!”[10], exprimat în solemni hexametri epici. Prin acţiunile şi cuvintele lor, personajele homerice oferă constant modele de comportament domestic, unde capul familiei se erija în domn şi senior.

---

[9] Homer, *Odysseia*, I, 356-359, ed. cit., p. 16.

[10] Homer, *Iliada*, I, 565, tradusă în hexametri, cu o postfaţă, bibliografie şi indici de Dan Sluşanschi şi ilustrată de Mihail Coşuleţu, Humanitas, Bucureşti, 2012, p. 22.

Mai departe, *Iliada* ne oferă un exemplu de discriminare socială, asociată de asemenea chestiunii arzătoare a luării de cuvânt. Atunci când un om din popor, pe nume Thersites – singurul plebeu care apare în poem, descris ca fiind cel mai urât dintre grecii care au luptat la Troia –, îndrăzneşte să intervină în adunarea războinicilor, Ulise îl împinge cu sceptrul şi îi spune pe un ton imperativ să nu li se mai adreseze celor care sunt mai buni decât el, adică regilor şi generalilor. În ciuda ieşirii lui Ulise, răzvrătitul Thersites are destul curaj încât să se lanseze într-un discurs revendicativ criticând lăcomia regelui Agamemnon:

Mare Atride, au ce mai învinui şi cauţi vreo dobândă?!
Plin ţi-e sălaşul de-aramă şi multe femei, pe alese,
Ai pe la tine prin corturi [...]
Dar vezi, nu se cade
Cel ce-i fruntaş să îi bage pe-Ahei în bucluc, şi oştirea![11]

Poemul descrie cum Ulise cum îl răneşte pe Thersites cel şchiop şi cu limba ascuţită, în timp ce grupul de soldaţi care erau de faţă aplaudă, aclamă şi izbucnesc în hohote de râs:

Astfel grăi, iar cu sceptrul în ceafă şi-n spatele-i gârbov
Bine-l croi, de Thersit se piti şi bufni doar în lacrimi,
Iar un cucui sângerând îi făcu după ceafă, o boalfă,
Sceptrul de aur, mărit – de şezu doar în mută tăcere,
Îndurerat, fără ţintă în ochi, şi-o grea lacrimă-şi şterse[12].

În timp ce ne delectăm cu epopeea homerică, cu puterea ei de fascinaţie şi momentele sale de o frumuseţe năucitoare, trebuie să rămânem în gardă ca cititori, conştienţi că provine dintr-o lume dominată de aristocraţia patriarhală greacă, căreia autorul îi promovează valorile fără să i le pună la îndoială. Posibilitatea de a spune o poveste

[11] *Ibidem*, II, 225-233, p. 32.

[12] *Ibidem*, II, 265-269, p. 33.

liberă şi care să încalce normele era străină unor vremuri în care poeţii erau gardienii tradiţiei. A trebuit să aşteptăm inventarea scrierii şi a cărţilor pentru ca unii scriitori – mereu în minoritate – să înceapă să facă auzită vocea rebelilor, a răzvrătiţilor, a celor umiliţi şi obidiţi, a femeilor reduse la tăcere sau a plebeilor urâţi şi bătuţi cum era Thersites.

35

Este un mare paradox: ne tragem dintr-o lume pierdută, pe care o putem întrezări doar după ce a dispărut. Imaginea noastră despre oralitate ne vine din cărţi. Cunoaştem cuvintele înaripate prin intermediul opusului lor, cuvintele imobile ale scriiturii. Odată transcrise, aceste naraţiuni şi-au pierdut pentru totdeauna fluiditatea, elasticitatea, libertatea improvizaţiei şi, de cele mai multe ori, limbajul caracteristic. Salvarea acelei moşteniri a necesitat rănirea ei de moarte.

Rănită şi totuşi fascinantă, marea bogăţie a imaginarului auroral al culturii noastre a supravieţuit fără să se risipească cu totul la hotarele timpului. Îi auzim ecourile îndepărtate în transcrierile mitologice, fabule, saga, cânturi folclorice şi basme tradiţionale. Transformată, reformată şi reinterpretată, o găsim în *Iliada* şi *Odiseea*, în tragediile greceşti, în Tora – şi în Vechiul Testament –, în Ramayana, în Edda, în *O mie şi una de nopţi*. Şi tocmai aceste poveşti exilate – refugiaţi literari în ţara străină a textelor scrise – constituie coloana vertebrală a culturii noastre.

Atunci când muza a învăţat să scrie – potrivit cuvintelor lui Havelock –, s-au dezlănţuit schimbări uimitoare. Noile texte au putut începe să se multiplice într-o varietate infinită, pentru că nu mai erau supuse economiei memoriei. Depozitul de cunoaştere n-a mai fost doar acustic, ci a devenit o arhivă materială şi de aceea i se puteau lărgi limitele. Astfel, literatura a câştigat libertatea de a se extinde în toate direcţiile, deja nu mai trebuia să gestioneze cu parcimonie capacitatea redusă a memoriei. Iar această libertate a

influenţat şi temele şi perspectivele poveştii. Faţă de oralitate, care favoriza formele şi ideile tradiţionale, pe care auditoriul le putea recunoaşte, discursul alfabetizat se putea deschide spre orizonturi necunoscute, pentru că cititorul avea timp să asimileze ideile noi şi să le analizeze în linişte. În cărţi încap şi abordări excentrice, voci ale unor identităţi individuale, sfidări ale tradiţiei.

Odată cu abandonarea oralităţii, limbajul a experimentat reajustări arhitecturale: sintaxa şi-a dezvoltat noi structuri logice, iar vocabularul a devenit mai abstract. În plus, literatura a găsit noi căi în afara disciplinei versului. Asemenea burghezului gentilom al lui Molière, care într-o bună zi a înţeles că de mai bine de patruzeci de ani vorbea în proză fără s-o ştie, autorii greci au descoperit că personajele lor puteau să nu mai dialogheze în hexametri.

Proza a devenit vehiculul unui surprinzător univers de fapte şi teorii. Enunţurile inovatoare au lărgit spaţiul şi gândirea. Această amplificare a perspectivelor s-a aflat la originea istoriei, a filosofiei şi a ştiinţei. Pentru a se referi la opera lui intelectuală, Aristotel a ales cuvântul *theoría* şi verbul corespunzător *theoreîn*, care în greacă se referă la actul de a privi ceva. Această alegere este revelatoare: efortul de a gândi lumea există datorită cărţilor şi lecturii. Adică există atunci când putem vedea cuvintele şi ne gândim în linişte la ele imaginându-ne ce spun, în loc să le urmărim doar pronunţate în fluxul rapid al discursului.

Toate aceste transformări au avut loc într-un ritm lent. De obicei ne imaginăm că invenţiile noi şterg rapid vechile obiceiuri, dar aceste procese nu se măsoară în ani-lumină, ci mai curând în ani-„stalactite”. Puţin câte puţin, precum picăturile care alunecă pe piatră şi lasă în urmă fire delicate de calcit, literele au creat noi conştiinţe şi mentalităţi. Abandonarea oralităţii în Grecia antică a fost o etapă de durată, care a cuprins perioada dintre secolele al VIII-lea şi al IV-lea î.Hr. Aristotel, care a adunat o colecţie mare de cărţi – sursă de inspiraţie pentru ambiţioasa Bibliotecă alexandrină

–, a fost cu siguranţă primul om de litere european, în sensul strict al cuvântului.

De fapt, nu ar trebui să vorbim despre o înlocuire, ci despre o legătură interesantă între oralitate şi limbajul scris, despre o împletire delicată a celor două. Pare paradoxal, de exemplu, că în şcolile greceşti copiii au învăţat să citească cu *Iliada* şi *Odiseea*. Homer şi-a păstrat mereu locul central în procesul de învăţare; ca şi în vremea enciclopediei orale, a fost maestrul indiscutabil al întregii Elade. Pe de altă parte, este neîndoielnic că marii povestitori şi indivizii pricepuţi în a compune discursuri au continuat să-i încânte pe greci, aşa cum demonstrează pasiunea lor inepuizabilă pentru retorică. În general, liderii politici ai oraşelor-state greceşti erau persoane înzestrate cu elocinţă. Acolo nu a existat niciodată diviziunea caracteristică lumii medievale între seniori feudali cu muşchi, dar puţin creier şi literaţi culţi care să le redacteze documentele. Grecii adorau oratoria eficientă, presărată cu o anume graţie expresivă. Stereotipul umoristic al Antichităţii îi prezintă mereu umflându-se în pene, pălăvrăgind, băgându-se în seamă. Din cauza acestei imense iubiri pentru cuvinte şi a freneziei dezbaterilor, romanii care au cucerit Grecia i-au considerat nişte şarlatani fără leac.

Dacă ne ascuţim auzul, încă mai putem auzi rezonanţa cuvintelor înaripate în corurile din tragedii, în imnurile lui Pindar, în istoria încărcată de poveşti pe care a scris-o Herodot, în dialogurile lui Platon. În acelaşi timp, toate aceste opere au o direcţie înnoitoare în ceea ce priveşte limbajul şi conştiinţa individuală. Aşa cum se întâmplă de obicei, n-a fost nici o ruptură totală, nici o continuitate absolută. Chiar şi textul literar cel mai inovator conţine întotdeauna fragmente şi rămăşiţe din nenumărate texte anterioare.

Cazul lui Socrate este un amalgam izbitor între nou şi vechi. Socrate, un mic meşteşugar, şi-a petrecut viaţa prin gimnazii, prin ateliere şi prin agora din Atena pentru a stârni discuţii filosofice cu oricine dorea să se oprească să vorbească cu el. Acest gust pentru plimbare şi pălăvrăgeală

şi dezinteresul lui pentru casă, pe lângă faptul că i-au atras nefericirea în căsnicia lui cu Xantipa, i-au atras şi o faimă de excentric. A fost un formidabil maestru al conversaţiei, care a refuzat mereu să-şi treacă în scris învăţăturile. Acuza cărţile că sunt un obstacol pentru dialogul de idei, cuvintele scrise neştiind să răspundă la întrebările şi obiecţiile cititorului. Sigur s-ar fi simţit mult mai apropiat de barzii din vechime, cu viaţa lor în aer liber, decât de scriitorii încercănaţi şi cu tenul palid. Cu toate acestea, muza filosofiei, care l-a sedus pe Socrate şi i-a inspirat minunatul său absenteism profesional, era fiica scrisului. În lumea tradiţiilor, un personaj ca el, cu originile lui modeste şi urâţenia lui cutremurătoare – era mic de statură, cu un nas turtit şi o burtă impunătoare –, nu ar fi trebuit să aibă dreptul să ia cuvântul în public, având mai degrabă soarta lui Thersites. Cu toate acestea, în Atena cea luminată din vremea lui, aristocraţii nu numai că au renunţat la obiceiul de a-l bate în public, dar l-au şi respectat şi l-au plătit pentru activitatea lui filosofică peripatetică.

Socrate nu a fost singurul mare gânditor care, la răscrucea comunicării, s-a abţinut să scrie. Asemenea lui, Pitagora, Diogene, Buddha şi Iisus din Nazaret au optat şi ei pentru oralitate. Totuşi, ei toţi ştiau să citească şi să scrie. În Evanghelia după Ioan, Iisus se apleacă şi scrie cu degetul pe nisip, chiar înainte de a-şi lansa faimoasa lui sfidare: „Cel fără de păcat dintre voi să arunce cel dintâi piatra”[13]. Ioan nu ne dezvăluie ce scria el pe nisip – poate că vântul a şters o maximă la fel de memorabilă precum cea dinainte, sau poate doar o listă de cumpărături –, dar esenţialul e că astăzi putem citi întreaga scenă. Discipolii şi-au asumat rolul pe care mentorii lor l-au ignorat şi, datorită cronicilor apostolilor, rămâne o urmă clară a trecerii lor prin lume. Chiar dacă acei maeştri au fost adepţii oralităţii, cărţile au constituit vehiculul decisiv prin care şi-au răspândit mesajul. Când memoria era

[13] *Ioan*, 8.7.

singurul depozitar al cuvintelor, discursurile disidente aveau foarte puţine şanse de a se perpetua dincolo de cercul restrâns al unor adepţi.

E important să nuanţăm acest lucru: în noua civilizaţie a scrisului, oralitatea şi-a pierdut monopolul asupra cuvintelor, dar nu s-a stins de tot şi, de fapt, încă rămâne vie printre noi. Până în secolul XX, cei care ştiau să citească erau minoritari în toate societăţile, şi încă există şi azi în lume sute de milioane de analfabeţi. Aşa cum bine ştiu antropologii, vocea cânturilor şi a miturilor nu a tăcut niciodată de tot. În perioada dintre cele două războaie mondiale, Milman Parry, cercetător la Universitatea Harvard, a călătorit în Balcani pentru a fi martorul unor recitări epice în stilul lui Homer şi a încerca să rezolve enigma homerică. Spre marea lui uimire, povestea călătoriei sale ştiinţifice a devenit o nouă epopee în stil vechi. Un bard analfabet a interpretat în 1933 un cântec prin care îl ridica pe filolog la neaşteptatul rang de erou mitic: „Un şoim cenuşiu a zburat de la frumoasele hotare ale Americii, peste mări şi ţări, până a ajuns la malul mării noastre. Istoria noastră îşi va aminti de asta peste timp”. Un alt cercetător american, Hiram Bingham, care acum câteva decenii a descoperit ruinele de la Machu Picchu, avea să intre în imaginarul popular ca un fel de Indiana Jones agitându-şi faimosul său bici. Pentru o scurtă perioadă de timp, unii profesori universitari şi-au câştigat un loc în panteonul eroic al universului epic.

Chiar dacă în aparenţă poate părea paradoxal, oralitatea datorează foarte mult progresului tehnologic. Din cele mai vechi timpuri, puterea vocii umane era resimţită numai de către persoanele prezente fizic. Radioul şi telefonul au spulberat aceste limite – sunetul discursurilor solemne, precum şi cel al pălăvrăgelii de zi cu zi poate să ajungă la întreaga populaţie a lumii. Odată cu proliferarea telefoanelor mobile, a sateliţilor şi a reţelei telefonice, cuvintele noastre călătoresc dintr-un capăt în celălalt al globului pământesc, cu aripi mai mari ca oricând.

Cinematograful, care a început ca un spectacol mut, şi-a urmărit cu tenacitate trecerea la lumea sunetului. În perioada filmului mut, sălile de spectacol au dat de lucru unor personaje ciudate, explicatorii, care aparţineau vechiului trib al rapsozilor, trubadurilor, păpuşarilor şi naratorilor. Treaba lor era să citească cuvintele din filme pentru publicul analfabet şi să dea viaţă spectacolului. La început, prezenţa lor era liniştitoare, pentru că lumea se speria când vedea pentru prima oară o proiecţie. Nu înţelegeau cum putea să apară o stradă – o fabrică, un tren, un oraş, lumea – dintr-un cearşaf. Explicatorii ajutau la acceptarea ciudăţeniei cinematografului atunci când imaginile în mişcare au intrat în vieţile noastre. Veneau pregătiţi cu tot felul de gadgeturi, cum ar fi claxoane sau morişti şi coji de nucă de cocos pentru a reproduce sunetele sugerate de imaginile de pe ecran. Arătau personajele cu un băţ indicator. Răspundeau la exclamaţiile publicului. Improvizau monologuri expresive urmând firul acţiunii. Interpretau, dădeau personalitate intrigii tăcute. Stârneau hohote de râs. În fond, încercau să umple golul neliniştitor pe care îl crea absenţa vocilor. Explicatorii cei mai amuzanţi şi mai elocvenţi au ajuns să fie trecuţi în programul cinematografului, pentru că mulţi spectatori veneau la film atraşi mai mult de ei decât de filmul în sine.

Heigo Kurosawa a fost un *benshi* admirat, narator de filme mute pentru publicul japonez. A devenit o stea; lumea mergea în grupuri mari să-l asculte. L-a introdus pe fratele său mai mic, Akira, care pe atunci îşi dorea să fie pictor, în ambianţa cinematografelor din Tokyo. În jurul anului 1930, odată cu vertiginoasa instaurare a sunetului, *benshi* şi-au pierdut locul de muncă, faima lor a fost eclipsată, iar ei au fost uitaţi. Heigo s-a sinucis în 1933. Akira şi-a dedicat toată viaţa regizării unor filme precum cele pe care a învăţat să le iubească prin vocea fratelui său mai mare.

36

În timp ce eram cufundată în capitolul anterior, concentrată asupra vocilor îndepărtate din timpuri de demult, m-a ajuns din urmă valul expansiv al actualităţii noastre agitate. De cum am primit vestea, s-a descătuşat concertul zgomotos al comentariilor, indignărilor şi ironiilor pe neliniştitele reţele sociale. Sunt pline de „cum e posibil aşa ceva?” şi „cam era timpul!”, iar polemica ajunge la efervescenţă. Ziarele şi emisiunile radio îşi consultă experţii obişnuiţi. Sunt neobosite. Twitter îşi varsă penultima noutate fără precedent: academia suedeză a decernat Premiul Nobel pentru Literatură lui Bob Dylan.

Asist amuzată la cacofonia mediatică a apocalipticilor şi integraţilor. Entuziaştii sărbătoresc faptul că ierarhiile şi snobismul literar au sărit în sfârşit în aer. Indignaţii nu au încredere în avangardismul artificial al vetustului comitet suedez. Consideră că aici nu e vorba de o intenţie de a profana sau de a extinde conceptul de scriitor, nici de o înfrângere a vameşilor în uniformă care supraveghează frontierele literaturii şi solicită viză de intrare; ei văd în alegerea asta un simplu oportunism şi o sete de repercusiuni publice. Cei mai exaltaţi preferă să o numească o formă de banalizare şi se întreabă scandalizaţi care va fi următorul pas după o asemenea nechibzuinţă. În urma cantautorului vor năvăli oare în *sancta sanctorum*-ul academiei o haită de bastarzi ai cuvântului – scenarişti de film şi televiziune, autori de benzi desenate, umorişti, creatori de jocuri video şi proiecte transmedia, epigramişti de Twitter? Ei constituie triburile viitorului?

Eu, acaparată de cartea pe care o scriu, mă gândesc la Homer. Mă gândesc la mulţimea de barzi itineranţi ascunşi în spatele numelui său. Ei au fost primii. Cântau ca să-i amuze pe cei bogaţi în palatele lor şi pe cei săraci în pieţele publice de prin localităţi. În acele timpuri, să fii poet însemna să umbli cu încălţările scâlciate prin praful drumurilor, cu

instrumentul în spinare, să ţii recitaluri la căderea nopţii şi să ai un anume ritm al corpului. Acei artişti ambulanţi, trimişii zdrenţăroşi ai muzelor, înţelepţii boemi care explicau lumea prin cântecele lor, pe jumătate enciclopedişti şi pe jumătate bufoni, sunt strămoşii scriitorilor. Poezia lor a existat înaintea prozei, iar muzica lor, înaintea lecturii în tăcere.

Un Nobel pentru oralitate. Cât de vechi poate ajunge să fie viitorul!

37

În copilărie credeam că toate cărţile fuseseră scrise pentru mine, că singurul exemplar din lume din fiecare titlu se afla în casa mea. Eram absolut convinsă de asta: părinţii mei, care în perioada aceea din viaţa lor erau nişte giganţi splendizi şi atotputernici, se ocupaseră, în clipele lor libere, să inventeze şi să fabrice poveştile pe care mi le dăruiau. Istoriile mele favorite, cu care mă desfătam în pat, cu plapuma până-n bărbie, prin vocea inconfundabilă a mamei mele, existau, evident, numai şi numai pentru ca eu să le ascult. Şi îşi îndeplineau unica lor misiune pe lume chiar atunci când îi ceream gigantei povestitoare: „Mai vreau!”

Am crescut, dar încă mai am o relaţie foarte narcisistă cu cărţile. Când mă simt invadată de o poveste, când ploaia ei de cuvinte se revarsă peste mine, când înţeleg într-o manieră aproape dureroasă ce spune, când am certitudinea – intimă, solitară – că autorul ei mi-a schimbat viaţa, atunci încep să cred din nou că eu, în special eu, sunt cititorul căutat de cartea aceea.

Nu am întrebat niciodată pe nimeni dacă simte ceva asemănător. În cazul meu, totul a început în ţara copilăriei, şi cred că există un motiv esenţial pentru asta: primul meu contact cu literatura a fost sub forma lecturii cu voce tare; ca o răscruce în care converg toate timpurile – prezentul scrisului şi trecutul oralităţii; ca un mic teatru cu un singur spectator, ca un prieten fidel, ca o rugăciune eliberatoare.

Dacă cineva citeşte pentru tine, vrea să-ţi facă o plăcere; este un act de iubire şi un armistiţiu în mijlocul bătăliilor vieţii. În timp ce asculţi cu atenţie visătoare, naratorul şi cartea se contopesc într-o singură prezenţă, într-o singură voce. Şi, precum cititorul tău îşi modulează pentru tine inflexiunile vocii, surâsurile voalate, tăcerile şi privirile, la fel povestea este a ta printr-un drept inalienabil. Nu vei uita niciodată persoana care ţi-a spus o poveste bună în penumbra nopţii.

O femeie îşi ascultă iubitul adolescent citind la fiecare dintre întâlnirile lor erotice. Mă fascinează să-mi imaginez acele momente descrise în *Cititorul* de Bernhard Schlink. Totul începe cu *Odiseea*, pe care băiatul o traducea la orele lui de greacă din liceu. Citeşte-mi-o, îi spune ea. Ai o voce aşa de plăcută, băiete. Când el încerca să o sărute, ea se ferea: mai întâi trebuie să-mi citeşti ceva. Începând din ziua aceea, ritualul întâlnirilor dintre ei include mereu lectura. Timp de o jumătate de oră – înainte de duş, sex, odihnă –, în intimitatea dorinţei, el însufleţeşte poveşti în timp ce femeia, Hanna, le ascultă cu atenţie, uneori râzând sau luându-le peste picior cu dispreţ, sau exclamând indignată. De-a lungul lunilor şi cărţilor – Schiller, Goethe, Tolstoi, Dickens –, băiatul cu vocea nesigură deprinde abilităţile de narator. Când vine vara şi zilele se lungesc, îşi dedică încă şi mai mult timp lecturii. Într-o după-amiază toridă de vară, când tocmai terminaseră o carte, Hanna refuză să înceapă alta. Este ultima lor întâlnire. După câteva zile, băiatul ajunge la ora obişnuită şi sună la sonerie, dar casa este goală. Ea a dispărut dintr-odată, fără explicaţii – finalul lecturilor a marcat şi sfârşitul poveştii lor. Ani întregi, el nu mai poate să vadă nicio carte fără să se gândească să o împărtăşească cu Hanna.

La ceva vreme după aceea, în timp ce studia dreptul la o universitate germană, descoperă întâmplător povestea întunecată a fostei sale iubite: fusese gardiană într-un lagăr de concentrare nazist. Şi acolo le punea pe prizoniere să-i

citească cărţi, noapte de noapte, înainte de a le arunca în trenul care le ducea la Auschwitz, la o moarte sigură. După anumite indicii, făcând diverse legături, înţelege că Hanna este analfabetă. Şi reconstruieşte povestea unei tinere plecate de la ţară, fără educaţie, obişnuită cu munca de jos, care se îmbată cu puterea funcţiei încredinţate în cadrul unui lagăr de femei din apropierea Cracoviei. În această nouă lumină se explica duritatea Hannei, care uneori atingea cruzimea, muţenia ei, reacţiile ei de neînţeles, setea de lectură cu voce tare, marginalizarea ei, eforturile de a se ascunde, izolarea ei. Deşi oroarea îi maculează amintirile amoroase, tânărul student decide să înregistreze *Odiseea* pe casete şi să i le trimită în închisoare, pentru a-i uşura singurătatea. În timp ce Hanna îşi ispăşeşte lunga condamnare, el îi tot trimite înregistrări cu Cehov, Kafka, Max Frisch, Fontane. Prinşi în capcana labirintului lor de vinovăţii, spaime, aminturi şi iubire, cei doi îşi păstrează vechiul refugiu în lectura cu voce tare. Anii aceia de naraţiuni împărtăşite reînvie cele o mie şi una de nopţi în care Şeherezada l-a domolit cu poveştile ei pe sultanul asasin. Naufragiaţi ai catastrofei celui de-al Doilea Război Mondial şi cu rănile europene încă deschise, protagonistul şi Hanna se întorc la poveştile vechi în căutarea iertării, a vindecării şi a păcii.

Revoluţia paşnică a alfabetului

38

Noi, locuitorii secolului XXI, luăm de bun faptul că toată lumea învaţă să scrie şi să citească încă din copilărie. Ni se pare că sunt cunoştinţe accesibile, la îndemâna oricui. Nici măcar nu ne imaginăm că ar putea exista printre noi analfabeţi precum Hanna.

Şi totuşi există (670 000 în Spania, în 2016, conform datelor Institutului Naţional de Statistică). Am cunoscut şi eu unul. Am fost martora neputinţei sale în faţa unor situaţii cotidiene, cum ar fi să se orienteze pe stradă, să găsească peronul corect într-o gară, să descifreze factura la energie electrică – deşi mă întreb dacă vreunul dintre cei care ştiu să citească reuşeşte să se descurce în hăţişul tarifelor la electricitate –, să aleagă în mod corect buletinul de vot sau un fel de mâncare într-un restaurant. Numai locurile cunoscute şi rutina îi linişteau anxietatea într-o lume în care nu se poate descurca la fel ca toţi ceilalţi. Încerca din răsputeri să-şi disimuleze condiţia de analfabetă – mi-am uitat ochelarii acasă, îmi puteţi citi ce scrie aici? –, iar în cele din urmă, această nevoie de a se preface o marginaliza în relaţiile normale cu cei din jur. Îmi amintesc, mai ales, cât de neajutorată era, repertoriul de mici minciuni necesare pentru a solicita sprijinul unor necunoscuţi fără să-i fie ruşine, ca într-o copilărie nesfârşită. În *Ceremonia*, cineastul Claude Chabrol a surprins partea întunecată şi neliniştitoare a acestei excluderi tăcute, dezvăluind violenţa reprimată a protagonistei, numită ironic Sophie. Filmul este adaptarea romanului negru al lui Ruth Rendell *A Judgement in Stone* (*O judecată în piatră*), care descrie obsesia disperată – şi în cele din urmă sângeroasă – a unei femei analfabete de a-şi proteja secretul.

Citim mai mult ca oricând. Suntem înconjuraţi de afişe, panouri, reclame, ecrane, documente. Străzile sunt pline de cuvinte, de la graffiti pe pereţi şi până la reclamele luminoase. Pâlpâie pe telefoanele mobile şi pe ecranele computerelor. Texte în diferite formate convieţuiesc împreună cu noi în casă, ca nişte animale de companie liniştite. Niciodată nu au fost aşa de multe. Zilele ne sunt străbătute de rafale continue de litere scrise şi de notificări care ne anunţă sosirea lor. Dedicăm mai multe ore pe zi, atât la muncă, cât şi în timpul liber, pentru a scrie pe diverse tastaturi. Când ni se cere să completăm un formular în faţa

unui ghişeu, nimeni nu mai are bunul-simţ elementar să ne întrebe dacă ştim măcar să citim. Chiar şi în cele mai obişnuite situaţii, am fi excluşi dacă nu am fi în stare să scriem rapid.

Ana María Moix mi-a povestit odată că prin anii 1970, într-o după-amiază, a rămas să ia masa cu prodigioasa gaşcă a *boom*-ului latino-american: Vargas Llosa, Gabriel García Márquez, Bryce Echenique, José Donoso, Jorge Edwards... Au intrat într-un restaurant din Barcelona unde trebuia să noteze pe o hârtie comanda şi să o dea în scris chelnerului. Dar ei, bând şi stând de vorbă, au ignorat meniul şi întrebările insistente ale chelnerilor. În cele din urmă a venit şeful de sală, enervat de atâta vorbărie pasionată şi de o asemenea indiferenţă gastronomică. S-a apropiat de ei şi, fără să-i recunoască, a întrebat pe un ton supărat: „Dar chiar nu ştie nimeni să scrie la masa asta?"

Azi presupunem că în jurul nostru imensa majoritate a lumii scrie şi citeşte. Însă până să ajungem aici am parcurs un drum lung, de secole. Ca şi informatica, scrisul a fost la început apanajul câtorva iniţiaţi. Simplificări succesive au permis ca milioane de oameni să folosească aceste instrumente în viaţa de zi de zi. Pentru a reuşi acest progres – care în cazul computerelor s-a împlinit în doar câteva decenii –, a fost nevoie de mii de ani de istorie a scrisului. Mai ales că rapiditatea schimbărilor nu era chiar una dintre trăsăturile definitorii ale trecutului îndepărtat.

Acum şase mii de ani, primele semne scrise au apărut în Mesopotamia, însă originile acestei invenţii sunt învăluite în tăcere şi mister. Ceva timp după aceea, şi în mod independent, scrierea şi-a făcut apariţia şi în Egipt, India şi China. Potrivit celor mai recente teorii, arta de a scrie a avut o origine practică: listele de proprietăţi. Aceste ipoteze afirmă că strămoşii noştri au învăţat mai întâi să calculeze şi abia apoi să scrie. Scrisul a rezolvat o problemă a proprietarilor bogaţi şi a administratorilor de palate, care aveau nevoie să facă însemnări, deoarece le era greu să ţină

contabilitatea oral. Momentul transcrierii legendelor şi povestirilor avea să vină după aceea. Suntem fiinţe mercantile şi simbolice. Am început prin a scrie inventare, şi abia apoi invenţii (întâi bilanţul, şi abia apoi basmul).

Primele însemnări au fost reprezentări schematice (un cap de bou, un copac, un urcior cu ulei, un omuleţ). Cu aceste liniuţe, vechii proprietari de pământuri îşi inventariau turmele, pădurile, proviziile şi sclavii. La început, imprimau aceste forme în argilă cu mici sigilii, iar mai târziu le trasau cu calamusul. Desenele trebuia să fie simple, şi mereu aceleaşi, ca să poată fi învăţate şi descifrate. Următorul pas a fost reprezentarea unor idei abstracte. Pe primele tăbliţe sumeriene, două linii încrucişate însemnau duşmănie; două linii paralele, prietenie; o raţă şi un ou, fertilitate. Îmi place să mi-i imaginez pe strămoşii noştri savurând emoţia de a-şi exprima pentru prima oară gândurile; când au descoperit că dragostea, ura, teroarea, descurajarea şi speranţa puteau fi scrise.

Curând a apărut o problemă: nu erau suficiente simboluri pentru a exprima lumea exterioară şi cea interioară – de la purici la nori, de la durerea de măsea la frica de moarte. Numărul semnelor creştea încontinuu, încărcând memoria până la refuz. Soluţia a fost una dintre cele mai geniale invenţii ale minţii omeneşti, originală, simplă şi cu urmări incalculabile: să nu se mai deseneze lucruri şi idei, care sunt infinite, ci să se deseneze sunetele cuvintelor, care constituie un repertoriu limitat. Astfel, după simplificări succesive, au apărut literele. Şi combinând literele, am obţinut perfecta partitură a limbajului, şi cea mai durabilă. Dar literele nu au renunţat niciodată la trecutul lor de reprezentări schematice. „D” reprezenta iniţial o poartă, „M” – mişcarea apei, „N” era un şarpe, iar „O” – un ochi. Şi astăzi, textele noastre sunt peisaje în care pictăm – fără să ştim – valurile mării, unde pândesc animale periculoase şi priviri neclintite.

39

Sistemele primitive erau adevărate labirinturi de simboluri. Amestecau desene figurative – pictograme şi ideograme –, semne fonetice şi mărci de diferenţiere care ajutau la rezolvarea ambiguităţilor. Stăpânirea scrisului impunea să cunoşti până la o mie de simboluri şi complicatele lor combinaţii. Această cunoaştere – dificilă şi minunată – era disponibilă doar unei minorităţi restrânse de scribi care exercitau o meserie privilegiată şi secretă. Învăţăceii, de origine nobilă, trebuiau să facă faţă unei învăţături necruţătoare. Un text egiptean spune următoarele: „Urechea băiatului se află pe spatele lui; ascultă doar dacă îl loveşti!” În şcolile de scribi, băieţii, cu spatele brăzdat de cicatrici, erau căliţi de-a lungul anilor prin bătăi şi o disciplină violentă. Nu era voie să trândăveşti, iar elevii leneşi puteau fi pedepsiţi chiar şi cu închisoarea. Totuşi, dacă îndurau cruzimea şi monotonia învăţăturii, aveau să ajungă în vârful ierarhiilor religioase. Maeştrii scrisului formau o aristocraţie uneori mai puternică decât cea a curtenilor analfabeţi şi chiar decât suveranul însuşi. Consecinţa acestui sistem de învăţământ a fost că, timp de multe secole, scrisul a dat glas doar puterii instituite.

Inventarea alfabetului a dărâmat zidurile şi a deschis uşile, astfel încât mulţi oameni, nu doar un conclav de iniţiaţi, să poată avea acces la gândirea scrisă. Revoluţia a germinat în rândul popoarelor semitice. Plecând de la complicatul sistem egiptean, au ajuns la o formulă de o simplitate uluitoare. Au păstrat doar semnele reprezentând consoanele simple, arhitectura de bază a cuvintelor. Cele mai vechi vestigii ale alfabetului s-au găsit pe un zid din piatră plin de graffiti, aproape de o şosea aridă din Wadi el-Hol („Valea Groazei”), care străbate deşertul între Abydos şi Teba, în Egiptul de Sus. Aceste inscripţii simple ale emigranţilor, datate în anul 1850 î.Hr., au legătură cu vechea scriere alfabetică din Peninsula Sinai şi teritoriul canaanit din Siria–Palestina. În jurul anului

1250 î.Hr., fenicienii – canaaniţi care locuiau în oraşe de coastă precum Byblos, Tyr, Sidon, Beirut şi Ashkelon – au ajuns la un sistem cu douăzeci şi două de semne. Au fost abandonate scrierile vechi care presupuneau o încărcătură epuizantă pentru memorie şi o specializare îndelungată la care puteau ajunge doar minţile privilegiate. Să foloseşti mai puţin de treizeci de litere ca să reprezinţi toate cuvintele din limbă îi părea o metodă foarte grosolană unui scrib egiptean, obişnuit să folosească sute de semne. Cu siguranţă ar fi strâmbat din nas şi ar fi ridicat din sprâncene în faţa anodinei noastre litere „E”, derivată dintr-o frumoasă hieroglifă egipteană – un om ridicându-şi braţele – care avea următoarea semnificaţie poetică: „aduci bucurie prin prezenţa ta”. În schimb, pricepuţii navigatori fenicieni priveau chestiunea dintr-o perspectivă foarte diferită. Scrierea alfabetică simplificată îl elibera pe neguţător de puterea scribului. Datorită ei, fiecare putea să-şi ţină propriile registre şi să-şi conducă afacerile.

Valul expansiv al invenţiei nu i-a afectat doar pe neguţători, ci a ajuns şi la foarte mulţi alţii care, dincolo de cercurile guvernamentale şi ale colegiilor sacerdotale, departe de gardienii ortodoxiei, au putut pentru prima oară să ajungă la istoriile tradiţiei scrise, să se distanţeze de magia oralităţii şi să înceapă să se îndoiască de ele. Aşa a luat naştere spiritul critic şi literatura scrisă. Unii indivizi au îndrăznit să lase urme ale sentimentelor lor, ale îndoielilor pe care le aveau şi ale propriei lor viziuni asupra vieţii. Cărţile au devenit treptat un vehicul al expresivităţii individuale. În Israel, vocile profeţilor virulenţi, care nu erau neapărat scribi ori sacerdoţi, au irupt în Biblie; în Grecia, oameni fără origini aristocratice au devenit curioşii căutători de răspunsuri care să explice lumea înconjurătoare. Chiar dacă rebelii şi revoluţionarii ajungeau să fie masacraţi ca şi înainte, idealurile lor aveau noi şanse de a le supravieţui şi a se răspândi. Datorită alfabetului, unele cauze pierdute au avut de câştigat odată cu trecerea timpului. Chiar şi atunci când

majoritatea textelor au continuat să protejeze puterea regilor şi a seniorilor, au apărut diverse nişe pentru vocile neîmblânzite. Tradiţiile au pierdut ceva din soliditatea lor de nezdruncinat. Noi idei au clătinat vechile structuri sociale.

În jurul anului 1000 î.Hr., găsim scrierea feniciană într-un poem gravat în mormântul lui Ahiram, rege al Byblosului (numit astăzi Jubayl), oraş renumit pentru activitatea sa comercială în domeniul exportului de papirus, şi de unde vine cuvântul grecesc care desemnează cartea: *biblíon*. Din acest sistem al fenicienilor se trag toate tipurile ulterioare de scriere alfabetică. Cea mai importantă a fost scrierea aramaică, din care provin, la rândul lor, familiile ebraică, arabă şi indiană. Din aceeaşi matrice provine şi alfabetul grecesc, şi mai târziu cel latin, care s-a răspândit pe teritoriile ce se întind din Scandinavia şi până la Mediterana, precum şi în marile spaţii colonizate odinioară de occidentali.

40

Grecii au adoptat scrierea feniciană cu toată libertatea, fără nicio constrângere. Au adaptat invenţia la nevoile lor şi, în ritmul lent al unei schimbări dorite, au trecut în scris tradiţiile orale pe care le iubeau cel mai mult, salvându-le de fragilitatea memoriei. S-au bucurat de aceeaşi independenţă şi în epoca oralităţii, şi în viaţa lor alfabetică. E un caz excepţional; căci multe culturi orale au sfârşit, dimpotrivă, într-o coliziune violentă, încercuite sau invadate de popoare care le-au impus cu forţa limba lor şi cuvântul scris. Antropologii şi etnologii au reuşit să găsească martori vii ai acestei treceri la scris în ţările colonizate unde apariţia alfabetului, împreună cu trauma invaziilor, este jalonată de urme de violenţă.

Romanul *În impas* al scriitorului nigerian Chinua Achebe reflectează asupra acelei iubiri conflictuale faţă de literele invadatorilor. După venirea occidentalilor şi primele semne de distrugere a lumii milenare în care s-au născut,

personajele acestei poveşti descoperă fascinate scrierea. În acelaşi timp sunt martorii durerii cu care, în mâinile colonizatorilor, acest instrument magic avea să le răpească propriul lor trecut. Civilizaţia străină posedă vraja de a se perpetua; între timp, universul indigen se destramă. „Simbolul puterii omului alb era cuvântul scris, sau şi mai bine zis, cuvântul tipărit. Cândva, înainte ca Obi să plece în Anglia, îl auzise pe tatăl lui profund impresionat vorbindu-i unei rude analfabete despre misterul cuvântului scris.

— Femeile noastre îşi făceau nişte semne negricioase pe trupuri cu sucul de la copacii *uli*. Erau frumoase, dar se ştergeau repede. Dacă ţineau două săptămâni de târg, era mult. Dar uneori bătrânii noştri povesteau că sucul de *uli* niciodată nu se şterge, deşi nimeni nu-l văzuse cum arăta. Azi îl vedem în scrisul omului alb. Dacă mergi la tribunalul nostru şi te uiţi la cărţile pe care nişte funcţionari le-au scris cu douăzeci de ani în urmă, sau chiar mai mult, ai să vezi că ele au rămas la fel ca atunci când au fost scrise. Nu exprimă un lucru astăzi şi altul mâine, ori un lucru în anul ăsta şi altul în anul viitor. Okoye Akazi în carte astăzi nu poate deveni Okonkwo mâine. În Biblie, Pilat a spus: «Ce este scris, scris rămâne». Este *uli* care nu se şterge niciodată.”[14]

41

Nu-i ştim numele, nici unde s-a născut, nici cât a trăit. Am să-i spun „el”, pentru că mi-l imaginez ca fiind un bărbat. Grecoaicele din vremea aceea nu aveau libertate de mişcare, le era interzisă independenţa şi iniţiativa de a face aşa ceva.

El a trăit în secolul al VIII-lea î.Hr., acum douăzeci şi nouă de secole. Mi-a schimbat lumea. În timp ce scriu aceste rânduri, îi sunt recunoscătoare acestui necunoscut uitat de lume care, cu inteligenţa lui, a realizat o descoperire minunată, deşi poate că nu era conştient de importanţa ei.

[14] Chinua Achebe, *În impas*, traducere de Ştefania Deleanu, Univers, Bucureşti, 1982, p. 155.

Îmi imaginez că era un călător, poate un insular. A fost mai mult ca sigur prieten cu negustorii fenicieni experimentaţi, cu chipul bronzat. Sigur a băut împreună cu ei în tavernele din porturi, noaptea, inhalând mirosul de salpetru în aerul amestecat cu fumul emanat de o farfurie cu mâncare de sepie aşezată pe masă, în timp ce asculta poveştile mării. Corăbii înfruntând vijelii, valuri ca nişte lanţuri muntoase, naufragii, ţărmuri străine, misterioase voci de femei în noapte. Dar cel mai mult îl fascina talentul aparent simplu şi lipsit de strălucire al marinarilor. Cum puteau scrie aşa repede nişte bieţi neguţători?

Grecii cunoscuseră scrierea în epoca apogeului cretan şi a regatelor miceniene, cu constelaţiile lor de semne ezoterice folosite în serviciul contabilităţii de la palat. Sisteme silabice de mare complexitate şi uz limitat, elitist. Vremurile jafurilor şi invaziilor, împreună cu sărăcia din ultimele secole aproape că îngropaseră în uitare acele labirinturi de semne. Pentru el, pentru care arta scrisului era simbolul puterii, liniile rapide trasate de marinarii fenicieni au fost o adevărată revelaţie. A simţit uimire, vertij, dorinţa de a le afla secretul. S-a hotărât să descifreze misterele cuvântului scris.

A reuşit să cunoască unul sau mai mulţi informatori educaţi, poate plătindu-i chiar din propriul buzunar. Locul unde au avut loc întâlnirile trebuie să fi fost o insulă (cele mai bune candidate sunt Thera, Melos şi Cipru) sau poate chiar coasta libaneză (cum ar fi portul El-Mina, unde negustorii din Evia făceau mereu negoţ cu fenicienii). A deprins de la maeştrii lui improvizaţi folosirea instrumentului magic care-i permitea să capteze amprenta cuvintelor infinite cu numai douăzeci şi două de desene simple. A ştiut să aprecieze îndrăzneala acelei invenţii. În acelaşi timp, a descoperit că scrierea feniciană conţinea şi anumite mistere: erau notate doar consoanele fiecărei silabe, lăsându-l pe cititor să ghicească vocalele. Fenicienii sacrificaseră acurateţea urmărind o mai mare uşurinţă în scriere.

Şi plecând de la modelul fenician, a inventat, pentru limba lui greacă, primul alfabet din istorie fără ambiguităţi – la fel de precis ca o partitură. A început să adapteze în jur de cincisprezece semne feniciene consonantice, în aceeaşi ordine, cu un nume asemănător (*aleph*, *bet*, *gimel*... au devenit „alfa”, „beta”, „gama”...). A luat literele care nu-i erau utile pentru limba lui, aşa-numitele consoane slabe, şi a folosit semnele lor pentru cele minim cinci vocale necesare. A inovat numai acolo unde s-a văzut în stare să îmbunătăţească originalul. Rezultatul a fost extraordinar. Datorită lui, s-a răspândit în Europa un alfabet îmbunătăţit, cu toate avantajele invenţiei feniciene şi o nouă trăsătură adăugată: lectura n-a mai fost supusă conjecturii şi, de aceea, a devenit mai accesibilă. Să ne imaginăm cum ar fi să citim această frază fără vocale: S n mgnm cm r f s ctm cst frz fr vcl. Să ne gândim o clipă la dificultatea identificării cuvântului „idee” plecând de la consoana „d”, sau „aerian” doar de la „rn”.

Nu ştim nimic despre acest necunoscut; ne-a rămas de la el numai fantasticul instrument pe care ni l-a dăruit. Identitatea lui este o urmă ştearsă de valuri, dar nu există niciun dubiu că a existat. Experţii consideră că inventarea alfabetului grecesc nu a fost un proces anonim realizat de o colectivitate fără nume şi fără chip. A fost un act individual, deliberat şi inteligent care a necesitat o mare sofisticare sonoră pentru identificarea particulelor de bază – consoanele şi vocalele – care compun cuvintele. Un eveniment unic care s-a realizat într-un anumit moment şi într-un singur loc. În istoria scrierii greceşti nu există indicii despre o trecere graduală de la un sistem incomplet la unul desăvârşit. Şi nici nu există urme de forme intermediare, probe, şovăieli sau recidive. A fost cineva – şi nu vom şti niciodată cine –, un înţelept anonim, un obişnuit al tavernelor până în zori, prieten cu navigatorii străini într-un loc scăldat de apele mării, care a îndrăznit să forjeze cuvintele viitorului dând formă tuturor literelor noastre. Iar noi continuăm să scriem,

în esenţă, în acelaşi fel în care şi-a imaginat creatorul acestui splendid instrument.

42

Datorită alfabetului, scrisul s-a schimbat. În epoca palatelor miceniene, un grup redus de experţi şi scribi au înregistrat pe tăbliţe de lut contabilitatea palatului. Monotonele inventare de bunuri sunt singura urmă scrisă din acea epocă. În schimb, în Grecia secolului al VIII-lea î Hr., noua invenţie a revelat un peisaj diferit. Primele vestigii alfabetice pe care le cunoaştem au apărut pe vase din ceramică sau pe piatră. Cuvintele pe care olarii şi pietrarii le-au inscripţionat nu mai vorbesc despre vânzări şi posesiuni – de sclavi, bronz, arme, cai, ulei sau vite. Ele imortalizează momente speciale din viaţa unor oameni obişnuţi care participau la petreceri, dansau, beau şi-şi celebrau plăcerile.

Au supravieţuit cam douăzeci de inscripţii datate între anii 750 şi 650 î.Hr. Cea mai veche se află pe vasul Dipylon, găsit într-un vechi cimitir din Atena. Cel mai vechi exemplu de scriere alfabetică, deşi incomplet, este un vers senzual şi evocator: „Acela dintre dansatori care dansează cu cea mai mare pricepere...”. Aceste cuvinte simple ne transpun într-un simpozion sărbătorit într-o reşedinţă grecească, cu râsete, jocuri, vin şi un concurs de dans pentru invitaţi, al cărui premiu este vasul însuşi. Homer a descris în *Odiseea* acest tip de competiţii festive, care erau frecvente la banchete, iar pentru greci făceau parte din conceptul lor de viaţă bună. Judecând după termenii inscripţiei, tipul de dans trebuie să fi fost acrobatic, energic, încărcat de erotism. De aceea, ne imaginăm că trebuie să fi fost tânăr câştigătorul concursului, capabil să realizeze acel efort fizic important, piruetele şi salturile pe care le presupunea dansul. S-a simţit atât de mândru, încât a păstrat amintirea acelei zile fericite şi, mulţi ani mai târziu, a cerut să fie îngropat cu trofeul victoriei sale. În mormântul lui, după douăzeci şi şapte de secole de tăcere,

a fost descoperit vasul şi, înscris pe el, acest vers care conservă ecourile muzicii şi urmele câtorva frumoşi paşi de dans.

A doua inscripţie, ceva mai recentă – din jurul anului 720 î.Hr. –, a fost descoperită tot într-un mormânt, pe insula Ischia, în extremitatea occidentală a lumii greceşti. Spune aşa: „Eu sunt cupa lui Nestor, numai bună de băut. Cine mă va goli iute până la fund, de îndată va fi cuprins de dorul Afroditei cu frumoasă cunună”. Este un omagiu adus *Iliadei*, scris în hexametri. Cupa lui Nestor demonstrează că şi pe o insulă îndepărtată, într-o lume de navigatori şi comercianţi, cunoaşterea lui Homer era impecabilă. Şi ne revelează că magia literelor transforma mici obiecte cotidiene, cum era o cupă sau un vas de ceramică, în bunuri preţioase care-i însoţeau pe proprietarii lor până dincolo de mormânt. Începea o nouă eră. Alfabetul a scos scrisul din atmosfera închisă a depozitelor palatului şi l-a făcut să danseze, să bea şi să se lase pradă dorinţei.

Voci care ies din negură, timpuri confuze

43

În copilăria nedesluşită a scrierii, vocile care spuneau poveşti au abandonat negura anonimatului. Autorii voiau să fie ţinuţi minte, să învingă moartea prin forţa poveştilor lor. Ştim cine sunt. Ne spun numele lor ca să-i salvăm de la uitare. Uneori sparg şabloanele povestirii ca să vorbească la persoana întâi, o îndrăzneală pe care nu şi-o permite niciodată naratorul invizibil din *Iliada* şi *Odiseea*.

Percepem schimbarea citindu-l pe Hesiod, care şi-a creat principalele opere la începutul secolului, adică în jurul anului 700 î.Hr. Hexametrii lui păstrează savoarea oralităţii, dar conţin şi un ingredient nou: germenele a ceea ce astăzi numim autoficţiune. În felul lui abrupt şi dezinhibat, Hesiod –

autor, narator şi personaj – ne oferă detalii despre familia sa, despre experienţele lui şi stilul său de viaţă. Aproape că ai putea spune că este primul individualist din Europa şi un strămoş literar îndepărtat al lui Annie Ernaux sau Emmanuel Carrère. Hesiod povesteşte că tatăl lui a emigrat din Asia Mică până în Beoţia „De sărăcie fugind, pe care-o dă omului Zeus,/ Nu de avere sau de bogăţie ori stare mai bună”[15]. Cu un simţ al umorului foarte acid, vorbeşte despre cătunul murdar, Askra, unde s-a stabilit familia lui: „De Elicon el aproape se-opri în nemernicul Ascrei,/ Sat cu ierni grele, cu vară ce bună nu fu niciodată”[16].

Descrie cum s-a născut vocaţia lui poetică. Hesiod era un tânăr păstor care-şi petrecea zilele în singurătatea muntelui, dormind pe pământ laolaltă cu vitele tatălui său. În timp ce hălăduia pe păşuni vara, şi-a construit o lume imaginară din versuri, muzică şi cuvinte. O lume interioară deopotrivă cerească şi periculoasă. Într-o zi, mergând cu turma la poalele muntelui Helicon, a avut o viziune. I s-au înfăţişat cele nouă muze, l-au învăţat un cântec, i-au insuflat harul şi i-au pus în mâini o ramură de laur. Când l-au adoptat, i-au spus o frază tulburătoare: „Minciuni aidoma cu adevărul/ Ştim să rostim, dar când vrem ştim să vestim adevărul”[17]. Este una dintre cele mai vechi reflecţii despre ficţiune – acea minciună sinceră – şi, poate, şi o confesiune intimă. Îmi place să cred că Hesiod, copilul poet înconjurat de linişte, behăituri şi bălegar, la fel ca secole mai târziu Miguel Hernández, ne destăinuie aici obsesia lui pentru cuvinte. Cuvintele pe care

---

[15] Hesiod, *Munci şi zile*, 631-632, traducere de Ştefan Bezdechi, studiu introductiv de Ion Banu, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1957, p. 70.

[16] *Ibidem*, 633-634.

[17] Hesiod, *Naşterea zeilor* (*Teogonia*), în *Opere*, traducere, studiu introductiv şi note de Dumitru T. Burtea, Univers, Bucureşti, 1973, p. 26.

le iubeşte şi îl îngrozesc prin puterea pe care o au în lume, prin felul în care pot fi folosite greşit.

În *Munci şi zile*, acest păstor poet ne relatează prezentul său, nu faptele din trecut. Descrie un fel diferit de eroism: lupta dură pentru supravieţuire în condiţii dificile. Foloseşte hexametri homerici solemni pentru a vorbi despre însămânţări şi recolte, despre castrarea porcilor şi ţipătul cocorilor, despre spice şi stejari, despre pământul murdar, despre vinul care încălzeşte nopţile reci de la ţară. Făureşte mituri, fabule cu animale şi maxime ale ursuzei înţelepciuni populare. Se repede la fratele său Perses, cu care s-a luptat pentru moştenire. Dă în vileag fără ruşine scabroasele certuri familiale pentru împărţirea averii şi nu-i pasă că e perceput ca un tip avar; dimpotrivă, e un muncitor mândru că ştie valoarea pământului. Ne explică că leneşul şi neruşinatul lui frate l-a dat în judecată şi, neajungându-i răutatea asta îngrozitoare, încearcă să-l mituiască pe judecător. În continuare, denunţă rapacitatea micilor bogătaşi şi intriganţilor din tribunale. Se foloseşte de expresii savuros de caustice, cum e „judecători înghiteşunci”. Furios şi sumbru, în stilul profeţilor, ameninţă cu pedeapsa divină autorităţile care, pentru a-şi umple buzunarul, îi favorizează mereu pe cei puternici şi fură de la ţăranii săraci. Hesiod deja nu mai cântă idealurile aristocraţiei. Este moştenitorul urâtului Thersites, care în *Iliada* îl acuza pe regele Agamemnon că-şi sporeşte averile pe seama eforturilor tuturor într-un război din care numai el avea de câştigat.

Mulţi greci din epoca lui doreau nişte baze mai drepte pentru viaţa în comun şi o împărţire mai echitabilă a bogăţiilor. *Munci şi zile* le vorbea despre valoarea muncii răbdătoare şi sârguincioase, despre respectul faţă de celălalt şi despre setea de dreptate. Timpul alfabetului a făcut posibil ca protestul acid al lui Hesiod să dureze. În ciuda – sau poate datorită – cuvintelor lui jignitoare împotriva regilor, poemul a devenit o carte indispensabilă, iar mai târziu a intrat în manualele şcolare. Acolo, printre brazdele unei mici ferme

disputate din Askra cea murdară, în nord-vestul Atticii, începe genealogia poeziei sociale.

44

Potrivit lui Eric A. Havelock, la început, alfabetul era un intrus fără statut social. Elita societăţii continua să recite şi să pună în scenă opere pe care le considera valoroase. Folosirea scrierii s-a extins cu paşi mici, ritmici, delicaţi. La început şi vreme de secole, povestirile prindeau contur pe pagina goală a minţii şi deveneau publice când erau citite cu voce tare. Încă erau concepute, într-un anume sens, pentru comunicarea orală. Versiunile scrise ale cărţilor erau doar un fel de asigurare împotriva uitării. Textele cele mai vechi serveau drept partituri muzicale ale limbajului, pe care numai specialiştii – autori şi interpreţi – le foloseau şi le citeau. La public, muzica cuvintelor ajungea prin intermediul auzului, nu al văzului.

În jurul secolului al VI-lea î.Hr. a apărut proza şi, odată cu ea, scriitorii propriu-zişi, care nu-şi mai construiau opera pe culoarele misterioase ale memoriei, ci se aşezau să traseze linii pe tăbliţe sau papirusuri. Autorii înşişi au început să-şi scrie textele sau să le dicteze secretarilor. Puţinele copii care se făceau, dacă se făcea vreuna, abia dacă circulau. De aceea, nu există urme ale industriei sau comerţului cu cărţi în epoca arhaică.

Cu toate acestea, oralitatea însăşi s-a transformat la contactul cu alfabetul. Odată scrise, cuvintele au început să rămână ancorate în ordinea lor, ca notiţele într-o pentagramă. Melodia frazelor a rămas aceeaşi pentru totdeauna; torentul spontan, agilitatea răspunsurilor şi libertatea limbajului vorbit s-au risipit. În epoca miceniană veche, aezii itineranţi obişnuiau să-şi cânte legendele eroice acompaniaţi de un instrument şi lăsându-se purtaţi de spiritul improvizaţiei; dar, odată cu apariţia cărţilor scrise, au fost înlocuiţi de rapsozi, care recitau texte învăţate pe de rost –

mereu identice şi fără acompaniament muzical –, dând lovituri de metronom cu un baston pentru a marca ritmul.

În vremea lui Socrate, textele scrise încă nu erau un instrument obişnuit şi suscitau neîncredere. Erau considerate un înlocuitor pentru vorba spusă – uşoară, înaripată, sacră. Chiar dacă în Atena secolului al V-lea î.Hr. exista deja un comerţ cu cărţi incipient, abia un secol mai târziu, în vremea lui Aristotel, obiceiul de a citi va fi adoptat fără rezerve. Pentru Socrate, cărţile erau ajutoare ale memoriei şi cunoaşterii, dar el considera că adevăraţii înţelepţi ar face bine să nu se bazeze pe ele. Această chestiune a inspirat dialogul platonician *Phaidros*, care se desfăşoară la câţiva paşi de zidurile Atenei, la umbra unui platan înfrunzit de pe marginea râului Ilisos. Acolo, la ora caldă a siestei, pe fondul sonor al cicadelor, se înfiripă o conversaţie despre frumuseţe care se îndreaptă în mod misterios spre darul ambiguu al scrierii.

Cu secole în urmă, îi spune Socrate lui Phaidros, zeul Thot din Egipt, inventatorul zarurilor, al jocului de table, al socotitului, geometriei, astronomiei şi literelor, l-a vizitat pe regele Egiptului şi i-a oferit aceste invenţii ca să le răspândească printre supuşii lui. Citez cuvintele lui Socrate: „Regele [Thamus] l-a întrebat atunci asupra folosului pe care l-ar aduce fiecare dintre artele acestea [...]. Au ajuns, iată, la litere, şi Theuth a spus: «Priveşte, rege, ştiinţa aceasta îi va face pe egipteni mai înţelepţi şi mai cu ţinere de minte; găsit a fost leacul uitării şi, deopotrivă, al neştiinţei». La care regele a răspuns: «Preapricepute meşter Theuth, [...] ca părinte al literelor, şi de dragul lor, le-ai pus în seamă tocmai contrariul a ceea ce pot face ele. Căci scrisul va aduce cu sine uitarea în sufletele celor care-l vor deprinde, lenevindu-le ţinerea de minte; punându-şi credinţa în scris, oamenii îşi vor aminti din afară, cu ajutorul unor icoane străine, şi nu dinlăuntru, prin cazNă proprie. [...] Cât despre înţelepciune, învăţăceilor tăi tu nu le dai decât una părelnică, şi nicidecum pe cea adevărată. După ce cu ajutorul tău vor fi aflat o

grămadă de prin cărţi, dar fără să fi primit adevărata învăţătură, ei vor socoti să sunt înţelepţi nevoie mare, când de fapt cei mai mulţi n-au nici măcar un gând care să fie al lor. Unde mai pui că sunt şi greu de suportat, ca unii ce se cred înţelepţi fără de fapt să fie[18] „.

După ce a ascultat exoticul mit egiptean, Phaidros spune că este de acord cu maestrul său. Aşa se întâmplă de obicei cu respectuoşii discipoli ai lui Socrate, care niciodată nu îndrăznesc să-l contrazică. De fapt, în dialogurile lui Platon, discipolii spun fără încetare fraze cum ar fi: „Aşa este, Socrate", „Îţi dau dreptate, Socrate", „Văd că şi de data asta ai dreptate, Socrate". Şi chiar dacă interlocutorul său deja s-a dat bătut, filosoful mai aruncă o ultimă împunsătură: „Ai putea crede că ele [gândurile scrise] vorbesc, însufleţite de spirit. Dar dacă le pui o întrebare, vrând să te lămureşti asupra vreunei afirmaţii, ele nu îţi răspund decât un singur lucru, mereu acelaşi. Şi de îndată ce a fost scrisă, o dată pentru totdeauna, fiece cuvântare [...] nu e în stare nici să se apere, nici să îşi vină în ajutor"[19].

Lui Socrate îi era teamă că, din cauza scrierii, oamenii vor abandona efortul propriei gândiri. Bănuia că, ajutându-se de litere, vor avea mai multă încredere în texte şi, fără să se încăpăţâneze să le înţeleagă în profunzime, le va fi de ajuns să le aibă la îndemână. Şi astfel, nu va mai fi vorba de înţelepciunea personală, încorporată nouă înşine şi imposibil de şters, ca parte a bagajului fiecăruia, ci de un apendice străin. Argumentul este subtil, şi încă ne influenţează. Chiar acum suntem cufundaţi într-o tranziţie la fel de radicală cum a fost alfabetizarea grecească. Internetul ne modifică utilizarea memoriei şi însuşi mecanismul de a învăţa. Un experiment realizat în 2011 de D.M. Wegner, pionier al

---

[18] Platon, *Phaidros sau Despre frumos*, 274d–275b, traducere, lămuriri prelimitare şi note de Gabriel Liiceanu, Humanitas, Bucureşti, 2011, p. 126.

[19] *Ibidem*, 275d–e, pp. 127–128.

psihologiei sociale, a măsurat capacitatea de memorare a mai multor voluntari. Numai jumătate dintre ei ştiau că datele pe care trebuie să le ţină minte erau salvate şi într-un computer. Cei care au ştiut că informaţiile erau şi în formă digitală s-au relaxat şi nu au depus prea mare efort pentru a le învăţa. Oamenii de ştiinţă numesc „efectul Google” acest fenomen de relaxare a capacităţii de memorare. Mai bine ţinem minte unde anume sunt păstrate datele decât datele în sine. Evident, cunoştinţele pe care le avem la dispoziţie sunt mai multe ca oricând, dar aproape toate sunt depozitate în afara minţii noastre. Apar întrebări tulburătoare: sub această avalanşă de informaţii, unde se mai află cunoaşterea? Oare memoria noastră leneşă ajunge să fie o agendă de adrese unde putem căuta o informaţie, dar fără a avea informaţia în sine? Suntem de fapt mai ignoranţi decât strămoşii noştri cu memorie bună din timpurile străvechi ale oralităţii?

Marea ironie e că Platon a explicat dispreţul maestrului faţă de cărţi chiar într-o carte, reuşind astfel să păstreze criticile lui împotriva scrisului şi pentru noi, cititorii lui din viitor.

45

Dincolo de anumite limite, singura posibilitate de a ne extinde memoria depinde de tehnologie. Aceste transformări sunt deopotrivă periculoase şi fascinante. Linia care ne separă creierele de internet devine din ce în ce mai puţin clară. Avem impresia că ştim tot ceea ce se poate şti apelând la Google. Când se adună un grup de oameni, mereu se găseşte câte unul care să verifice o informaţie pe smartphone-ul său. Se aruncă cu capul în ecran ca o pasăre acvatică şi, după o consultare rapidă, revine cu peştele în cioc, clarificând toate îndoielile cu privire la numele vreunui actor sau care sunt zilele desăvârşite pentru a prinde peştii-banană.

În urma experimentelor pe care le-a desfăşurat în anii 1980, Wegner crede că dacă ţinem minte unde se găsesc informaţiile importante, chiar dacă nu reţinem cunoştinţele concrete, ne lărgim oricum graniţele universului mental. Aceasta este baza teoriei lui despre memoria transactivă. Potrivit lui Wegner, nimeni nu ţine minte tot. Stocăm informaţii în mintea altora – persoane pe care le putem întreba –, în cărţi şi în gigantica memorie cibernetică.

Alfabetul a fost o tehnologie şi mai revoluţionară decât internetul. El a construit pentru prima oară memoria noastră comună, extinsă şi la îndemâna tuturor. Nici ştiinţa, nici toată literatura nu încape într-un singur creier, dar, datorită cărţilor, fiecare dintre noi găseşte uşile deschise către toate povestirile şi toate cunoştinţele. Am putea crede, după cum a prezis Socrate, că am devenit o gaşcă de încrezuţi ignoranţi. Sau că, datorită literelor, facem parte din cel mai mare şi mai inteligent creier din câte au existat vreodată. Borges, care făcea parte din al doilea grup, a scris: „Dintre numeroasele instrumente ale fiinţei omeneşti, cel mai uluitor este, fără putinţă de tăgadă, cartea. Celelalte sunt prelungiri ale trupului. Microscopul, telescopul sunt prelungiri ale privirii; telefonul este o prelungire a glasului. Mai apoi avem plugul şi spada, prelungiri ale braţului. Însă cartea e altceva: cartea e o prelungire a memoriei şi imaginaţiei”[20].

46

În acea splendidă după-amiază petrecută în afara Atenei, Socrate i-a spus lui Phaidros, despre cuvintele scrise, că sunt semne moarte şi fantomatice, copii nelegitimi ai singurului discurs viu: vorbirea orală.

---

[20] Jorge Luis Borges, *Cartea*, traducere de Irina Dogaru, în *Eseuri*, traduceri şi note de Irina Dogaru, Cristina Hăulică, Andrei Ionescu şi Tudora Şandru-Mehedinţi, prezentări şi ediţie îngrijită de Andrei Ionescu, Polirom, Iaşi, 2015, p. 383.

Poetul Friedrich Hölderlin, născut douăzeci şi trei de secole mai târziu, a vrut să călătorească în timp până în acea zi îndepărtată şi pe acea pajişte liniştită, „la umbra platanilor, unde Ilisos curgea printre flori, unde Socrate cucerea inimile şi Aspasia se plimba printre mirţi, în timp ce agora răsuna zgomotoasă şi Platon al meu făurea edenuri”.

Se întâmplă frecvent aşa: vremurile pe care unii le consideră decadente în timpul vieţii lor sunt contemplate de alţii cu nostalgie. Hölderlin se credea un atenian din Antichitate teleportat într-o Germanie ostilă. Adevărata lui patrie era acel secol de aur împotriva căruia Socrate tuna şi fulgera, considerând că a distrus adevărata înţelepciune.

La doar treizeci de ani, poetul german a început să sufere de tulburări mintale. Se spune că suferea de accese de furie, de agitaţie şi de logoree pe care nu le putea controla. Declarat bolnav incurabil, părinţii lui l-au internat într-o clinică. În vara anului 1807, un ebenist pe nume Ernst Zimmer, entuziasmat de cartea lui *Hyperion*, i-a făcut o vizită lui Hölderlin şi a hotărât să-l adăpostească în casa lui, pe malul râului Neckar. Poetul a rămas acolo până la moarte, în 1843, îngrijit de familia cititorului său.

Fără ca măcar să-l cunoască, Zimmer a decis să-l ia, să-l hrănească şi să-l îngrijească, aşa nebun cum era, pe autorul romanului la care ţinea atât de mult. Timp de patru decenii, cuvintele tăcute ale unei cărţi au creat între doi străini o legătură mai puternică decât rudenia. Poate că literele sunt într-adevăr doar nişte semne moarte şi fantomatice, copii nelegitimi ai cuvintelor rostite, dar noi, cititorii, ştim cum să le dăm viaţă. Mi-ar plăcea să-i spun povestea asta bătrânului şi morocănosului Socrate.

47

Fahrenheit 451 este temperatura la care ard cărţile, dar şi titlul ales de Ray Bradbury pentru fantezia lui futuristă. Sau poate că nu aşa de futuristă.

Povestea se desfăşoară într-o epocă sumbră, într-o ţară în care cititul este interzis. Pompierii nu se mai ocupă cu stingerea incendiilor, ci cu arderea cărţilor pe care unii cetăţeni rebeli le ascund în casele lor. Guvernul a decretat ca toată lumea să fie fericită. Cărţile sunt pline de idei nocive şi, în plus, lectura solitară îndeamnă la melancolie. Populaţia trebuie să fie protejată de scriitori, care răspândesc gânduri rele.

Disidenţii sunt persecutaţi. Ei se refugiază în pădurile din jurul oraşelor, pe drumuri, la malurile râurilor poluate, pe căile ferate abandonate. Călătoresc mereu, sub lumina stelelor, deghizaţi în vagabonzi. Au învăţat pe de rost cărţi întregi şi le păstrează în mintea lor, unde nimeni nu le poate vedea şi nici nu le poate bănui existenţa. „La început n-a fost nimic planificat. Fiecare om avea o carte pe care dorea să şi-o amintească şi şi-o amintea. Apoi, în vreo douăzeci de ani, tot călătorind, ne-am întâlnit unii cu alţii, am creat reţeaua şi am elaborat un plan. Vom transmite oral cărţile copiilor noştri şi le vom spune să le facă şi ei celorlalţi acest serviciu. [...] Într-o bună zi, într-un an, când se va sfârşi războiul, cărţile vor putea fi rescrise, oamenii vor fi chemaţi să redea ceea ce ştiu şi vom transpune totul în cuvinte tipărite, până la o nouă Epocă a Întunericului, când poate va trebui să luăm totul de la început.”[21] Aceşti fugari, care au văzut cum era distrus ceea ce iubeau, sunt nevoiţi să parcurgă un drum lung în fuga lor, mereu înspăimântaţi, fără nicio altă certitudine în afara cărţilor arhivate în spatele ochilor lor liniştiţi.

Romanul pare o distopie, dar nu e aşa. Ceva foarte asemănător s-a întâmplat de-adevăratelea. În anul 213 î.Hr., când un grup de greci încerca să adune toate cărţile din lume la Alexandria, împăratul chinez Shi Huangdi a dat ordin să fie arse toate cărţile din regatul său. A cruţat numai tratatele de agricultură, de medicină şi profeţiile. Voia ca istoria să

---

[21] Ray Bradbury, *Fahrenheit 451*, traducere de Daniela Truţia, RAO, Bucureşti, 1998, p. 165.

înceapă cu el. Căuta să abolească trecutul, pentru că opozanţii lui îl invocau, regretând perioadele împăraţilor din vechime. Conform unui document din epocă, planul a fost dus la bun sfârşit fără milă. („Cei care se folosesc de vremurile din vechime pentru a denigra prezentul vor fi executaţi împreună cu familiile lor. Cei care ascund cărţi vor fi însemnaţi cu fierul roşu şi condamnaţi la muncă silnică”). Ura lui Shi Huangdi a provocat distrugerea a mii şi mii de cărţi – printre altele, toate scrierile confucianismului. Zbirii împăratului au mers din poartă în poartă, luând cărţile şi aruncându-le în foc. Mai bine de patru sute de învăţaţi răzvrătiţi au fost îngropaţi de vii.

În anul 191 î.Hr., în timpul unei alte dinastii, s-au putut rescrie multe dintre acele cărţi pierdute. Asumându-şi riscuri incredibile, profesioniştii literelor au păstrat în memorie opere întregi, în secret, la adăpost de război, persecuţii şi ruguri.

Nu a fost singura dată când s-a întâmplat aşa ceva. Când Alexandru a ocupat oraşul Persepolis şi i-a dat foc, au ars toate exemplarele cărţii sfinte a zoroastrismului. Credincioşii au reconstituit-o datorită faptului că şi-o aminteau cuvânt cu cuvânt. În timp ce Bradbury îşi imagina fantezia lui distopică, în anii cruzimii staliniste, unsprezece prieteni ai Annei Ahmatova memorau poemele din sfâşietoarea ei carte *Recviem*, pe măsură ce o scria, pentru a le feri de orice nenorocire care i s-ar fi putut întâmpla autoarei. Scrierea şi memoria nu sunt adversare. De fapt, de-a lungul istoriei, s-au salvat una pe cealaltă: literele protejează trecutul; iar memoria, cărţile persecutate.

În Antichitate, când încă mai dăinuiau licăriri ale culturii orale, când existau mai puţine cărţi şi se recitea mai mult, nu de puţine ori cititorii învăţau pe de rost opere întregi. Ştim că rapsozii recitau în mai multe etape cele cincisprezece mii de versuri din *Iliada* şi cele douăsprezece mii din *Odiseea*. De asemenea, oamenii obişnuiţi erau capabili să repete cu fidelitate texte literare lungi. Augustin de Hippona îşi

aminteşte într-una dintre cărţile lui de tovarăşul său de studiu Simplicius, care recita discursuri întregi ale lui Cicero şi toate poemele lui Vergiliu – adică mii şi mii de versuri – în ordine inversă, de la coadă la cap. În timp ce citea, grava frazele care îl emoţionau pe „tăbliţele de ceară ale memoriei” pentru a şi le aminti şi a le recita oricând voia, ca şi cum ar fi privit paginile unei cărţi. Un medic roman din secolul al II-lea, pe nume Antilus, a ajuns şi mai departe, afirmând chiar că să memorezi cărţile e bine pentru sănătate. Avea o teorie amuzantă şi ciudată pe tema asta. Cei care nu au făcut niciodată efortul de a memora o poveste, nişte versuri, un dialog – spunea el – au dificultăţi mai mari în a elimina anumite fluide nocive din corpul lor. În schimb, cei care pot recita texte lungi din memorie elimină fără probleme aceste substanţe toxice, prin respiraţie.

Poate fără să ştim, şi noi – ca fugarii lui Bradbury, literaţii chinezi, discipolii lui Zoroastru şi prietenii Annei Ahmatova – păstrăm în siguranţă în mintea noastră anumite pagini care ne interesează. „Eu sunt *Republica* lui Platon”, spune un personaj din *Fahrenheit 451*. „Ai vrea să citeşti Marcus Aurelius? Domnul Simmons este Marcus. [...] Capitolul întâi din *Walden* de Thoreau, la Green River, capitolul doi se află la Willow Farm, Maine. Există un orăşel în Maryland cu numai douăzeci şi şapte de locuitori, [...] aici se găsesc eseurile complete ale unui scriitor pe nume Bertrand Russell. Ia oraşul, frunzăreşte-i paginile, atâtea pagini de persoană.” Unul dintre rebelii zdenţăroşi, cu părul slinos şi unghiile murdare, glumeşte: „Nu judeca o carte după coperţi”[22].

Într-un anume sens, toţi cititorii poartă în sinea lor biblioteci intime clandestine de cuvinte care şi-au pus amprenta asupra noastră.

[22] *Ibidem*, pp. 163, 165, 167.

A învăţa cititul umbrelor

48

Cărţile au fost nevoite să-şi creeze un public. Şi, făcând acest lucru, au transformat şi stilul de viaţă al grecilor.

Alfabetul a început să prindă rădăcini într-o lume a războinicilor. Primeau învăţătură – militară, sportivă şi muzicală – numai fiii aristocraţilor. În copilărie erau educaţi de dascăli la palatele lor. Când ajungeau la adolescenţă, între treisprezece şi optsprezece ani, deprindeau arta războiului de la iubiţii lor adulţi – pederastia greacă avea funcţie pedagogică. Societatea aceea consimţea iubirea între combatanţii maturi şi tinerii lor protejaţi, întotdeauna de rang înalt. Grecii considerau că tensiunea erotică sporea valoarea fiecăruia dintre ei: războinicul veteran dorea să strălucească în faţa tânărului său favorit, iar cel iubit încerca să se ridice la înălţimea războinicului prestigios care îl sedusese. Cu femeile exilate în ginecee, cetăţile-state erau cluburi ale bărbaţilor care se observau unii pe alţii, stimulându-se şi îndrăgostindu-se, obsedaţi de eroismul războinic. Între două bătălii se dedicau banchetelor, turnirurilor şi vânătorii. Puneau în practică idealurile lor cavalereşti în cele mai sângeroase măceluri. Istoricul Tucidide povesteşte cum toţi locuitorii Greciei aveau mereu asupra lor arme, pentru că nimeni nu se simţea în siguranţă nici în oraşe, nici pe drumuri. Spune şi că atenienii au fost primii care au început să-şi lase armele acasă şi să se comporte mai puţin politicos.

La un moment dat, în secolul al VI-lea î.Hr., educaţia a încetat să mai fie în esenţă militară şi atletică. Chiar şi aşa, pregătirea pentru război nu a dispărut, evident, pentru că locuitorii oraşelor antice trăiau luptându-se în permanenţă cu statele vecine, înfigându-şi suliţele în cei care locuiau chiar dincolo de graniţe. Dar, încetul cu încetul, a început să câştige teren deprinderea cititului şi socotitului. Numai

câteva redute, precum învechita Spartă, şi-au păstrat cei treisprezece ani obligatorii de înrolare şi disciplină militară.

Şi atunci s-a întâmplat ceva neaşteptat. Febra alfabetului s-a extins dincolo de cercurile nobiliare, care considerau educaţia unul dintre privilegiile lor. Orgolioşii aristocraţi au fost nevoiţi să suporte un număr din ce în ce mai mare de parveniţi care, cu o îndrăzneală insuportabilă, pretindeau să-şi iniţieze fiii în secretele scrierii şi erau dispuşi să plătească pentru asta. Aşa a apărut şcoala. Învăţământul privat oferit de un instructor sau un iubit deja nu mai era suficient pentru a acoperi nevoile tuturor, aşa încât a devenit o practică minoritară. Din ce în ce mai mulţi tineri – liberi, dar fără origini nobile – îşi reclamau dreptul la educaţie şi, sub presiunea aspiraţiilor lor, au apărut primele locuri colective dedicate învăţăturii.

Ca să datăm acest eveniment decisiv, ar trebui să dăm de urma unor texte antice care să ofere nişte piste. S-a aflat astfel de existenţa uneia dintre primele şcoli dintr-un text de o actualitate tulburătoare. Este vorba despre relatarea unei întâmplări de cronică neagră din îndepărtata insulă Astypalea. Scriitorul Pausanias povesteşte în *Călătorie în Grecia* despre o crimă în masă care i-a şocat pe locuitorii Arhipelagului Dodecanez în anul 492 î.Hr. Crima mai dăinuia încă în amintirea locuitorilor insulei în secolul al II-lea d.Hr., când scriitorul călător a auzit vorbindu-se despre ea. Povestea lugubră pare o încrucişare între *Bowling for Columbine* şi legenda lui Samson. Pausanias spune că un tânăr răzvrătit împotriva lumii şi cu antecedente violente a năvălit într-o şcoală şi, pentru a-şi descărca ura, a masacrat mai mulţi copii: „Se spune că pugilistul Cleomedes din Astypalea şi-a omorât în luptă adversarul, pe Icos din Epidaur. Din cauza brutalităţii sale, judecătorii olimpici i-au retras victoria. Cleomedes a înnebunit de furie. Când s-a întors în Astypalea, a intrat în şcoală, unde se aflau şaizeci de copii, şi a dărâmat cu forţa braţelor lui coloana care susţinea

tavanul. Clădirea s-a prăbuşit peste capetele lor şi i-a omorât pe toţi”.

Dincolo de finalul ei întunecat, povestea ne spune că în mica insulă din Marea Egee, de nici 13 kilometri lăţime, la începutul secolului al V-lea î.Hr. se găsea o şcoală unde, într-o zi obişnuită, studiau şaizeci de elevi. Şi alte mărturii par să confirme adevărul acestor date. Pe vremea aceea, alfabetul impregna stilul de viaţă grecesc chiar şi în cele mai îndepărtate localităţi care ies din culisele istorie doar atunci când sunt lovite de o catastrofă naturală sau în cazul în care constituie scena unei crime înfiorătoare.

49

Mama voia să mă înveţe să citesc, dar am refuzat. Îmi era frică. La şcoală aveam un coleg pe nume Alvarito, copil de învăţători, care învăţase acasă. Când noi ceilalţi abia ne chinuiam cu cartonaşele cu silabe, el citea la perfecţie, fără nicio problemă. Cu o uşurinţă uluitoare, foarte greu de suportat. Răzbunarea s-a dezlănţuit în recreaţie, la locul de joacă. Îl fugăreau, strigându-i: aragaz cu patru ochi, balenă... I-au călcat ghiozdanul în picioare, i-au atârnat hanoracul de ramurile unui smochin, de unde nu şi-l putea recupera pentru că nu era agil la căţărat. Alvarito încălcase codul şcolar; făcuse pe deşteptul. Părinţii lui au fost nevoiţi să-l mute la altă şcoală.

Mie nu mi se va întâmpla aşa ceva, m-am gândit cu mândrie. În plus, chiar nu aveam nevoie să o iau înaintea celorlalţi. Mama îmi citea poveşti seara. Micul nostru teatru nocturn nu era în pericol câtă vreme nu ştiam să citesc. Însă îmi doream cu adevărat să învăţ să scriu. Nu-mi dădeam seama că cele două mergeau mână în mână şi aveau nevoie una de alta.

Într-o bună zi, m-am trezit cu un creion între degete. E greu să-l ţii bine, trebuie să-l domesticeşti. Îl apăs cu putere pe foaia de hârtie ca să nu-mi scape, dar uneori se revoltă,

rupându-şi nasul de caiet. Şi atunci am nevoie de o ascuţitoare, ca să-i ascut din nou vârful. Mă şi văd; sunt aşezată împreună cu alţi copii la o masă rotundă de culoarea vaniliei. Aplecată în faţă, desenez liniuţe, puncte, cerculeţe, curbe. Cu vârful limbii printre dinţi, urmăresc deplasarea mâinii. Rânduri de *m*-uri prinse unele de altele. Rânduri de *b*-uri cu burtica lor. Nu-mi place bara transversală a lui *t* (îmi complică treaba).

După ceva timp, progresez: deja pot lega litere. *M* îşi întinde codiţa spre *a*. La început totul pare o încâlceală, o încurcătură de liniuţe. Insist. Cum sunt stângace, strâng pumnul peste rânduri pe măsură ce avansez şi le şterg. Las o urmă gri. Cu mâna înnegrită, continui. Până ce, într-o dimineaţă, fără să-mi dau seama, spre surprinderea mea, am prins secretul scrierii. Fac magie. Mama. Bastonaşele şi cerculeţele cântă în linişte. Am prins realitatea într-o reţea de litere. Nu mai sunt doar linii; este chiar ea cea care apare dintr-odată pe hârtie: vocea ei aşa de frumoasă, valurile părului ei castaniu, privirea caldă, zâmbetul care-i dezvăluie nişte incisivi proeminenţi şi de aceea, pentru că îi este ruşine de dinţii ei dezordonaţi, sfârşeşte mereu cu un gest timid. Am chemat-o cu creionul meu şi este acolo: Mama! Tocmai am scris şi am înţeles primul meu cuvânt.

În toate societăţile care folosesc scrierea, să înveţi să citeşti are ceva dintr-un ritual iniţiatic. Copiii ştiu că sunt mai aproape de oamenii mari când pot să înţeleagă literele. Este întotdeauna un pas emoţionant spre vârsta adultă. Pecetluieşte o alianţă, rupe o perioadă depăşită a copilăriei. Se trăieşte cu fericire şi euforie. Totul pune la încercare noua putere. Cine să bănuiască că lumea întreagă era împodobită cu ghirlande de litere, ca la un mare festival? Acum trebuie să descifrăm strada: far-ma-ci-e, bru-tă-ri-e, de în-chi-riat... Silabele explodează în gură ca un foc de artificii, aruncând scântei. Acasă, la masă, din toate părţile suntem asaltaţi de mesaje. Începe rafala de întrebări: ce înseamnă

cumaipuţinecalorii?, şi apămineralănaturală?, aseconsumadepreferinţă?

În societatea evreiască medievală se sărbătorea cu o ceremonie solemnă momentul învăţării, când cărţile îi implicau pe micuţi în memoria comunitară şi a trecutului împărtăşit de toţi. La sărbătoarea Cincizecimii, învăţătorul îşi aşeza în poală copilul pe care urma să-l iniţieze. Îi arăta o tablă pe care erau scrise semnele alfabetului ebraic, iar apoi un pasaj din Scriptură. Învăţătorul citea cu voce tare, iar elevul repeta. Apoi ungea tabla cu miere, iar copilul o lingea, pentru ca acele cuvinte să-i intre simbolic în trup. Se scriau litere şi pe ouă fierte tari curăţate sau pe fursecuri. Alfabetul devenea dulce sau sărat, se mesteca şi se înghiţea. Ajungea să facă parte din corp.

Cum să nu fie magic alfabetul, dacă descifrează lumea şi ne dezvăluie gândurile? Şi grecii antici simţeau vraja lui. În acele timpuri, literele se foloseau ca să reprezinte, în afară de cuvinte, cifre şi note muzicale. Fiecare dintre cele şapte vocale simboliza una dintre cele şapte planete şi unul dintre cei şapte îngeri care le prezidează. Se foloseau la vrăji şi amulete.

În acele îndepărtate şcoli greceşti – după-amiezi cenuşii, ploaie măruntă, monotonie dincolo de ferestre –, copiii cântau literele în cor: „Sunt alfa, beta, gama şi delta, şi epsilon, şi zeta...”. Apoi silabele: beta cu alfa, *ba*. Învăţătorul le desena şi apoi, luând mâna elevului în mâna sa, i-o trecea peste desen. Copiii repetau de o mie de ori modelul. Copiau şi scriau după dictare mici maxime de un rând. Ca şi noi, învăţau poezii pe de rost – un fel de „Cu zece tunuri la fiecare trupă”[23] şi „Se miră un portughez”[24] de-ale lor – şi rânduri de

[23] În original, „*diez cañones por banda*”. Este primul vers din poezia intitulată *La canción del pirata* (*Cântecul piratului*) de José de Espronceda (1808–1842).

[24] În original, „*asombróse un portugués*”. Este primul vers din faimoasa epigramă intitulată *Saber sin estudiar* (*Să ştii fără să înveţi*),

cuvinte rare. Îmi amintesc unul dintre cântecele copilăriei: *brujir, grujir, desquijerar*[25]; niciodată nu m-am mai lovit de verbele astea hârâitoare.

Predarea era obsesivă şi obositoare. Învăţătorul-îmblânzitor recita, iar elevii repetau. Învăţarea avansa lent (nu de puţine ori, copii de zece sau doisprezece ani încă învăţau să scrie). De cum erau în stare, începeau să citească, să repete, să facă rezumate, să comenteze şi să copieze o selecţie de texte fundamentale, aproape mereu aceleaşi. Mai ales din Homer, dar şi din Hesiod. Şi altele indispensabile. Anticii, care-i vedeau pe copii ca pe un soi de adulţi în miniatură fără gusturi şi competenţe proprii, le ofereau aceleaşi cărţi pe care le citeau şi oamenii mari. Nu exista ceva asemănător literaturii pentru copii sau adolescenţi, şi nicio metodă de a le face învăţarea mai uşoară. Încă nu se inventase copilăria, nu venise încă Freud să atribuie o imporanţă crucială primilor ani din dezvoltarea omului. Şi atunci, tot ceea ce puteai să faci pentru un copil era să-l arunci cu capul înainte în lumea oamenilor mari şi să-i îndepărtezi inocenţa cu peria, ca pe murdărie.

Alfabetul o fi fost el magic, dar metoda de învăţare era de-a dreptul sadică. Pedepsele corporale erau nedespărţite de rutina şcolară a copiilor greci, aşa cum fusese şi pentru scribii egipteni şi evrei. Într-o comedie a scriitorului Herodas, învăţătorul urlă: „Unde-i cureaua, coada de bou cu care-mi biciuiesc copiii neascultători? Daţi-mi-o înainte să izbucnesc de furie!”

---

scrisă de Nicolás Fernández de Moratín (1737–1780).

[25] Verbe spaniole rare, amintite aici de autoare numai pentru sonoritatea lor ritmică. Primele două, *brujir* şi *grujir*, sunt sinonime şi se referă la şlefuirea marginilor unui geam, iar al treilea, *desquijerar*, este folosit în tâmplărie şi înseamnă a face cep dintr-o bucată de lemn.

Succesul cuvintelor zburdalnice

50

Timp de secole, alfabetul s-a extins lent, iar grecii au reuşit să cânte poeme în continuare, dar deja nu o mai făceau la fel. Unele voci au îndrăznit să spună ceea ce niciun text antic nu mai cutezase vreodată. Din nefericire, ne-au rămas doar câteva fragmente din acele versuri. Până în anul 500 î.Hr., nu s-a păstrat nicio carte de filosofie sau de poezie întreagă, iar poemele întregi sau fragmentele din autori de proză sunt doar o excepţie. Dar acele mici fragmente care s-au păstrat sunt atât de puternice încât, deşi incomplete, ne emoţionează.

Aceea a fost marea epocă a liricii, când poeziile – scurte în comparaţie cu *Iliada* –, scrise pentru a fi cântate, nu mai priveau spre trecut, precum legendele din timpurile străvechi. Acum vorbeau despre greutăţile prezentului, agăţându-se de senzaţiile pe care le exprimau. Acum. Aici. Eu.

Pentru prima oară, scrierea devenise aliatul cuvintelor zburdalnice, ireverenţioase, şocante faţă de valorile epocii lor. Acest curent uluitor a început cu Arhiloh – fiul bastard al unui nobil grec şi al unei sclave barbare –, mercenar şi poet. În timpul scurtei sale vieţi (680–640 î.Hr.), a fost nevoit să se descurce singur, fără avere sau privilegii, luptând ca mercenar, pentru bani, în războaiele altora. Aşa cum a spus şi el, lancea îi dădea zilnic un colţ de pâine şi îi servea vinul pe care-l bea. Aventurier la graniţa dintre cultură şi barbarie, a cunoscut sordida realitate din spatele idealurilor de război.

Conform codului de onoare, trebuia să reziste pe câmpul de luptă fără să dea înapoi şi nici să fugă. Într-o încăierare împotriva armatelor trace, Arhiloh a fost nevoit să aleagă între a muri la faţa locului, în spatele scutului său mare şi greu, sau să-l dea la o parte şi să o ia la sănătoasa ca să supravieţuiască. Exista în Grecia antică o jignire foarte gravă,

să fii un „aruncă-scuturi”, *rhípsaspis*. Se spune că mamele spartane, atunci când îşi luau rămas-bun de la fiii lor înaintea unei lupte, îi avertizau să se întoarcă „ori sub scut, ori pe scut”, adică fie să şi-l poarte pentru că au luptat cu curaj, fie să zacă întinşi pe el, morţi.

Ce a hotărât Arhiloh? Să o ia la goană şi, în plus, să proclame în versurile lui: „Scutul pe care l-am aruncat în ciudă într-un tufiş, unul minunat, acum îl vântură un trac. Dar mi-am salvat pielea. Ce mai contează un scut? Ducă-se. Am să-mi iau altul la fel de bun”. Niciun războinic de-ai lui Homer nu ar fi cutezat să accepte aşa ceva, şi nici nu ar fi avut simţul umorului pentru asta. Dar pe Arhiloh îl amuza să se prezinte drept un antierou şi să ridiculizeze cu neruşinare aceste convenţii. Chiar dacă era curajos – că altfel nu şi-ar fi putut câştiga zeci de ani traiul din război –, iubea viaţa „care nu mai poate fi recuperată sau cumpărată după ce ultima suflare trece de palisada dinţilor”. Ştia că soldatul care fuge la timp e bun pentru alte bătălii, şi pentru a mai scrie şi alte poezii. Tocmai datorită sincerităţii sale sfidătoare, îmi vine greu să mi-l imaginez ca fiind laş – şi cred că era mai degrabă realist şi răutăcios.

În versurile lui, limbajul este direct, fără ocolişuri, aproape brutal. Odată cu el irumpe în lirica grecească un realism clar. Deschide porţile noii poezii insolente. Nu-şi ascunde temperamentul răzbunător, pasional, zeflemitor. Pentru dorinţa lui sexuală găseşte cuvinte explicite: „Mi-aş dori să pot atinge mâna Neobulei... şi să mă năpustesc, gata de acţiune, pe pielea ei şi să-mi potrivesc pântecele pe pântecele ei şi coapsele mele pe coapsele ei”. Un fragment foarte scurt păstrat până azi demonstrează că nu s-a ferit să vorbească nici despre sexul oral în poeziile lui: „ca un trac sau un frigian care suge berea cu trestia, ea, plecând capul, trudea”. Arhiloh a murit pe câmpul de luptă precum Ahile, dar a spus destul de limpede că promisiunea gloriei postume i se părea o fanfaronadă: „Nimeni, după moarte, nu mai primeşte onoruri de la compatrioţii lui. Preferăm, vii, lauda

celor vii”. Richard Jenkyns, profesor la Oxford, îl consideră „primul obraznic al Europei”. Cred că acest epitaf l-ar fi făcut să râdă în hohote.

Prima carte

51

N-a mai rămas nimic din cele mai vechi cărţi din Europa. Papirusul este un material perisabil şi fragil care nu supravieţuieşte în clima umedă mai mult de două sute de ani. Azi mai putem găsi doar în textele greceşti menţiuni despre cărţi concrete, adevărate, pe care cineva le-a văzut şi atins într-un loc de al cărui nume voia să-şi aducă aminte. Căutarea asta m-a condus la trecerea dinspre secolul al VI-lea spre secolul al V-lea î.Hr. Se spune că în vremea aceea filosoful Heraclit a depus un exemplar din opera lui *Despre natură* la templul Artemisei din Efes.

Efesul era un oraş-stat situat în Anatolia, vechea Asie Mică, azi Turcia. Ceea ce noi numim filosofie a apărut la începutul secolului al VI-lea î.Hr., dintr-odată, fără vreun motiv vizibil, în acea fâşie îngustă de coastă ocupată de greci, la marginea lumii asiatice. Primii filosofi au fost copii de graniţă, ai amestecului de sânge şi ai pragurilor. În timp ce Grecia continentală rămânea ancorată în trecut, locuitorii periferiei metise s-au aventurat spre inovaţii radicale.

Naşterea filosofiei greceşti a coincis cu tinereţea cărţilor, şi nu întâmplător. Faţă de comunicarea orală – bazată pe povestiri tradiţionale, cunoscute şi uşor de reţinut –, scrierea a permis crearea unui limbaj complex pe care cititorii îl puteau asimila şi la care se puteau gândi în linişte. În plus, dezvoltarea spiritului critic este mai uşoară pentru cel care are o carte în mână – şi care îşi poate întrerupe lectura, poate relua un fragment şi se poate opri să cugete – decât pentru ascultătorul captivat de un rapsod.

Heraclit a fost supranumit „enigmaticul”, iar mai târziu „obscurul”. În opera lui, opacitatea vieţii şi uimitoarele ei contradicţii par să se infiltreze în text, impregnându-l. Cu el începe literatura dificilă, în care cititorul trebuie să depună efort pentru a smulge înţelesurile frazelor. Este părintele lui Proust, cu frazele lui labirintice pline de dedesubturi; al lui Faulkner, cu monologurile lui confuze, adesea decontextualizate; al lui Joyce, care în *Finnegan’s Wake* lasă impresia că scrie în mai multe limbi deodată – unele inventate de el. Nu vreau să spun prin asta că între ei ar exista legături de rudenie pentru că li s-ar asemăna stilurile în vreun fel. În realitate, de la Heraclit au ajuns până la noi doar câteva scurte maxime, stranii şi cu un impact puternic. Nu, ceea ce ei au în comun este atitudinea faţă de cuvinte: dacă lumea este criptică, limbajul lor, adecvat pentru a o reprezenta, va fi dens, misterios şi greu de descifrat.

Heraclit credea că realitatea poate fi explicată ca o tensiune permanentă. El o numea „război” sau luptă între contrarii. Zi şi noapte, veghe şi somn, viaţă şi moarte se transformă una în cealaltă şi există doar prin opoziţia dintre ele; sunt, de fapt, cele două feţe ale aceleiaşi monede („Boala face ca sănătatea să fie dulce şi plăcută; foamea, îndestularea; efortul, odihna... Nemuritori muritori, muritori nemuritori, viaţa unora este moartea altora, iar viaţa acestora – moartea celor dintâi”).

Heraclit moştenise rangul onorific de rege în oraşul lui. I-a cedat-o fratelui său mai mic, o funcţie care, odată cu instaurarea democraţiei, era mai degrabă sacerdotală. Se pare că-i considera simpli „traficanţi de mistere” pe magi, predicatori şi prevestitori. Se povesteşte că a refuzat să facă legi pentru efeseni, preferând să se joace cu copiii la templu. Se spune şi că a ajuns să fie foarte încrezut şi dispreţuitor. Nu contau pentru el nici onorurile, nici puterea, era obsedat să găsească *logos*-ul universului, ceea ce însemna „cuvânt” şi „sens”. De fapt, în prima frază din a patra evanghelie – „La început era Cuvântul” – vorbeşte Heraclit.

Pentru el, cheia tuturor lucrurilor era schimbarea. Nimic nu dăinuie. Totul curge. Nu ne scăldăm de două ori în acelaşi râu. Această imagine acvatică a lumii într-o continuă schimbare, care îl impresionase deja şi pe Platon, face parte din noi. Am scris-o şi reformulat-o de mii de ori. De la Manrique – „vieţile noastre sunt râuri / ce-au să se verse în mare,/ care-i murire”[26] – şi până la Bauman şi modernitatea lui lichidă. Fascinat de râul lui Heraclit, Borges i-a dedicat printre altele şi acest poem: „Prin Efes merge-agale Heraclit / Spre înserat. Îl lasă înserarea,/ Iar el se lasă-n voia înserării, / La mal tăcut de apă curgătoare;/ [...] / Iar glasul său rosteşte:/ *A doua oară nimeni să se scalde-n / Acelaşi râu nu poate*. Înţelege, / Cuprins de-nfiorarea spaimei sacre, / Că e şi el un râu şi-o alergare. / Să se întoarne-ar vrea în zorii zilei / Şi-n noaptea dinainte şi-n ajun./ Nu poate”[27].

Cred că straniile fraze ale lui Heraclit prind în mreje însuşi misterul şi uimirea din care trebuie să se fi născut filosofia. Şi prezentul. Ca să scriu acest capitol, am recitit cele câteva fragmente care au ajuns până la noi din gândurile sale abrupte. Mi s-a părut că explică foarte bine actualitatea care ne scutură ca un cutremur. În pragul violenţei, ne zbatem între extreme: globalizarea şi legea graniţelor; metisajul şi frica de minorităţi; impulsul de a primi cu braţele deschise şi furia de a expulza; dorinţa de libertate şi visul de a construi refugii fortificate; nevoia de schimbare şi nostalgia după măreţia pierdută.

Tensiunea acestor contradicţii poate deveni aproape insuportabilă. Din acest motiv, ne simţim prinşi în capcană. Dar, potrivit tezei lui Heraclit, o mică modificare a echilibrului

---

[26] Jorge Manrique (1440–1479), *Stihuri la moartea tatălui său*, ediţie bilingvă în traducerea Oliviei Petrescu şi a Dianei Moţoc, Casa de editură Max Blecher, Bistriţa, 2014, p. 49.

[27] Jorge Luis Borges, *Heraclit*, în *Poezii*, traducere şi prefaţă de Andrei Ionescu, Polirom, Iaşi, 2005, p. 341.

dinamicii forţelor poate schimba totul. Tocmai de aceea, speranţa de a transforma lumea e întotdeauna legitimă.

52

Vrea să fie faimos cu orice preţ. Niciodată nu a ieşit în evidenţă cu nimic, dar se revoltă împotriva ideii de a fi ca toţi ceilalţi. Visează în secret ca lumea să-l recunoască pe stradă, să şuşotească şi să-l arate cu degetul. O voce interioară îi şopteşte că într-o bună zi va deveni o celebritate, precum campionii olimpici sau actorii care lasă publicul cu gura căscată.

A hotărât că va face ceva măreţ; mai rămâne doar să descopere ce anume.

Într-o zi, pune în sfârşit la cale un plan. Incapabil de fapte de vitejie, poate oricând să rămână în istorie ca un mare distrugător. În oraşul său se află una dintre cele şapte minuni ale lumii, pe care vin să o viziteze regi şi călători din ţinuturi foarte îndepărtate. Pe un promontoriu stâncos, căţărat printre nori, templul lui Artemis domină toate cartierele din Efes. A fost nevoie de o sută douăzeci de ani pentru a fi construit. Intrarea este o pădure deasă de coloane. În interior, placată cu aur şi argint, se odihneşte imaginea sacră a zeiţei care a căzut din ceruri, pe lângă valoroasele sculpturi ale lui Policlet şi Fidias şi alte bogăţii de neimaginat.

În noaptea fără lună din 21 iulie a anului 365 î.Hr., în timp ce în depărtata Macedonie se năştea marele Alexandru, el alunecă printre umbre şi urcă treptele care duc la Artemisa. Gardienii de noapte dorm. În tăcerea întreruptă numai de sforăiturile lor, ia o lampă, varsă uleiul şi dă foc pânzelor care împodobesc interiorul. Flăcările ling ţesătura şi urcă până în tavan. La început, incendiul înaintează lent, dar când reuşeşte să cuprindă grinzile de lemn începe rapidul dans al focului, ca şi cum clădirea ar fi visat de secole să ardă.

Priveşte hipnotizat vâlvătăile care urlă, învârtejindu-se. Apoi iese tuşind din clădire ca să o vadă cum luminează

noaptea. Acolo, gardienii l-au prins cu uşurinţă. L-au aruncat în lanţuri într-o temniţă, unde rămâne fericit mai multe ore în singurătate, inspirând mirosul de fum. Când este torturat, mărturiseşte adevărul: plănuise să incendieze cea mai frumoasă clădire de pe pământ, pentru a deveni cunoscut în întreaga lume. Istoricii povestesc că toate oraşele din Asia Mică au interzis, sub pedeapsa cu moartea, să i se dezvăluie numele, dar nu au reuşit să-l şteargă din istorie. Figurează în toate enciclopediile, chiar şi în cele virtuale. Scriitorul Marcel Schwob a fost biograful lui într-un capitol din *Vieţi imaginare*. Sartre i-a dedicat şi el o nuvelă. I-a împrumutat numele tulburării psihologice a celor care, doar pentru a apărea câteva minute la televizor sau pentru a-şi spori numărul de vizualizări pe YouTube, sunt capabili de orice barbarie gratuită. Exhibiţionismul cu orice preţ nu este un fenomen exclusiv contemporan.

Numele său blestemat era Erostrat. În amintirea lui, dorinţa patologică de popularitate a ajuns să fie numită sindromul lui Erostrat.

Incendiul pe care l-a provocat pentru a-şi atinge scopul a redus la cenuşă acel sul de papirus pe care Heraclit i-l dăruise zeiţei. Ca o ironie, filosoful credea că, într-o manieră ciclică, focul anihilează universul, iar în opera lui vorbea despre o conflagraţie cosmică finală. Nu ştiu cum e cu universul, dar cărţile – care în toate formele lor ard foarte bine – au o tristă istorie a distrugerii în flăcări.

Librăriile ambulante

53

Câte cărţi existau în epoca de aur a Greciei? Ce procent din populaţie le putea citi? Ne lipsesc informaţiile. Avem date întâmplătoare, firicele de iarbă care zboară prin aer şi ne permit să calculăm întinderea câmpului. În plus, majoritatea

se referă la un loc excepţional, oraşul Atena. Restul rămâne în penumbră.

Căutând urmele acelei alfabetizări invizibile, ajungem la imaginile cititorilor reprezentaţi în picturile pe ceramică. Începând cu anul 490 î.Hr., urcioarele cu figuri roşii sunt decorate cu scene reprezentând copii învăţând să scrie şi să citească la şcoală, sau oameni aşezaţi pe un scaun cu un sul desfăcut pe genunchi şi citind. Adesea, artistul trasează litere şi cuvinte mărite pe papirusurile pe care le desenează, uneori atât de minuţios, încât pot fi citite – sunt versuri din Homer, Sappho... În aproape toate cazurile, cartea conţine poezie. Apare şi o carte de mitologie. Surprinzător este faptul că protagoniştii obişnuiţi ai acestor mici tablouri sunt femei, dar, în mod paradoxal, în scenele şcolare nu apar fete. Această contradicţie ne plasează în faţa unui mister. Poate că femeile cititoare aparţineau unor familii de rang înalt şi erau educate acasă. Sau poate că e mai mult un motiv iconografic decât o realitate cotidiană. Nu vom şti niciodată.

Pe o lespede datată între anii 430 şi 420 î.Hr. apare sculptat un tânăr din profil, absorbit de cuvintele scrise pe un sul pe care-l desface pe genunchi, cu capul uşor înclinat, picioarele încrucişate în dreptul gleznelor, exact în poziţia în care scriu chiar în acest moment. Sub ridicătura care sugerează scaunul se vede o umflătură de piatră uzată de forma unui câine refugiat acolo. Imaginea reflectă liniştea orelor petrecute printre cărţi. Acel atenian decedat iubea atât de mult lectura, încât a luat-o cu el în mormânt.

La cumpăna secolelor al V-lea şi al IV-lea î.Hr., apar în scenă, pentru prima oară, personaje până atunci necunoscute: librarii. În epoca aceea, în textele poeţilor comici atenieni, apare un cuvânt nou, *bybliopólai* („vânzători de cărţi”). După cum povestesc ei, în agora erau tarabe la care se vindeau suluri cu literatură printre tarabele de zarzavat, usturoi, tămâie şi parfumuri. Pentru o drahmă, spune Socrate într-un dialog al lui Platon, oricine putea să-şi cumpere de la piaţă un tratat de filosofie. E surprinzător

faptul că exista deja o asemenea disponibilitate a cărţilor şi, cu atât mai mult, lucrări filosofice dificile. Judecând după preţul lor scăzut, sigur era vorba de copii în format mic sau de mâna a doua.

Ştim foarte puţine despre preţurile cărţilor. Costul sulurilor de papirus ne sugerează că, de regulă, oscilau între două şi patru drahme pentru un exemplar – echivalentul salariului mediu al unui zilier. Sumele mari menţionate în cazul exemplarelor rare – Lucian din Samosata vorbeşte despre o carte care valora în jur de 750 de drahme – nu sunt reprezentative pentru preţurile cărţilor obişnuite. Pentru clasele prospere, chiar şi pentru cei mai modeşti, cărţile erau o marfă relativ accesibilă.

La sfârşitul secolului al V-lea î.Hr. începe tradiţia imemorială a ridiculizării şoarecilor de bibliotecă, al căror arhetip avea să fie Don Quijote. Salutând cu ironie apariţia intertextualităţii, Aristofan îşi râde de scriitorii care „pregătesc un fel de sos cu mirodenii, vorbuliţe scoase din tot felul de cărţi”[28]. Alt autor de comedii a folosit o bibliotecă privată ca decor pentru o scenă. În ea, un învăţător îi arată cu mândrie faimosului erou Heracle rafturile pline cu cărţi de Homer, Hesiod, autori tragici şi istorici. „Ia ce carte vrei şi apoi citeşte-o; în linişte, priveşte titlurile.” Heracle, care în comediile greceşti apare mereu înfăţişat ca un gurmand, alege o carte de bucate. Ştim, este adevărat, că la acea vreme circulau manuale tratând cele mai diverse subiecte pentru a satisface curiozitatea cititorilor, dintre care manualul prin excelenţă era cartea cu reţete culinare a unui bucătar sicilian la modă.

Librarii atenieni aveau clienţi şi dincolo de mări. Aşa a început exportul de cărţi. Restul lumii greceşti căuta literatura creată la Atena, în special librete de tragedii, care constituiau marele spectacol al vremii. Teatrul atic îi captiva

---

[28] Aristofan, *Broaştele*, traducere, tabel cronologic, prefaţă, note şi bibliografie de Adelina Piatkowski, Albatros, Bucureşti, 1974, p. 70.

chiar şi pe cei care urau imperialismul atenian, aşa cum se întâmplă azi cu puternica industrie cinematografică americană. Xenofon, care a scris în prima jumătate a secolului al IV-lea î.Hr., povesteşte că pe coasta periculoasă a Salmydessosului, azi turcească, a găsit litoralul presărat cu rămăşiţe ale naufragiilor. Erau „paturi, lăzi, foi de papirus scrise şi alte obiecte pe care navigatorii le luau cu ei, în butoaie de lemn”[29].

Trebuia să existe o anumită organizare pentru a furniza produse pieţei de cărţi, şi persoane care conduceau ateliere de copiere. Dar, cum nu avem date pentru a reconstitui anvergura fenomenului şi felul în care funcţiona totul, ne afundăm în nisipurile mişcătoare ale supoziţiilor. Cu siguranţă atelierele făceau copii ale cărţilor cu permisiunea acelor autori care îşi doreau un public mai larg decât cercul lor de prieteni. Dar se reproduceau şi texte fără consultarea autorilor lor. În Antichitate nu exista noţiunea de drepturi de autor.

Un discipol al lui Platon a comandat să i se copieze operele maestrului şi s-a îmbarcat spre Sicilia cu scopul de a le vinde. A fost suficient de isteţ încât să-şi dea seama că acolo exista o piaţă bună pentru dialogurile socratice. Contemporanii lui dau de înţeles că această iniţiativă i-a atras o reputaţie extrem de proastă la Atena, dar nu pentru că şi-a însuşit *copyright*-ul maestrului său, ci pentru că se băgase în afaceri, ceea ce era o îndeletnicire de plebeu şi nepotrivită pentru un om de familie bună şi care, în plus, făcea parte şi din cercul lui Platon.

Academia platoniciană a avut, fără îndoială, o bibliotecă proprie, însă colecţia Lyceum-ului aristotelic trebuie să le fi depăşit cu mult pe toate predecesoarele sale. Strabon spune despre Aristotel că a fost „primul, din câte ştim, care a

---

[29] Xenofon, *Anabasis*, VII, 5, traducere, studiu introductiv, rezumate şi note de Maria Marinescu-Himu, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1964, p. 269.

adunat cărţi”[30]. Se povesteşte că Aristotel a cumpărat toate sulurile aflate în posesia unui alt filosof pentru imensa sumă de 3 talanţi (18 000 de drahme). Mi-l imaginez adunând ani în şir, cheltuind întruna, textele esenţiale pentru a acoperi întreg spectrul ştiinţelor şi artelor din vremea aceea. Nu ar fi putut să scrie tot ceea ce a scris fără o lectură constantă.

Un mic colţ din Europa începea să fie devorat de febra cărţilor.

54

Aristotel vorbeşte despre autorii de tragedii care scriau mai mult pentru cititori decât pentru publicul care venea la teatru. În plus, cărţile lor aveau o „mare circulaţie”. Oare ce putea să însemne o „mare circulaţie” pentru acea epocă incipientă?

O altă frază atribuită lui Aristotel ne revelează o lume absconsă. El povesteşte că librarii transportau mari cantităţi de cărţi în căruţe. Poate că se referă la vânzătorii ambulanţi de literatură, care băteau drumurile din sat în sat.

În realitate, după cum spune Jorge Carrión, librăriile stabile sunt o anomalie modernă într-o tradiţie în esenţă nomadă şi poetică. Călătorii au fost cei care au alimentat Biblioteca din Alexandria cu manuscrise; negustorii de cerneală şi hârtie au fost cei care au făcut să circule ideile pe Drumul Mătăsii; iar vânzătorii ambulanţi de cărţi uzate (printre alte mărfuri) se instalau în hanuri şi târguri, chiar până de curând, după ce străbăteau distanţe mari încărcaţi de cufere, cutii voluminoase şi tarabe mobile. Astăzi, vechiul obicei al cărţilor itinerante e menţinut în viaţă de bibliobuze şi „bibliomăgari” – în funcţie de zona geografică.

The Haunted Bookshop (*Librăria bântuită*) de Christopher Morley descrie această existenţă nomadă. În Statele Unite, în

[30] Strabon, *Geografia*, vol. III, XIII, 1, 54, traducere, notiţe introductive, note şi indice de Felicia Vanţ-Ştef, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1974, p. 193.

anii 1920, domnul Mifflin străbate lumea rurală nord-americană într-o căruţă stranie asemănătoare cu un tramvai, trasă de un cal alb. Când ridică părţile laterale, lungul vagon se dovedeşte a fi un stand de cărţi – rafturi peste rafturi, toate pline. Din interiorul rulotei nu lipsesc cele necesare unui trai comod: o sobă cu ulei, o masă pliantă, o laviţă de dormit, un scaun de răchită şi muşcate pe pervazurile minuscule ale celor două ferestre.

Ani la rând, domnul Mifflin fusese învăţător într-o şcoală de la ţară, „rupându-şi spatele pentru un salariu de mizerie”. Din motive de sănătate, se hotărăşte să trăiască la ţară. Îşi construieşte cu mâna lui hărăbaia – pe care o botează „Parnasul ambulant” – şi cumpără mai multe cărţi dintr-o prăvălie de mâna a doua din Baltimore. Chiar dacă nu-i lipsesc nici isteţimea, nici vâna de comerciant, Mifflin se consideră predicator itinerant, menit să divulge evanghelia cărţilor bune. Îşi poartă marfa din fermă în fermă, pe drumuri pline de praf pe care trec şi căruţe de lemn, şi primele automobile fabricate în serie. Când ajunge în dreptul casei unor ţărani, coboară dintr-o săritură de pe capră, traversează curtea unde găinile scurmă pământul şi, îndreptându-se spre o femeie care curăţă cartofi, încearcă să o convingă de importanţa cititului. Încearcă să-i convertească pe fermieri la crezul lui entuziast. „Când vinzi o carte cuiva, nu îi vinzi doar douăsprezece uncii de hârtie, cerneală şi clei. Îi vinzi o viaţă cu totul nouă. Dragoste, prietenie, umor şi vapoare navigând în noapte. Într-o carte încape tot, cerul şi pământul, într-o carte adevărată, vreau să spun. Fir-ar să fie! Dacă în loc de librar aş fi brutar, măcelar sau vânzător de mături, lumea ar alerga să mă întâmpine, abia aşteptând să-mi ia marfa. Şi iată-mă, cu încărcătura mea de mântuire veşnică. Da, mântuire pentru sufletele lor mici şi chinuite. Şi nici nu-ţi imaginezi cât mi-e de greu să-i fac să înţeleagă.”

Oamenii cu feţele tăbăcite şi mâinile învineţite de frig nu au avut niciodată ocazia să cumpere literatură, şi cu atât mai puţin să le explice cineva ce înseamnă asta. Mifflin a

observat că, cu cât pătrunde mai adânc în zona rurală, cu atât cărţile sunt mai puţine şi din ce în ce mai proaste. Cu elocinţa lui deosebită, el spune că ar fi nevoie de o armată de librari asemenea lui, dispuşi să meargă pe la gospodăriile ţăranilor, să le spună poveşti copiilor lor, să vorbească cu învăţătorii de la şcoli şi să insiste pe lângă editorii revistelor agricole pentru a asigura circulaţia cărţilor pe drumurile ţării; pe scurt, să ducă Sfântul Graal până la fermele îndepărtate din Maine.

Dacă asta era situaţia în America de Nord la începutul secolului XX, cum o fi fost în cazul negustorilor menţionaţi de Aristotel, printre plantaţiile de măslini scăldate în soare, când cărţile constituiau o noutate şi totul se întâmpla pentru prima oară?

Religia culturii

55

Alexandru dezlănţuise vârtejul şi teroarea globalizării. Până atunci, majoritatea grecilor fuseseră cetăţeni ai unor naţiuni mici cuprinzând ceva mai mult de o localitate şi zonele din jur. Fiecare dintre aceste ţări mici se mândrea cu propria politică şi cultură, era cât se poate de independentă şi se lupta frecvent cu vecinii în numele iubirii de libertate. Când oraşele Greciei au fost anexate noilor monarhii, locuitorii lor au rămas orfani în masă. Mândrele comunităţi s-au clătinat când n-au mai fost centre independente şi s-au transformat într-o vastă periferie imperială. Cei care înainte fuseseră cetăţeni erau acum supuşi. Au continuat să se lupte unii cu alţii, distrându-se cu alianţe, tratate, arbitraje şi declaraţii de război, dar, după pierderea independenţei, bătăliile nu mai aveau aceeaşi savoare. În faţa vidului, noile structuri statale – incipiente, autoritare şi răsturnate prin lupte dinastice – nu ofereau niciun ancoraj. Aflaţi în derivă,

grecii au căutat alte elemente de susţinere. Au îmbrăţişat crezuri orientale, ritualuri exotice, filosofii salvatoare. Unii s-au refugiat într-o religie nou apărută: religia culturii şi a artei.

În faţa declinului vieţii cetăţeneşti, unii oameni au hotărât să-şi dedice energia învăţăturii; să se educe sperând să-şi păstreze libertatea şi independenţa într-o lume supusă; să-şi dezvolte cât mai mult toate talentele; să ajungă să fie cea mai bună versiune a lor înşişi; să-şi modeleze interiorul ca pe o statuie; să-şi transforme propria viaţă într-o operă de artă. Această estetică a existenţei l-a impresionat foarte mult pe Michel Foucault atunci când i-a studiat pe greci pentru *Istoria sexualităţii*. În ultimul interviu acordat, fascinat de această idee antică, Foucault a spus: „Mă uimeşte faptul că în societatea noastră arta a devenit ceva legat de obiecte, nu de viaţă, nici de indivizi. De ce un om oarecare n-ar putea să facă din viaţa lui o operă de artă? De ce o lampă sau o casă pot fi opere de artă, iar viaţa mea nu?”

Chiar dacă ideea nu era nouă, în epoca elenistică ea a devenit un refugiu pentru dezorientaţii orfani ai libertăţilor pierdute. În această perioadă, *paideía* – în greacă, „educaţie” – devine pentru unii singura sarcină căreia merită să-şi dedice viaţa. Sensul cuvântului se îmbogăţeşte şi, când romanii Varo sau Cicero trebuie să-l traducă în latină, aleg termenul *humanitas*. Acesta este punctul de plecare al umanismului european şi al tuturor iradiaţiilor lui ulterioare. Ecourile acestei constelaţii de cuvinte nu s-au stins încă. *Enciclopedia ilustrată* – derivată din expresia *en kýklos paideía* – a salvat vechiul termen *paideía*, care se reflectă şi azi în experimentul global şi poliglot numit Wikipedia.

Uneori uităm că această veche credinţă în cultură a apărut ca o credinţă religioasă, cu latura sa mistică şi promisiunea mântuirii. Credincioşii credeau că, în viaţa de dincolo de moarte, sufletele celor aleşi vor locui pe pajişti verzi scăldate de izvoare răcoroase, unde ar exista teatre pentru poeţi, grupuri de dansatori, concerte şi colocvii în jurul meselor unor veşnice banchete – cu vin din abundenţă. Ar fi un loc

divin pentru cei mai vorbăreţi filosofi: acolo nimeni nu s-ar supăra pe ei şi nici nu le-ar cere să-şi închidă gura.

De aceea regăsim în atâtea monumente funerare – epitafuri, basoreliefuri şi statui – memoria culturii celor decedaţi. Se despart de existenţa pământească în ipostaza de oameni de litere, oratori, filosofi, iubitori de artă sau muzicieni. Aceste morminte nu aparţin, aşa cum se credea la început, intelectualilor de meserie, profesorilor sau artiştilor. Acum ştim că, în majoritatea cazurilor, erau negustori, medici sau funcţionari. Dar doreau să rămână în amintire pentru un singur motiv: că s-au iniţiat în cultul inteligenţei şi minunilor artei, iniţierea protejată de muze.

„Singurul lucru care merită efortul este educaţia – scrie în secolul al II-lea un adept al acestui cult. Toate celelalte bunuri sunt omeneşti şi mărunte şi nu merită căutate cu prea mare încrâncenare. Titlurile nobiliare aparţin strămoşilor. Bogăţia este un dar al norocului, care o ia şi o dă. Gloria e instabilă. Frumuseţea este efemeră; sănătatea, inconstantă. Forţa fizică e supusă bolilor şi bătrâneţii. Educaţia este singurul lucru nemuritor şi divin. Pentru că numai inteligenţa întinereşte odată cu anii şi cu trecerea timpului, care distruge totul, adăugând bătrâneţii înţelepciunea. Nici măcar războiul care, ca un torent, rade totul de pe faţa pământului nu-ţi poate lua ceea ce ştii.”

Vechile credinţe se prăbuşiseră, în schimb nemurirea ajungea să fie la îndemâna tuturor prin cultură, cuvânt şi cărţi. Să nu uităm că Muzeul din Alexandria, căruia îi aparţinea Marea Bibliotecă, era un templu în care un sacerdot oficia ritualurile muzelor. E înduioşător să ne gândim la acei greci care visau să bată la porţile raiului ţinând în mâini sulurile lor de papirus.

56

Din secolul al III-lea până în secolul I î.Hr., peisajul s-a transformat, iar cărţile şi-au găsit adăpost în noile orizonturi.

Papirusurile egiptene ne arată că, fără să ajungă să fie generalizată, în epoca elenistică alfabetizarea s-a extins foarte mult, chiar dincolo de clasa conducătoare. Desigur, bogaţii erau primii care intrau la şcoală şi ultimii care o absolveau. Totuşi, cel puţin în Grecia europeană, copiii de condiţie liberă aveau mai multe opţiuni decât în oricare altă epocă pentru a primi o educaţie primară – cel puţin aşa sugerează legile şcolare de la Milet sau Teos. Legislaţia din Teos indică faptul că învăţământul de bază se adresa în mod egal băieţilor şi fetelor, ceea ce constituia, se pare, o practică obişnuită. Mai mult, în numeroase oraşe de pe ţărmul Mării Egee şi din Asia Mică a existatat o ofertă înfloritoare pentru educaţia fetelor din familiile bogate – deschizându-se în sfârşit breşe care ne permit să întrezărim intrarea elevelor în sălile de curs şi primele generaţii de cititoare.

Accesul la educaţie se extindea în zone geografice tot mai întinse. S-ar putea face o listă lungă de intelectuali născuţi în oraşe neînsemnate cu nume sonore şi îndepărtate precum Cotyaion, Eukarpia, Rhodiapolis, Amasya, Seleucia din Eules... Nu numai că s-au înfiinţat biblioteci în capitale – biblioteca din Alexandria şi rivala ei din Pergam –, dar instituţii culturale mai modeste au apărut şi la periferie. O inscripţie din secolul al II-lea î.Hr. descoperită pe mica insulă Kos menţionează donaţiile mai multor mecena privaţi făcute pentru biblioteca locală.

De-a lungul şi de-a latul celor două noi continente invadate de macedoneni – Africa şi Asia –, teatrele, gimnaziile şi cărţile exprimau conştiinţa identităţii lor greceşti. Pe localnici, stăpânirea limbii guvernanţilor prin citirea lui Tucidide şi a lui Platon îi ajuta să avanseze în poziţii privilegiate ale societăţii. Desigur, cuceritorii îşi impuneau cultura convinşi fiind că civilizează nişte barbari. Într-un loc îndepărtat precum Ai-Khanoum, în Afganistan, se păstrează texte greceşti gravate în piatră, ajunse acolo, fără îndoială, prin intermediul cărţilor – care călătoreau din ce în ce mai mult.

Dar să observăm un aspect: scriitorii acestui spaţiu geografic întins citeau şi citau aceiaşi autori, de la Homer până la Aristotel şi Menandru. A învăţa să scrie şi să citească cu ajutorul acestor cărţi era aproape singurul lucru pe care îl aveau în comun un grec născut în Iranul de azi şi unul născut în Egipt, aflaţi amândoi atât de departe de casă.

Salvarea şi păstrarea acestei literaturi nu puteau fi lăsate la voia întâmplării. Şi de acest lucru s-au ocupat înţelepţii care populau fantasticul labirint de cărţi ridicat în Alexandria.

Un bărbat cu memorie prodigioasă şi un grup de fete avangardiste

57

A fost cândva, în Marea Bibliotecă, un bărbat cu o memorie prodigioasă. Zi de zi se dedica citirii sulurilor în ordinea lor, raft după raft. Iar cuvintele mângâiate de ochii lui i se întipăreau în minte, transformând-o încetul cu încetul într-o arhivă magică a tuturor cărţilor.

Numele lui era Aristofan din Bizanţ. Tatăl său era comandant de mercenari şi îl pregătise pentru munca lui periculoasă şi plină de aventuri. El a preferat însă călătoriile imobile, multiplele vieţi imaginare ale cititorului. Pe fruntea lui, dincolo de şuviţele de păr sur ca lichenii, se desenau nişte riduri paralele ce păreau rândurile unui text indescifrabil, de parcă omul acela slab şi acoperit de muşchi, mereu tăcut, dar locuit de infinite fantasme şoptitoare, semăna din ce în ce mai mult cu cărţile pe care le devora.

Într-o zi, în Alexandria s-a desfăşurat un concurs de poezie. Regele a ales ca judecători literari şase personaje ilustre din oraş. Mai lipsea unul ca să aibă un număr impar, şi cineva l-a propus pe Aristofan. Cei şapte i-au ascultat pe poeţi recitând, dar, în timp ce ceilalţi aplaudau, Aristofan tăcea cu o figură inexpresivă. I-a lăsat pe ceilalţi să

delibereze fără să intre în discuţie. Numai la sfârşit a cerut permisiunea să vorbească, şi a spus că toţi candidaţii, mai puţin unul, erau nişte şarlatani. S-a ridicat, a intrat pe sub arcadele bibliotecii şi, folosindu-se de memoria lui, a scos o grămadă de suluri din mai multe rafturi. Acolo erau, cuvânt cu cuvânt, ascunse bine, poemele pe care scriitorii mincinoşi şi le însuşiseră. Hoţii de cuvinte nu l-au putut înşela pe Aristofan. Pentru el, fiecare vers era de neconfundat, precum un chip, şi îşi amintea locul fiecăruia pe rafturi, aşa cum alţii ştiu exact unde se află fiecare stea pe cerul nopţii.

Legenda spune că regele Egiptului l-a numit pe loc la conducerea Bibliotecii pe acel cititor cu aşa o memorie fabuloasă.

Această anecdotă, relatată de Vitruviu, arată că plagiatul şi scandalurile sunt la fel de vechi ca şi concursurile literare – poate de aceea, în spaniolă, acelaşi cuvânt, *fallo*, desemnează şi decizia unui juriu, şi un eşec. În plus, povestea lui Aristofan din Bizanţ ne arată ritmul de dezvoltare a Marii Biblioteci, care, la un secol după întemeiere, nu mai putea să încapă decât într-o minte prodigioasă. Venise vremea cataloagelor şi a listelor.

În realitate, aşa cum explică şi eseistul Philipp Blom, orice colecţionar are nevoie de un inventar. Lucrurile pe care se străduieşte să le adune se pot risipi într-o bună zi, vândute sau furate, fără a lăsa nicio urmă despre pasiunea şi cunoştinţele care l-au determinat pe fostul lor proprietar să le colecţioneze. Chiar şi cei mai modeşti colecţionari de timbre, cărţi sau discuri suferă la gândul că, în viitor, acele obiecte alese unul câte unul din motive intime se vor întoarce în harababura şi talmeş-balmeşul prăvăliilor de vechituri. Numai în catalogul ei colecţia supravieţuieşte propriului naufragiu. Este dovada faptului că a existat ca un întreg, ca un plan bine pus la punct, ca o operă de artă.

În catalog se manifestă puterea numărului. Am povestit mai devreme că, potrivit izvoarelor, din când în când regele Ptolemeu trecea în revistă rafturile Bibliotecii şi îl întreba pe

responsabil: „Câte cărţi am adunat până acum?” Cifra rostită de bibliotecar rezuma succesul sau eşecul planului său grandios. Această scenă seamănă oarecum cu un episod al cărui protagonist este Don Juan Tenorio, care ar putea fi considerat arhetipul literar al colecţionarului avid. În opera *Don Giovanni*, Mozart şi libretistul Da Ponte au inclus faimoasa „Arie a catalogului”, în care servitorul Leporello recită un inventar de cuceriri: „Iată catalogul femeilor pe care stăpânul meu le-a iubit, pe care eu însumi l-am întocmit. Ia să citim. În Italia, şase sute patruzeci, în Germania, două sute treizeci şi una, o sută-n Franţa, nouăzeci şi una în Turcia, dar în Spania sunt deja o mie trei!” Ptolemeii, ca şi Don Juan, aveau nevoie de contabili-servitori care să le garanteze că numărul reuşitelor lor era în creştere şi că aveau dreptul să se simtă din ce în ce mai importanţi şi mai puternici. În acelaşi fel, reţelele sociale sunt un soi de Leporello al lumii noastre virtuale. Alimentând narcisismul şi pulsiunile de colecţionar care sălăşluiesc în fiecare dintre noi, ele ţin socoteala numărului de prieteni, de *followers* şi de *like*-uri pe care suntem în stare să îl obţinem.

Biblioteca din Alexandria, care a încercat să atingă infinitul, a avut şi ea un mare catalog. Ştim că se întindea cel puţin pe 120 de suluri, de cinci ori mai mult decât *Iliada* lui Homer. Chiar şi numai această informaţie ne este de ajuns pentru a ne forma o idee despre acea magnifică colecţie pierdută. Şi ne arată că, la vremea aceea, marea de cărţi depăşise deja digurile memoriei umane. Niciodată totalitatea cunoştinţelor, poeziei şi naraţiunilor scrise nu va putea fi adăpostită într-un singur cap – cum se spune că s-ar fi întâmplat în cazul lui Aristofan.

58

De marele catalog s-a ocupat, în secolul al III-lea î.Hr., un poet născut pe teritoriul libian, Callimachos din Cirene, primul cartograf al literaturii. În galeriile, porticurile, sălile

interioare şi holurile Bibliotecii din Alexandria, cu rafturile ei pline până la refuz, te puteai pierde. Era nevoie de o hartă a teritoriului, o ordine, o busolă.

Callimachos este considerat părintele bibliotecarilor. Mi-l şi imaginez completând primele fişe bibliografice din istorie – care vor fi fost tăbliţe, cu siguranţă – şi inventând cel mai îndepărtat precedent al cotelor de bibliotecă. Poate că a cunoscut secretele bibliotecilor babiloniene şi asiriene şi s-a inspirat din metodele lor de organizare, dar a ajuns mult mai departe decât oricare dintre predecesorii lui. A întocmit un atlas al tuturor scriitorilor şi al tuturor operelor. A rezolvat probleme de autenticitate şi de false atribuiri. A găsit suluri fără titlu care trebuiau identificate. Când doi autori aveau acelaşi nume, cerceta identitatea fiecăruia pentru a-i diferenţia. În unele cazuri se confundau numele cu poreclele. De exemplu, adevăratul nume din naştere – azi uitat – al lui Platon era Aristocles. Astăzi îl ştim doar după ceea ce pare să fi fost porecla lui din gimnaziu, Platon, care în greacă însemna „lat în spate” – filosoful trebuie să fi fost foarte mândru de abilităţile lui pugilistice în arenă.

Pe scurt, noul geograf al cărţilor a fost nevoit să facă faţă numeroaselor probleme cu răbdare şi atenţie la detalii. Pentru fiecare autor, Callimachos a redactat o scurtă biografie, a cercetat mai multe date personale – numele tatălui, locul naşterii, porecla – şi a elaborat o listă completă a operelor lor în ordine alfabetică. Titlul fiecărei cărţi era urmat de un citat din prima frază a textului – dacă se păstra –, pentru a facilita identificarea lui.

Ideea de a folosi alfabetul pentru ordonarea şi arhivarea textelor a fost marea contribuţie a înţelepţilor alexandrini. În viaţa de zi cu zi, ne-am asumat ceva atât de obişnuit, de clar şi de util, încât nici nu ne mai dăm seama că la un moment dat a fost un lucru inventat de cineva. Şi totuşi, este un instrument – la fel ca umbrela, şireturile de la pantofi sau cotorul cărţilor – pe care cineva l-a gândit într-un moment de inspiraţie precedat de o căutare intensă. Unii cercetători cred

că această mică scânteie de geniu a fost exact ceea ce Aristotel i-a învăţat pe bibliotecarii din Alexandria. Ipoteza este atrăgătoare, chiar dacă imposibil de verificat. În orice caz, sistemul s-a impus datorită intelectualilor de la Muzeu. Noi, cu un alt alfabet, continuăm să le imităm gesturile.

Catalogul lui Callimachos – numit *Pínakes*, „tablouri” – nu s-a păstrat, dar în textele din secolele ulterioare au apărut suficiente referinţe şi aluzii pentru a ne forma o oarecare idee. Au ajuns şi la noi liste care au fost cu siguranţă copiate din *Pínakes*. De exemplu, titlurile a şaptezeci şi trei de piese de teatru ale lui Eschil în ordine alfabetică, şi mai bine de o sută ale lui Sofocle. Aceste enumerări constituie un adevărat inventar al pierderilor – azi putem citi doar şapte tragedii complete din fiecare dintre cei doi autori.

Una dintre cele mai decisive hotărâri ale lui Callimachos a fost aceea de a organiza literatura pe genuri. A clasificat – pentru totdeauna – cărţile în două mari teritorii: versuri şi proză. Apoi a divizat fiecare dintre aceste teritorii literare în provincii: epopee, poezie lirică, tragedie, comedie, istorie, oratorie, filosofie, medicină, drept, urmate de o ultimă secţiune de opere diverse care nu se încadrau în niciunul dintre genurile principale. Acolo figurau, de exemplu, patru cărţi de patiserie. Ordonarea alfabetică pe genuri, care a ajuns până în bibliotecile noastre de azi, respecta criterii strict formale, utile, însă arbitrare. De atunci, cărţile mixte, experimentale, de graniţă şi care nu respectau legile genurilor – au existat şi în Antichitate – au purtat cu ele inconvenientul de a fi neclasificabile.

În ciuda formalismului lor, *Pínakes* au devenit un instrument esenţial de căutare, prima mare hartă a literaturii, un portulan pentru a naviga pe marele ocean al Bibliotecii din Alexandria. Şi, pe urmele lui Aristotel, o taxonomie îndrăzneaţă a cunoaşterii şi invenţiilor. De-a lungul întregii Antichităţi, catalogul lui Callimachos era consultat şi actualizat în permanenţă. A avut un succes enorm şi a pus bazele ştiinţei bibliografice şi enciclopedice,

ramuri ale cunoaşterii care se află în serviciul tuturor celorlalte.

Callimachos visa probabil să salveze de la uitare toate micile lumi încapsulate în interiorul cărţilor, chiar şi în cele mai ascunse, şi de aici trebuie să-şi fi extras forţa şi răbdarea necesare pentru acest efort imens. La urma urmei, el însuşi era un scriitor îngrijorat de viitorul cuvintelor. Ca o ironie a destinului, propria lui operă s-a pierdut aproape în totalitate.

Din câte ştim, a fost un poet transgresiv, care apăra din toate puterile experimentarea creativă. Îl plictiseau imitatorii fideli ai unui trecut literar irecuperabil. Îi plăceau concizia, ironia, inteligenţa, fragmentarea. Uneori, cel mai bine e să-i cunoşti pe clasici dacă vrei să ştii unde pot fi deschise noi drumuri.

59

În tăcere, bibliotecile au invadat lumea.

Între anii 1500 şi 300 î.Hr. au existat 55 de biblioteci, doar pentru un public restrâns, în câteva oraşe din Orientul Apropiat şi nici una în Europa. Potrivit datelor din anul 2014, în Spania, 97% din populaţie are la dispoziţie cel puţin o bibliotecă publică în zona în care locuieşte – în total sunt 4 649 de biblioteci în toată ţara. Aceste cifre ne spun povestea unei schimbări enorme şi a unei fantastice multiplicări. Chiar dacă a trecut aproape neobservată, este una dintre realităţile antice care ne-a colonizat cu cea mai mare eficienţă. Dacă ne-am întreba, precum acei membri ciudaţi ai Frontului Popular din Iudeea din *Viaţa lui Brian*, „Ce au făcut grecii şi romanii pentru noi?”, am răspunde fără ezitare: drumuri, canalizare, legi, democraţie, teatru, apeducte. Poate că am pune pe listă şi epopeea gladiatorilor, acea gloată zgomotoasă de luptători pe jumătate dezbrăcaţi care îi fascinează atât de mult pe scenariştii de la Hollywood, sau conducătorii de cvadrigă, dar nici pe departe nu ne-am gândi

la succesul discret al bibliotecilor publice, azi mai vii ca oricând.

Nu pot să uit prima bibliotecă din copilăria mea. De când eram mică ştiam că în toate poveştile există o pădure; odată intrat pe misterioasele ei cărări, protagonistul dă mereu peste ceva magic şi ajunge să descopere o minune. Şi eu mă plimbam printre copaci, de mână cu tata, în lungile după-amiezi de iulie. Mergeam de obicei împreună la o mică bibliotecă din Parque Grande. Era o căsuţă care, prin înfăţişarea şi acoperişul ei, îmi părea scoasă dintr-un basm sau poate dintr-un peisaj alpin. Intram în penumbră, alegeam o carte cu benzi desenate şi ieşeam cu comoara în braţe la lumina parcului, până când găseam o bancă pe care să stau şi să citesc. Şi o citeam conştiincioasă, de la prima până la ultima literă, sorbind desenele şi cuvintele, în timp ce se lăsa încet seara şi se auzea muzica metalică a bicicletelor care treceau pe acolo. Când o terminam, duceam înapoi cartea cu benzi desenate care-mi fusese pradă preţ de mai multe ore, ieşeam din pădure şi ne întorceam acasă cu imaginaţia clocotind în răcoarea înserării.

Minunile acelui parc promovat de privirea mea inocentă la categoria de pădure erau, bineînţeles, fantezie pură; cărţile şi eroii care le populau; murmurul plopilor care, cu şoaptele lor misterioase, păreau să promită o poveste; biblioteca. Devenisem o dependentă de benzi desenate, cerând în fiecare după-amiază doze din ce în ce mai mari.

Cei peste zece mii de bibliotecari care muncesc în Spania – sute de mii în lumea întreagă – ne alimentează dependenţa de cuvinte. Sunt gardienii drogului. Lor le încredinţăm toate cunoştinţele şi visurile noastre, de la poveştile cu zâne până la enciclopedii, de la opuscule erudite la cele mai nenorocite benzi desenate. Acum, când multe edituri îşi distrug fondurile pentru a evita cheltuielile de stocare, găsim acolo un depozit de cuvinte care nu mai sunt în cataloage; un cufăr cu comori.

Fiecare bibliotecă este unică şi, aşa cum mi-a spus cineva odată, seamănă întotdeauna cu bibliotecarul ei. Îi admir pe

acei sute de mii de oameni care încă mai cred în viitorul cărţilor sau, mai bine spus, în capacitatea lor de a aboli timpul. Care dau sfaturi, încurajează, urzesc activităţi şi creează pretexte pentru ca privirea cititorului să trezească cuvintele adormite, uneori ani la rând, ale unui exemplar pus pe un raft. Acei oameni ştiu că acest act atât de cotidian este, în esenţă, resurecţia unei lumi întregi – Scoală-te, Lazăre!

Bibliotecarii au o lungă genealogie care începe în Cornul Abundenţei din Mesopotamia, dar abia dacă ştim câte ceva despre acei îndepărtaţi strămoşi ai breslei. Primul care ne vorbeşte cu propria sa voce este Callimachos, pe care ni-l putem imagina, cu un profil bine conturat, cufundat în munca lui răbdătoare de catalogare şi în lungile sale nopţi dedicate scrierii. Potrivit lui Callimachos, mulţi scriitori au lucrat o vreme ca bibliotecari, între ziduri de cărţi care invită şi paralizează în acelaşi timp. Goethe, Casanova, Hölderlin, fraţii Grimm, Lewis Carroll, Musil, Onetti, Perec, Stephen King. „Dumnezeu m-a făcut poetă, iar eu am devenit bibliotecară”, scria Gloria Fuertes.

La fel şi Borges, bibliotecarul orb care aproape că a devenit el însuşi un gen literar. Un prieten al scriitorului povesteşte că odată a făcut împreună cu el un tur al Bibliotecii Naţionale din Buenos Aires. Borges se deplasa printre rafturi de parcă ar fi fost la el acasă. Îmbrăţişa cu privirea fiecare raft, chiar şi fără să-l poată vedea clar. Ştia unde se afla fiecare carte şi, deschizând-o, găsea imediat pagina pe care o căuta. Pierzându-se prin coridoarele înţesate cu cărţi, alunecând prin locuri aproape invizibile, Borges îşi făcea drum prin întunericul bibliotecii cu precizia delicată a unui echilibrist; ca Jorge din Burgos, acel paznic orb – şi asasin discret – al bibliotecii abaţiei din *Numele trandafirului*, pe care Umberto Eco, între omagiu şi ireverenţă, l-a creat inspirat de el.

La începutul secolului XX, această meserie exercitată de bărbaţi încă din vremea oraşului Ninive, a Babiloniei şi a

Alexandriei a început să devină un teritoriu invadat paşnic de femei. În 1910, 80% dintre bibliotecari erau femei. Şi, cum numai femeile singure aveau voie să lucreze, imaginarul colectiv a creat imaginea bibliotecarei ca fată bătrână, acră, antipatică, cu un coc cărunt, ochelari, haine demodate şi care bombăne tot timpul. Potrivit mentalităţii din vremea aceea (nu foarte îndepărtată), o femeie care lucra printre cărţi nu putea decât să-şi plângă de milă din cauza iubitului care nu i-a pus niciodată verigheta pe deget şi a odraslelor pe care nu le va avea. În filmul *O viaţă minunată*, care a avut premiera nici mai mult nici mai puţin decât în 1946, găsim o reflectare a acestui stereotip. Există o scenă pentru mine extrem de parodică, dar care, din păcate, a fost filmată fără nicio urmă de ironie. Personajul principal, George Bailey, interpretat de James Stewart, este pe punctul de a se sinucide în ajunul Crăciunului. Atunci intervine îngerul lui păzitor, care-i arată cum ar fi fost lumea dacă el nu s-ar fi născut, încercând astfel să-l convingă că viaţa lui nu este chiar o banală absurditate. După ce a văzut că toţi prietenii şi rudele sale ar fi fost mult mai nefericiţi fără el, George întreabă de soţia lui: Unde e Mary? Îngerul ezită: Nu... nu-mi cere asta. George, tulburat, imaginându-şi ce e mai rău, îl prinde pe înger de reverele hainei. Dacă ştii unde e soţia mea, spune-mi. Nu-ţi pot spune. Te rog. N-o să-ţi placă, George. Unde e, unde e? întreabă George, în pragul disperării. A rămas singură, George... Tocmai închide biblioteca. George îi dă drumul îngerului şi aleargă spre bibliotecă. Atunci apare pe ecran Mary, care într-adevăr închide uşa Bibliotecii Publice din Pottersville. Poartă uniforma completă: haine ca de călugăriţă, coc, ochelari cu dioptrii mari. Merge pe jos cu geanta strânsă la piept, complexată şi nefericită. Banda sonoră a filmului creează o atmosferă lugubră. Şi, în faţa expresiei îngrozite a lui George, se aşteaptă ca spectatorul, punându-şi mâinile în cap, să se gândească: Nu, nu bibliotecară!

După cum a demonstrat cercetătoarea Julia Wells, aceste clişee sunt în continuare prezente în cinematograful contemporan. Multe bibliotecare fictive continuă să apară ca femei arţăgoase care reped câte un şşşşt! furibund către oricine îndrăzneşte să vorbească pe teritoriul ei. Şi aici dau peste o tristă ironie a istoriei. În anii imediat dinaintea turnării filmului lui Frank Capra, în Spania de după război, majoritatea bibliotecarelor care şi-au exercitat meseria în timpul Republicii au fost considerate revoluţionare periculoase şi supuse unor procese de epurare. În general, erau opusul imaginii lui Mary din *O viaţă minunată*: fete moderne, avangardiste, pioniere în universităţile spaniole. Autorităţile franchiste le-au cercetat activităţile publice, viaţa profesională şi comportamentul privat. Cele care şi-au putut păstra locul de muncă în Corpul public al Bibliotecarilor şi Arhivarilor au suferit reduceri de salariu umilitoare, detaşări forţate şi li s-a interzis accesul la funcţiile de conducere. Mă gândesc la María Moliner, care a fost retrogradată optsprezece posturi în ierarhie, fiind şi exclusă pentru toată cariera ei de la exercitarea unor funcţii de conducere sau de răspundere. Trimisă mai întâi la Arhiva Ministerului de Finanţe din Valencia şi ulterior la Şcoala de Ingineri din Madrid, şi-a elaborat singură prestigiosul dicţionar. Biblioteca din copilăria mamei mele nu era o căsuţă vrăjită din pădure, ca a mea; era clădirea unde munceau două femei victime ale represaliilor.

Bibliotecile şi bibliotecarii au propria lor istorie universală a infamiei: atacuri, bombardamente, cenzură, epurări, persecuţii. Au inspirat o galerie de personaje fantastice, ca Jorge din Burgos din *Numele trandafirului*, capabil să transforme o carte de Aristotel într-o armă a crimei; sau ca Mary, care trăieşte simultan în două dimensiuni spaţio-temporale, ca mamă de familie fericită şi ca bibliotecară chinuită (şi nu ştim, de fapt, pe care dintre cele două vieţi o preferă). Dar cel mai uimitor dintre toate este drumul parcurs de la originile orientale – cu breslele de scribi şi castele de

sacerdoţi care-şi păstrau secretă cunoaşterea – şi până la bibliotecile de azi, deschise oricui vrea să citească şi să înveţe.

Pe rafturile lor stau laolaltă cărţi provenind din ţări inamice, chiar aflate în război unele cu altele. Manuale de fotografie şi de interpretare a viselor. Eseuri care vorbesc despre microbi şi despre galaxii. Autobiografia unui general alături de memoriile unui dezertor. Opera optimistă a unui autor neînţeles şi opera sumbră a unui autor de succes. Notele de călătorie ale unei scriitoare lângă cele cinci volume de care a avut nevoie un scriitor sedentar ca să-şi descrie cu lux de amănunte iluziile. Cartea ieşită ieri din tipografie alături de una care tocmai a împlinit douăzeci de secole. Într-o bibliotecă nu există graniţe temporale sau geografice. Şi, în fine, suntem invitaţi să intrăm cu toţii: străini şi localnici, oameni cu ochelari, cu lentile de contact sau urduroşi, bărbaţi cu coc şi femei cu cravată. Ai zice că-i o utopie.

60

În secolul al XIX-lea, Mallarmé scria: „Mâhnită-i toată carnea, iar cărţile, citite”[31]. Probabil că poetul făcea aluzie la plictiseala unei existenţe saturate şi ofilite. Totuşi, în vremea Amazonului şi a tabletelor Kindle, cuvintele lui ne amintesc cu ironie că aspiraţia de a cunoaşte toate cărţile este doar visul imposibil al celor mai nebuni bibliofili. Omenirea publică o carte la fiecare jumătate de minut. Dacă fiecare carte ar costa douăzeci de euro şi ar avea grosimea de doi centimetri, ar fi nevoie de mai bine de douăzeci de milioane de euro şi de douăzeci de kilometri de rafturi pentru extinderea anuală a bibliotecii lui Mallarmé.

Catalogul lui Callimachos a fost primul atlas complet al cărţilor cunoscute până la el. Continentul cartografiat era enorm, iar grecii s-au simţit cel puţin la fel de copleşiţi ca şi

---

[31] Stéphane Mallarmé, „Briză marină”, traducere de Şerban Foarţă (sursă online).

noi. Nimeni nu ar fi putut citi vreodată toate sulurile păstrate la Biblioteca din Alexandria. Nimeni nu ar fi putut să ştie totul. Din ce în ce mai mult, cunoaşterea fiecăruia ar fi un arhipelag în incomensurabilul ocean al ignoranţei sale.

Şi atunci a apărut anxietatea selecţiei: ce să citesc, ce să văd, ce să fac înainte să fie prea târziu? Din acelaşi motiv, azi suntem în continuare obsedaţi de liste. Cu doar câţiva ani în urmă, Peter Boxall a publicat a *n*-a listă de cărţi – în acest caz, 1 001, precum nopţile Şeherezadei – pe care ar trebui să le citească cineva înainte de a muri. Astăzi proliferează selecţiile de discuri pe care merită să le asculţi, de filme pe care e bine să nu le pierzi sau de locuri pe care trebuie să le vizitezi. Internetul este marea listă a zilelor noastre, fragmentară şi ramificată la infinit. Orice manual de dezvoltare personală care se respectă, menit să te facă milionar, să te ajute să obţii succesul sau să te scape de obezitate, include sfatul elementar de a face liste. Vei persevera în atingerea obiectivelor inventariate, iar viaţa ţi se va îmbunătăţi. Enumerările au legătură cu ordinea ca anxiolitic, adică cu sistemul nostru defensiv pentru neutralizarea expansiunii haosului. Au legătură şi cu anxietatea, cu frica, cu dureroasa convingere că zilele ne sunt numărate. De aceea încercăm să reducem lucrurile care ne copleşesc la zece, cincizeci, o sută.

Parcurgând cu privirea imensul catalog, e limpede că înţelepţii de la Marea Bibliotecă au fost infectaţi de acelaşi virus contagios al listelor. Care erau cărţile esenţiale din cadrul fiecărui gen? Ce povestiri, ce versuri, ce idei ar merita să ajungă la generaţiile viitoare?

În epoca reproducerii manuscrise, supravieţuirea unei cărţi vechi necesita un efort imens, deoarece materialul se deteriora şi se impunea recopierea sa din când în când. Aceste copii succesive impuneau şi o revizuire a ediţiei şi însoţirea ei de comentarii, pentru ca trecerea timpului să nu-i întunece înţelesurile. Înţelepţii Bibliotecii, ale căror zile erau numărate, nu puteau acorda aceeaşi atenţie tuturor cărţilor

din catalog. Erau nevoiţi să aleagă. Listele lor erau, la fel ca ale noastre în majoritatea cazurilor, un program de lucru, dar au creat în plus şi un sistem de referinţe care a ajuns până la noi. În *Vertigo. Lista infinită*, Umberto Eco susţine că listele constituie de fapt originea culturii noastre, parte din istoria artei şi a literaturii. Şi adaugă că în enciclopedii şi dicţionare găsim forme elaborate de liste. Şi toate – repertorii, bibliografii, indici, tabele, cataloage, dicţionare – fac ca infinitul să ne fie mai uşor de înţeles.

Grecii aveau un cuvânt pentru autorii incluşi pe liste: *enkrithéntes*, „cei care au trecut prin sită, cei cernuţi”. Cuvântul ales sugerează metafora rurală a sitei, care separă şi face diferenţa dintre bobul de grâu şi pleavă. La o scară mai mică decât cea din timpurile noastre, şi în Antichitate abundau listele de autori *enkrithéntes*, pe care trebuia să-i citeşti înainte de a muri. Cunoaştem titluri ale unor manuale din epoca imperială care sună la fel de actual ca nouăţile contemporane: *Cunoaşterea cărţilor* de Telephus din Pergam, *Despre alegerea şi cumpărarea cărţilor* de Herennius Philon sau *Bibliofilul* de Damophilus din Bithynia. Aceste tratate îi îndrumau pe cititori în alegerea cărţilor, semnalându-le operele esenţiale. Unele dintre aceste liste vechi au ajuns până la noi şi, deşi sunt diferite între ele – selecţiile sunt actualizate constant –, îşi menţin un fond comun. După ce le-am căutat şi le-am comparat, cred că toate au legătură cu înţelepţii din Antichitate şi catalogul lui Callimachos. Şi mă gândesc că sensul iniţial al acelor selecţii a fost să-şi concentreze eforturile pentru a evita ca o serie de cărţi minunate, preferate, să nu cadă pradă uitării.

Să alegi înseamnă, într-un fel, să salvezi. Azi continuăm să elaborăm liste de peisaje şi monumente, declarându-le Patrimoniu al Umanităţii, încercând să le protejăm de valurile de distrugere.

Alexandria este un punct de plecare. Acolo banii regilor şi tenacitatea învăţaţilor au susţinut mare parte din munca de conservare şi salvare. Poate pentru prima oară, grecii au

înţeles că fragilele cuvinte din cărţi erau o moştenire de care copiii lor şi copiii copiilor lor aveau nevoie ca să-şi explice viaţa; că ceva atât de efemer – desenul unui suflu de aer, vibraţia muzicală a gândurilor noastre – trebuia păstrat cu gândul la generaţiile viitoare; că vechile istorii, legende, poveşti şi poeme sunt mărturia unor aspiraţii şi a unei forme de a înţelege lumea care refuza să moară.

Cred că marea originalitate a înţelepţilor Bibliotecii din Alexandria nu are nicio legătură cu dragostea lor pentru trecut. Ceea ce i-a făcut vizionari a fost faptul că au înţeles că Antigona, Oedip şi Medeea – acele fiinţe din cerneală şi papirus ameninţate de uitare – trebuiau să călătorească de-a lungul secolelor; că nu puteau fi privaţi de ele milioane de oameni care urmau să se nască; că ne vor inspira revoltele, că ne vor aminti cât de dureroase pot fi anumite adevăruri, că ne vor dezvălui cele mai ascunse laturi ale noastre; că ne vor pălmui ori de câte ori ne vom mândri prea mult cu statutul nostru de copii ai progresului; că ne va păsa de ele în continuare.

Pentru prima oară, cineva a ţinut seama de drepturile generaţiilor viitoare – de drepturile noastre.

61

În timp ce scriu aceste rânduri, s-a încheiat şi luna decembrie, cu nevroza obişnuită a listelor – de la cele mai vândute obiecte la cele mai bine îmbrăcate persoane ale anului. Ultimele douăsprezece luni se rezumă la aceste liste-podium care sunt publicate în toate ziarele şi se revarsă prin reţele. Realitatea se transformă într-un mare turnir şi vrem cu pasiune să ştim cine sunt câştigătorii.

O dată pentru totdeauna, vina acestor impulsuri nu e a internetului. Grecii au fost pionierii clasificărilor cu faimoasele lor liste: cei şapte înţelepţi şi cele şapte minuni. Invadaţi ca noi de febra culinară, au anticipat Ghidul Michelin elaborând propriul lor palmares gastronomic. Găsim lista

celor Şapte Mari Bucătari Greci într-un eseu ciudat din secolul al II-lea intitulat *Deipnosophistai* (*Banchetul filosofilor*). În el, un bucătar erudit îi învaţă pe ucenicii săi numele celor şapte cei mai faimoşi bucătari şi specializarea fiecăruia: Agis din Rhodos, cu minunatul său peşte fript; Nereu din Chios, care găteşte un ţipar-de-mare demn de zei; Cariades din Atena, maestrul ouălor în sos alb; Lamprias şi supa lui neagră; Aphtonetos, inventatorul cârnaţilor; Euthynos, marele bucătar al mâncărurilor de linte; Ariston, inventatorul a numeroase tocăniţe şi a gătirii la aburi – ceea ce azi am numi bucătărie de autor. Şi concluzionează: „Ei au ajuns să fie cei şapte înţelepţi ai artei noastre”. Nu lipsesc trăsături ironice foarte actuale: în acelaşi eseu, un artist faimos al cuptoarelor afirmă cu mare fală că „dintre toate condimentele, cel mai important în bucătărie este fanfaronada”.

Scriitorii, sigur, au fost incluşi pe liste şi înainte de ridicarea Bibliotecii din Alexandria. Încă din secolul al IV-lea î.Hr., marile nume ale tragediei constituiau un repertoriu închis: Eschil, Sofocle şi Euripide. Jumătate de secol după moartea ultimului dintre ei, punerea în scenă a pieselor lor celebre a devenit ingredientul principal al programelor scenice. Atrăgeau mai mult public decât descendenţii lor în viaţă. Guvernul atenian a decis să creeze o arhivă de stat pentru a proteja – ca pe un bun public – versiunile originale ale tragediilor lui Eschil, Sofocle şi Euripide, şi numai ale lor.

Tragicii greci aveau să fie, pentru totdeauna, un trio. Sigur aşa s-a întâmplat la Marea Bibliotecă, unde s-au stabilit şi alte liste faimoase – cei nouă poeţi lirici, cei zece oratori. Din acele timpuri îndepărtate, listele preferă anumite numere dotate cu o aură magică (trei, şapte, nouă, zece).

Există, fără îndoială, o plăcere a enumerării. O ştiu; am trăit-o. În ultimele luni ale vieţii sale, tata şi-a dedicat multe ore şi puţinele puteri care îi mai rămâneau navigatului pe paginile sportive de pe internet. Căuta fotografii din partidele de fotbal din perioada bună – a lui, evident –, de la sfârşitul anilor 1950 şi începutul anilor 1960. Pentru tata, tot fotbalul

de altădată era mai bun. Dacă îl emoţiona ceva, era să găsească componenţa vreunei vechi echipe, pe care o memorase când era mic. Mai întâi o intona cu voce tare, citind numele pe ecran, savurând ordinea precisă a cuvintelor. Apoi şi-o nota într-un caiet de matematică cu spirală pe care îl păstrez şi acum. Îmi arăta cu mândrie acele liste, echipe fantomatice, rânduri şi rânduri de nume notate cu scrisul lui frumos de mână, deja puţin mai tremurător, din cauza ravagiilor provocate de boală. Strofele acelor cântece – unsprezece nume învăţate ca pe apă şi apoi uitate – aveau puterea să-i aducă înapoi copilăria. Listele sunt şi o parte intimă din autobiografia unui om.

Scrisul, spun experţii, s-a născut pentru a face contabilitate, adică pentru liste de capre, spade şi amfore cu vin. Poate de aceea literatura a continuat mereu să inventeze maniere de a inventaria. În cântul al II-lea din *Iliada* se desfăşoară o enumerare foarte lungă a navelor greceşti care luptă împotriva troienilor. Biblia nu ar mai fi aceeaşi fără cele zece porunci şi fără infinitele ei genealogii. O scriitoare japoneză din secolul al X-lea, Sei Shōnagon, a introdus 164 de liste în *Cartea pernei*. Nota tot ceea ce se putea cataloga în ordine descrescătoare şi în scris. Îşi intitula enumerările sugestiv – de pildă: „Lucruri care-ţi înveselesc inima”, „Lucruri care s-ar cuveni să fie mici”, „Lucruri care îşi pierd din farmec dacă-s pictate”, „Lucruri depărtate şi totuşi apropiate”, „Oameni care-şi dau importanţă”, „Nori şi lucruri care îmi plac în mod deosebit”[32].

În penultimul capitol din *Ulise*, Joyce detaliază o listă complexă cu ustensilele care se pot găsi într-un sertar din bucătăria lui Leopold Bloom. Am o slăbiciune pentru cele şase propuneri pe care le face Italo Calvino pentru următorul mileniu. Şi pentru enumerările lui Borges, în special din ale

[32] Sei Shōnagon, *Cartea pernei. Confesiunile unei doamne de onoare de la curtea imperială japoneză*, ediţie îngrijită şi introducere de Meredith McKinnery, traducere din limba engleză de Ioana Aneci, Polirom, Iaşi, 2015, pp. 75, 256, 175, 224, 236, 267.

sale poeme ale darurilor. Şi pentru încercarea lui Perec, aşezat într-o cafenea din piaţa Saint-Sulpice, de a epuiza un loc parizian.

Joe Brainard a publicat în 1975 cartea *I Remember*, în care, pe o sută cincizeci de pagini, îşi înşiră amintirile într-o listă emoţionantă. „Îmi amintesc de vremea când credeam că nimic din ceea ce este vechi n-ar putea fi şi valoros.” „Îmi amintesc cum citeam douăsprezece cărţi în fiecare vară ca să primesc o diplomă de la biblioteca municipală. Nu dădeam doi bani pe cititul în sine, dar mă încânta să primesc diplome. Îmi amintesc că-mi alegeam cărţi scrise cu litere mari şi având multe desene.” „Îmi amintesc că aveam o listă în care-mi notam ţările pe care le vizitasem.” „Îmi amintesc cum mă imaginam citind o enciclopedie întreagă şi cum ajungeam să ştiu *totul.*”

Nu pot omite „contribuţia la statistică” a lui Wisława Szymborska: „La o sută de oameni, / ştiu totul mai bine / – cincizeci şi doi; // nesiguri pe paşii lor / – aproape toţi ceilalţi; // gata să ajute, / dacă nu durează prea mult, / – chiar patruzeci şi nouă; // buni întotdeauna,/ pentru că nu pot altfel, / – patru, poate cinci; // [...] capabili de fericire / – cel mult douăzeci şi ceva; // mieluşei când sunt singuri, / sălbatici în mulţime/ – cu siguranţă peste jumătate; // cumpliţi când îi obligă împrejurările / – dar mai bine să nu ştim câţi, / nici măcar cu aproximaţie; // [...] muritori – sută la sută. / Număr care până acum n-a suferit nicio schimbare”[33].

Ne petrecem viaţa făcând liste, citindu-le, memorându-le, rupându-le, aruncându-le la gunoi, tăind de pe ele obiectivele îndeplinite, urându-le şi iubindu-le. Cele mai bune sunt cele care acordă importanţă elementelor pe care le enumeră şi încearcă să le dea un sens. Cele care sunt atente la detalii şi la unicitatea lumii ne împiedică să pierdem din vedere ceea ce este valoros. Chiar dacă acum, la sfârşit de an, când ne

---

[33] Wisława Szymborska, „Contribuţie la o statistică”, în *Bucuria scrierii*, traducere de Nicolae Mareş, Dacia, Cluj-Napoca, 1977.

bombardează din plin, ne vine cheful să le punem pe lista neagră.

Ţesătoarele de poveşti

62

Există o singură prezenţă feminină în canonul literar grecesc: Sappho. E tentant să atribuim acest dezechilibru jalnic faptului că femeile nu scriau în Grecia antică. E adevărat, dar numai în parte. Chiar dacă pentru ele era mai greu să se educe şi să citească, multe au învins acest obstacol. De la unele au rămas câteva fragmente de poeme; de la majoritatea, doar un nume. Aceasta este lista mea provizorie de scriitoare aproape uitate: Corinna, Telesilla, Myrtis, Praxilla, Eumetis (numită şi Cleobulina), Boios, Erinna, Nossis, Moiro, Anyte, Moschina, Hedyle, Philinne, Melinno, Caecilia Trebulla, Julia Balbilla, Damo, Theosebeia.

Mă intrigă versurile scrise de fiecare dintre ele, pe care nu le vom putea citi niciodată, fiindcă pentru mine greaca a început cu vocea unei femei – vocea profesoarei mele din liceu. Îmi amintesc cum, la început, orele ei nu mă prea impresionau – ce mult ne ia să-i recunoaştem pe cei care ne schimbă viaţa. Pe atunci eram o adolescentă hotărâtă să admir foarte greu pe cineva. Mă aşteptam de la profesori să fie charismatici, siguri de ei, din acei care – îi văzusem prin filme – intră în clasă cu un aer rebel, îşi trântesc fundul pe marginea catedrei şi încep să vorbească, sunt ingenioşi, strălucitori, amuzanţi. La exterior, Pilar Iranzo nu se potrivea cu imaginea asta. Înaltă şi slabă, adusă uşor de umeri ca şi cum şi-ar fi cerut scuze că era mai înaltă decât toţi ceilalţi. Se îmbrăca într-o rochie albă obişnuită. Când vorbea, mâinile ei lungi de pianistă se agitau prin aer cu nerăbdare. Uneori se bâlbâia când îşi explica lecţia, ca şi cum, dintr-odată, cuvintele i-ar fi fugit din cap care încotro. Asculta cu multă

atenţie, prefera să pună întrebări decât să facă afirmaţii şi părea să se simtă mai bine la adăpostul semnului interogativ.

Curând, surprinzătoarea Pilar a spulberat îngrăditurile scepticismului meu. Din cei doi ani în care mi-a fost profesoară, îmi amintesc plăcerea descoperirii, zborul, uimitoarea bucurie a învăţării. Eram un grup foarte mic de elevi, încât ajungeam să ne înghesuim cu toţii în jurul unei mese ca nişte conspiratori. Învăţam prin contagiune, prin iluminare. Pilar nu se adăpostea în spatele declinărilor, datelor şi numerelor reci, teoriilor abstracte, artefactelor conceptuale. Era transparentă: fără tertipuri, fără ostentaţie, fără afectare, ne-a descoperit pasiunea ei pentru Grecia. Ne împrumuta cărţile ei preferate, ne povestea filmele din tinereţea ei, călătoriile, miturile în care se recunoştea. Când vorbea despre Antigona, era ea însăşi Antigona; iar când vorbea despre Medeea, ni se părea cea mai înspăimântătoare poveste pe care o auziserăm vreodată. Când le traduceam, simţeam că operele clasice fuseseră scrise pentru noi. Uitam de teama de a nu le pricepe. N-au mai fost lespezi grele, impuse. Datorită lui Pilar, unii dintre noi am anexat o lume străină lumii noastre interioare.

Ani mai târziu, când şi eu am fost nevoită să mă confrunt cu vertijul unei clase, am înţeles că trebuie să-ţi iubeşti elevii ca să le poţi dezvălui ceea ce iubeşti; ca să rişti să-i oferi unui grup de adolescenţi entuziasmul tău autentic, gândurile tale, acele versuri care te emoţionează, ştiind că te-ar putea lua peste picior ori că ţi-ar putea răspunde cu feţe împietrite şi o indiferenţă ostentativă.

În timp ce studiam la facultate, obişnuiam să o vizitez pe Pilar în timpul seminarelor ei de greacă. După ce s-a pensionat, am continuat să mă văd cu ea într-o cafenea aproape de casa ei. Simţeam nevoia să-i mulţumesc pentru felul său atât de imprudent de a ne învăţa, având încredere în noi toţi. Considerând că meritam să ştim. Împărtăşindu-ne modul ei intim şi misterios de a asculta voci din trecut.

La acele întâlniri vorbeam ore în şir, sărind peste timp, dinspre prezentul treburilor noastre spre Antichitatea greacă ce ne unea. Dar ne loveam de un paradox: să înţelegem că ar fi fost groaznic pentru noi să trăim în epoca aceea care ne fascina atât de mult, acolo unde femeile rămâneau departe de putere, unde nu aveau libertate, unde nu ajungeau niciodată la vârsta majoratului. Pilar, care-şi dedicase atâţia ani transmiterii luminoasei moşteniri a Greciei, ştia că epoca aceea ar fi condamnat-o să rămână în umbră. Îi era dor de cuvintele scriitoarelor pierdute şi de poemele lor născute în tăcere.

63

Istoria literaturii începe într-un mod neaşteptat. Primul autor din lume care-şi semnează textul cu propriul nume este o femeie.

La o mie cinci sute de ani înainte de Homer, Enheduanna, poetă şi preoteasă, a scris o serie de imnuri ale căror ecouri răsună încă în Psalmii din Biblie. Le-a semnat cu mândrie. Era fiica regelui Sargon I din Akkad, care a unit Mesopotamia centrală şi meridională într-un mare imperiu, şi mătuşa viitorului rege Naram-Sin. Când învăţaţii au descifrat fragmente din textele ei, pierdute timp de milenii şi regăsite abia în secolul XX, au supranumit-o „Shakespeare al literaturii sumeriene”, fiind impresionaţi de scriitura ei strălucită şi complexă. „Ce am făcut eu nu a mai făcut nimeni înaintea mea”, scrie Enheduanna. Tot ei îi aparţin şi cele mai vechi notaţii astronomice. Puternică şi îndrăzneaţă, a cutezat să participe la agitata luptă politică din vremea ei, suferind din această cauză pedeapsa exilului şi a nostalgiei. Totuşi, nu a renunţat niciodată să scrie imnuri pentru Inanna, divinitatea ei protectoare, zeiţa iubirii şi a războiului. În imnul ei cel mai intim care s-a păstrat, îşi revelează secretul procesului ei creator: zeiţa lunară o vizitează acasă la miezul nopţii şi o ajută să „conceapă” noi poezii, „dând naştere”

unor versuri care respiră. Este un eveniment magic, erotic, nocturn. Enheduanna a fost – din câte ştim – prima care a descris misterioasa zămislire a cuvintelor poetice.

Acest început promiţător nu a fost continuat. *Odiseea*, după cum am spus, ni-l prezintă pe adolescentul Telemah poruncindu-i mamei sale să tacă, pentru că vocea ei nu trebuie să se audă în public. Mary Beard a analizat cu umor fin acest episod din poemul homeric. „Povestea rămâne-va-n grijă doar nouă,/ Pentru bărbaţi”[34], spune Telemah. Se referă la discursul public cu autoritate, nu la şuete, sporovăială sau bârfe, pe care oricine – inclusiv femeile, sau mai ales femeile – le putea practica.

Reducerea la tăcere a Penelopei iniţiază o lungă listă de imperative repetate de-a lungul Antichităţii greco-latine. De exemplu, filosoful Democrit, apărător al democraţiei şi al libertăţii, atât de subversiv în multe aspecte ale gândirii sale, nu ezita să recomande ca „femeia să nu exercite vorbirea, pentru că nu se pricepe”. Tăcerea în public, scria el, trebuie considerată cea mai bună podoabă feminină. Civilizaţia greacă avea această idee bine înfiptă în creier: cuvântarea în public aparţinea numai bărbaţilor. Politica, arta oratorică şi, în mare măsură, literatura constituiau domeniul lor. Nu ar trebui să uităm nici faptul că democraţia ateniană s-a întemeiat pe excluderea tuturor femeilor – precum şi a străinilor şi sclavilor, adică a majorităţii populaţiei. Cum spunea protagonistul seriei britanice din anii 1980 *Yes Minister*: „Avem dreptul să alegem cel mai bun bărbat pentru această funcţie, indiferent de sexul său”.

E adevărat că această excludere nu era trăită la fel pe întreg teritoriul Greciei. Iar aici apare un alt paradox: Atena, capitala experimentelor politice şi a îndrăznelii intelectuale, a fost poate cel mai represiv oraş grecesc faţă de femei. În acel loc pe care îl admirăm atât de mult, femeile – dacă erau născute în familii bogate – abia dacă ieşeau pe stradă;

[34] Homer, *Odysseia*, I, 358-359, ed. cit., p. 16.

rămâneau închise în casă, ţesând între zidurile gineceului, departe de spaţiul public şi de fierberea din agora. Nu mai are rost să spunem că cele sărace nu aveau nici bani destui şi nici mijlocele necesare pentru a-şi permite acest *apartheid* familial; pe de altă parte însă, aceste vieţi strâmtorate, nefericirea, sudoarea şi forţa obiceiurilor nu permiteau nici ele marje prea mari de libertate.

Ca toate divertismentele atice, teatrul era şi el un club masculin. Autorii, actorii şi cântăreţii din cor erau bărbaţi – oricât de greu ni s-ar părea azi să ne imaginăm un bărbos atenian interpretând-o pe Antigona sau pe Electra. În epoca clasică, când Atena conducea Grecia, absenţa unor femei creatoare era mai stridentă ca oricând.

Exista o altă lume mai deschisă pe coasta Anatoliei şi insulele din apropierea Mării Egee (Lesbos, Chios, Samos...), ţinut al emigranţilor greci la graniţa cu Asia. Acolo interdicţiile nu erau aşa de stricte, şi nici izolarea atât de sufocantă. Fetele erau educate şi, dacă erau bogate şi nobile, unele femei îşi puteau face vocea auzită – unii cercetători pretind că au descoperit în această zonă ultimele urme ale unui matriarhat pierdut. Potrivit lui Platon, pe insula Creta, patriei i se spunea „*matria*”. În faimoasa bătălie de la Salamina, o flotă a fost condusă de singura comandantă cunoscută. Se numea Artemisia şi venea din oraşul de coastă Halicarnas, din Asia Mică, unde domnea. Deşi grecoaică, s-a aliat cu invadatorii persani. Se povesteşte că atenienii au pus pe capul ei o recompensă de zece mii de drahme – „atenienilor nu le venea deloc la îndemână ca o femeie să pornească la luptă împotriva lor”[35].

Iar în Rhodos, o insulă din apropiere, suntem surprinşi de un caz insolit: cel al unei fete care, fără să se dedice prostituţiei, participă la banchete masculine. Numele ei era Eumetis, care înseamnă „cea cu o bună inteligenţă”, dar cu

---

[35] Herodot, *Istorii II*, VIII, XCIII, traducere şi note de Adelina Piatkowski, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1964, p. 326.

toţii o cunoşteau de Cleobulina, pentru că era fiica lui Cleobul, unul dintre cei şapte înţelepţi. La fel ca Enheduanna, fiică de rege. Cleobulina avea inteligenţă politică şi a ştiut să se folosească de influenţa ei. Se spune că a făcut din tatăl ei un conducător mai bun şi mai solidar cu supuşii lui. De mică, în joacă, inventa ghicitori, în timp ce ţesea panglici şi plase pentru păr. A scris o carte de cimilituri în hexametri, despre care se va vorbi multe secole după aceea. Un text antic menţionează prezenţa ei la un simpozion, dându-şi coate cu bărbaţii cât se poate de nonşalantă. Se distrează, intervine în conversaţie, glumeşte pieptănând şi ciufulind părul unuia dintre cei şapte înţelepţi. Cum era ingenioasă şi plină de duh într-o vreme când femeilor li se cerea să tacă, Cleobulina era tocmai potrivită pentru a fi caricaturizată. Ştim că un comic atenian a parodiat-o într-o piesă de teatru intitulată – la plural – *Cleobulinele*. Putem presupune că, deşi azi pierdută, comedia trebuie să fi inclus personaje asemănătoare cu cele din *Preţioasele ridicole* de Molière: tinere absurde care se prostesc apelând la tot felul de jocuri de cuvinte şi, chiar dacă se cred foarte isteţe, de fapt nu sunt decât nişte pedante insuportabile. Femeile care scriau se confruntau cu ameninţarea ridicolului, această oglindă deformatoare. Poate că tocmai de aceea le plăceau secretul, subtilitatea, enigma, întrebările. După cum scrie Carlos García Gual, „să te exprimi prin intermediul enigmelor era, în lumea greacă, ceva tipic femeilor, ţesătoare şi de cuvinte”.

64

Sappho – spune ea însăşi – era mică de statură, brunetă şi mai puţin atrăgătoare. S-a născut într-o familie nobilă decăzută. Spre deosebire de Cleobulina, nu era fiică de regi. Fratele ei mai mare a furat averea familiei, sau ce mai rămăsese din ea. A fost căsătorită cu un venetic, cum era obiceiul, cu care a avut o fată. Totul o purta spre o viaţă anonimă.

Grecoaicele nu scriau poezie epică, bineînţeles. Nu aveau experienţa armelor, deoarece bătăliile erau sportul periculos al aristocraţiei masculine. În plus, nu puteau duce viaţa liberă şi nomadă a aezilor, călătorind dintr-un oraş în altul ca să-şi ofere cântul. Nu participau nici la banchete, nici la competiţii sportive, nici la treburi politice. Ce puteau să facă? Să adune amintiri. Asemenea dădacelor şi bunicilor care le înşirau poveşti fraţilor Grimm, ele transmiteau din generaţie în generaţie legende străvechi. Compuneau şi cântece pentru corurile de femei (cântece de nuntă, cântece închinate zeilor, cântece de dans). Şi vorbeau despre ele însele în poeme pe o singură voce, acompaniate de liră – de unde şi sintagma „poezie lirică”. Era vorba despre universuri obligatoriu limitate şi locale. Chiar şi aşa, într-un mod aproape miraculos, unele femei aruncă o privire originală din colţul lor şi doboară zidurile care le închid. Aşa a făcut Sappho. La fel au făcut şi alte deţinute transgresive precum Emily Dickinson sau Janet Frame.

Sappho scria: „Spun unii că nimic nu este mai frumos pe pământul negru decât o armată de călăreţi, sau de pedeştri, sau o flotă de corăbii. Dar eu spun că cel mai frumos lucru este persoana iubită”. Aceste cuvinte simple ascund o revoluţie mentală. Când au fost scrise, în secolul al VI-lea î.Hr., au spulberat schemele tradiţionale. Într-o lume profund autoritară, poemul surprinde deoarece include mai multe perspective, şi chiar pare să celebreze libertatea dezacordului. În plus, îndrăzneşte să pună la îndoială ceea ce admiră majoritatea: defilările, armatele, fastul şi etalarea puterii. Cu siguranţă Sappho ar fi cântat la fel ca Georges Brassens despre proasta lui reputaţie: „Când sunt zile naţionale / eu rămân în pijamale; / cu muzica militară / în veci nu mă ridicară”. În faţa plictisitoarelor expoziţii de muşchi războinici, ea prefera să simtă şi să evoce dorinţa. „Dar eu spun că cel mai frumos lucru este persoana iubită.” În mod neaşteptat, acest vers afirmă că frumuseţea se află în primul rând în privirea iubitului; că nu-l dorim pe cel care ni

se pare cel mai atrăgător, ci ni se pare atrăgător pentru că ni-l dorim. Potrivit lui Sappho, cine iubeşte creează frumuseţe; nu i se supune ei, aşa cum crede lumea. Să doreşti este un act creativ, precum acela de a scrie versuri. Înzestrată cu harul muzicii, micuţa şi urâta Sappho putea orna cu pasiunile ei lumea minusculă care o înconjura, înfrumuseţând-o.

La un moment dat, biografia lui Sappho a luat o întorsătură neaşteptată. Căsătoria ei s-a încheiat, iar ea a schimbat rutina domestică cu o nouă activitate despre care nu ştim foarte multe. Analizând fragmentele deteriorate din versurile ei care au ajuns până la noi prin intermediul diferitelor informaţii despre ea, putem reconstitui ambianţa deloc convenţională în care a trăit în anii aceia. Ştim că a condus un grup de fete aparţinând unor familii ilustre. Ştim şi că s-a îndrăgostit în momente diferite de unele dintre ele – Atis, Dica, Irana, Anactoria – şi că împreună compuneau poezie, închinau ofrande Afroditei, împleteau coroane de flori, simţeau dorinţa, se mângâiau, cântau şi dansau, departe de bărbaţi. Din când în când, una dintre aceste adolescente pleca, poate să se căsătorească, iar despărţirea le făcea pe toate să sufere. Nu în ultimul rând, se spune că pe insula Lesbos existau şi alte grupuri asemănătoare, conduse de femei pe care Sappho le considera inamice. Şi se simte dureros de trădată de fetele care o părăsesc pentru a se alătura unui cerc rival.

Se crede – dar nu-i decât o ipoteză – că erau *thíasoi* feminine, un fel de cluburi religioase unde adolescentele, sub îndrumarea unei femei charismatice, învăţau poezia, muzica şi dansul, îi venerau pe zei şi îşi explorau, probabil, erotismul înainte de căsătorie. În orice caz, iubirile lui Sappho pentru protejatele ei nu erau sentimente condamnate, ci recunoscute şi chiar dorite. Grecii considerau că dragostea este principala forţă în educaţie. Nu-l respectau prea mult pe învăţătorul care preda pentru bani, alergând după clientelă şi cerându-şi partea. Pentru mentalitatea lor aristocratică,

acceptarea unei munci remunerate era o atitudine tipică zdrenţăroşilor. Le plăcea mai mult profesorul care îşi alegea noii discipoli numai atunci când descoperea în ei o scânteie specială şi le încredinţa ştiinţa lui fără constrângerea unor pretenţii salariale, îndrăgostindu-se şi seducând – nici mai mult, nici mai puţin decât ceea ce făcea Socrate. În Grecia, acest tip de homosexualitate pedagogică era considerat chiar mai demn şi mai elevat decât relaţiile heterosexuale.

Cea mai cunoscută poezie a lui Sappho descrie nunta unei tinere prietene care nu avea să se mai întoarcă în grup. Pentru Sappho, este petrecerea de adio: „Mi se pare-ntocmai la fel ca zeii / Omul care chiar dinainte-ţi şade / Şi de-aproape dulcile şoapte-ţi soarbe, / Capul plecându-l, / Şi surâsul fermecător ţi-admiră / Tare atunci în piept inima mă doare. / De cum te zăresc mi se moaie glasul/ Şi mi se stinge, / Iar în gură frântă-mi rămâne limba. / Foc cumplit sub piele mi se strecoară, / Să mai văd cu ochii nu pot şi tare-mi / Vâjâie auzul / De sudoare-s plină şi mă cuprinde-un / Tremur; şi mai galbenă sunt la chipu-mi / De cum este firul uscat de iarbă”[36].

Aceste versuri în care freamătă dorinţa i-au scandalizat pe mulţi cititori. Veac după veac, Sappho a suferit o adevărată avalanşă de neînţelegeri, caricaturizări şi comentarii rău intenţionate care i-au răscolit viaţa privată. Chiar şi Seneca menţionează un eseu intitulat „Sappho a fost o prostituată?”[37]. La cealaltă extremă, un filolog fandosit din secolul al XIX-lea a scris, ca să păstreze aparenţele şi să protejeze lumea de obscenităţile păgâne, că Sappho „conducea un pension de domnişoare”. În anul 1073, papa

---

[36] Pseudo-Longinus, *Tratatul despre sublim*, traducere de C. Balmuş, în *Arte poetice. Antichitatea*, culegere îngrijită de D.M. Pippidi, Univers, Bucureşti, 1970, pp. 322-323.

[37] Seneca, *Epistole către Lucilius*, XI-XIII, 88, 37, traducere din limba latină, studiu introductiv, note, appendix şi indice de Ioana Costa, Polirom, Iaşi, 2008, vol. II, p. 50.

Grigore al VII-lea ordonase arderea tuturor exemplarelor din poemele sale, din cauza imoralităţii lor periculoase.

Într-un fragment din poemele ei, de nici măcar un rând, care din întâmplare a ajuns până la noi, putem citi: „Eu cred că cineva îşi va aminti de noi”. Şi, chiar dacă această posibilitate părea imposibilă, aproape treizeci de secole mai târziu încă auzim glasul firav al acelei micuţe femei.

65

Vreau să-mi imaginez că la Atena a existat un curent de revoltă feminină despre care nu ne vorbeşte niciun autor grec şi care nu figurează în cărţile de istorie. Pentru a da de urmele acestei mişcări himerice uitate, am îndrăznit să mă adâncesc în texte şi să citesc printre rânduri. Chiar dacă nu vom şti niciodată cu siguranţă dacă a existat, supoziţia m-a atras întotdeauna. Ceea ce voi expune e doar o simplă ipoteză, dar mă fascinează.

Primele care s-au revoltat trebuie să fi fost hetairele, curtezanele de lux, singurele femei cu adevărat libere din Atena clasică. Comparabile în anumite privinţe cu *gheişele* japoneze, ocupau un loc ambiguu pe scara socială, având avantajele şi inconvenientele proastei lor reputaţii: trăiau în voia sorţii, dar îşi păstrau independenţa. Majoritatea erau grecoaice născute în Asia Mică şi, drept urmare, nu aveau drepturi cetăţeneşti. În ţinutul lor natal primiseră educaţia literară şi muzicală pe care Atena le-o refuza fiicelor sale. Obligate să plătească impozite la fel ca bărbaţii, puteau, la fel ca ei, să-şi administreze bunurile proprii. Aveau acces la cercurile politice şi culturale prin intermediul amanţilor. Nu erau supuse presiunii pe care o suportau soţiile ateniene, chiar dacă în schimb se ştiau excluse de două ori (o dată pentru că erau străine şi a doua oară pentru că erau curve).

Aceste femei emigrante, minoritare, dorite şi vulnerabile din punct de vedere social aveau o mai mare capacitate de a protesta decât atenienele izolate în gineceele lor. Şi, mai

bine de un deceniu, vocile lor s-au făcut auzite datorită unei iubiri transgresive care a zguduit sfera puterii.

Pentru atenienii din secolul al V-lea î.Hr., distribuirea funcţiilor urma o schemă incontestabilă. Un orator al vremii a descris-o fără ocolişuri: „Avem hetairele pentru plăcere, concubinele pentru grija zilnică a trupului nostru şi soţiile pentru a ne oferi copii legitimi şi a fi gardiene loiale ale căminului nostru”. Când cel mai puternic om din Atica a încălcat acest sistem, oraşul a început să fiarbă de indignare.

Pericle era căsătorit cu o femeie „de neam cu vază”[38], mamă a celor doi copii ai săi. Dar convieţuirea era dificilă, iar el a renunţat la căsnicie pentru a se uni cu Aspasia, o hetairă născută în Asia Mică. Aproape cinci secole mai târziu, istoricul Plutarh transcrie un şir de insulte la adresa subversivei prime doamne ateniene preluate din textele vremii, unde este categorisită drept impudică, concubină cu chip de căţea şi femeie de bordel, printre alte drăgălăşenii de felul ăsta.

În cea mai mare parte a istoriei noastre, căsătoria a fost în primul rând o instituţie economică, o fuziune de interese comune. Pentru politicienii greci, chiar şi în timpurile democraţiei, căsătoriile pecetluiau alianţe între mari familii care ţineau strâns frâiele guvernării. Iar căsătoriile se desfăceau din motive comerciale ori strategice, când apărea un clan mai proeminent cu care să te înrudeşti. Pericle, în schimb, a ales-o pe Aspasia – o venetică cu reputaţie proastă şi fără pedigri – dintr-un motiv absolut ridicol: dragostea. Plutarh spune că cetăţenii se uitau cu gura căscată văzând „şi când pornea de acasă şi când se înapoia din agora în aceeaşi zi, o saluta sărutând-o”[39]. Şi, aşa cum povesteşte Plutarh, înţelegem că această exhibare a iubirii conjugale era în Atena acelor vremuri o chestiune de o imoralitate

---

[38] Plutarh, *Vieţi paralele. Pericles*, XXIV, studiu introductiv, traducere şi note de N.I. Barbu, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1960, vol. I, p. 400.

[39] *Ibidem*.

scandaloasă. Ni-i putem imagina pe cetăţenii atenieni bodogănind şi râzând de perversiunile conducătorului lor. Dacă era deja suficient de prost încât să se îndrăgostească de soţia lui, afişarea în public friza obscenitatea. Mulţi credeau că au să vină vremuri rele şi îşi aminteau cu nostalgie de un trecut mai sănătos. Acel secol al V-lea î.Hr., secol de aur pentru noi, atenienilor li se părea o epocă întunecată de conspiraţie, metisaj şi desfrânare.

Dar ceea ce nu spuneau clevetitorii era că inteligenţa Aspasiei l-a ajutat pe Pericle în cariera lui politică. Ştim puţine despre ea deoarece figura ei a ajuns să fie învăluită în incertitudini şi calomnii, însă textele dau de înţeles că era o adevărate oratoare din umbră. Socrate obişnuia să o viziteze împreună cu discipolii săi şi se bucura de conversaţia ei strălucitoare; a ajuns chiar să o numească „maestră”. Potrivit lui Platon, ea îi scria discursurile soţului; printre altele, faimosul discurs funebru în care Pericle a apărat cu pasiune democraţia. Chiar şi azi, cei care elaborează discursurile prezidenţiale ale lui Obama, şi mai înainte ale lui Kennedy, s-au inspirat din cuvintele scrise probabil de Aspasia. Cu toate acestea, ea nu apare în istoria literaturii. Scrierile ei s-au pierdut sau au fost atribuite altora.

Timp de cincisprezece sau douăzeci de ani, până la moartea lui Pericle în anul 429 î.Hr., Aspasia a avut o influenţă enormă în cercurile puterii. Este un mister cum s-a folosit de acest rol dominant neaşteptat. Dar în acea perioadă se întâmplă ceva fără precedent: textele tragice, comice şi ale filosofilor încep să pună în discuţie – sau să ridiculizeze – ideea extravagantă a emancipării feminine, o chestiune pe care înainte de această epocă niciun grec nu o mai menţionase.

În acele decenii fulgurante, de pe scenă putea fi auzită Antigona, fata care îndrăzneşte să sfideze singură legea nedreaptă a unui tiran în numele principiilor umanitare; şi Lysistrata, care, în plin război, are ideea fantastică de a se alia cu alte femei din tabăra inamică pentru a organiza

împreună o grevă sexuală până la semnarea păcii; şi Praxagora, care, în fruntea unui grup de atenience, îi înlocuieşte pe bărbaţii din adunare şi, cu voturile feminine, instaurează un regim comunist şi egalitar; şi rebela străină Medeea.

Nimeni nu merge mai departe decât *Medeea* lui Euripide. Îmi şi imaginez publicul format din bărbaţi care a umplut teatrul în dimineaţa primei reprezentaţii, în anul 431 î.Hr. Cu ochii aţintiţi la scenă, prinşi în magnetismul fricii, se uitau cum această femeie jignită şi răzbunătoare dezlănţuie oroarea absolută. Au văzut ceva de neimaginat: o mamă ucigându-şi copiii cu propria-i mână pentru a-şi răni soţul care o abandonează şi o condamnă la exil. Au auzit cuvinte absolut noi. Medeea a vorbit cu voce tare, pentru prima dată, despre furia şi anxietatea care se cuibăreau în casele atenienilor: „Femeile sunt neamul cel mai obidit! / Ne trebuie-ntâi bani să cumpărăm un soţ / Şi peste trupul nostru să luăm stăpâni: / Neţărmurit prisos de rele şi dureri! / Şi iată ce-i mai greu: va fi mişel sau bun? / Căci nu e legiuit pe soţ să-l alungăm / Şi nu-i cinstit ca noi să-l părăsim pe el. [...] / Bărbatul apăsat de traiul din cămin / Îşi caută lehamitei din suflet leac / Afar', la prieteni sau la cei de vârsta lui. / Dar noi, noi ne-ndreptăm mereu spre-un singur ins. / Se zice c-am trăi ferite de nevoi / Acasă; pe când ei cu lăncile se bat”[40]. Neputând accepta izolarea şi nici statutul de mamă, Medeea ajunge să spună că ar prefera să lupte în trei războaie decât să mai nască o dată.

Contaminate de Medeea, femeile din cor renunţă şi ele la atitudinea modestă şi temătoare. La un moment dat, una dintre ele are curajul să spună că femeilor nu ar trebui să li se refuze filosofia, politica, raţionamentele subtile şi dezbaterile: „O muză, pe noi, femeile, -n sfat / Ne cheamă,

[40] Euripide, *Medeea*, traducere de Alexandru Pop, în *Tragicii greci. Antologie*, studiu introductiv şi comentarii de D.M. Pippidi, ESPLA, Bucureşti, 1958, p. 513.

spunându-ne vorbe cuminţi”[41]. În tragedia greacă, corul reprezenta vocea comunităţii. De aceea, acolo nu vorbea străina răzvrătită, ci ateniencele cu viaţa lor ordonată şi domestică. În plus, toate cutezanţele Medeei şi ale corului feminin au fost rostite pe scenă de bărbaţi travestiţi cu peruci lungi şi cocoţaţi pe pantofi enormi cu platformă. Paradoxuri ale istoriei: Grecia a inventat *drag queens*, dar niciunei femei nu i se permitea să fie actriţă.

Vreau să-mi imaginez că aceste noi idei pluteau în aer, că vreun anume tip de mişcare socială agita dezbaterile din pieţele Atenei. Teatrul a fost dintotdeauna spaţiul discuţiilor colective. În special în Grecia, comediile şi tragediile scoteau la lumină cele mai arzătoare conflicte. Îşi căutau inspiraţia în agora, pe străzi şi în adunări, ca să aducă pe scenă neliniştile politice ale momentului. E verosimil să ne imaginăn că Antigona, Lysistrata, Praxagora şi Medeea erau prezenţe reale, într-un fel, în viaţa atenienilor din anii aceia.

Mi-ar plăcea să cred că acest curent al schimbării, susţinut cu siguranţă de charisma Aspasiei, a impregnat chiar şi gândirea lui Platon, care nici pe departe nu era vreun apostol al egalităţii. De fapt, filosoful a susţinut într-una dintre cărţile lui că, drept pedeapsă, bărbaţii nedrepţi se reîncarnau în femei, şi că pentru asta exista sexul femeiesc. Pare incredibil că acelaşi individ în ale cărui texte citim că faptul de a te fi născut femeie e o condamnare şi o ispăşire a scris şi aceste rânduri uluitoare în *Republica* lui: „Nu există, prietene, nicio îndeletnicire privitoare la ocârmuirea statului proprie femeii, ca femeie, nici vreuna proprie bărbatului, ca bărbat. Ci, fiind naturile sădite în acelaşi fel în ambele sexe, femeia participă, potrivit cu firea ei, la toate îndeletnicirile, şi la fel şi bărbatul”[42].

---

[41] *Ibidem*, p. 548.

[42] Platon, *Republica*, 455d, în *Opere V*, traducere, interpretare, lămuriri preliminare, note şi anexă de Andrei Cornea, ediţie îngrijită de Constantin Noica şi Petru Creţia, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică,

Aspasia este unul dintre cele mai mari mistere şi absenţe din documentele antice. Ceea ce a făcut, a gândit şi a spus ajunge până la noi filtrat prin alţii. Ni se spune că s-a dedicat scrierii şi predării; vreau să cred că, în plus, cu elocinţa ei puternică, a însufleţit şi prima mişcare de emancipare despre care avem informaţii. Îmi place să-mi imaginez că datorită ei femeile din Atena şi din alte oraşe au îndrăznit să depăşească pragul marilor şcoli filosofice. În Academia platoniciană au existat cel puţin două discipole: Lastheneia din Mantineea şi Axiothea din Phlius. Ultima, din câte se spune, umbla în haine bărbăteşti. O hetairă pe nume Leontion a fost filosoafă în Grădină şi amanta lui Epicur. A scris o carte despre zei – azi pierdută fără urmă –, în care încerca să dărâme tezele celor mai respectaţi filosofi. Secole mai târziu, Cicero a lansat la adresa ei o diatribă dispreţuitoare: „Până şi o curviştină ca Leontion a avut îndrăzneala să scrie împotriva lui Teofrast?”.

Dar cea mai cunoscută şi mai transgresivă dintre toate a fost Hipparchia din Maroneia, de la şcoala cinicilor. Din câte ştim, este singura filosoafă căreia anticii i-au dedicat o mică biografie. Nu a lăsat nimic scris, dar a fost celebră pentru că a dinamitat toate convenţiile prin purtarea ei în spaţiul public. A renunţat la averea familiei şi a trăit pe stradă împreună cu iubitul ei Crates, îmbrăcaţi în zdrenţe. Cum amândoi credeau că nevoile naturale erau bune şi nu aveau motive să se ruşineze de ceva, făceau sex în văzul tuturor, fără să le fie teamă de curioşi. Într-o bună zi, un om arătă spre Hipparchia – „Iar când el îi spuse: «Lângă războiul de tors suveica lăsat-a aceasta», ea îi răspunse: «Eu sunt aceea, Theodor, dar îţi închipui oare că m-am gândit rău când am întrebuinţat pentru studiu timpul, pe care l-aş fi pierdut la războiul de ţesut?»„[43].

Bucureşti, 1986, p. 242.

[43] Diogenes Laertios, *Despre vieţile şi doctrinele filosofilor*, traducere de C.I. Balmuş, studiu introductiv şi comentarii de Aram M. Frenkian,

La urma urmei, poate că Hipparchia credea, cu un jucăuş simţ al umorului, că mintea omenească este o mare pânză în care se ţes cuvintele. Chiar şi astăzi, în terminologia literară se mai foloseşte imaginea aceasta a naraţiunii percepute ca o tapiserie. Încă vorbim – cu metafore textile – despre încâlceli, urzeli, însăilări de poveşti sau de istorii. Ce înseamnă pentru noi un text, dacă nu o seamă de fire verbale înnodate?

Aşa se descria pe sine însăşi poeta portugheză Sophia de Mello Breyner: „Aparţin stirpei acelora care trec prin labirint fără să piardă nicio clipă firul de in al cuvintelor”.

66

Miturile se ţes şi se desfac, cum spune legenda că făcea Penelopa. Timp de douăzeci de ani, cât a petrecut aşteptând întoarcerea lui Ulise, palatul din Ithaca s-a umplut de pretendenţi care voiau să-l declare mort pe regele absent şi să-i ia locul în patul ei. Ea le-a promis că-şi va alege un alt soţ când va termina un giulgiu pentru bătrânul ei socru Laerte. Timp de trei ani, ţesea giulgiul ziua şi, foarte isteaţă, îl destrăma noaptea. Aşezată la războiul de ţesut, mişca suveica şi împletea o înşelătorie salvatoare pe care o începea din nou în fiecare dimineaţă.

Scriitorii antici au înţeles foarte repede că drumurile cele mai fascinante sunt cele create de fisurile, punctele moarte şi manipulările unei poveşti. Penelopa l-a aşteptat loială sau l-a înşelat pe Ulise? Elena a fost sau n-a fost la Troia? Ariadna a fost abandonată de Tezeu sau a fost răpită? Orfeu o iubea pe Euridice mai mult decât viaţa lui sau a fost primul pederast? Toate aceste variante au coexistat în labirintul încâlcit al mitologiei greceşti. Ca şi în *Rashōmon*, trebuie să alegem între povestiri incompatibile între ele. Acea literatură europeană primitivă ne-a transmis gustul pentru diversitatea

---

Polirom, Iaşi, 1997, p. 216.

punctelor de vedere, pentru variaţiuni şi pentru lecturi diferite, naraţiuni ţesute şi desfăcute iar şi iar.

Secol după secol, continuăm să depănăm şi să înfăşurăm ghemul legendelor pe care grecii ni le-au povestit sub forma unui caleidoscop ambiguu. În *Ulise* de Joyce, cântăreaţa Molly Bloom, o Penelopă ciudată şi cu gura mare, îşi expune versiunea despre mit într-o frază lungă, fără punctuaţie, care ocupă nu rânduri, ci pagini întregi – mai bine de nouăzeci –, presărată cu obscenităţi. Cartea se încheie cu monologul ei intim repezit, în timp ce stă în pat lângă soţul ei. Îşi aminteşte de copilăria ei în Gibraltar, de iubirile ei, de faptul de a fi mamă, de dorinţă, de trupuri, de voci, de ceea ce nu se poate spune. Ultimul cuvânt din roman îi aparţine ei. Şi este cuvântul „Da”. Penelopa îşi poate manifesta, în sfârşit, erotismul, pe deplin, afirmativ: „...întâi mi-am petrecut braţele pe după umerii lui da şi l-am tras în jos spre mine să-mi simtă sânii numai parfum da şi-i bătea inima nebuneşte şi da i-am spus da vreau. Da”[44].

Şi canadiana Margaret Atwood a călătorit în peisajul homeric al *Odiseei*, unde monştrii feminini permit o a doua lectură umoristică. Margaret dă glas unei sirene, o femeie-pasăre batjocoritoare care, potrivit mitului, sălăşluieşte pe o insulă stâncoasă fără nume, înconjurată de schelete şi cadavre. În poem, marea seducătoare dezvăluie secretul ei mortal şi dulce, cuvintele cu care îi ademeneşte pe marinarii care îndrăznesc să se apropie de recifele ei, până la naufragiu şi moarte. În ce constă vraja ei atât de puternică?

„Acesta e cântecul pe care toată lumea ar dori să-l înveţe: un cânt irezistibil, care îi face pe bărbaţi să sară de-a valma peste bord, chiar şi atunci când văd ţeste înşirate pe plajă, cântecul pe care nimeni nu-l ştie pentru că toţi cei care l-au auzit sunt morţi... Ţie am să-ţi spun secretul, ţie şi numai ţie. Vino mai aproape. Acest cântec este un strigăt de ajutor:

---

[44] James Joyce, *Ulise*, traducere şi note de Mircea Ivănescu, Univers, Bucureşti, 1984, vol. 2, p. 443.

Ajutor! Numai tu, numai tu poţi să mă ajuţi, pentru că eşti unic. Ah, e un cântec plictisitor, dar funcţionează mereu.” Ironică, sirena recunoaşte că nu e nevoie să fii o creatură mitologică şi fatală ca să-ţi seduci eroii; e suficient să-i atragi cu şoapte, să le ceri ajutorul, să le gâdili vanitatea.

Poeta Louise Glück îi permite vrăjitoarei Circe, mătuşa Medeei, să ofere explicaţii. Homer a acuzat-o că şi-a folosit unguentele magice ca să-i transforme în porci pe tovarăşii lui Ulise. Ea spune o poveste infinit mai sarcastică: „N-am transformat pe nimeni niciodată în porc. / Unii oameni sunt porci; îi fac doar / Să arate ca porcii. // M-am săturat de lumea voastră / Care lasă ca exteriorul să mascheze interiorul” [„Puterea lui Circe”]. Iar când amantul ei, Ulise, decide să o părăsească, vrăjitoarea, singură pe plajă, stă de vorbă cu marea tuturor poveştilor: „Marele om întoarce spatele insulei./ De-acum, nu va muri în paradis / [...] De-acum, timp e s-audă din nou/ acel puls narativ al mării/ în revărsat de zori, când atracţia ei e mai puternică. / Ceea ce ne-a adus aici / ne va purta departe; corabia noastră/ se leagănă în apa de cerneală a portului. / Acum vraja s-a rupt. / Înapoiază-i viaţa, / mare, ce nu-l poate purta decât spre depărtări” [„Decizia lui Odiseu”].

Legendele provin dintr-o lume arhaică, dar la războiul nostru le ţesem iar cu fire noi. Oricât de mult s-ar încăpăţâna Telemah să guverneze cuvintele şi să impună tăcerea, mai devreme sau mai târziu se nasc versiuni ale mitului din perspectiva Penelopei şi a celorlalte femei, ţesătoarele de poveşti.

Celălalt îmi spune povestea mea

67

Pe scenele din Atena s-au auzit cuvinte uimitoare. De acolo vorbeau femei disperate, paricide, bolnave, nebune,

sclave, sinucigaşe şi străine. Publicul nu-şi putea lua ochii de la acele personaje neobişnuite. Şi tocmai, „teatru” în greacă însemna „loc pentru privit”. Grecii ascultaseră poveşti timp de generaţii, dar să descoperi o poveste urmărind-o ca un spion prin crăpătura unei uşi era o experienţă foarte diferită, de o intensitate stranie. Aşa a început să triumfe limbajul audiovizual care ne hipnotizează şi astăzi. Tragediile, grupate în trilogii, creau acelaşi tip de dependenţă precum fac azi serialele şi lecturile de saga. Erau opere de groază, cum ştia Aristotel, iar cele mai bune sunt şi călătorii la capătul nopţii, unde pândesc fricile ancestrale, tabuurile, sângele vărsat, crima familială, anxietatea conflictului fără ieşire, tăcerea zeilor.

S-au păstrat puţine, extrem de puţine dintre acele opere înspăimântătoare (şapte tragedii de Eschil, şapte de Sofocle şi optsprezece de Euripide). Se ştie că, împreună, cei trei au scris sute de drame, dintre care majoritatea au dispărut. Şi mai ştim că există cel puţin trei sute de titluri pierdute ale altor autori. Peisajul tragediei greceşti este azi ca un pământ pustiit. Au ajuns până la noi doar câteva opere, dar dintre cele preferate de atenienii din vremea aceea. Se ştia cu certitudine care erau cei mai buni autori. Prin anul 330 î.Hr., au amplasat statui din bronz ale celor trei dramaturgi în faţa marelui teatru al lui Dionysos, la poalele Acropolei. Şi, aşa cum am spus, au hotărât să păstreze copii oficiale doar ale textelor scrise de ei. Distrugerea a fost teribilă, dar nu întâmplătoare.

Tragediile care au supravieţuit oferă un amestec straniu de violenţă şi dezbatere verbală sofisticată. Convieţuiesc în ele cuvintele frumoase şi armele însângerate. În chip misterios, tragediile reuşesc să fie delicate într-un fel sălbatic. În general, povestesc mituri primitive dintr-un trecut legendar – Războiul din Troia, destinul lui Oedip – ale căror ecouri încă răsună în actualitatea secolului al V-lea î.Hr. Dar există o excepţie ciudată, o tragedie bazată pe fapte reale. În plus, este şi cea mai veche piesă de teatru din lume păstrată

până azi. Este vorba despre *Perşii*, în care Eschil i-a fost deschizător de drumuri lui Shakespeare şi prin care, probabil fără să ştie, a inventat romanul istoric.

În timpul vieţii lui Eschil, Imperiul Persan s-a lansat în diverse expediţii de cucerire împotriva furnicarului de oraşe minuscule aflate mereu în conflict care pe atunci se numea Grecia. Apărarea Atenei depindea de o armată cetăţenească, aşa că Eschil a luptat pe mai multe câmpuri de luptă; printre ele, la Maraton, unde şi-a pierdut fratele, şi poate că şi în bătălia navală de la Salamina. Războiul era foarte diferit în acele vremuri. Încerc să-mi imaginez lupta corp la corp, de la mică distanţă, într-o epocă în care nu se inventaseră încă gloanţele şi explozibilul. Combatanţii se priveau în ochi în timp ce încercau să se omoare unul pe altul. Îşi implântau cu forţă lăncile şi spadele în carnea inamicului, mutilau trupuri, călcau în picioare cadavre, auzeau strigăte de moarte, se umpleau de pământ şi de viscere. Se povesteşte că, în epitaful lui, Eschil a menţionat bătăliile în care luptase fără să spună nimic despre imensa lui operă literară. Era mai mândru că a participat la rezistenţa micii Grecii împotriva invadatorului persan decât de versurile lui.

Cred că ideea noastră despre ciocnirea civilizaţiilor nu ar fi sunat straniu în urechile lui. Lupta dintre Orient şi Occident e poveste veche. Atenienii simţeau ameninţarea constantă a unui stat dictatorial tiranic. Dacă acel inamic reuşea să supună Grecia, ar fi făcut să dispară pentru totdeauna democraţia şi stilul ei de viaţă. Aşa-numitele războaie medice au fost marele conflict al epocii, iar Eschil a hotărât să le aducă pe scenă atunci când victoriile greceşti erau încă vii în memoria lui.

S-ar fi putut limita să scrie un pamflet patriotic, însă poetul veteran a luat o serie de hotărâri neaşteptate. Cea mai surprinzătoare dintre toate a fost să adopte punctul de vedere al celor învinşi, precum Clint Eastwood în *Scrisori din Iwo Jima*. Acţiunea se petrece la Susa, capitala perşilor, iar în operă nu apare niciun personaj grec. În plus, Eschil pare să

se fi documentat în privinţa societăţii persane – cunoaşte genealogii regeşti, cuvinte iraniene şi trăsături ale fastului şi protocolului de la curte. Dar cel mai frapant este că nu detectăm nicio urmă de ură, ci o înţelegere neaşteptată. Piesa începe pe esplanada palatului. Perşii sunt îngrijoraţi deoarece nu primesc veşti despre expediţia militară, moment în care îşi face apariţia un mesager care povesteşte teribila înfrângere şi vorbeşte despre eroii asiatici căzuţi în luptă. La final ajunge şi regele Xerxes, care şi-a pierdut aroganţa pe drum şi se întoarce în zdrenţe, lăsând în urmă un măcel inutil.

Este o viziune neobişnuită asupra inamicului care a fost pe punctul de a distruge Grecia. Perşii nu sunt descrişi ca parte a unei axe a răului, nici drept criminali înnăscuţi. Eschil ne face să vedem neputinţa bătrânilor consilieri care se opuneau războiului şi nu li s-a dat ascultare, teama celor care stau şi aşteaptă acasă întoarcerea armatelor, diviziunile interne dintre ulii şi porumbeii regimului, durerea văduvelor şi a mamelor. Se intuieşte nefericirea soldaţilor târâţi la măcel de megalomania regelui lor.

Mesagerul din *Perşii* povesteşte îndurerat bătălia de la Salamina, care a ajuns să fie un simbol contemporan. *Soldaţii de la Salamina*, la care se referă romanul lui Javier Cercas, sunt acei greci care au oprit invazia Imperiului Persan şi, de asemenea, soldaţii care s-au opus nazismului. Cercas ştie că pot exista soldaţi de la Salamina în orice epocă: cei care fac faţă unei bătălii decisive – şi în aparenţă pierdute – ca să-şi apere ţara, democraţia şi aspiraţiile. Salamina nu mai este doar o mică insulă din Marea Egee, la doi kilometri de portul Pireu; dincolo de hărţi, ea există în orice loc unde cineva, în inferioritate numerică, se revoltă împotriva unei agresiuni devastatoare.

Reprezentaţiile teatrale sunt mai vechi decât Eschil. El însuşi a scris şi alte piese înainte de *Perşii*. Dar toate s-au pierdut, astfel încât această operă este pentru noi începutul. Mereu m-a fascinat faptul că Eschil, care, după ce s-a luptat

cu perşii faţă în faţă, corp la corp şi privindu-i în ochi, după ce şi-a văzut fratele murind în luptă, aproape de el, avea să pună în scenă durerea inamicilor învinşi. Fără bătaie de joc, fără ură, fără să generalizeze vina. Şi astfel, între durere, cicatrici şi dorinţa de a-l înţelege pe celălalt, începe istoria cunoscută a teatrului.

68

Eschil şi contemporanii săi considerau că războiul lor împotriva perşilor făcea parte dintr-o mare confruntare între Orient şi Occident, cu majuscule. Influenţaţi de tragica experienţă a războiului, îi considerau pe inamicii lor nişte oameni sângeroşi şi avizi de cuceriri. Ei credeau că victoria asupra lor era triumful civilizaţiei asupra barbariei.

În peninsula Anatoliei, la intersecţia mai multor culturi, s-a născut un grec cu sânge amestecat şi minte agitată, obsedat de vechiul conflict. De ce aceste două lumi – Europa şi Asia – se încăierau într-o luptă pe viaţă şi pe moarte? De ce se înfruntau din timpuri imemoriale? Ce căutau, cum se justificau, care erau motivele lor? Aşa a fost mereu? Aşa va fi mereu?

Iar acel grec care-şi punea asemenea întrebări a încercat toată viaţa să găsească răspunsuri. A scris o lungă lucrare de călătorii şi mărturii pe care a intitulat-o *Historíai*, care în limba lui însemna „cercetări” sau „investigaţii”. Noi încă folosim, fără să-l traducem, cuvântul pe care el l-a redefinit când şi-a intitulat cartea şi lucrarea: „istorie”. Cu opera lui s-a născut o nouă disciplină şi, poate, un mod diferit de a privi lumea. Pentru că autorul *Istoriilor* era un individ cu o curiozitate neobosită, un aventurier, un urmăritor al lucrurilor uluitoare, un nomad, unul dintre primii scriitori capabili să gândească la scară planetară, aş spune chiar un prevestitor precoce al globalizării. Vorbesc, bineînţeles, despre Herodot.

Într-o epocă în care marea majoritate a grecilor abia dacă îşi scoteau nasul dincolo de hotarele satului lor natal,

Herodot a fost un călător neobosit. S-a îmbarcat pe vase comerciale, s-a plimbat în încetineala caravanelor, a vorbit cu mulţi oameni şi a vizitat un număr mare de oraşe din Imperiul Persan, ca să poată relata războiul în cunoştinţă de cauză, de la faţa locului şi din mai multe perspective. Când şi-a cunoscut inamicul în viaţa lui de zi de zi, pe timpuri de pace, a oferit o viziune diferită şi mai exactă decât oricare alt scriitor. Potrivit lui Jacques Lacarrière, Herodot s-a străduit să anihileze prejudecăţile compatrioţilor lui greci, învăţându-i că linia despărţitoare dintre barbarie şi civilizaţie nu este niciodată graniţa geografică dintre diferite ţări, ci o frontieră morală în interiorul fiecărui popor; mai mult, în interiorul fiecărui individ.

Este interesant să constatăm, după atâtea secole de când Herodot şi-a scris opera, că prima carte de istorie începe cu o frază enervant de actuală: vorbeşte despre războaie între orientali şi occidentali, de sechestrări, de acuzaţii reciproce, de diferite versiuni ale aceloraşi evenimente, de fapte alternative.

În primele paragrafe ale operei sale, istoricul se întreabă care a fost motivul iniţial al luptelor dintre europeni şi asiatici. Găseşte ecouri ale acestui conflict originar în miturile antice. Totul a început cu răpirea unei grecoaice, pe nume Io. Un grup de negustori sau, mai bine spus, de traficanţi – diferenţele dintre unii şi alţii au fost mereu volatile în Antichitate – a debarcat în oraşul grec Argos ca să-şi expună marfa. Câteva femei s-au apropiat de mal, atrase de produsele exotice. Se uitau curioase îngrămădindu-se la pupa vasului străin când, dintr-odată, negustorii, de origine feniciană, s-au aruncat asupra lor. Cele mai multe s-au apărat cu unghiile şi cu dinţii şi au reuşit să scape, însă Io nu a avut noroc. Au capturat-o şi au dus-o cu forţa până în Egipt, devenită ea însăşi o marfă. Această răpire, spune Herodot, a fost începutul tuturor violenţelor. La scurtă vreme după aceea, un detaşament de greci, având misiunea de a pedepsi fapta, a debarcat în Fenicia – Libanul de azi – şi a răpit-o pe

Europa, fiica regelui din Tyr. Egalitatea a durat foarte puţin, pentru că grecii au răpit-o şi pe asiatica Medeea, pe teritoriul actualei Georgii. În generaţia următoare, Paris a hotărât să-şi facă rost de o femeie prin procedeul răpirii, luând-o pe frumoasa Elena la Troia. Această agresiune i-a făcut pe greci să-şi piardă răbdarea: a izbucnit războiul şi duşmănia incurabilă dintre Asia şi Europa.

Istoriile conţin la început un amestec fascinant de mentalitate antică şi surprinzătoare modernitate. E clar că Herodot crede că legendele, oracolele, poveştile fantastice şi intervenţiile divine trebuie să figureze alături de faptele documentate. Trăia într-o lume în care coşmarul pe care îl avea un rege, din cauza vreunei indigestii, putea fi interpretat ca un mesaj de la zei şi putea schimba soarta unui imperiu ori strategia unui război. Graniţele dintre raţional şi iraţional erau difuze. Cu toate acestea, Herodot nu a fost un individ credul, nici reverenţios. Mă fascinează neruşinarea cu care transformă unele dintre cele mai mari episoade mitice din cultura lui – răpirea Europei, călătoria Argonauţilor, începutul Războiului din Troia – într-o serie de fărădelegi mai degrabă lipsite de importanţă. Admir luciditatea cu care elimină strălucirea de tinichea legendară pentru a denunţa uşurinţa cu care femeile devin victime în vremuri de război şi răzbunare, când se dezlănţuie violenţa.

Herodot face apoi o afirmaţie neaşteptată legată de izvoarele lui. Spune că a auzit la oamenii culţi din Persia explicaţiile pe care tocmai le-a oferit despre geneza conflictului. Fenicienii, în schimb, spun altă poveste – dar, „cât despre mine, nu cutez să mă rostesc dacă întâmplările s-au petrecut aşa sau altminteri”[45]. După ani de călătorii şi conversaţii, Herodot a văzut că martorii pe care îi interoga îi ofereau relatări contradictorii ale aceloraşi evenimente, uitau de multe ori ce se întâmplase, amintindu-şi în schimb lucruri

[45] Herodot, *Istorii I*, I, V, traducere şi note de Adelina Piatkowski, studiu introductiv de Adelina Piatkowski, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1961, p. 17.

care se întâmplaseră numai în universul paralel al propriilor dorinţe. Aşa a descoperit că adevărul este alunecos, că e aproape imposibil să desţeleneşti trecutul şi să afli exact cum s-au întâmplat anumite lucruri, pentru simplul motiv că dispunem de versiuni diferite, interesate, contradictorii şi incomplete ale faptelor. *Istorii* abundă în expresii precum „din câte ştiu”, „după cum cred”, „după cum l-am auzit spunând pe...”, „nu ştiu dacă e adevărat, scriu numai ce se spune”. Cu milenii înainte de multiperspectivismul contemporan, primul istoric grec a înţeles că memoria e fragilă, evanescentă, şi că atunci când cineva evocă trecutul deformează realitatea pentru a se justifica sau a găsi o alinare. De aceea, la fel ca în *Cetăţeanul Kane* sau în *Rashōmon*, nu ajungem niciodată să ştim adevărul cel mai profund, ci doar fărâme din el, variante, versiuni ale lui, umbra sa prelungă, infinitele sale interpretări.

Şi cel mai incredibil dintre toate aceste lucruri: autorul nostru nu transmite versiunea grecilor, ci numai pe aceea a perşilor şi a fenicienilor. Astfel, istoria occidentală se naşte explicând punctul de vedere al celuilalt, al inamicului, al marelui necunoscut. Mi se pare o abordare profund revoluţionară, chiar şi după douăzeci şi cinci de secole. Avem nevoie să cunoaştem culturile îndepărtate şi diferite, pentru că în ele ne-o vedem reflectată pe a noastră. Pentru că ne înţelegem identitatea numai dacă o vedem în contrast cu alte identităţi. Celălalt îmi spune povestea mea, el îmi spune cine sunt eu.

69

Multe secole mai târziu, o rudă intelectuală a lui Herodot, filosoful Emmanuel Levinas – lituanian, francez prin adopţie şi evreu –, care a supravieţuit unui lagăr de concentrare german după ce şi-a pierdut toată familia la Auschwitz, avea

să scrie: „Întâmpinarea Altuia este faptul ultim şi în care survin lucrurile”[46].

70

Aş vrea să fac o paranteză şi să prezint versiunea grecească a răpirii Europei. Pentru Herodot e un alt episod oarecare din forfoteala sufocantă a răpirilor legendare, dar eu mă simt atrasă de istoria misterioasei femei care a dat numele continentului pe care locuiesc.

După cum ştiau toţi grecii, Zeus era un afemeiat, mereu pe urma tinerelor muritoare. Când îl atrăgea vreuna, se folosea de cele mai nebuneşti deghizări pentru a beneficia de dreptul primei nopţi. Sunt celebre violurile lui sub înfăţişare de lebădă, de ploaie de aur sau de taur. Această ultimă metamorfoză a fost capcana aleasă pentru a o răpi pe Europa, fiica regelui din Tyr.

Nu e chiar iubire şi armonie – scrie ironic poetul Ovidiu – în casa tatălui zeilor. După o ceartă domestică avută cu soţia lui, Hera, Zeus părăseşte palatul trântind uşa. Odată plecat de pe muntele Olimp, se hotărăşte să aibă o aventură cu o muritoare pentru a-şi şterge gustul amar pe care i-l lăsase discuţia şi căsnicia lui nefericită. Coboară pe plaja din Tyr, unde deja pusese ochii pe atrăgătoarea fiică a regelui, care se plimbă cu alaiul ei de servitoare. Ca să se apropie de prada sa, zeul ia înfăţişarea unui taur alb ca neaua, cu grumaz musculos şi – spune Ovidiu – o maiestuoasă „salbă care îi atârnă pe armura pieptului”. Europa observă animalul de culoarea laptelui şi îl priveşte cum paşte liniştit pe malul mării, fără să bănuiască că în faţa ochilor ei se află o creatură vicleană şi diabolică, precum balena albă pe care Herman Melville avea să şi-o imagineze peste secole.

---

[46] Emmanuel Levinas, *Totalitate şi infinit. Eseu despre exterioritate*, traducere, glosar şi bibliografie de Marius Lazurca, postfaţă de Virgil Ciomoş, Polirom, Iaşi, 1999, p. 59.

Şi începe seducţia: taurul îi sărută mâinile Europei cu botul lui alb, sare, se zbenguie pe nisip, îi oferă burta să i-o mângâie. Fata râde, nu-i mai este frică, îi urmează jocul. Pentru plăcerea de a nu le da ascultare slujnicelor ei în vârstă, care îi fac semne şi o avertizează să fie prudentă, are curajul să urce pe spinarea taurului. De îndată ce simte pe trupul său coapsele fetei, taurul aleargă spre mare şi galopează, fără să clipească, peste ape. Europa se întoarce, privind îngrozită spre ţărm. Tunica ei uşoară unduie în bătaia brizei. Nu-şi va mai revedea nicicând casa şi oraşul.

Galopul lui Zeus peste ape o duce pe insula Creta, unde copiii lor vor întemeia uluitoarea civilizaţie a palatelor, labirintului, ameninţătorului Minotaur şi a picturilor luminoase pe care turiştii de azi, revărsaţi de navele de croazieră, merg să le fotografieze printre ruinele din Knossos.

Un frate al Europei, pe nume Cadmos, primeşte ordin să o găsească oriunde s-ar afla. Tatăl lui, regele, îl ameninţă cu exilul dacă nu o aduce înapoi. Cadmos este un simplu muritor şi nu reuşeşte să descopere ascunzătoarea aleasă de Zeus pentru fărădelegile lui clandestine. Traversează Grecia de la un capăt la altul, strigând-o pe Europa până ce numele ei a rămas sculptat în pietre, întipărit în livezile de măslini şi lanurile de grâu de pe continentul necunoscut. Obosit să caute la nesfârşit, Cadmos întemeiază oraşul Teba, leagăn al nefericitei stirpe a lui Oedip. Legenda spune că el i-a învăţat pe greci să scrie.

De când lingvistul Ernest Klein a propus această etimologie, mulţi filologi susţin că termenul „Europa” este într-adevăr de origine orientală şi-l raportează la akkadianul *Erebu*, strămoş al cuvântului arab actual *ghurubu*. Ambele înseamnă „ţara unde moare soarele”; pământul asfinţitului; Occidentul, din punctul de vedere al locuitorilor din estul Mediteranei. În perioada evocată de miturile greceşti, ţinuturile privilegiate ale marilor civilizaţii se întindeau prin zona răsăriteană, între fluviile Tigru şi Nil. Comparativ cu ele,

continentul nostru era un teritoriu sălbatic, Vestul Îndepărtat întunecat şi barbar.

Dacă această ipoteză e adevărată, atunci continentul nostru are un nume arab – paradoxuri ale limbii. Încerc să-mi imaginez trăsăturile acelei femei pe nume Europa – o feniciană; azi am spune siro-libaneză, cu siguranţă cu pielea întunecată şi contururi pronunţate, cu părul cârlionţat, genul de străină care în zilele noastre ar stârni neîncredere în rândurile acelor europeni care se încruntă la vederea valurilor de refugiaţi.

În realitate, legenda răpirii Europei e un simbol. Dincolo de povestea prinţesei furate din casa ei, se află o amintire istorică îndepărtată: călătoria iniţiatică şi frumuseţea orientală dinspre Semiluna Fertilă (Cornul Abundenţei) spre Occident şi, în special, sosirea alfabetului fenician în ţinuturile greceşti. De aceea, Europa s-a născut în momentul în care a primit literele, cărţile, memoria. Însăşi existenţa ei se datorează înţelepciunii deturnate a Orientului. Să nu uităm că a fost o vreme când, în mod oficial, barbarii eram noi.

71

La jumătatea anilor 1950, într-o Europă divizată de Cortina de Fier, să călătoreşti dincolo de teritoriile aliaţilor era o misiune mai dificilă chiar şi decât în timpurile lui Herodot. În 1955, un tânăr ziarist polonez pe nume Ryszard Kapuściński îşi dorea, mai mult decât orice, „să treacă graniţa”. Nu-i păsa care, nici unde, nu avea ambiţia să ajungă în locurile învăluite de aura capitalistă inaccesibilă, precum Londra sau Paris. Nu, el visa numai la actul aproape mistic şi transcendental de a trece graniţa. Să iasă din izolare. Să vadă ce e dincolo.

A avut noroc. Ziarul la care lucra – şi care avea exaltatul nume de *Stindardul tinerimii* – l-a trimis corespondent de presă în India. Înainte să plece, redactora-şefă i-a dăruit un volum gros cu coperţi cartonate: *Istoriile* lui Herodot. Cu

sutele ei de pagini, nu era o carte chiar atât de uşor de cărat în bagaj, dar Ryszard a luat-o cu el. Îi oferea siguranţă, când se simţea vulnerabil, neliniştit. Prima escală spre New Delhi a fost la Roma. Era pe punctul să „pună piciorul în Occident” şi, după cum fusese învăţat în patria lui comunistă, de Occident trebuia să-i fie teamă ca de ciumă.

Cartea lui Herodot i-a fost ghid şi busolă în descoperirea acelei misterioase lumi exterioare. Decenii mai târziu, cu experienţa unei călătorii îndelungate, Kapuściński a scris o carte minunată, *Călătorind cu Herodot*, în care-şi manifestă din plin simpatia pentru grecul agitat în care a găsit un tovarăş de drum şi un suflet-pereche: „Îi eram foarte recunoscător pentru că acolo, în momente în care mă simţisem nesigur şi pierdut, mi-a fost mereu alături, ajutându-mă. [...] Împreună, am străbătut lumea timp de mulţi ani. Grecul meu experimentat şi înţelept a fost întotdeauna un ghid nemaipomenit. Şi, chiar dacă cel mai bun mod de a călători e singur, nu cred că ne-am incomodat unul pe altul: ne despărţea o distanţă de două mii cinci sute de ani, căreia i s-ar mai adăuga încă una, izvorâtă din respectul pe care mi-l impunea. Niciodată nu m-a părăsit sentimentul că-mi dădeam coate cu un gigant”.

Kapuściński descoperă în Herodot temperamentul unui ziarist începător, înzestrat cu intuiţia, văzul şi auzul unui reporter. În opinia lui, *Istorii* este primul reportaj din literatura universală. Este opera unui individ curajos care brăzdează marea, traversează stepe, se aventurează în deşerturi, un om posedat de pasiune, de dorinţa şi obsesia de a cunoaşte. Îşi fixase un obiectiv incredibil de ambiţios (să imortalizeze istoria lumii) şi nimic nu-l făcea să-şi piardă entuziasmul. În îndepărtatul secol al V-lea î.Hr. nu te puteai documenta despre ţări străine în arhive sau în biblioteci. Aşa că metoda lui a fost, în esenţă, cea a unui ziarist: să călătorească, să observe, să întrebe; să tragă concluzii din ceea ce îi povesteau alţii şi din ceea ce vedea cu ochii lui. În acest fel şi-a acumulat cunoştinţele.

Ziaristul şi scriitorul polonez şi-l imaginează pe maestrul grec în situaţii ca aceasta: după o lungă zi pe drumuri pline de praf, ajunge într-un sat pe malul mării. Îşi pune de-o parte toiagul, îşi scutură nisipul din sandale şi, fără să stea pe gânduri, începe o conversaţie. Herodot era fiul unei culturi mediteraneene cu mese lungi şi ospitaliere la care, în după-amiezile şi nopţile calde, se aşază mulţi oameni împreună să mănânce brânză cu măsline, să bea vin proaspăt şi să stea la taclale. În timpul unor asemenea discuţii – la masă în jurul unui un foc sau în aer liber sub un copac milenar – înfloresc istorii, anecdote, vechi legende, poveşti. Dacă apărea un oaspete, îl invitau. Şi dacă oaspetele acela avea o memorie bună, se adunau nenumărate informaţii.

Nu ştim mare lucru despre viaţa privată a călătorului Herodot, şi este surprinzător că în cartea lui, plină de personaje şi anecdote, spune atât de puţine despre el însuşi. Se limitează să menţioneze că era originar din Halicarnas, actualul Bodrum, în Turcia, un oraş ridicat pe ţărmul unui golf superb, port foarte activ şi loc de trecere pentru rutele comerciale dintre Asia, Orientul Mijlociu şi Grecia. La şaptesprezece ani, Herodot fusese nevoit să fugă din oraşul său natal pentru că un unchi de-ai lui a fost protagonistul unei revolte înăbuşite împotriva tiranului susţinător al perşilor. De tânăr a devenit apatrid, unul dintre cele mai rele lucruri care i se puteau întâmpla unui grec din vremea aceea. Şi atunci, fără să-i pese de viitor, a hotărât să plece pe mare şi să străbată drumurile pentru a încerca să afle cât mai multe despre lumea cunoscută, din India până la Atlantic, de la Urali până în Etiopia. Nu se ştie cum a trăit în exil. A călătorit, s-a dedicat cu trup şi suflet misiunii lui de cercetător şi s-a abandonat farmecului ţărilor pe care le străbătea. A întâlnit străini ospitalieri şi şi-a împrospătat mintea vorbindu-le despre obiceiuri şi tradiţii. A scris despre popoare îndepărtate şi inamice, fără să facă vreo aluzie ofensatoare şi fără nicio judecată peiorativă la adresa lor. A fost cu siguranţă, aşa cum îşi imaginează Kapuściński, un om

simplu, amabil şi înţelegător, deschis şi vorbăreţ, genul de om care reuşeşte întotdeauna să se bage pe sub pielea altora şi să-i tragă de limbă. În ciuda pribegiei lui forţate, nu avea resentimente şi nici nu era furios. Încerca să înţeleagă totul, să priceapă de ce un individ acţiona într-un fel sau altul. Niciodată nu acuza fiinţele umane pentru calamităţile istorice, ci educaţia şi obiceiurile lor, precum şi sistemul politic în care le fusese dat să trăiască. De aceea, la fel ca unchiul lui insurgent, a devenit un fervent apărător al libertăţii şi democraţiei şi un duşman al despotismului, autocraţiei şi tiraniei. El considera că numai în primul dintre aceste sisteme individul se poate comporta cu demnitate. Nu uitaţi – pare să spună Herodot: un grup nesemnificativ de mici state greceşti a învins o mare putere orientală numai pentru că grecii se ştiau liberi, iar pentru libertatea lor erau dispuşi să sacrifice totul.

Există în *Istorii* un pasaj care m-a captivat şi m-a surprins de la prima lectură. Acolo se sugerează că personalitatea fiecăruia dintre noi este modelată – mai mult decât ne place să credem – de idei preconcepute, repetiţie şi şovinism: „Dacă s-ar găsi cineva să-i pună pe toţi oamenii din lume să-şi aleagă cele mai bune datini din câte se află pe pământ, fiecare – după o chibzuire îndelungată – le-ar alege tot pe ale lui; într-atât sunt încredinţaţi toţi că obiceiurile lor sunt cu adevărat cele mai bune. [...] pe timpul domniei lui Darius, regele, chemându-i la sine pe elenii care se găseau în preajma lui, îi întrebă în schimbul cărei sume de bani s-ar arăta gata să-şi mănânce părinţii când aceştia vor muri; ei răspunseră că nici în ruptul capului n-ar face aşa ceva. Darius chemă apoi pe acei indieni cărora le zice callaţi, şi care-şi mănâncă părinţii, şi îi întrebă – elenii fiind de faţă şi lămuriţi prin tălmaci de cele ce se vorbeau – cam pentru ce sumă de bani ar primi să-şi ardă părinţii săvârşiţi din viaţă. Indienii începură să se văicărească cu glas mare şi-l rugară pe rege să rostească pe dată vorbe aducătoare de noroc. [...] Pindar,

după câte judec eu, a avut deplină dreptate când a zis că «legea strămoşească este stăpâna tuturor»„[47].

Unii autori cred că acest text al lui Herodot conţine sămânţa toleranţei şi a nevoii de a înţelege, de a şti şi de a reflecta, care, secole mai târziu, aveau să constituie abecedarul etnologiei. În orice caz, dovedeşte o enormă perspicacitate în observarea popoarelor pe care le-a vizitat şi, de asemenea, a patriei lui greceşti. Obiceiurile sunt foarte diferite în fiecare cultură, dar forţa lor e uriaşă peste tot. De fapt, ceea ce comunităţile umane au în comun este exact acea trăsătură care, inevitabil, îi face să se înfrunte unii cu alţii: tendinţa de a se crede cei mai buni. Aşa cum a descoperit şi privirea ironică a grecului nomad, cu toţii avem tendinţa de a ne considera superiori. Din acest punct de vedere, toţi suntem la fel.

Dacă pentru Kapuściński cartea lui Herodot a fost o greutate mare în bagaj, cu atât mai incomodă trebuie să fi fost pentru cititorii din epoca lui. De fapt, este unul dintre primele mari volume pe care le cunoaştem şi, cu siguranţă, prima operă de mari dimensiuni care s-a scris în proza greacă. A ajuns până la noi în nouă părţi purtând numele muzelor, iar fiecare dintre aceste părţi ar ocupa un sul de papirus complet. Pentru a transporta împreună cele nouă volume, practic era nevoie de un sclav care să le ducă în spate.

Fără îndoială, inventarea sulurilor a constituit un mare progres la vremea aceea. Erau dispozitive de citit mai practice decât precedentele lor. Bineînţeles, aveau o capacitate mai mare decât tăbliţele de lut şi erau mult mai uşor de transportat decât semnalele cu fum sau inscripţiile de pe blocurile de piatră; chiar şi aşa, aveau neajunsul lor. După cum am explicat deja, se scria doar pe o singură parte a papirusului, motiv pentru care sulurile trebuiau să devină

[47] Herodot, *Istorii I*, III, XXXVIII, traducere şi note de Adelina Piatkowski, ed. cit., pp. 241–242.

nişte benzi foarte lungi pline până la refuz, pe partea utilizabilă, de coloane cu un scris foarte înghesuit. Ca să-şi facă drum prin acel labirint pestriţ de litere, cititorul trebuia să execute o manevră incomodă, să ruleze şi să deruleze tot timpul metri şi metri de text. În plus, pentru a profita la maximum de materialul scump, cărţile erau scrise fără spaţii între cuvinte ori fraze şi fără împărţiri pe capitole. Dacă, datorită unei maşini a timpului, am intra în posesia unui exemplar din secolul al V-lea î.Hr. al *Istoriilor* lui Herodot, ni s-ar părea că un singur cuvânt interminabil s-ar întinde pe aproape zece suluri de papirus.

Doar textele scurte, cum ar fi o tragedie sau un dialog socratic, încăpeau comod pe un singur sul. Cu cât sulurile erau mai lungi, cu atât erau mai fragile şi mai incomode, aşa încât se puteau rupe mai uşor. Căutarea unui pasaj anume într-un exemplar de patruzeci şi doi de metri – cel mai lung despre care se ştie – putea foarte bine să provoace cârcei la braţe şi o uşoară înţepenire a gâtului.

De aceea, marea majoritate a operelor din Antichitate ocupau mai mult de un sul fiecare. În secolul al IV-lea î.Hr., copiştii şi librarii greci au dezvoltat un sistem pentru a asigura unitatea operelor distribuite în mai multe cărţi. Acelaşi sistem fusese deja pus în practică pentru tăbliţele din Orientul Mijlociu. Consta în a scrie la sfârşitul unui sul primele cuvinte din sulul următor, pentru a-l ajuta pe cititor să localizeze următorul volum. În ciuda tuturor precauţiilor care puteau fi concepute, integritatea operelor era mereu ameninţată de o tendinţă incontrolabilă spre dezagregare, dezordine şi pierdere.

Erau pregătite cutii pentru depozitarea şi transportul sulurilor. Aceste recipiente erau menite să protejeze cărţile de umezeală, de insecte dăunătoare, de colţii timpului. În fiecare cutie încăpeau între cinci şi şapte unităţi, în funcţie de mărimea lor. În mod curios, multe texte păstrate din numeroşi autori antici sunt într-un număr multiplu de cinci sau şapte – avem şapte tragedii de Eschil şi tot atâtea de

Sofocle, douăzeci şi una de comedii de Plaut şi părţi din *Istoria* lui Titus Livius păstrate din zece în zece cărţi. Unii cercetători sunt de părere că, de-a lungul parcursului hazardat al transmiterii lor şi al trecerii timpului, aceste piese s-au salvat tocmai pentru că au fost păstrate împreună în una sau mai multe astfel de cutii.

Am oferit aceste detalii ca să explic cât de fragile erau cărţile şi cât de dificilă protejarea lor în vremea aceea. Existau puţine exemplare din fiecare titlu în circulaţie, iar supravieţuirea lor presupunea eforturi gigantice. Incendiile şi inundaţiile, care distrugeau cărţile iremediabil, erau catastrofe relativ frecvente. Deteriorarea prin folosire, apetitul moliilor şi ravagiile climei umede impuneau recopierea periodică, rând pe rând, a tuturor sulurilor din biblioteci şi din colecţii private. Plinius cel Bătrân a scris că, în cele mai bune condiţii posibile şi cu cea mai scrupuloasă grijă, un sul de papirus putea ajunge la o viaţă utilă de două sute de ani. În marea majoritate a cazurilor ar fi rezistat mult mai puţin. Uzura era constantă şi, pe măsură ce se diminua numărul de exemplare dintr-o anumită operă care supravieţuiau, devenea din ce în ce mai greu să o găseşti pentru a o reconstitui. De-a lungul întregii Antichităţi şi a Evului Mediu, până la inventarea tiparului, s-au pierdut mereu cărţi, ori au fost pe punctul de a se prăbuşi în nefiinţă.

Să ne imaginăm pentru o clipă că fiecare dintre noi ar fi nevoit să-şi dedice câteva luni din viaţă pentru a copia manual, cuvânt cu cuvânt, cele mai îndrăgite cărţi pentru a evita dispariţia lor. Câte s-ar salva?

De aceea, trebuie să înţelegem că a fost un mic miracol colectiv – datorat pasiunii necunoscute a multor cititori anonimi – faptul că o operă atât de amplă precum *Istoriile* lui Herodot, şi de aceea atât de vulnerabilă, a ajuns până la noi ocolind hăul veacurilor. După cum scrie J.M. Coetzee, clasic este „ceea ce supravieţuieşte celei mai îngrozitoare barbarii, pentru că generaţii întregi nu-şi pot permite să-l ignore şi, de aceea, se agaţă de el cu orice preţ”.

Drama râsului şi cât de mult datorăm gropilor de gunoi

72

O serie de crime şocante începe să aibă loc între zidurile unei abaţii medievale cocoţate în munţii italieni. Urma letală a acestor morţi duce la marea bibliotecă monastică unde, ascuns ca un copac într-o pădure sau ca un diamant printre cuburi de gheaţă, se află un manuscris pentru care călugării sunt dispuşi să moară şi să omoare. Abatele încredinţează investigarea acestei chestiuni încâlcite unui vizitator aflat în trecere pe la mănăstire, fratele Guglielmo din Baskerville, care a deprins meşteşugul interogatoriului pe când era inchizitor religios. Totul se petrece în furtunosul veac al XIV-lea.

Numele trandafirului este un surprinzător roman negru a cărui acţiune se situează în lumea ritualică, secretă şi împânzită de ascunzişuri a unei mănăstiri. Jucându-se cu clişeele genului şi făcându-le cu ochiul celor pasionaţi de literatură din toate timpurile, Umberto Eco înlocuieşte obişnuita *femme fatale* cu o carte fatidică ce-i ademeneşte, perverteşte şi ucide pe toţi cei care îndrăznesc să o citească. Iar cititorul se întreabă, bineînţeles, ce pericole tainice ascunde acel text interzis, despre care ni se spune că are „puterea a mii de scorpioni...”[48]. O evanghelie ocultă şi aţâţătoare, profeţii catastrofale ale vreunui Nostradamus medieval, necromanţie, pornografie, blasfemii, ezoterism, slujbe negre? Nu, niciunul dintre aceste fleacuri. Când Guglielmo din Baskerville îmbină piesele puzzle-ului, aflăm că este vorba – of, Doamne! – despre un eseu al lui Aristotel.

---

[48] Umberto Eco, *Numele trandafirului*, traducere de Florin Chiriţescu, ediţie nouă, cu desenele şi însemnările pregătitoare ale autorului, Polirom, Iaşi, 2021, p. 441.

Serios? Cineva s-ar putea simţi tras pe sfoară. La urma urmei, Aristotel nu e chiar un scriitor radical şi nici cineva cunoscut pentru ideile lui subversive. Azi e greu să ţi-l imaginezi pe teoreticianul căii de mijloc, pe enciclopedistul minuţios, pe fondatorul Lyceum-ului scriind o carte blestemată. Şi totuşi, Umberto Eco creează o ipoteză cu privire la semnificaţiile periculoase ale unei opere aristotelice pe care nu o vom citi niciodată: tratatul pierdut despre comedie, legendara parte a doua a *Poeticii* lui; adică eseul care – o ştim chiar din aluziile lui Aristotel însuşi – se aventura în universul revoluţionar al râsului.

Pe măsură ce ne apropiem de deznodământul romanului *Numele trandafirului*, dăm peste una dintre acele peroraţii tipice ale asasinului în serie, minutele de glorie ale oricărui personaj negativ care se respectă, timp în care, putând să-l lichideze pe detectiv şi să câştige partida, preferă să încerce, ca prostul, să se dea deştept. Şi călugărul asasin se apucă să explice – cu un senzaţional stil apocaliptic – de ce scrierile lui Aristotel despre râs sunt periculoase şi trebuie eliminate: „...aici e ridicat la rangul de artă, [...] se face din el obiect de filosofie şi de perfidă teologie... [...] Râsul îl eliberează pe mocofan de frica de diavol, deoarece în praznicul nebunilor şi diavolul apare sărac şi nebun, deci putând să fie controlat. Dar această carte ar putea să-i înveţe pe oameni că eliberarea de frică înseamnă înţelepciune. Când râde, când vinul îi gâlgâie în gât, omul de jos se simte stăpân pentru că a răsturnat ierarhiile; dar cartea aceasta ar putea să-i înveţe pe învăţaţi meşteşuguri rafinate, [...] cu care să facă legitimă o asemenea răsturnare. [...] Şi de la această carte ar putea pleca scânteia luciferică, ceea ce ar aţâţa în lumea întreagă un nou incendiu. [...] Dar dacă într-o zi, [...] încredinţată mărturiei de netăgăduit a Scripturii, arta derâderii ar deveni acceptabilă, [...] atunci nu vom avea arme pentru stăvilirea acelei blasfemii, pentru că ea ar chema împreună toate puterile întunecate ale materiei corporale, cele care se

afirmă în băşină şi-n rut, şi rutul şi băşina şi-ar aroga dreptul, care aparţine doar spiritului, de-a se exprima unde vrea!”[49]

Asasinul imaginat de Umberto Eco ne oferă piste pentru a înţelege aparentul blestem care urmăreşte comedia. Umorul antic a suferit un mare naufragiu. Au dispărut toate exemplarele din tratatul aristotelic despre râs şi, în schimb, a supravieţuit fără probleme cealaltă jumătate a operei, dedicată tragediei. O multitudine de comediografi greci îşi vedeau operele jucate în teatre pline de entuziaşti, dar s-au salvat numai piesele unuia dintre ei: Aristofan. Majoritatea genurilor literare cuprinse în catalogul alexandrin (epopeea, tragedia, istoria, oratoria, filosofia) erau serioase, chiar solemne.

Chiar şi astăzi canonul tinde să excludă râsul. Faţă de o dramă, o comedie are mai puţine şanse să câştige un Oscar. Ne-ar surprinde ca un scriitor cu vână umoristică să aterizeze la Stockholm. Oamenii de publicitate şi producătorii de televiziune ştiu că umorul vinde, dar academia ezită să-l ridice la rang de artă. Cultura de masă exploatează râsul, degradându-l. Ne amuză *reality-show*-urile şi scenetele, în timp ce cultura înaltă respinge estetica populară, privind-o cu dispreţ. Tot acest divertisment lipsit de importanţă – şi succesul sesiunilor de terapie prin râs – pare să reducă râsul la o consolare individuală şi o distracţie efemeră.

Cercetătorul Luis Beltrán afirmă că am comite o eroare dacă am considera umorul un fenomen marginal şi straniu. Stranie – adaugă el – e seriozitatea, care a triumfat în perioada recentă de inegalitate culturală şi economică pe care o numim „istorie”. Să nu uităm că această etapă e numai vârful aisbergului. Am trăit altfel timp de sute de mii de ani. Cultura primitivă, anterioară scrierii, monarhiilor şi acumulării de bogăţii, era în esenţă egalitară şi veselă. Teoreticianul rus Mihail Bahtin descrie cum, la sărbătorile lor, acoperiţi cu măşti şi deghizaţi, strămoşii noştri îndepărtaţi

---

[49] *Ibidem*, pp. 504–505, 507.

celebrau împreună, într-o confuzie fericită, victoriile în lupta lor pentru supravieţuire. Un asemenea spirit de egalitate a existat câtă vreme societăţile erau inevitabil sărace, iar sistemele lor de organizare foarte simple. Dar, de îndată ce noile civilizaţii agricole şi monetare au făcut posibilă îmbogăţirea, cei care aveau cel mai plin grânar s-au grăbit să inventeze ierarhiile. Sectoarele care de atunci au condus societatea inegală preferă limbajul seriozităţii. Pentru că în râsul cel mai inocent răzbate încă revolta în faţa dominaţiei, autorităţii şi rangurilor – temuta ireverenţă.

Din această teorie bahtiniană mă atrage revendicarea râsului, dar nu cred în acea lume esenţialmente egalitară şi veselă. Mi-o imaginez îngrozitoare, autoritară şi violentă. Sunt de acord mai degrabă cu scena gândită de Kubrick în *2001: Odiseea spaţială*. Când primul individ primitiv a descoperit că putea folosi un os ca unealtă, sunt convinsă că s-a repezit să-l arunce cu putere în capul unui seamăn. Triburile nu erau paradisuri ale adunărilor de grup, ci aveau şefi. Fireşte, în comparaţie cu epoca noastră, nu existau diferenţe de avere în cadrul grupurilor, dar mă tem că asta nu împiedica manifestările de despotism: tu nu intri aici, eu iau bucata cea mai mare de carne, vina pentru ziua proastă la vânătoare e a voastră, vă dăm afară din trib, vă ucidem şi alte chestii de genul ăsta. Şi nici nu cred că râsul încearcă mereu să restaureze egalitatea; există şi râs crud şi reacţionar: farsele din curtea şcolii împotriva celor mai slabi sau bancurile pe care şi le-or fi spus naziştii la întâlnirile lor cât trăgeau o ţigară. Şi totuşi...

Totuşi, există un umor rebel care sfidează relaţiile de dominaţie, care fisurează aura lumii autoritare, care denunţă împăratul, dezbrăcându-l. Aşa cum explică Milan Kundera în romanul său *Gluma*, râsul are o capacitate imensă de a pune la îndoială legitimitatea puterii, şi de aceea nelinişteşte şi este pedepsit. În general, îndrăgiţii lideri din toate timpurile i-au detestat şi persecutat pe comicii care îndrăzneau să-i ridiculizeze. Umoriştii se confruntă adesea cu regimuri şi

indivizi mai intransigenţi. Chiar şi în democraţiile contemporane izbucnesc polemici aprinse cu privire la limitele umorului şi ale jignirii. În general, părerile depind de convingerile puse în joc – dacă sunt ale noastre sau ale altora. Toleranţa are o conjugare neregulată: eu mă indignez, tu eşti susceptibil, el este dogmatic.

Aristofan, ca şi Chaplin, întrupează râsul rebel şi disident. De fapt, mereu am crezut că umorul celor doi are un aer familial, o familie în care Charlie ar fi vărul cumsecade, iar Aristofan, bunicul sarcastic. Pe cei doi îi interesau oamenii obişnuiţi şi vulnerabili; eroii lor nu au fost niciodată aristocraţi. În funcţie de ocazie, Charlot apare ca vagabond, ca deţinut fugar, ca emigrant, alcoolic, şomer sau ca un hămesit în căutarea aurului. Protagoniştii comediilor lui Aristofan sunt indivizi – bărbaţi şi femei – fără bunuri sau ranguri nobiliare, golani îngropaţi în datorii care escrochează ca să nu plătească impozite, sătui de războaie, cu chef de sex şi petreceri, cu gura mare, poate nu flămânzi, dar visând mereu la o ghiftuială bună cu linte, carne şi prăjituri. Charlot îi simpatizează pe orfani şi pe mamele singure, se îndrăgosteşte de alte cerşetoare şi, cum i se iveşte ocazia, le dă un şut în cur poliţiştilor. Îndrăzneşte să-i ridiculizeze pe bogaţi, pe marii impresari, pe agenţii de la imigrări, pe înfumuraţii militari din Primul Război Mondial sau chiar pe Hitler. Pe acelaşi calapod, creaturile lui Aristofan încearcă să oprească războiul printr-o grevă sexuală, ocupă Adunarea ateniană pentru a decreta comunitatea bunurilor, îl iau peste picior pe Socrate sau îşi propun să-i vindece miopia zeului bogăţiei ca să împartă mai bine bunurile. După o serie de peripeţii şi tertipuri, toate operele se încheie cu un banchet pantagruelic, aglomerat şi festiv.

Atât Aristofan, cât şi Chaplin au avut probleme cu justiţia.

Comediile lui Aristofan erau pline de aluzii personale şi caricaturi politice, precum marionetele de la televizor. Pe scenă, actorii făceau glume menţionând prenume şi nume de familie – sau, mai bine spus, nume şi patronime – ale unora

dintre persoanele care urmăreau spectacolul de la locurile lor: îşi râdeau de câte unul pentru că era murdar sau zgârcit, urât sau corupt. Atena, unde aveau loc reprezentaţiile, era considerată metropola lumii şi cel mai important oraş de pe planetă, dar cu cei o sută de mii de locuitori ai săi azi ni s-ar părea doar o capitală de provincie. Acolo toţi se cunoşteau şi practicau sportul atemporal al bârfei. Aristofan îşi dădea coate cu concetăţenii lui în agora, unde se întâlneau dimineaţa la cumpărături, să trăncănească împotriva guvernanţilor, să se uite la alţii şi să bârfească. Frecventa mai ales grupurile de conservatori nostalgici ai trecutului şi nu prea prietenoşi cu noile tendinţe. Apoi, la teatru, aproape cu aceeaşi libertate ca a bârfitorilor din stradă, îl lua peste picior pe Pericle sau îl poreclea Cârnăţar pe un alt lider politic. Intelectualii, noii pedagogi şi înţelepţii care ajungeau la Atena îi păreau nişte simpli nătărăi, însă le era recunoscător deoarece îi ofereau subiecte pentru comedii. Îşi popula operele cu personaje proeminente pe care le obliga să comită cele mai ridicole acte. Folosea limbajul străzii şi pe cel de la ţară, până când deodată se lansa în parodierea frazelor bombastice din tragedie sau epopee. Potrivit lui Andrés Barba, dădea răspunsuri materialiste unor întrebări idealiste: „Pentru noi, Aristofan a inaugurat o nouă cale, stabilită şi creată prin magia teatrului: pacea prin râs, libertatea prin râs, acţiunea politică prin râs”. Acest tip de comedie, numit comedie antică, a durat tot atât cât şi democraţia ateniană, pe care a atacat-o de atâtea ori.

Umorul lui Aristofan nu a creat succesori. Am putea spune că s-a sfârşit nu odată cu el, ci înaintea lui. La sfârşitul secolului al V-lea î.Hr., Atena a fost învinsă de Sparta, care a susţinut o lovitură de stat oligarhică în oraş. Au urmat decenii de tulburări politice şi suflete zdrobite de înfrângere. Timpul criticilor neruşinate trecuse. Acelaşi Aristofan a continuat să scrie comedii, dar au devenit prudente, cu poveşti din ce în ce mai alegorice, fără aluzii personale şi nici satiră la adresa conducătorilor.

În următoarea generaţie, grecii au fost anexaţi imperiului lui Alexandru şi regatelor succesorilor săi. Monarhii aceia nu mai tolerau glumele. A apărut atunci comedia nouă, sentimentală, costumbristă, de încurcături amoroase, tipul de umor la care se gândea Ortega y Gasset când scria: „comedia este genul literar al partidelor conservatoare”. Din câte ştim, ingredientele poveştilor erau cam aceleaşi: protagonişti tineri, sclavi şireţi, întâlniri neaşteptate, gemeni confundaţi, părinţi severi, prostituate cu inimă bună. Autorul cel mai cunoscut şi mai aplaudat din epoca aceea a fost Menandru.

Menandru este un caz unic în transmiterea literaturii antice. Citit cu entuziasm timp de multe secole, a sfârşit prin a dispărea treptat, dar cu desăvârşire. Până când papirusurile egiptene ne-au restituit ample fragmente din comediile lui, se ştiau doar citate din piesele scrise de el. Este singurul autor important al genului care a fost suprimat şi extirpat din tradiţia manuscrisă. Face parte din teritoriul devastat al comediei, unde atâţia scriitori s-au pierdut – există o listă lungă de nume practic mute: Magnes, Mylus, Eupolis, Cratinos, Epicharmos, Pherecrates, un oarecare Platon care nu e filosoful, Antiphanes, Alexis, Diphilos, Philemon, Apolodor.

Chiar dacă scriitorii noii comedii încercau să-i amuze pe cei din public într-o manieră inofensivă, au reuşit în cele din urmă să-i supere. Când societatea antică a devenit mai puritană, imoralitatea acelor poveşti care se repetau a început să fie jignitoare. Tinerii cu chef de distracţie, curvele şi părinţii înşelaţi nu transmiteau nimic edificator noilor generaţii. În şcoli, învăţătorii alegeau doar maxime scoase din context din Menandru sau fragmente selectate din operele lui, cu grijă să nu aducă atingere moralităţii inocenţilor elevi. Şi astfel, cenzurate pas cu pas, cuvintele lui s-au pierdut, aşa cum s-a întâmplat cu cea mai mare parte din umorul antic. Călugărul distrugător din *Numele trandafirului* a avut multe ajutoare de-a lungul timpului. Aici

ne lovim de paradoxul şi drama râsului: cel mai bun este acela care, mai devreme sau mai târziu, îşi găseşte duşmani.

73

A vorbi despre „cărţi cu texte” este la fel de redundant precum ai spune „scândură de lemn”, „să ieşi afară”, „deznodământ final” sau „cruzime inutilă”. În ciuda pleonasmului, cu toţii înţelegem la ce se referă expresia: la cărţile destinate învăţăturii. Grecii deja le cunoşteau, şi poate că le-au şi inventat. În ele compilau pasaje literare pentru dictări, comentarii şi exerciţii de scriere. Acest tip de antologii juca un rol foarte important în supravieţuirea cărţilor, pentru că cele mai multe dintre operele ajunse până la noi au fost, într-un moment sau altul, texte şcolare.

Norocoşii copii ai globalizării elenistice care îşi puteau permite să studieze dincolo de rudimentele de bază primeau o educaţie în esenţă literară. În primul rând, pentru că părinţii lor preţuiau cuvintele – capacitatea de a comunica, am spune astăzi –, fluenţa vorbirii şi bogăţia vocabularului care se dobândeşte citindu-i pe marii scriitori. Locuitorii lumii antice erau convinşi că nu puteai gândi bine dacă nu vorbeai bine: „cărţile fac buzele”, spunea un proverb roman.

În al doilea rând, din cauza nostalgiei. Pe urmele lui Alexandru, mulţi greci se instalaseră în ţinuturi neştiute, din deşertul Libiei şi până în stepele din Asia Centrală. Acolo unde apăreau şi se aşezau grecii, fie că era în satele din Fayum, Babilonia sau Susiana, îşi instalau imediat şi instituţiile, şcolile lor primare şi gimnaziile. Literatura îi ajuta pe emigranţi să-şi păstreze un limbaj comun, un sistem de referinţă împărtăşit cu alţii, o identitate. Era instrumentul cel mai sigur de contact şi de schimb între grecii împrăştiaţi în vasta geografie a imperiului. Pierduţi în imensitate, regăseau o patrie în cărţi. Şi nu lipseau indigenii care doreau să prospere adoptând limba greacă şi modul lor de viaţă. Oratorul Isocrate a rezumat cel mai bine noul concept de

cetăţenie culturală: „Numele de eleni se cuvine atribuit mai degrabă celor ce au privilegiul de a se fi împărtăşit din darurile culturii elene decât acelora ce sunt de origine eleni”[50].

Ce fel de educaţie primeau acei greci? O baie de cultură generală. Spre deosebire de noi, nu îi interesa absolut deloc să se specializeze. Dispreţuiau orientarea tehnică a cunoaşterii. Nu erau obsedaţi de găsirea unui loc de muncă; la urma urmei, pentru muncă aveau deja sclavi. Oricine îşi putea permite evita să înveţe ceva atât de înjositor ca o meserie. Eleganţa ţinea de timpul liber – adică de cultivarea minţii, a prieteniei, a conversaţiei; de viaţa contemplativă. Numai medicina, fără îndoială necesară societăţii, a reuşit să-şi impună propriul tip de pregătire. În schimb, medicii sufereau de un complex evident de inferioritate culturală. De la Hippocrate la Galenus, cu toţii repetau în textele lor mantra că un medic este şi un filosof. Nu voiau să accepte să fie închişi în sfera lor privată, ci se chinuiau să se arate culţi şi să strecoare în scrierile lor câte un citat din poeţii esenţiali. Pentru ceilalţi, învăţăturile şi lecturile erau în esenţă aceleaşi de-a lungul şi de-a latul imperiului, ceea ce crea un puternic factor de unitate colonială.

Acest model educativ a rămas în vigoare multe secole – sistemul roman a fost doar o adaptare a aceluiaşi concept –, şi se află la rădăcina pedagogiei europene. Împăratul Iulian Apostatul a explicat într-un eseu meseriile pe care le putea avea un student format după tradiţia greco-latină a cunoştinţelor generale. Iulian spune că cine a primit o educaţie clasică, adică literară, va putea contribui la progresul ştiinţei, va putea fi un lider politic, un războinic, un explorator şi un erou. Pe atunci, cititorii avizi se bucurau de vaste orizonturi profesionale.

---

[50] Isocrate, *Panegiric*, IV, 50, traducere de Andrei Marin, în *Filosofia greacă până la Platon*, redactor coordonator Ion Banu în colaborare cu Adelina Piatkowski, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1984, vol. II/2, p. 812.

Am spus deja că în secolele III-I î.Hr. alfabetizarea a câştigat teren, chiar dincolo de elite. Statul a început să se ocupe de reglementarea educaţiei, dar structura ei era prea arhaică şi mecanismele administrative prea fragile ca să-şi asume provocarea unui învăţământ public autentic. Unităţile de învăţământ au fost lăsate în grija municipiilor, iar oraşele apelau la generozitatea unor binefăcători – care erau numiţi *evergeţi* – pentru finanţarea învăţământului, dar şi a altor servicii de interes general. Civilizaţia elenistică, şi mai târziu cea romană, a fost fundamental individualistă şi liberală. Pe atunci erau o grămadă de Bill Gates care-şi etalau averile enorme făcând donaţii pentru lucrări publice – drumuri, şcoli, teatre, băi, biblioteci sau săli de concerte – şi finanţând cheltuielile sărbătorilor patronale. Evergetismul era considerat o obligaţie morală a oamenilor bogaţi, în special când aspirau la funcţii politice.

O inscripţie din secolul al II-lea î.Hr., descoperită în Teos, un oraş de coastă din Asia Mică, aminteşte de un mecena a cărui susţinere a permis ca „toţi copiii născuţi liberi să primească educaţie”. Donatorul solicita angajarea a trei dascăli, câte unul pentru fiecare nivel de instrucţie, precizând, în plus, că cei trei trebuiau să le predea atât băieţilor, cât şi fetelor. În Pergam s-a descoperit o inscripţie, datată în secolul al III-lea sau al II-lea î.Hr., care menţionează şi ea prezenţa fetelor la şcoală, dat fiind că apar printre câştigătorii unor competiţii şcolare de lectură şi caligrafie. Îmi place să mi le imaginez pe acele micuţe desenând litere cu mină serioasă, cu vârful limbii ieşindu-le printre buzele întredeschise, pe punctul de a obţine unul dintre primele premii din istorie pentru fete. Mă întreb dacă ştiau că sunt deschizătoare de drum, dacă şi-au imaginat vreodată că douăzeci şi cinci de secole mai târziu încă aveam să ne amintim de victoria lor împotriva ignoranţei.

O relaţie pasionantă cu cuvintele

74

Datorită gropilor de gunoi din Antichitate, putem vedea cum arătau textele scrise de oamenii de rând din Egipt. Am explicat deja că papirusul, materialul pe care se scria în mod obişnuit în acele timpuri, se păstra în climate foarte uscate, în vreme ce umezeala unei clime ploioase îl distrugea foarte uşor. În unele zone egiptene – din păcate, nu în regiunea deltei, unde se află Alexandria – s-au putut recupera scrieri abandonate sau aruncate la gunoi acum două mii de ani. Aceste texte au rămas unde se aflau fără să se deterioreze şi nici să se dezintegreze, acoperite treptat, de-a lungul secolelor, cu un strat protector constituit de nisipul arzător al ţării. Şi s-au păstrat intacte. Astfel, mii şi mii de papirusuri, descoperite de ţărani sau excavate de arheologi, au ajuns în mâinile noastre, uneori cu un text a cărui cerneală părea aproape la fel de proaspătă ca în ziua în care fusese scris. Conţinutul textelor este foarte variat – de la corespondenţa unui ofiţer orgolios până la listele lui de haine murdare date la spălat. Aproape toate papirusurile sunt scrise în greacă, limba administraţiei şi a populaţiei culte. Datele acoperă perioada dintre anii 300 î.Hr. şi 700 d.Hr., de la ocupaţia greacă a Egiptului, trecând prin anii de dominaţie ptolemaică şi romană, şi până la cucerirea arabă.

Papirusurile dovedesc că mulţi greci fără funcţii în administraţie ştiau să scrie şi să citească, se ocupau chiar ei de problemele lor administrative, redactau documente comerciale şi îşi rezolvau corespondenţa fără să apeleze la scribi profesionişti. În plus, citeau de plăcere. Într-o scrisoare adresată unui prieten, un om plictisit scrie despre monotonia unui sat egiptean: „Dacă ai copiat cărţile, trimite-mi-le, să mă ajute să-mi mai treacă timpul, pentru că aici nu ai cu cine schimba o vorbă”. Da, existau oameni care căutau în cărţi salvarea în faţa anostei vieţi rurale. S-au dezgropat

fragmente din ceea ce citeau, bucăţi de cărţi şi chiar opere întregi. Nu s-au găsit papirusuri în umeda Alexandrie, care se mândrea că are mai mulţi cititori decât oricare alt loc din lume, dar, chiar şi aşa, descoperirile din zonele uscate ne îngăduie să ne facem o idee despre lecturile epocii. Şi, dacă avem încredere în estimările bazate pe numărul de resturi găsite din fiecare operă, putem chiar să ştim care erau cărţile preferate ale acelor cititori.

Recunosc că, în faţa lecturilor altora, simt o curiozitate nestăpânită. În autobuze, în tramvai şi în tren, îmi răsucesc gâtul în contorsiuni neverosimile încergând să trag cu ochiul la ce citesc călătorii din jurul meu. Sunt de părere că volumele îi descriu pe acei care le ţin în mâini. De aceea, mi se pare emoţionant să-mi bag nasul în intimitatea acelor cititori de la periferia egipteană de dincolo de secolele care ne despart. Judecând după cronologie, ar fi tocmai acei bărbaţi şi acele femei care ne interpelează cu ochii lor mari şi nostalgici din portretele din Fayum, şi care par atât de vii încât ne amintesc vag de cineva cunoscut.

Ce ne dezvăluie papirusurile despre ei? Poetul lor preferat era de departe Homer. Le plăcea mai mult *Iliada* decât *Odiseea*. Îi citeau şi pe Hesiod, Platon, Menandru, Demostene şi Tucidide, dar al doilea pe podium era Euripide, ceea ce-mi aduce aminte de o anecdotă minunată despre puterea cărţilor.

Dar să privim în urmă, către anii tensionaţi ai războiului peloponesiac. Ca şi cum nu le ajungea că se luptau cu puternica Sparta, conducătorii imperialistei Atena au lansat o expediţie peste mări, până în Sicilia, ca să asedieze Siracuza. Campania a fost un eşec devastator: în jur de şapte mii de atenieni, împreună cu aliaţii lor, au căzut prizonieri şi au fost condamnaţi la muncă silnică în cariere de piatră – numite „latomii” – din *polis*-ul învingător. În nişte condiţii îngrozitoare, povesteşte Tucidide. Închişi în adâncuri, expuşi căldurii sufocante sau frigului, bolnavi, trăind printre cadavre, puţind din cauza propriilor excremente şi urină, hrăniţi numai

cu un sfert de litru de apă şi două de orz pe zi, au murit rând pe rând. Plutarh povesteşte că siracuzanilor le plăcea atât de mult poezia, încât i-au cruţat şi i-au lăsat să plece pe cei care au fost în stare să recite din memorie vreun vers din Euripide. „Atunci se spune că mulţi dintre acei care s-au întors acasă au salutat pe Euripide cu multă afecţiune şi-i povesteau că unii fuseseră eliberaţi din sclavie învăţând pe stăpânii lor versurile pe care le ştiau din poeziile lui, iar alţii spuneau că fugind şi rătăcind după bătălie, au obţinut hrană şi apă cântând versuri din poeziile lui.”[51] Apropos, chiar în acele latomii siciliene astăzi ticsite de turişti Sfântul Pavel a predicat cuvântul lui Iisus, iar Churchill a pictat acuarele.

Homer şi Euripide erau câştigătorii competiţiei, scriitorii care modelau visurile grecilor. În copilărie, cu toţii învăţau să scrie şi să citească copiindu-le versurile, ceea ce explică marea cantitate de papirusuri descoperite. Copiii nu-şi începeau lecturile cu fraze simple cum ar fi „Mama mea mă iubeşte”. Metoda educativă consta dintr-o imersiune bruscă. Aproape de la bun început îi luau de gât şi îi scufundau direct în frazele frumoase şi dificile ale lui Euripide, pe care abia dacă le puteau înţelege („Balsam preţios al visului, alinarea tuturor relelor, vino la mine”; sau „Nu strica lacrimi proaspete pe dureri trecute”). Multe dintre fragmentele găsite trebuie să fi fost, cel mai probabil, copiate de elevi. Dar erau şi cititori îndrăgostiţi de muzica acelor versuri. Există un caz foarte emoţionant. Arheologii au găsit un sul de papirus sub capul unei mumii feminine, aproape lipit de trupul ei. Acel sul conţine un cânt extraordinar de frumos din *Iliada*. Presupun că cititoarea entuziastă a dorit să se asigure că va avea cărţi şi pe lumea cealaltă şi că-şi va putea aminti cuvintele înaripate ale lui Homer şi dincolo de râul uitării, care, după credinţele lor, l-ar trece ca să ajungă în lumea celor morţi.

---

[51] Plutarh, *Vieţi paralele. Nicias*, 29, traducere, notiţe introductive şi note de N.I. Barbu, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1969, vol. IV, pp. 51–52.

De sub nisipurile Egiptului au apărut zeci de scrieri aparţinând unor colecţionari privaţi – comedii, opere filosofice, studii istorice, tratate de matematică şi de muzică, manuale tehnice şi chiar texte de autori necunoscuţi pentru noi până la descoperirea lor. Mă gândesc la acei bibliofili anonimi şi mă întreb cum au reuşit să adune toate acele cărţi rare. Cu siguranţă, sulurile cu texte din Homer, Euripide şi din alţi autori faimoşi se puteau obţine cu uşurinţă în librăriile din Alexandria. Însă copiile unor cărţi mai puţin cunoscute se obţineau la comandă. Este cazul unui exemplar al cărţii lui Aristotel *Constituţia Atenei*. Cel mai probabil, proprietarul ei a comandat copia unui atelier, iar cei care au realizat lucrarea au trebuit să trimită un copist la Biblioteca din Alexandria pentru a lucra folosind originalul păstrat acolo. Asemenea deplasări creşteau fără îndoială preţul comenzii. În acele timpuri, să obţii o carte rară se putea transforma într-o mică odisee şi, cu siguranţă, într-o golire a pungii.

Cititorii prin ale căror buzunare bătea vântul trebuiau să se consoleze frecventând bibliotecile. Acestea existau şi în afara Alexandriei şi Pergamului. Mici şi locale, nu se puteau compara, fără îndoială, cu uluitoarele colecţii regale, dar cel puţin le ofereau vizitatorilor operele fundamentale ale marilor autori. Ştim de existenţa acestor unităţi, încă o dată, datorită inscripţiilor în piatră. Ştim, de exemplu, că a existat o bibliotecă pe insula Kos, în apropierea Turciei de azi. A supravieţuit un fragment de inscripţie care înşiră o serie de donaţii private. Un tată şi fiul său au finanţat construirea clădirii şi au donat 100 de drahme. Alte patru persoane au oferit fiecare câte 200 de drahme şi 100 de cărţi. Alţi doi oameni au contribuit cu 200 de drahme. Banii erau destinaţi, fără îndoială, achiziţiei de cărţi. Dovezi similare există şi la Atena, şi în alte locuri.

E foarte posibil ca acele biblioteci să fi fost asociate unui *gymnasium* local. La început, tinerii practicau acolo atletismul şi luptele. Cuvântul „gimnaziu” derivă din grecescul *gymnos*, care înseamnă „dezbrăcat”, pentru că

obiceiul grec era – spre scandalizarea barbarilor – să se antreneze arătându-şi fără jenă şi prefăcătorie splendoarea trupului masculin uns cu ulei. În epoca elenă, gimnaziile se transformaseră deja în centre de educaţie, cu săli de clasă, incinte pentru conferinţe şi săli de lectură. Ştim că cel puţin *gymnasium*-ul din Atena avea o bibliotecă, pentru că se păstrează o parte dintr-un catalog de piatră. Aparent, acea listă de fonduri era trecută pe zidul bibliotecii, unde cititorii o puteau consulta rapid, fără neplăcerea de a fi nevoiţi să deschidă şi să ruleze un sul care, în plus, se putea deteriora rapid prin folosirea lui continuă. Conform catalogului, biblioteca era specializată în comedie şi tragedie. Din Euripide erau mai bine de douăzeci de titluri, iar din Sofocle mai mult de o duzină. Figurau şi cincisprezece comedii din Menandru. Apar numai două cărţi de proză, dintre care una este un discurs al lui Demostene. În schimb, biblioteca din Rhodos, un centru cunoscut de studii de retorică, avea foarte puţine piese de teatru – era specializată în eseuri politice şi istorice.

Dacă dovezile de la Atena şi Rhodos s-ar extrapola la toate oraşele cu gimnazii, asta ar însemna că în vremea elenismului trebuie să fi existat mai bine de o sută de biblioteci, o reţea delicată de artere care pompa oxigenul cuvintelor şi al povestirilor spre toate colţurile teritoriului.

75

Demostene a rămas orfan la şapte ani. Tatăl lui, făuritor de arme, i-a lăsat suficientă avere încât să trăiască fără griji materiale, însă tutorii i-au risipit moştenirea. Mama lui, ruinată, nu avea banii necesari pentru a-i asigura o educaţie bună. Duceau o viaţă de mizerie. Băieţii din cartier râdeau de el pentru că era slăbănog, bolnăvicios şi firav. I-au pus şi o poreclă: *bátalos*, care însemna „anus”, adică „pederast”. În plus, suferea de un dureros defect care îl complexa şi îl

paraliza atunci când vorbea. Probabil era bâlbâit sau avea dificultăţi în a pronunţa anumite consoane.

Se povesteşte că Demostene şi-a învins problemele cu o disciplină sadică. Se forţa să vorbească cu pietricele în gură. Obişnuia să alerge pe câmp ca să-şi întărească plămânii şi recita versuri cu răsuflarea tăiată, în timp ce urca pe dealuri. Se plimba pe malul mării în zilele cu furtună pentru a-şi îmbunătăţi capacitatea de concentrare în mijlocul vuietului valurilor. Se antrena acasă în faţa unei oglinzi mari, repetând fraze sfidătoare şi încercând diverse posturi. Scena, povestită de Plutarh, pare să pregătească terenul pentru replica „You talkin’ to me?” a lui Robert de Niro din *Taxi Driver*. Sărac, orfan, bâlbâit şi umilit, avea să devină peste ani cel mai faimos orator din toate timpurile. Grecii antici, la fel ca nord-americanii de azi, adorau poveştile în care protagonistul îşi depăşeşte condiţia.

Numărul zece simbolizează perfecţiunea. Se află la baza sistemului nostru zecimal. În lumea academică, reprezintă calificativul maxim, adică excelenţa. Pentru pitagoricieni era o cifră magică şi sacră. Nu întâmplător au existat zece oratori atici canonici ale căror lucrări meritau să fie păstrate şi studiate. Anticii credeau că puterea fascinantă a cuvintelor îşi găsea cea mai bună expresie – tocmai – în discursuri.

Grecii au avut întotdeauna o reputaţie de mari şarlatani şi justiţiabili inepuizabili. Eroii din miturile lor nu erau, ca în imaginarul altor culturi, simpli războinici brutali şi musculoşi – la nevoie, toţi ştiau să rostească un discurs bine argumentat, deoarece fuseseră educaţi să fie neîntrecuţi în arta oratorică. Instituţiile democrate din Atena au lărgit sfera discursurilor: toţi atenienii – să ne înţelegem: cei care îndeplineau cerinţele de a fi bărbaţi şi oameni liberi – aveau posibilitatea să vorbească în faţa concetăţenilor în cadrul Adunării, unde se votau deciziile politice, şi, ca membri ai juriilor populare, să se pronunţe în privinţa coerenţei discursurilor altora. Aparent, adorau trăncăneala neîntreruptă care era ingredientul principal al vieţii de zi cu zi, din agora şi până în

parlament. Aristofan a scris o comedie parodică despre un individ pe nume Philocleon, un autentic dependent de judecăţi. Ca să-l ajute să-şi depăşească obsesia judiciară, fiul său înfiinţează un tribunal în propria casă şi îi oferă tatălui său preşedinţia. În lipsă de acuzaţi, ei judecă câinele familiei pentru că mâncase o bucată de brânză din bucătărie, improvizând argumente lungi în favoarea şi împotriva lui. Mascarada îl alină pe Philocleon precum o injecţie cu metadonă în cazul unui dependent de droguri.

Herodot povesteşte că, în noaptea dinaintea bătăliei cruciale de la Salamina, la care trebuiau să ajungă proaspeţi şi odihniţi, generalii greci s-au lăsat atraşi într-o ceartă înverşunată care s-a prelungit până la primele ore ale dimineţii, în timp ce soldaţii simpli îi bodogăneau pe superiorii lor şi le criticau nechibzuinţa. Conflictul nu i-a împiedicat să câştige bătălia, dar Herodot pare să deplângă caracterul certăreţ al grecilor, care, în opinia lui, a fost motivul pentru care grecii nu au reuşit niciodată să construiască un stat puternic şi unitar. Într-adevăr, le plăceau cuvintele şi argumentele incisive. De aceea, erau capabili să creeze poeme de o superbă lucrătură verbală, dar le plăcea şi să transforme orice discuţie într-o dispută sterilă şi distructivă.

Elocinţa avocaţilor şi oamenilor de stat greci era destul de diferită de cea de astăzi. În absenţa unor legi împotriva defăimării şi ofenselor, oratorii se atacau unii pe alţii cu un adevărat val de injurii. Acuzaţiile personale interminabile şi imputarea de motive josnice adversarului adăugau dezbaterilor un interes morbid, aproape pugilistic. Îşi desăvârşiseră arta de a se flagela reciproc cu insulte ingenioase într-o asemenea măsură, încât spectacolul trebuie să fi fost hipnotizant. La tribunale – toate alcătuite din juraţi –, chestiunile legale contau mai puţin decât isteţimea argumentaţiei. Pentru procesele private, practica juridică cerea ca însuşi litigantul să-şi apere cauza în faţa tribunalului cu două discursuri succesive. Nu existau avocaţi care să-şi

reprezinte clienţii aşa cum se face în zilele noastre. În general, litiganţii nu-şi redactau singuri apărarea sau discursul de acuzare, ci apelau la serviciile unei persoane numite „logograf”, care studia cazul şi scria un discurs convingător, cât se poate de firesc şi de simplu. Clientul îl învăţa pe de rost, ca să-l recite la tribunal. Aşa îşi câştigau existenţa majoritatea oratorilor. În rest, încercau să apere cauze care să le sporească prestigiul şi să contribuie la dezvoltarea carierei lor politice.

Cele mai bune discursuri politice şi judiciare erau publicate la scurtă vreme după ce erau pronunţate, când polemica încă trezea interesul, iar lumea le citea cu aceeaşi plăcere cu care astăzi ne atrag serialele cu avocaţi. Apropo, unul dintre filmele mele judiciare preferate, *Să ucizi o pasăre cântătoare*, conţine o aluzie la acea perioadă. Protagonistul, un avocat imaginat de Harper Lee şi pe care ni-l vom aminti mereu cu chipul matur, transpirat şi patern al lui Gregory Peck, răspunde la numele de Atticus Finch, o evidentă referinţă la cei zece mari oratori atici din canonul clasic. Şi, bineînţeles, ca orice bun atic ce se respectă, eroul micuţei Scout ştie să rostească o pledoarie vibrantă – în favoarea unui bărbat negru – în faţa unui juriu ostil, în Alabama rasistă şi sărăcită de Marea Depresiune a anilor 1930.

Cei zece oratori mitici s-au născut pe parcursul unui veac – între secolele al V-lea şi al IV-lea î.Hr. –, aşa încât, practic, toţi au putut să se cunoască unul pe altul şi să se blameze cu furie. Anii strălucirii lor au coincis cu democraţia ateniană, iar era monarhiilor elenistice le-a marcat sfârşitul. De fapt, printre cele mai faimoase discursuri ale lui Demostene se numără şi *Filipicele*, o serie de atacuri furibunde şi apocaliptice la adresa imperialismului lui Filip, tatăl lui Alexandru. Toţi aceia dintre noi care de atunci am lansat vreo filipică suntem doar simpli ucenici ai nimicitorului Demostene.

Altul dintre cei zece oratori, Antiphon, a fost un adevărat pionier care ar putea să figureze în avangarda psihanalizei şi

a terapiei prin discuţie. Exerciţiul profesiunii sale îl învăţase că discursurile, dacă sunt eficiente, pot acţiona foarte puternic asupra stării sufleteşti a oamenilor, emoţionându-i, bucurându-i, însufleţindu-i, liniştindu-i. Şi atunci a avut o idee inovatoare: a inventat o metodă pentru a evita durerea şi tristeţea comparabilă cu terapia medicală pentru bolnavi. A deschis un cabinet în oraşul Corint şi a pus un anunţ cum că „îi putea mângâia pe cei trişti cu discursuri potrivite”. Când venea vreun client, îl asculta cu luare-aminte până ce îi înţelegea nefericirea care îl măcina. Apoi „i-o ştergea din spirit” cu prelegeri consolatoare. Folosea terapia cuvântului persuasiv pentru a vindeca angoasa şi, după cum spun autorii antici, a ajuns faimos pentru raţionamentele lui sedative. După el, unii filosofi au afirmat că misiunea lui consta în „a expulza prin intermediul raţiunii grija cea rebelă”, dar Antiphon a fost primul care a intuit că vindecarea prin cuvinte putea deveni o meserie. De asemenea, a înţeles că terapia trebuia să fie un dialog de explorare. Experienţa l-a învăţat că e bine să-l faci să vorbească pe cel care suferă despre motivele durerii lui, căci remediul poate fi găsit uneori prin căutarea cuvintelor. Multe secole mai târziu, Viktor Frankl, un discipol al lui Freud care a supravieţuit lagărelor de concentrarea de la Auschwitz şi Dachau, avea să dezvolte o metodă similară pentru depăşirea traumelor barbariei europene din epoca lui.

Seduşi de frumuseţea cuvintelor, grecii au inaugurat genul conferinţei, care a avut un succes uimitor încă din Antichitate. Sofiştii, maeştri itineranţi care călătoreau din oraş în oraş în căutare de elevi, ofereau spectacole ca să se facă cunocuţi, să-şi demonstreze calitatea educaţiei pe care o ofereau şi să-şi demonstreze competenţele în faţa unui auditoriu. Uneori erau discursuri pregătite, alteori improvizaţii pe teme sugerate de public – tot felul de lucruri absurde, cum ar fi elogiul ţânţarilor sau al calviţiei. La unele dintre acele conferinţe uşile erau deschise pentru toate tipurile de curioşi, dar în general conferinţele erau rezervate

unui public mai select, care plătea o taxă de intrare. Sofiştii acordau o mare atenţie scenografiei discursurilor lor, ajungând chiar să se prezinte în faţa audienţei în veşmintele extravagante ale vechilor aezi itineranţi, declarându-se moştenitorii acelor poeţi care îi fascinau pe regi şi pe ţărani deopotrivă cu vraja versurilor lor. În epoca elenistică, fenomenul s-a extins. Exista o adevărată trupă de intelectuali nomazi – desigur, oratori, dar şi artişti, filosofi sau medici igienişti – care cutreierau drumurile imperiului, purtându-şi talentul dintr-un loc în altul convinşi fiind că vor găsi un auditoriu disponibil chiar şi în cele mai îndepărtate colţuri ale lumii cunoscute. Conferinţa a devenit cel mai viu gen literar, care, potrivit unor specialişti, definea cel mai bine originalitatea culturii din acea epocă. Acolo începe drumul care duce până la conferinţele TED din ziua de azi şi la afacerile de mai multe milioane de dolari ale unor foşti preşedinţi conferenţiari.

În secolul al V-lea î.Hr., formidabilul sofist Gorgias a scris: „Discursul este un stăpân puternic, care duce la împlinire, cu un trup foarte mărunt şi aproape de nevăzut, o lucrare pe de-a-ntregul divină, căci el are puterea de a pune capăt fricii, de a îndepărta jalea, de a trezi bucurie, de a spori mila”[52]. Ecoul acestor idei greceşti răsună în ceea ce mi se pare a fi una dintre cele mai frumoase fraze din evanghelie: „ci numai zi cu cuvântul şi se va vindeca” [*Matei*, 8.8].

Cu toate acestea, acea pasiune adevărată pentru limbaj a dat naştere unei întregi serii de tehnici retorice care au sfârşit prin a-i cangrena spontaneitatea. Oratorii au început să construiască o metodă plină de formule, principii şi procedee elaborate până în cel mai mic detaliu. Toate aceste divagări despre stil, împreună cu sufocantul aparat al exordiilor, probelor şi refutaţiilor, au avut în general consecinţe nefaste. Din nefericire, de-a lungul întregii

---

[52] Gorgias, *Elogiul Elenei*, 8, traducere de M. Tecuşan, în *Filosofia greacă până la Platon*, ed. cit., vol. II/2, p. 475.

Antichităţi au existat foarte mulţi maeştri pedanţi ai elocinţei şi artişti ai vorbelor goale. Dragostea pentru înflorituri a invadat şi a afectat prea mult literatura. Uneori, traducând texte greceşti sau latine, nu am rezistat tentaţiei de a izbucni în râs. Scriitorul vorbeşte despre emoţiile lui cele mai profunde şi esenţiale – durere, dorinţă, abandon, exil, singurătate, teamă, gânduri suicidare – când, în cel mai nepotrivit moment, iese la iveală amprenta tocilarului care a învăţat pe de rost figurile de stil. Şi magia se rupe. Lumea se scufundă sub picioarele lui, iar el se apucă să povestească despre antiteze, homeoteleute şi paronomaze.

Din acele timpuri şi până azi, credinţa noastră naivă în reţetele pentru viaţă a hrănit mulţi şarlatani ai retoricii. Astăzi suntem inundaţi de decaloguri de autoajutorare care îşi oferă miraculoasele liste ale succesului: zece formule ca să ne salvăm căsnicia, ca să ne sculptăm trupul sau ca să devenim persoane extraordinar de eficiente; zece soluţii pentru a deveni părinţi buni, zece trucuri pentru a prepara friptura perfectă, zece fraze strălucitoare cu care să închei un capitol. Pe ultimul, din păcate, nu mi l-am cumpărat.

76

În 2011, o editură din Louisville a publicat cele mai faimoase două romane scrise de Mark Twain, *Aventurile lui Huckleberry Finn* şi *Aventurile lui Tom Sawyer*, eliminând termenul peiorativ *nigger* – care s-ar putea traduce prin „negrotei" – şi înlocuindu-l cu un cuvânt mai neutru, „sclav". Responsabilul de această profilaxie literară, un profesor universitar specialist în Mark Twain, a declarat că a luat decizia dificilă de a corecta textul la cererea numeroşilor profesori de liceu pentru care *Huck Finn*, în forma sa originară, nu mai este acceptabil în sălile de clasă din cauza „limbajului rasial ofensator", care le trezeşte multor elevi reacţii de jenă vizibilă. După părerea lui, realizarea acestei rapide operaţii chirurgicale a fost cea mai bună modalitate

de a evita înlăturarea definitivă a clasicilor literaturii nord-americane din şcolile actuale. Nu este un caz izolat. În ultimii ani s-a produs un val constant de polemici legate de cărţile clasice pentru tineret, mai ales cele care fac parte din programa şcolară.

Numeroşi părinţi îngrijoraţi de traumele incurabile pe care fraţii Grimm sau Andersen le-ar putea provoca sensibilelor lor progenituri se întreabă ce valori – şi frici – inoculează *Cenuşăreasa*, *Albă-ca-Zăpada* ori *Soldăţelul de plumb* copiilor din secolul XXI. Aceşti apostoli ai protecţiei minorilor preferă adaptările edulcorate ale fabricii Walt Disney poveştilor originale, atât de crude, violente, patriarhale şi demodate. Mulţi dintre ei sunt de părere că, dacă nu se elimină literatura tradiţională a trecutului nostru imperfect, cel puţin să fie adaptată la buna conştiinţă postmodernă.

Umoristul şi scriitorul James Finn Garner a publicat la jumătatea anilor 1990 o carte intitulată *Poveşti corecte politic de adormit copiii*. A fost aportul lui comic la această dezbatere. Satira lui Finn Garner nu se adresează copiilor, ci e mai degrabă un monolog comic întreţesut cu eufemismele pe care le folosim noi, adulţii secolului XXI. Cu o impecabilă ironie mereu la limita absurdului, el reformulează în felul următor începutul poveştii *Scufiţa Roşie*: „A fost odată ca niciodată o tânără persoană pe nume Scufiţa Roşie, care trăia cu mama ei la liziera unei păduri vaste. Într-o bună zi, mama ei o rugă să ducă un coş încărcat cu fructe proaspete şi nişte apă minerală la domiciliul bunicii, nu pentru că asta ar fi fost treabă de femeie – nu, Doamne fereşte –, ci fiindcă făcea astfel un gest generos, care stimula dezvoltarea sentimentului de apartenenţă la comunitate”[53].

De fapt, controversa e mult mai veche decât credem noi, iar legiunile de susţinători înfocaţi ai furiei cenzurii şi ai altor ligi ale decenţei pot apela la un coreligionar extrem de

---

[53] James Finn Garner, *Poveşti corecte politic de adormit copiii*, traducere din engleză de Felicia Mardale, Humanitas, Bucureşti, 2019, p. 7.

prestigios: filosoful Platon. Educaţia tinerilor a fost mereu una dintre marile preocupări ale aristocratului atenian şi a ajuns să devină meseria lui. După ce a eşuat în încercările sale de a-şi face o carieră politică sau, cel puţin, de a avea o influenţă asupra conducătorilor, s-a dedicat cu totul predării la Academie, şcoala pe care o fondase într-o pădurice de la periferia Atenei. După cum se ştie, ţinea lecţiile aşezat pe un scaun înalt, *kathédra*, înconjurat de scaune simbolic mai joase, ocupate de discipolii săi, o tablă mare albă, un glob ceresc, un model mecanic al planetelor, un ceas despre care spunea cu mândrie că îl construise el însuşi şi hărţi cu reprezentări ale principalilor geografi. Şcoala lui pretindea că este un centru pentru formarea elitelor conducătoare ale oraşelor greceşti – azi e considerată mai degrabă un *think tank* antidemocratic.

Învăţăturile lui Platon mi s-au părut întotdeauna incredibil de schizofrenice în amestecul lor exploziv de gândire liberă şi pulsiuni autoritare. Printre pasajele cele mai citite se găseşte mitul peşterii, o poveste ideală despre ceea ce ar trebui să fie un proces educativ critic. În interiorul unei grote, nişte indivizi înlănţuiţi stau cu spatele către un rug aprins. Prizonierii nu văd decât mişcările umbrelor lor proiectate pe pereţii cavernei, iar acele umbre constituie singura lor realitate. În cele din urmă, unul dintre ei reuşeşte să se elibereze şi se aventurează afară din peşteră, spre lumea care se întinde dincolo de hipnoticele proiecţii. Există în această poveste o superbă invitaţie la îndoială, la a nu te încrede în aparenţe, la a-ţi rupe lanţurile şi a renunţa la prejudecăţi pentru a privi realitate în faţă. Saga cinematografică *Matrix* a adaptat mesajul rebel al acestei alegorii la lumea contemporană a realităţii virtuale, la sfera mediatică, la lumile paralele ale publicităţii şi consumismului, la ştirile false de pe internet şi la autobiografiile inventate pe care ni le creăm pentru reţelele de socializare.

Totuşi, cea mai faimoasă utopie platoniciană, *Republica*, unde se află mitul peşterii, conţine şi antiteza obscură a

mesajului său luminos. Cartea a treia ar putea fi manual de bune practici al unui dictator în devenire. Acolo se afirmă că, într-o societate ideală, educaţia ar trebui să inculce înainte de toate seriozitate, cumpătare şi curaj. Platon este partizanul unei cenzuri rigide a literaturii pe care o citesc tinerii şi a muzicii pe care o pot asculta. Mamele şi bonele trebuie să le spună copiilor numai poveşti autorizate, şi chiar şi jocurile lor trebuie reglementate. Homer şi Hesiod trebuie interzişi ca lectură pentru copii din mai multe motive. În primul rând, pentru că prezintă nişte zei frivoli, hedonişti şi predispuşi la comportamente reprobabile, ceea ce nu este edificator. Tinerii trebuie învăţaţi că răul nu vine niciodată de la zei. În al doilea rând, pentru că unele versuri ale celor doi poeţi vorbesc despre teama de moarte, un lucru care îl nelinişteşte pe Platon, deoarece, consideră el, trebuie să-i facem pe tineri să accepte să moară pe câmpul de luptă. „Vom înlătura, de asemenea, bocetele şi jelaniile oamenilor de renume."[54] Platon nu are o părere prea bună nici despre teatru. În opinia sa, majoritatea tragediilor şi comediilor conţin personaje negative şi, de aceea, actorii – toţi bărbaţi, la fel ca în Anglia elisabetană – sunt nevoiţi să intre în pielea unor oameni nedoriţi, cum ar fi criminalii sau fiinţele inferioare, femeile sau sclavii. Această identificare cu emoţiile plebei nu are cum să fie bună pentru formarea copiilor şi tinerilor. Piesele de teatru, dacă sunt tolerate, ar trebui să includă numai personaje eroice, masculine, fără prihană şi de rang înalt. Şi cum nicio piesă nu îndeplineşte aceste cerinţe, Platon trece la alungarea din statul său ideal a dramaturgilor, împreună cu restul poeţilor.

Trecerea anilor nu a stăvilit impulsurile de cenzură ale lui Platon. În ultimul său dialog, *Legile*, practic propune crearea unei poliţii poetice care să supravegheze noua literatură: „Care impune poetului de a nu lăuda altceva în versurile sale decât cele ce statul le socoteşte ca legitime, juste, frumoase

---

[54] Platon, *Republica*, 387d, în *Opere V*, ed. cit., p. 157.

şi bune; care îi interzice de a arăta lucrările sale vreunui particular, mai înainte de a fi fost văzute şi aprobate de păzitorii legilor şi de către judecătorii numiţi pentru cenzura aceasta [...] şi de acela care conduce educaţia tinerimii”[55]. Mesajul este clar şi răspicat: textele poetice trebuie supuse unei cenzuri severe; uneori suprimându-le, alteori expurgându-le, aplicându-le corecturi şi, ori de câte ori este necesar – şi va fi de multe ori –, rescriindu-le.

Utopia lui Platon este sora geamănă a distopiei *1984*. Societatea Partidului Unic imaginată de George Orwell găzduieşte un Departament de Ficţiune unde se produce toată noua literatură. Acolo lucrează protagonista, Julia, pe care o vedem umblând prin birou cu mâinile mereu pline de grăsime şi cu o cheie franceză în mână. Se ocupă de întreţinerea maşinilor care scriu romane conform directivelor ministeriale. Regimul se interesează şi de operele clasice. Aici Orwell pare să concretizeze visele erotice ale autoritarului Platon: Ministerul Adevărului a pus în funcţiune un mare proiect destinat rescrierii întregii literaturi din trecut. Este prevăzut ca această lucrare fabuloasă să se termine în anul 2050. „Până în 2050 – probabil chiar mai devreme – [...], Chaucer, Shakespeare, Milton, Byron... toţi vor exista doar în versiunile din neolimbă, [...] transformaţi în opusul a ceea ce erau odinioară. [...] Întregul climat al gândirii va fi unul diferit. De fapt, nu va mai *exista* gândire, nu aşa cum o înţelegem acum. Conformismul presupune să nu gândeşti – să nu ai nevoie să gândeşti. Conformismul înseamnă să nu fii conştient.”[56]

Chiar dacă afirmaţiile lui Platon nu pot fi mai clare şi mai drastice, am observat o anumită rezistenţă în a i se lua cuvintele ad litteram. Când admiratorii atenianului dau peste

---

[55] Platon, *Legile*, VII, 9, traducere de E. Bezdechi, introducere de Şt. Bezdechi, IRI, Bucureşti, 1995, pp. 213–214.

[56] George Orwell, *O mie nouă sute optzeci şi patru*, traducere din limba engleză de Dana Crăciun, Polirom, Iaşi, 2019, p. 58.

pasaje cum e acesta, încep să se uite în altă parte, căutând o cale de scăpare. Whitehead a scris o frază faimoasă, repetată adesea, care defineşte întreaga filosofie occidentală ca fiind un şir de note de subsol la filosofia platoniciană. Ca să salveze aparenţele, ne spune că Platon s-a înfierbântat în timp ce scria şi că are poziţii extreme, aşa cum facem şi noi în discuţiile politice purtate la mesele de duminică în familie.

Totuşi, Platon ştia foarte bine ce spune. Nu i-a plăcut niciodată democraţia ateniană, reprezentată perfect, în opinia lui, de asasinarea lui Socrate. Dorea să instaureze un model politic imuabil, în care să nu mai fie nevoie niciodată de schimbări sociale ori de poveşti impudice care să submineze fundamentele morale ale societăţii. Trăise timpuri tulburi şi traumatizante în Atena. Dorea stabilitate, dorea un guvern al înţelepţilor şi nu unul al majorităţii stupide. Dacă acest imobilism putea fi apărat numai printr-un regim opresiv, asta e! Aşa l-a înţeles Karl Popper când şi-a intitulat *Vraja lui Platon* prima parte a eseului său *Societatea deschisă şi duşmanii ei*.

Lecturile tinerilor îl preocupau pe Platon atât din motive pedagogice, cât şi pecuniare. Maestrul fondator al primei academii pentru copiii elitelor încerca să-şi discrediteze concurenţa. Nu-i plăcea sistemul educaţional din vremea lui, în care poeţii – oameni cu idei schimbătoare şi prea puţin edificatoare – erau educatorii grecilor. Noii profesori trebuiau să fie filosofi – adică el. În dialogul său *Legile* spune că propunerea de a-i studia pe poeţi la tinereţe „e un mare risc", sugerând în schimb – printr-un uluitor exerciţiu al virtuţii smereniei – propriile lui opere ca obiecte de studiu în clasă: „Gândindu-mă la convorbirea de astăzi dimineaţă, care mi-a fost desigur inspirată de către zei, mi s-a părut că se aseamănă cu o poezie. Şi poate că nu e de mirare că, îmbrăţişând cu o privire generală înlănţuirea consfătuirilor noastre, m-am bucurat foarte mult. Dintre toate sfaturile, fie în versuri, fie în proză, ce am auzit sau citit vreodată, acestea mi se par cele mai demne şi potrivite pentru studiul tinerilor.

Astfel cred că nu pot propune păzitorului legii şi educatorului un model mai bun ca acesta şi nici alt îndemn mai bun, decât să oblige pe institutori să înveţe pe copii legile acestea şi dacă dă peste altele în legătură cu ele şi asemănătoare, fie citind pe poeţi sau scrieri în proză, sau dacă asistă la vreo convorbire nescrisă, ca a noastră, să nu le treacă cu vederea”[57]. De fapt, este vorba de o luptă pentru mintea grecilor, cu educaţia drept câmp de luptă. Şi, în treacăt fie spus, despre afaceri.

În acest moment este inutil să mai precizez că Platon mă interesează şi mă irită în egală măsură. În faţa ideilor sale, de multe ori îmi vine să-l împroşc cu numeroase insulte dintre cele pe care le-am învăţat de la căpitanul Haddock: musule! filoxeră! anacolutule! başbuzucule! ectoplasmă! Mă întreb cum era posibil ca un filosof atât de inteligent şi ireverenţios să apere un sistem educaţional care să-i condamne pe elevi să cunoască numai texte sterile şi poveşti cu virtuţi. Programul lui suprimă din literatură toate clarobscururile, punerile în abis, neliniştea, durerea, paradoxurile, intuiţiile perturbatoare. Curăţarea e înspăimântătoare. Dacă el însuşi ar fi scris ţinând cont de aceste principii estetice, acum ne-am plictisi îngrozitor. Şi totuşi, ne fascinează în continuare pentru că, contrar a ceea ce prescrie, este isteţ, paradoxal şi tulburător.

Însă provocarea rămâne de actualitate, după cum ştiu profesorii de la Louisville care au vrut să şteargă insulta *nigger* din opera lui Mark Twain. Cărţile pentru copii şi adolescenţi sunt opere literare complexe sau manuale de bună conduită? Un *Huck Finn* igienizat îi poate învăţa multe pe tinerii cititori, dar le răpeşte o lecţie esenţială: că a fost o vreme când aproape toată lumea îşi numea sclavii „negrotei” şi că, din cauza acestei istorii de opresiune, cuvântul a devenit tabu. Nu eliminând din cărţi tot ceea ce ni se pare nepotrivit îi vom feri pe tineri de ideile proaste. Dimpotrivă, îi

---

[57] Platon, *Legile*, VII, 15, ed. cit., p. 223.

vom aduce în situaţia de a nu le putea recunoaşte. Spre deosebire de ceea ce credea Platon, personajele negative sunt un ingredient crucial în poveştile tradiţionale, astfel încât copiii să înveţe că răul există. Mai devreme sau mai târziu se vor confrunta cu el (de la bătăuşii care-i hărţuiesc în curtea şcolii până la tiranii genocidari).

Minunata şi tulburătoarea Flannery O'Connor a scris că „acela care citeşte doar cărţi edificatoare merge pe un drum sigur, dar fără speranţă, pentru că îi lipseşte curajul. Dacă vreodată, din întâmplare, ar citi un roman bun, ar şti foarte bine că i se întâmplă ceva". Simţirea unui oarecare disconfort face parte din experienţa lecturii; există mult mai multă pedagogie în nelinişte decât din alinare. Putem pune toată literatura din trecut sub bisturiu pentru a o supune chirurgiei estetice, dar atunci va înceta să ne mai explice lumea. Iar dacă ne aventurăm pe această cale, nu ar trebui să ne mai mire că tinerii vor renunţa la citit şi, după cum spune Santiago Roncagliolo, se vor juca pe PlayStation, unde pot să omoare o groază de oameni fără să-şi mai facă cineva probleme.

Am în faţa ochilor un articol recent din presă. Se pare că la Universitatea din Londra, sindicatul studenţilor de la Şcoala de Studii Orientale şi Africane solicită scoaterea din programa şcolară a unor filosofi precum Platon, Descartes sau Kant – pentru că ar fi rasişti şi colonialişti.

O ironie a istoriei: Platon, ajuns din vânător vânat.

Veninul din cărţi. Fragilitatea lor

77

Bibliotecarii din Alexandria nu i-au expulzat pe poeţii greci, nici măcar pe Platon. Pe malul Nilului, palatul cărţilor oferea ospitalitate celor două tabere opuse. Rafturile lui au creat unul dintre acele spaţii insolite ale armistiţiului în care

ostilităţile se întrerup, inamicii se ating în promiscuitatea rafturilor, graniţele se estompează, iar lectura devine încă o formă de reconciliere.

Ştim că Marea Bibliotecă a găzduit ideile, descoperirile şi bombănelile lui Platon. Nu fără o oarecare doză de ironie, pentru că înţeleptul Callimachos, care a scris *Pínakes* şi a fost un membru ilustru al Muzeului, a vrut să consemneze aspectul criminal pe care l-ar putea avea cărţile platoniciene.

Anecdota figurează într-un scurt text în versuri. Poate Callimachos, care era poet, dorea să-l ironizeze pe Platon în numele breslei sale. Epigrama lui descrie sinuciderea unui oarecare Cleombrotos din Ambracia, care s-a aruncat în gol din înaltul unui zid. Ne spune că acestui tânăr nu i se întâmplase nimic din ceea ce ar fi putut să-l împingă la moarte, doar că „citise un tratat, unul singur, de Platon: *Despre suflet*”. Noi cunoaştem dialogul care l-a distrus pe sărmanul Cleombrotos sub titlul de *Phaidon*. Mulţi s-au întrebat de ce s-ar fi sinucis după ce a citit această operă, care povesteşte ultimele ore ale lui Socrate înainte să-şi ia doza de cucută. Unii susţin că nu a putut suporta moartea înţeleptului, însă alţii argumentează că saltul lui în gol a fost cauzat chiar de raţionamentul lui Platon, care afirmă că plenitudinea înţelepciunii ne ajunge din urmă numai după moarte. În orice caz, Callimachos şi-a formulat critica într-un mod sibilinic: la urma urmei, poate că pentru tineri e un pericol mai mare să-l citească pe Platon decât să citească opera poeţilor.

Nu ştim dacă Cleombrotos a fost un caz izolat, sau dacă, cine ştie, *Phaidon* n-o fi declanşat un mare val de sinucideri asemănător cu cel pe care, secole mai târziu, avea să-l declanşeze *Suferinţele tânărului Werther*. De la publicarea lui în 1774, tulburătorul roman al lui Goethe i-a determinat pe mulţi tineri europeni cu suferinţe în amor să-şi pună capăt zilelor împuşcându-se, imitându-l pe protagonist. Autorul a trăit cu îngrijorare fenomenul social – şi funerar – în care, ediţie după ediţie, se transforma cartea lui. Se ştie că

autorităţile din unele ţări au ajuns să o interzică din motive de sănătate publică.

Goethe fusese inspirat de sinuciderea reală a unui prieten şi de propriile fantezii adolescentine legate de moarte. Mai bine de cincizeci de ani mai târziu, în autobiografia sa *Poezie şi adevăr*, recunoaşte că şi-a potolit acest impuls autodistructiv făcându-l pe Werther să se împuşte simbolic în locul lui. Însă fantasma pe care scriitorul a reuşit să o expulzeze prin acest exorcism literar i-a tulburat pe cititorii săi, iar unii dintre ei au cedat influenţei sale macabre. Două sute de ani mai târziu, în 1974, sociologul David Phillips a inventat sintagma „efectul Werther” pentru a descrie misteriorul reflex imitativ pe care îl prezintă comportamentul suicidar. Chiar şi un personaj de ficţiune poate fi agentul contagierii, dezlănţuind cazuri identice. Un alt minunat roman tulburător, *Sinuciderea fecioarelor* de Jeffrey Eugenides, cercetează profunda enigmă psihologică a morţilor imitative.

Oricum, cazul cititorului lui *Phaidon* care a sărit de pe un zid – versiunea grecească a viaductului – avea să inaugureze fără intenţie un nou filon literar: poveştile despre cărţi care provoacă moartea. Nu e straniu că cea mai faimoasă dintre toate, *Necronomiconul*, are un nume grecesc. Acest volum blestemat, a cărui simplă lectură provoacă nebunia şi suicidul, este o invenţie a lui H.P. Lovecraft pentru universul de groază din *Mitul Cthulhu*. Bineînţeles, este imposibil să cunoaştem conţinutul din *Necronomicon*, pentru că nimeni nu a supravieţuit ca să-l poată dezvălui. Se zvoneşte în mod persistent că ar conţine înţelepciune tainică şi farmece vrăjitoreşti care permit contactul cu fiinţe extraterestre având puteri malefice, Anticii. Alungate din timpuri imemoriale de pe planeta noastră din cauza practicării magiei negre, aceste fiinţe zac în adormire în spaţiu, aşteptând o ocazie pentru a prelua controlul asupra unei lumi care odinioară a fost a lor.

Lovecraft s-a amuzat scriind o istorie atât de minuţioasă a *Necronomiconului* şi a traducerilor lui, încât unii cititori au crezut orbeşte în existenţa lui, iar unii anticari escroci au pretins că aveau un exemplar, punându-l la vânzare pentru creduli. Gluma bibliofilă începe chiar cu numele autorului, Abdul al-Hazred, un presupus poet arab nebun. De fapt, este o poreclă din copilărie a lui Lovecraft, inspirată din poveştile din *O mie şi una de nopţi*. Al-Hazred este o aluzie la englezescul *all has read*, „cel care a citit totul”.

Povestirile din *Mitul Cthulhu* abundă în avertismente asupra consecinţelor nefaste ale citirii *Necronomiconului*. Ni se spune că în Evul Mediu, datorită influenţei sale, au avut loc nişte evenimente înspăimântoare, iar cartea a fost condamnată de Biserică în anul 1050. Tot potrivit lui Lovecraft, în ciuda blestemelor, o traducere în latină a cărţii sacrilege s-ar fi tipărit în Spania secolului al XVII-lea. Ar mai fi rămas patru exemplare din ediţia aceea, unul la Muzeul Britanic, altul la Biblioteca Naţională din Paris, altul la Harvard, iar ultimul la imaginara Universitate nord-americană Miskatonic, din la fel de fictivul oraş Arkham. Cei care au vrut să continue gluma lui Lovecraft au falsificat fişe ale cărţii pentru cataloagele diverselor biblioteci din lume, atribuind originea ediţiei interzise oraşului Toledo. Pe unde mai înfloreşte câte un presupus exemplar, explodează cererile de împrumut – curiozitatea pare să fie mai puternică decât frica de nebunia şi de moartea pe care le lasă în urmă *Necronomiconul*.

Platon, arabul nebun al-Hazred şi Goethe au scris cărţi capabile să-l ducă pe cititor la pierzanie prin vraja ascunsă în cuvintele lor. O altă faţetă ciudată a morţii prin lectură sunt cărţile otrăvite. Din câte ştiu, cea mai veche apariţie a acestor volume asasine e menţionată în *O mie şi una de nopţi*. La sfârşitul nopţii a patra şi pe parcursul celei de-a cincea, Şeherezada spune povestea regelui Iunan şi a medicului Ruian. După ce i-a vindecat lepra regelui, medicul descoperă că nerecunoscătorul monarh intenţionează să se

debaraseze de el, aşa că urzeşte un plan ca să-l pedepsească. Îi dăruieşte o carte „minunată, cum nu s-a mai văzut”[58]. Dar de fapt foile erau impregnate cu otravă, iar în cele din urmă regele moare: „Straşnic s-a minunat sultanul! [...] stând în jilţ, aştepta crunt sub turban. [...] A deschis cartea. Dar când să mişte cea dintâi filă, a găsit-o lipită. [...] Sultanul şi-a îmbălat degetele în gură şi a dezlipit cea dintâi filă şi tot aşa, până la fila a şasea, dar fila aceasta era goală, cu niciun rând scris, ca şi celelalte. [...] «Unde-s rândurile scrise?» Dar nu şi-a sfârşit bine cuvântul, căci nişte cuţite groaznice au început să-i taie măruntaiele. [...] Sultanul se prăbuşise de pe jilţ, trăsnit de otravă”[59].

Dacă după ce am văzut *Psycho*, mulţi dintre noi am simţit un fior de groază când am făcut duş singuri într-un hotel. Această poveste din *O mie şi una de nopţi* le poate provoca frisoane similare cititorilor obişnuiţi să-şi înmoaie vârful degetului în gură pentru a da paginile cărţilor. De multe ori în lecturile mele m-am lovit de tema cărţii otrăvite, ca şi cum ar fi început să devină o temă clasică a terorii bibliofile. Îmi amintesc de frumosul tratat de şoimărie cu care regina cea rea Caterina de’ Medici îl omoară din greşeală pe fiul ei Carol în *Regina Margot* de Alexandre Dumas, şi de tratatul despre râs al lui Aristotel – despre care am vorbit deja –, care provoacă o mare vărsare de sânge în sumbra abaţie din *Numele trandafirului*. Îmi place mai ales scena dezvăluirii secretului: când detectivul franciscan Guglielmo din Baskerville rezolvă misterul crimelor, nu se poate abţine să îl admire pentru o clipă pe asasin. Recunoaşte că o carte poate fi o armă exemplară şi secretă cu care „victima se otrăvea singură, şi chiar pe măsură ce voia să citească...”[60].

---

[58] *O mie şi una de nopţi*, basme arabe povestite de Eusebiu Camilar, Editura Tineretului, Bucureşti, 1968, vol. 1, p. 111.

[59] *Ibidem*, pp. 111–112.

[60] Umberto Eco, *Numele trandafirului*, ed. cit., p. 502.

Din nefericire, ultimul capitol din această poveste despre cărţile ucigaşe este strict autentic. Mă gândesc la cărţile-bombe, volume în interiorul cărora se pune explozibil de mare putere, pentru a-l ucide pe destinatar atunci când le deschide. Casa Albă primeşte an de an sute de cărţi cu bombe, care sunt dezactivate de agenţii de securitate. Sute de angajaţi la poştă, jurnalişti, portari, secretare, bărbaţi şi femei cu cele mai variate meserii au murit în lumea întreagă din această cauză. Oricine ar putea fi victima unui asemenea atac. Cercetătorul Fernando Báez afirmă că există pe internet zeci de manuale clandestine care te învaţă cum să fabrici o carte-bombă. Se pare că teroriştii au o preferinţă pentru anumiţi autori şi abundă listele de titluri, categorii şi dimensiuni. Unele grupuri consideră Biblia nepotrivită, în schimb, cine ştie de ce, găsesc foarte utilă *Don Quijote*. Pe 27 decembrie 2003, Romano Prodi, preşedintele Comisiei Europene, a fost pe punctul să moară când a deschis un exemplar-bombă din *Plăcerea* de Gabriele D’Annunzio. Evident, politicienii şi oamenii de rang înalt care nu citesc sunt mai puţin vulnerabili.

78

Ne place să le credem periculoase, asasine, tulburătoare, dar cărţile sunt mai ales fragile. În timp ce citeşti aceste rânduri, undeva în lume arde o bibliotecă. O editură îşi distruge chiar acum stocurile nevândute pentru a le transforma în pastă de hârtie. Nu departe de tine, o viitură distruge o colecţie valoroasă. Mai multe persoane aruncă la gunoi biblioteca moştenită. Eşti înconjurat de armate de insecte ale căror mandibule croiesc tunele prin hârtie pentru a-şi depune larvele într-un univers de mici labirinturi de pe nenumărate rafturi. Cineva ordonă eliminarea unor opere supărătoare pentru putere. Un jaf distrugător se petrece chiar în clipa asta într-un teritoriu instabil. Cineva condamnă

o operă pentru că e imorală sau blasfematoare şi o aruncă în foc.

Există o lungă istorie de oroare şi fascinaţie care leagă focul de cărţi. Galenus a scris că incendiile şi cutremurele de pământ sunt cauzele cele mai frecvente ale distrugerii lor. Flăcările care anihilează cuvintele izbucnesc uneori accidental, dar de cele mai multe ori sunt intenţionate. Să arzi cărţi este o întreprindere absurdă care se repetă cu încăpăţânare de-a lungul secolelor, din Mesopotamia până în zilele noastre. Motivul invocat cel mai des este întemeierea unei noi ordini peste cenuşa celei dinainte, sau regenerarea şi purificarea unei lumi pe care scriitorii au contaminat-o.

Când autorităţile de cenzură insistau să dea foc exemplarelor din *Ulise*, Joyce a comentat ironic că, datorită acelor flăcări, fără îndoială va avea parte de un purgatoriu mai indulgent. Chiar în acei ani, barbaria nazistă îşi punea în funcţiune operaţiunea *Bücherverbrennung* („arderea cărţilor”) în pieţele publice din zeci de oraşe germane. Mii de cărţi erau transportate cu camioanele şi adunate grămadă pentru a fi distruse. Se formau lanţuri umane care să le poarte din mână în mână până la rug. Cercetătorii estimează că în timpul „bibliocaustului” nazist au ars operele a mai bine de 5 500 de autori pe care noii lideri îi considerau degeneraţi, un prolog al crematoriile ce aveau să apară mai târziu, după cum profeţise Heinrich Heine în 1821, când a scris: „Acolo unde se ard cărţi se vor arde, până la urmă, şi oameni”. Fraza celebră, apropo, aparţine unei piese de teatru intitulate *Almansor*, unde opera arsă era Coranul, iar piromanii, inchizitorii spanioli.

În 2010, când comunitatea internaţională se pregătea să comemoreze nouă ani de la atentatele din 11 septembrie, pastorul unei mici biserici creştine din Florida a anunţat că va arde exemplare din Coran pentru a comemora atacurile teroriste – între orele 18 şi 21, perioada de maximă audienţă TV. Chipul lui Terry Jones, un preot furios cu mustaţă în formă de potcoavă, cu un aer ce ezita între personaj de secol al

XIX-lea şi înger bronzat din infern, a început să apară zilnic în presa mondială şi la telejurnale în acele zile tensionate. Şi a anunţat că vrea să transforme 11 septembrie în ziua internaţională a arderii Coranului, încurajându-i pe oameni să sărbătorească în familie această veselă zi a vandalismului: *Burn a Koran Day*. Autorităţile nu puteau să-l mai oprească – nicio lege nu interzice să dai foc pe un teren privat unei cărţi achiziţionate în mod legal. Pentru a evita numeroase proteste şi tulburări în ţările islamice, preşedintele Barack Obama şi directorul CIA au încercat să-l convingă să renunţe în numele securităţii trupelor desfăşurate în Afganistan şi Irak. Problema a devenit o urgenţă naţională. Într-o primă fază, pastorul Jones a cedat presiunilor, dar în martie 2011 nu a mai putut suporta povara capitulării. Precum acel personaj din Aristofan care organizează un proces în propria-i casă pentru a-şi judeca câinele pentru că furase o bucată de brânză, Terry Jones a pus în scenă o pantonimă a judecării Coranului. După opt minute de deliberări, autoproclamata instanţă a condamnat cartea pentru crime împotriva umanităţii şi a trecut la arderea unui exemplar, difuzând imaginile în lumea întreagă printr-o înregistrare video pusă pe YouTube. Mai mulţi oameni au murit sau au fost grav răniţi în Afganistan în timpul revoltelor provocate de acea înregistrare.

Ascensiunea rapidă spre faimă – şi infamie – a pastorului Jones demonstrează că aruncarea unei cărţi în foc, chiar dacă opera nu riscă sub nicio formă să dispară, este un act simbolic foarte puternic, aproape magic. Societatea noastră globalizată, sofisticată şi tehnologizată încă poate fi zguduită de unda de şoc a unui gest de o barbarie atât de veche.

Rugurile din papirus, pergament sau hârtie sunt emblema unui vechi naufragiu repetat. Istoria primelor cărţi se încheie de multe ori în foc. Un personaj melancolic din Borges meditează: „O dată la câteva veacuri, trebuie arsă Biblioteca

din Alexandria”[61]. Este scurta cronică a unui imens dezastru: în capitala Deltei, un mare vis al Antichităţii a ars de mai multe ori, până la distrugerea lui totală. Iar acele flăcări alimentate cu cărţi au semănat obscuritate.

Cele trei distrugeri ale Bibliotecii din Alexandria

79

Cleopatra a fost ultima regină a Egiptului, şi cea mai tânără. A primit coroana celor Două Regate pe când abia dacă împlinise 18 ani. Pentru ca o femeie să guverneze ţara de pe Nil, trebuia să îndeplinească o cerinţă tradiţională lipsită de importanţă: să se căsătorească cu fratele ei, precum Isis cu Osiris. Fără să se lase descurajată de fleacuri, Cleopatra şi-a celebrat nunta cu unul dintre cei mai mici din familie, Ptolemeu al XIII-lea, de 10 ani, pe care credea că va putea să-l domine. În ciuda lungilor ani de convieţuire anterioară, nu a fost o căsătorie potrivită. Regii copii au început curând să se încaiere pentru putere. Cleopatra a contribuit la mai multe intrigi decât fratele ei mai mic, aşa încât a fost îndepărtată şi expulzată din ţară sub pedeapsa cu moartea. Tânăra exilată a învăţat o lecţie preţioasă de convieţuire familială: rudele ei erau la fel de capabile să o ucidă ca oricine altcineva.

În acelaşi an, Iulius Cezar a ajuns la Alexandria. Roma era deja o mare putere care îşi aroga rolul de poliţie mondială şi de mediatoare în conflictele străine. Cleopatra a înţeles că dacă voia să domnească din nou avea nevoie de sprijinul lui Cezar. A plecat pe ascuns din Siria, scăpând de spionii fratelui ei, care aveau ordin să o omoare dacă mai punea

[61] Jorge Luis Borges, *Congresul*, traducere de Cristina Hăulică, în *Proză completă 2*, traduceri şi note de Cristina Hăulică şi Andrei Ionescu, prezentări şi ediţie îngrijită de Andrei Ionescu, Polirom, Iaşi, 2015, p. 354.

vreodată piciorul în Egipt. Plutarh povesteşte cu umor episodul comic al întâlnirii dintre regina destituită şi Cezar. Într-o seară călduroasă din octombrie 48 î.Hr., o ambarcaţiune a acostat în linişte în portul Alexandriei. De pe ea a coborât cu mare grijă un negustor de covoare ce căra un pachet lung. Odată ajuns la palat, a cerut să-l vadă pe Cezar pentru a-i face un cadou. De cum a fost primit în camera generalului roman, negustorul a desfăcut pachetul. Şi din interiorul covorului a ieşit – epuizată, micuţă şi transpirată – o tânără de 21 de ani care-şi punea viaţa în pericol doar din cauza setei pentru putere. Plutarh spune că Cezar „a fost cucerit de această primă născocire a ei, care i-a părut foarte îndrăzneaţă”[62]. Era un bărbat de 52 de ani însemnat cu cicatricile a mii de bătălii. Nu dorinţa a fost cea care a purtat-o pe Cleopatra până la el, ci instinctul de supravieţuire. Avea puţin timp la dispoziţie: dacă o găsea fratele ei, ar fi murit; dacă Cezar nu trecea de partea ei, ar fi murit. Într-o singură noapte, Cleopatra a venit, a văzut şi a sedus.

Iulius Cezar s-a instalat după pofta inimii la palat. Protejată de puternicul ei amant, Cleopatra şi-a recuperat tronul. L-a ţinut pe micul Ptolemeu lângă ea, mai mult ca ostatic decât ca rege. Au fost zile cu vin şi intrigi la Alexandria. Cum faraonul copil nu se resemna să fie o marionetă, a început să uneltească o revoltă egipteană împotriva soldaţilor romani. Când a izbucnit scânteia insurecţiei, oaspetele străin s-a trezit închis la palat cu trupele lui împuţinate. Palatul ptolemaic, aşa cum am spus deja, ocupa un întreg cartier fortificat în apropierea mării, unde se înălţau, printre alte edificii, Muzeul şi Biblioteca. Înţelepţii din templul muzelor – obişnuiţi să fie lăsaţi în pace să cerceteze şi să se certe între ei fără milă – s-au trezit dintr-odată asediaţi împreună cu generalul roman într-o poziţie strategică foarte nefavorabilă.

---

[62] Plutarh, *Vieţi paralele. Cezar*, 49, notiţe introductive, traducere şi note de N.I. Barbu, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1966, vol. III, p. 499.

Asediatorii atacau de pe uscat şi de pe mare, însetaţi de distrugere. Ochii alarmaţi ai învăţaţilor urmăreau pe cer traiectoria strălucitoare a proiectilelor incendiare care aterizau, unul după altul, ameninţătoare, în apropierea tezaurului lor de cărţi.

Oamenii lui Cezar au contraatacat lansând torţe impregnate cu smoală spre ambarcaţiunile pregătite de atac. În scurt timp, focul a cuprins punţile acoperite cu ceară şi funiile vaselor, care s-au scufundat hipnotic în mare, cuprinse de flăcări. Devastarea s-a extins în port şi spre casele din apropiere. Purtat de vânt, focul sălta pe acoperişuri cu viteza unei stele căzătoare. Trupele egiptene s-au repezit să stingă incendiul. Profitând de acest moment de respiro, Cezar a fugit în insula Pharos pentru a controla intrarea maritimă în oraş, în aşteptarea întăririlor. Ca întotdeauna, strălucitul general roman a reuşit să câştige partida tactic. Ptolemeu al XIII-lea s-a înecat în Nil la momentul potrivit, lăsându-şi sora văduvă şi atotputernică.

Plutarh, care a scris la un secol şi jumătate după desfăşurarea evenimentelor, spune că focul acelui incendiu provocat de acoliţii lui Cezar s-a întins de la ambarcaţiuni până la Marea Bibliotecă, care s-a prefăcut în cenuşă – un recviem răsunător pentru visul alexandrin. Aşa s-o fi sfârşit totul?

Sunt motive să ne îndoim. În *Războiul civil*, Cezar vorbeşte despre arderea corăbiilor, dar nu pomeneşte despre distrugerea Bibliotecii, nici măcar ca să se justifice. Nu spune nimic nici locotenentul său Hirtius, care a scris *De bello alexandrino*. Dimpotrivă, el afirmă că marile clădiri din oraş nu puteau lua foc, pentru că erau construite din marmură şi mortar, fără lemn nici la acoperişuri, nici la podele. Niciun personaj contemporan nu deplânge dispariţia palatului cărţilor. Iar geograful Strabon, care a vizitat Alexandria la numai câţiva lustri după revolta împotriva lui Cezar, a descris în detaliu Muzeul fără să facă nicio aluzie la vreun dezastru recent. Şi alţi scriitori romani şi greci (Lucan, Suetonius,

Ateneus) păstrează tăcerea în această privinţă. Însă filosoful Seneca complică puzzle-ul scriind: „Au ars la Alexandria 40 000 de cărţi”[63].

Ca într-un roman poliţist, fiecare voce nouă spune o versiune diferită şi ne trimite pe piste contradictorii. Ce putem înţelege din această descurajantă ghicitoare? Care este realitatea difuză ce se ascunde în spatele poveştilor şi tăcerilor? O posibilă soluţie a enigmei se bazează pe un detaliu pe care îl menţionează în trecere doi autori mult mai târzii: Dio Cassius şi Orosius. Amândoi spun că incendiul provocat de Cezar a distrus arsenalul, depozitele de grâu şi câteva magazii din port, unde se găseau – din întâmplare – mai multe mii de suluri, cărţi care puteau fi noile achiziţiile ale Bibliotecii şi care-şi aşteptau transferul definitiv la Muzeu, sau pur şi simplu suluri nescrise aparţinând unor negustori care intenţionau să le vândă pe rutele comerciale din Marea Mediterană.

Poate că Plutarh a interpretat greşit sursele care descriau arderea acelui depozit de cărţi – care în greacă i s-ar spune tot *bibliothéke* – şi a imaginat un foc apocaliptic la Muzeu. Poate că această primă distrugere a Marii Biblioteci este, până la urmă, o amintire inventată sau un coşmar premonitoriu, sau un incendiu mitic care, de fapt, simbolizează sfârşitul unui oraş, al unui imperiu şi al unei dinastii care a început cu visul lui Alexandru şi s-a sfârşit cu înfrângerea Cleopatrei.

80

Alianţele politice şi sexuale ale Cleopatrei – cu Cezar mai întâi, iar mai târziu cu Marcus Antonius – erau menite să împiedice voracitatea romană să înghită regatul Egiptului. A reuşit doar să întârzie muşcătura. După sinuciderea reginei în

[63] Seneca, *Despre liniştea spiritului*, 9, 5, traducere de Svetlana Sterescu, în *Scrieri filosofice alese*, antologie, prefaţă şi tabel cronologic de Eugen Cizek, Minerva, Bucureşti, 1981, p. 93.

anul 30 î.Hr., ţara de pe Nil a fost anexată tânărului Imperiu Roman. Alexandria a încetat să mai fie capitala unui ţinut orgolios, devenind periferia noii globalizări.

Fondurile pentru finanţarea comunităţii înţelepţilor, care până atunci depindeau de regii Ptolemei, au devenit răspunderea împăraţilor de la Roma. Muzeul şi Biblioteca au depăşit criza dinastică, dar în curând a devenit clar că vremurile lor bune erau deja de domeniul trecutului. Acel ambiţios centru de cunoaştere şi creaţie îşi trăise zilele de glorie datorită unui amestec exploziv de bogăţie, vanitate şi calcul imperialist din partea stirpei macedonene. Însă banii şi vanitatea împăraţilor romani aveau multe alte interese în afara Alexandriei. Nu se ştie dacă incendiul lui Cezar a afectat sau nu Biblioteca, dar ştim fără îndoială că secarea fondurilor imperiale a declanşat prăbuşirea ei lentă.

În primele două secole Biblioteca şi-a mai găsit protectori generoşi, ca Hadrian, dar în secolul al III-lea a început o epocă întunecată cu ameninţările nesăbuite ale lui Caracalla. Împăratul credea că ştie – la insignifianta distanţă de şapte secole – că Aristotel a fost cel care l-a otrăvit pe Alexandru cel Mare şi, pentru a-şi răzbuna idolul, complota să dea foc Muzeului, pe unde încă mai bântuia fantoma filosofului. Sursa noastră, istoricul Dio Cassius, nu spune clar dacă împăratul Caracalla a reuşit să-şi pună în practică enorma nelegiuire, dar precizează că a închis cantina gratuită a înţelepţilor şi le-a eliminat multe dintre privilegii. La ceva timp după aceea, din cauza unei infracţiuni banale, a ordonat trupelor să jefuiască Alexandria, omorând mii de nevinovaţi, şi – într-o versiune mediteraneeană a Berlinului din timpul Războiului Rece – să ridice de-a lungul oraşului un zid păzit de gardieni la intervale regulate, pentru ca populaţia dintr-un sector şi din celălalt să nu se poate vizita în mod liber.

În a doua jumătate a secolului al III-lea s-a înteţit criza romană. Situaţia economică a imperiului s-a înrăutăţit progresiv, iar interesul cultural al împăraţilor, epuizaţi de grave provocări militare şi politice, a scăzut. Într-o lume în

care gloria Alexandriei nu mai era decât o strălucire îndepărtată, ajutoarele pentru întreţinerea colecţiei au început să sufere tăieri succesive. Erau din ce în ce mai puţini bani pentru înlocuirea sulurilor deteriorate, îmbătrânite sau pierdute şi pentru achiziţionarea de noutăţi. Decăderea era deja de neoprit.

A urmat un ciclu haotic de tâlhării şi jafuri. În timpul împăratului Gallienus, prefectul Egiptului s-a proclamat împărat şi a tăiat aprovizionarea cu alimente a Romei. Cum Gallienus nu-şi putea permite să renunţe la grânarele alexandrine, l-a trimis pe generalul său Teodotus să recucerească oraşul. Atacul violent a zdruncinat serios Alexandria. La scurtă vreme după aceea a fost cucerită şi pierdută de regina arabă Zenobia din Palmira, care pretindea că ar fi descendenta Cleopatrei. Împăratul Aurelian şi apoi Diocleţian au contribuit şi ei la orgia distructivă a asediilor şi revoltelor înăbuşite în foc şi sânge. Soldatul şi istoricul Ammianus Marcellinus a scris, exagerând probabil din motive dramatice, că la sfârşitul secolului al III-lea cartierul fortificat unde se înălţa cândva Muzeul fusese şters de pe faţa pământului.

Nu dispunem de o cronică detaliată a acelui amurg, dar îmi place să cred că exact asta încerca să descrie Paul Auster în postapocaliptica *Ţară a ultimelor lucruri*. Romanul relatează călătoria unei femei, Anna Blume, spre un oraş fără nume, în plină dezintegrare, zguduit de sechelele unei perioade de conflicte şi epurări. În acel ţinut oprimat, numele străzilor – Bulevardul Ptolemeu, Bulevardul Nero, Terminalul Diogene, Drumul Piramidei – sugerează cartografia imposibilă a unei Alexandrii prădate şi fantomatice, în naufragiul memoriei sale.

Anna a ajuns în oraş pornind în căutarea singurului ei frate, un tânăr jurnalist care dispăruse acolo fără urmă. Speranţa regăsirii e sortită eşecului într-un loc în care toate certitudinile dispar ca un fum, iar catastrofa finală pare iminentă. Într-o zi, în timp ce mergea de colo colo, Anna

traversează Bulevardul Ptolemeu şi ajunge din întâmplare la Biblioteca Naţională („Un edificiu splendid, cu portrete de guvernatori şi generali pe pereţi, şiruri de coloane italieneşti şi marmură frumos încrustată – una dintre clădirile legendare ale oraşului. Dar la fel cum se întâmpla cu tot ceea ce era în jur, zilele ei de glorie apuseseră. Tavanul de la etajul doi se surpase, coloanele se răsturnaseră şi crăpaseră, cărţi şi hârtii zăceau risipite peste tot”[64]).

Anna se instalează în podul bibliotecii împreună cu Sam, un corespondent al presei străine care l-a cunoscut pe fratele ei şi îi dă speranţe să îl regăsească. Deşi în ruină, Marea Bibliotecă le serveşte drept refugiu unor naufragiaţi din vremuri mai bune. Acolo trăieşte o mică comunitate de cărturari persecutaţi care, instaurând un armistiţiu temporar în privinţa dezacordurilor lor înverşunate, colaborează pentru a proteja ultimul bastion al cuvintelor, ideilor şi cărţilor („Nu ştiu câţi oameni locuiau în Bibliotecă pe atunci, dar cred că peste o sută, poate chiar mai mulţi. Rezidenţii erau cu toţii cercetători sau scriitori, rămaşi aici de la Mişcarea de Purificare, ivită în tumultul ultimului deceniu. [...] Un fel de camaraderie prudentă se născuse atunci între diferitele facţiuni din Bibliotecă, cel puţin în sensul că mulţi erau dispuşi să comunice cu ceilalţi şi să schimbe idei. [...] Colocviile publice – aşa-numitele Ore Peripatetice – se ţineau în fiecare zi, timp de două ore, şi toată lumea care locuia în bibliotecă era invitată să participe. [...] Cândva, se spunea, în Biblioteca Naţională fuseseră mai mult de un milion de volume. Numărul lor fusese mult redus până la venirea mea, dar încă rămăseseră câteva sute de mii, o uluitoare avalanşă de tipărituri”[65]).

Dezordinea şi catastrofa s-au infiltrat şi ele în Bibliotecă. Anna observă că sistemul de clasificare e complet

---

[64] Paul Auster, *În ţara ultimelor lucruri*, traducere din engleză de Alexandra Maria Rusu, Humanitas, Bucureşti, 2005, f.p.

[65] *Ibidem.*

dezorganizat şi este aproape imposibil să localizeze vreo carte în cele şapte etaje de arhive. Când o carte se pierde în labirintul încăperilor mucegăite e ca şi când ar înceta să mai existe: nimeni n-o va mai putea găsi vreodată.

Dintr-odată se abate asupra oraşului un val de frig care îi pune în pericol pe refugiaţii de la Bibliotecă. În lipsa altui tip de combustibil, se hotărăsc să ardă cărţi într-o sobă de fier. Anna scrie: „Ştiu că pare un lucru îngrozitor, dar chiar nu aveam de ales. Fie făceam asta, fie muream îngheţaţi. [...] Lucrul curios este că n-am simţit nicio clipă vreun regret. [...] Poate că gestul acesta elibera o furie secretă dinăuntrul meu; poate că era pur şi simplu o recunoaştere a faptului că nu mai conta ce se întâmplă cu cărţile. Lumea căreia îi aparţinuseră se sfârşise [...]. Oricum, cele mai multe nici nu meritau deschise [...]. Ori de câte ori găseam câte una care mi se părea acceptabilă, o păstram şi o citeam. [...] îmi amintesc că aşa am trecut prin nişte fragmente din Herodot [...]. Dar, în final, toate ajungeau în sobă, toate se făceau scrum”[66].

Aşa mi-i imaginez şi pe cercetătorii şi eruditii de la Muzeu, urmărind îngroziţi cum tezaurul lor de descoperiri era sistematic jefuit, ars şi dezintegrat. Într-un anacronism impardonabil, îmi pare că îi văd pe acei strălucitori intelectuali victime ale unei izbucniri de umor negru şi nihilist, imitându-l pe Bahtin în timpul zilelor întunecate ale asediului nazist asupra Leningradului. Se povesteşte că scriitorul rus, un fumător compulsiv, era închis într-un apartament, suferind teroarea cotidiană a bombardamentelor. Avea rezerve de tutun, dar nu reuşea să găsească foiţe de ţigară. Şi atunci a folosit până şi paginile unui eseu căruia îi dedicase ani întregi de muncă. Pagină cu pagină, rotocoale după rotocoale, a fumat mare parte din manuscris, fiind convins că păstrase în siguranţă la Moscova o copie care, în cele din urmă, în haosul războiului, avea şi ea

[66] *Ibidem*.

să se piardă. Îmi amintesc că William Hurt povesteşte o anecdotă – aproape legendară – în fascinantul său film *Smoke*, al cărui scenariu a fost scris de Paul Auster. Cred că bibliotecarii alexandrini ar fi apreciat comicul disperat al acestei poveşti de supravieţuire. La urma urmei, cărţile ai căror gardieni erau se preschimbau şi ele în aer, în fum, în boare, în miraj.

81

Alexandria secolului al IV-lea era un loc agitat. Locuitorii ei, cunoscuţi pentru cultura şi senzualitatea lor, se dedicau şi unor distracţii ceva mai brutale. Oraşul avea un istoric îndelungat de revolte stradale. Problemele sociale, diferenţele religioase şi luptele pentru putere izbucneau sub forma unor certuri tumultuoase şi sângeroase în aer liber. Ne putem imagina un decor asemănător cu cel din cartierele cuprinse de lupte urbane sălbatice pe care ni le-a arătat Scorsese în *Bandele din New York*.

În capitala egipteană se materializau convulsiile unei mari crize imperiale romane. Din cauza unei misterioase legi a recurenţei, unele teritorii sunt constant ţinta tensiunilor mondiale şi conflictelor pe care nimeni nu reuşeşte să le rezolve. Din cele mai vechi timpuri, regiunea Levantului mediteraneean a fost unul dintre acele paratrăsnete geopolitice.

Pe arterele Alexandriei forfoteau lideri exaltaţi ai diferitelor credinţe (evrei, păgâni şi creştini – divizate şi ele în fracţiuni rivale: niceeni, ariani, origenişti, monofiziţi şi alţii). Atacurile dintre ei erau frecvente, cu rivalităţi mixte de combinaţii variabile. Însă nu era chiar totul haos, furie şi debandadă. Dincolo de violenţa confuză se pregătea o enormă schimbare istorică. La începutul secolului, împăratul Constantin a legalizat creştinismul, iar în anul 391, Teodosie a promulgat o serie de edicte care au interzis sacrificiile publice păgâne şi a ordonat închiderea principalelor centre de cult. De-a lungul

acelor decenii ameţitoare, persecutaţii şi persecutorii şi-au schimbat rolurile. Nimic nu avea să mai fie la fel ca înainte: statul se convertise la noua credinţă şi începuse demolarea păgânismului.

Muzeul şi a doua bibliotecă din Serapeum au fost centre nevralgice ale bătăliilor religioase. Cele două edificii erau sanctuare, iar bibliotecarii lor, preoţi. Intelectualii care lucrau în cele două instituţii alcătuiau un *thíaso*, adică o comunitate de cult al muzelor – cele nouă zeiţe care protejau creaţia umană. Ziua lor de lucru se desfăşura printre statui de divinităţi, altare şi alte simboluri liturgice ale cultului păgân, deoarece Ptolemeii menţinuseră vechea tradiţie orientală a păstrării cărţilor în interiorul templelor. Continuitatea bibliotecilor, create în slujba culturii clasice păgâne, nu mai era uşoară sub un regim care o persecuta.

Serapeumul – templul lui Zeus Serapis –, care adăpostea biblioteca-soră, era una dintre minunile arhitectonice ale Alexandriei. Cu elegantele ei grădini înconjurate cu arcade, zeii sculptaţi, operele de artă şi fastul din vremuri apuse, era un loc de devoţiune şi întâlnire pentru păgânii care pierduseră partida istorică. Se adunau acolo, ca veteranii unui război uitat, pentru a se văita, a-şi hrăni regretele şi a declara – cum s-a făcut în toate epocile – că orice vreme din trecut a fost mai bună.

În anul 391, totul a explodat.

Episcopul Teofil, liderul spiritual al comunităţii creştine alexandrine, a impus cu violenţă edictele împăratului Teodosie. Grupuri de zeloţi creştini s-au aruncat asupra păgânilor, hărţuindu-i. Panica şi ura au tensionat atmosfera periculos de mult. În acele momente de tensiune extremă, situaţia a fost destabilizată de un scandal. În timpul lucrărilor de renovare a unei bazilici creştine construite pe ruinele unei capele închinate zeului Mithra, muncitorii au scos la lumină diverse obiecte ale misterelor păgâne. Patriarhul Teofil a dat ordin ca acele simboluri secrete de cult să fie expuse în cadrul unei procesiuni prin centrul oraşului. Ne putem face o

idee despre impactul pe care l-a avut acest gest, dacă ne gândim la plimbarea provocatoare a lui Ariel Sharon pe Esplanada Moscheilor care, cu doar două decenii în urmă, a aprins fitilul celei de-a doua intifade. Păgânii alexandrini – şi în special profesorii de filosofie, după cum specifică sursele –, văzând cum credinţele lor erau profanate şi expuse bătăii de joc a mulţimii, i-au atacat cu ferocitate pe creştini. Străzile s-au umplut de sânge. Fiindu-le teamă de posibile represalii, răsculaţii au fugit la Serapeum şi s-au refugiat în dependinţele sanctuarului. Ca scut, luaseră ostatici creştini şi, odată ajunşi înăuntru, i-au obligat să îngenuncheze în faţa vechilor zei scoşi în afara legii. De partea cealaltă a baricadelor, o mulţime înarmată cu topoare asedia templul.

Încercuirea s-a încheiat după câteva zile destul de tensionate. Masacrul a fost evitat în momentul în care acest lucru părea deja imposibil. A ajuns chiar atunci o scrisoare de la împărat prin care îi recunoştea drept martiri pe creştinii morţi în încăierare, îi ierta pe păgânii răsculaţi şi ordona distrugerea imaginilor din Serapeum, după cum cerea noua legislaţie religioasă. Un detaşament de soldaţi romani susţinuţi de un grup de călugări anahoreţi încercaţi veniţi din deşert şi-au deschis drum spre interiorul sanctuarului, au distrus faimoasa statuie din marmură, fildeş şi aur a zeului Serapis – pe care o gloată înfuriată a târât-o bucată cu bucată în teatru pentru a-i da foc în public – şi au distrus instalaţiile. Peste resturile edificiului s-a construit o biserică.

Dezmembrarea statuii lui Serapis şi jefuirea templului i-au îndurerat pe păgânii din Egipt, chiar şi pe cei care nu erau extraordinar de credincioşi. Se întâmplase ceva mult mai grav, mai definitiv decât distrugerea unui vechi altar şi atacul asupra unei preţioase colecţii de cărţi. Au interpretat episodul drept o sentinţă colectivă. Au înţeles că ei toţi, cu politeismul lor hedonist, pasiunea lor filosofică şi bagajul de clasici, fuseseră aruncaţi la groapa de gunoi a istoriei.

Încă ne mai emoţionează vocea unuia dintre aceşti exilaţi în timp, profesorul şi poetul păgân Palladas. S-a născut şi a

murit la Alexandria la cumpăna secolelor al IV-lea şi al V-lea. Profunda lui dezrădăcinare transpare în epigramele – aproximativ cincizeci – păstrate în *Antologia greacă*. El a văzut cum oraşul întemeiat de Alexandru cel Mare pentru a fi sinteza Orientului şi a Occidentului fierbea agitat de tulburări sângeroase şi intransigenţă. A văzut ruinele zeilor săi învinşi. A fost martorul distrugerii Bibliotecii şi asasinării brutale a Hypatiei – pe care a numit-o în versurile lui „steaua imaculată a înţelepciunii”. A aflat de invazia hunilor şi de intrarea în Roma a barbarilor germanici. Citindu-l azi, ne emoţionează mărturia lui atât de actuală din epoca unei alte apocalipse. În faţa traumei de la Serapeum, a scris disperatul său poem *Spectre*: „Nu e adevărat, greci, că în noaptea profundă, în timp ce totul se cufundă în abis, trăim doar în aparenţă, imaginându-ne că viaţa nu-i decât un vis? Sau poate că suntem vii, când însăşi viaţa a murit?”.

Ultimul oaspete al Muzeului a fost matematicianul, astronomul şi muzicianul Theon, în a doua jumătate a secolului al IV-lea. E greu să ne imaginăm ce mai rămăsese pe atunci din vechea splendoare a instituţiei, dar Theon a încercat să salveze rămăşiţele. În mijlocul luptelor de stradă sălbatice şi al conflictelor sectare, şi-a dedicat timpul prezicerii eclipselor solare şi lunare şi pregătirii ediţiei definitive a *Elementelor* lui Euclid. Şi-a educat fiica, Hypatia – numele înseamnă „cea mai mare” –, în ştiinţă şi filosofie ca şi cum ar fi fost băiat. Ea a colaborat cu tatăl ei şi, în opinia contemporanilor, a ajuns să-l depăşească intelectual.

Hypatia s-a hotărât să-şi dedice viaţa studiului şi învăţăturii. Nu a dorit să se căsătorească niciodată, cu siguranţă mai mult pentru a-şi păstra independenţa decât din dragoste pentru virginitate, aşa cum presupun sursele. Deşi operele ei s-au pierdut – cu excepţia unor scurte fragmente – în haosul acelor secole tulburi, ştim că a scris despre geometrie, algebră şi astronomie. A reunit în jurul ei un grup foarte select de elevi care aveau să ocupe poziţii importante în elita puterii din Egipt. Influenţaţi de credinţele lor gnostice

– şi de prejudecăţile lor aristocratice –, nu acceptau în cercul lor persoane de rang inferior, incapabile să le înţelegă doctrinele sublime. Totul ne arată că Hypatia credea în împărţirea pe clase, dar nu era sectară. Nu practica păgânismul, considerându-l pur şi simplu un element oarecare din peisajul ei cultural grecesc. Printre discipolii ei s-au aflat şi creştini – doi dintre ei au ajuns episcopi, precum Synesius din Cyrene –, păgâni şi filosofi atei. Hypatia încuraja prietenia dintre ei toţi. Dar, din nefericire, a început una dintre acele epoci în care moderaţii, cei care preferă reflecţia liniştită, conciliatorii – cei pe care exaltaţii îi numesc „căldicei" – constituiau o ţintă facilă, departe de protecţia rândurilor strânse.

Până la sfârşitul ei tragic, a reuşit să trăiască după propriile-i reguli, cu o libertate neobişnuită. În tinereţe a fost o femeie de o frumuseţe legendară, dar cu idei foarte clare în privinţa bărbaţilor. Se spune că un elev, îndrăgostit nebuneşte de ea, a cerut-o în căsătorie. Hypatia, discipolă a lui Platon şi Plotin, i-a explicat că ea aspira numai la înalta lume a ideilor, că nu o atrăgeau plăcerile josnice şi nici canaliile etc. Cum pretendentul continua să îngenuncheze în faţa ei, a optat pentru un gest insolit – şi obscen – pentru a-i închide gura. Ştim anecdota de la Damascius, directorul şcolii neoplatoniciene din Atena, care, oscilând între dezgust şi admiraţie, descrie scena în felul său neobişnuit: „Ea luă atunci nişte cârpe pe care le pătase cu sânge menstrual şi îi spuse: «Asta-i ceea ce iubeşti tu, tinere, şi nu-i deloc frumos». El se simţi aşa de ruşinat şi speriat de acea imagine oribilă, încât pe loc a simţit în inima lui cum a devenit dintr-odată un om mai bun". Pentru că asta e morala poveştii: copleşit de cârpa igienică, elevul Hypatiei n-a mai iubit putreziciunea trupurilor şi a căutat încă şi mai abitir perfecţiunea esenţei frumuseţii, prin intermediul filosofiei.

În orice caz, Hypatia a rezistat şi a rămas nemăritată, fără să se lase distrasă de la pasiunile ei intelectuale. Fostă maestră a multora dintre conducătorii oraşului, intervenea în

viaţa publică, iar autorităţile municipale alexandrine o respectau. Toată lumea ştia că înalţii funcţionari îi cereau sfatul, iar influenţa politică a acelei femei atât de sigură pe sine a început să trezească invidii. Circulau zvonuri calomnioase despre presupusele ei puteri magice. Interesul pentru astronomie şi matematică trebuia să ascundă obigatoriu un fond mai sinistru: vrăjitorie şi farmece satanice.

Într-o atmosferă din ce în ce mai insuportabilă, prefectul Orestes, creştin moderat, a rupt relaţiile cu episcopul Chiril al Alexandriei, nepotul lui Teofil. Atmosfera explozivă din acel nefericit an 415 este bine descrisă în filmul *Agora*, chiar dacă Hypatia, care de fapt ţinea în continuare cursuri, avea pe atunci în jur de 60 de ani. Izbucnise un nou val de tulburări în Alexandria, de data asta între creştini şi evrei. Episoadele obişnuite de violenţă se produceau la teatru, pe străzi şi la porţile bisericilor şi sinagogilor. Chiril a cerut expulzarea numeroasei colonii de evrei din oraş. Cu ajutorul Hypatiei şi al intelectualităţii păgâne, Orestes a refuzat ingerinţa patriarhului. Se zvonea că ea era adevărata cauză a discordiei dintre Orestes şi Chiril.

Pe la mijlocul Postului Mare, la ordinele unui oarecare Petru, adept al lui Chiril, o mulţime exacerbată a sechestrat-o pe Hypatia, acuzând-o de vrăjitorie. Ea s-a apărat şi a strigat în timp ce agresorii i-au atacat lectica, dar nimeni nu a îndrăznit să o ajute. Fanaticii au reuşit să o târască fără prea multă opoziţie până la Caesareum, care fusese cândva un templu închinat zeilor vechii religii. Şi acolo, în văzul tuturor, au început să o lovească cu brutalitate cu bucăţi de ceramică. I-au scos ochii din orbite şi i-au smuls limba. Când era deja moartă, i-au scos corpul în afara oraşului, i-au extras organele şi oasele şi în cele din urmă i-au ars resturile pe un rug. S-au înfuriat chiar şi pe cadavrul ei, încercând să anihileze tot ceea ce reprezenta Hypatia ca femeie, păgână şi învăţată.

Izvoarele nu se pun de acord asupra gradului de responsabilitate pe care l-a avut Chiril ca instigator al crimei.

În continuare nu există dovezi care să-l indice a fi ceea ce am numi astăzi autorul moral al faptelor, dar suspiciunile au fost imediat îndreptate asupra lui. Nu s-a desfăşurat o investigaţie adevărată. Orestes a fost mutat în altă parte, iar îngrozitoarele evenimente au rămas nepedepsite. Câţiva ani mai târziu, o altă gloată l-a asasinat pe succesorul lui Orestes în funcţia de prefect. Chiril este considerat astăzi sfânt de Bisericile catolică, ortodoxă, coptă şi luterană.

Linşarea Hypatiei a marcat prăbuşirea unei speranţe. Muzeul şi visul lui de a aduna laolaltă toate cărţile şi toate ideile sucombaseră în arena sângeroasă a revoltelor alexandrine. De atunci, Marea Bibliotecă nu mai este menţionată, ca şi cum imensa ei colecţie ar fi dispărut pentru totdeauna.

Nu ştim ce s-a întâmplat cu vestigiile naufragiului în acele secole de tăcere. Bibliotecile, şcolile şi muzeele sunt instituţii fragile, care nu pot supravieţui mult timp într-un mediu violent. În imaginaţia mea, Alexandria antică e întunecată de tristeţea atâtor persoane blânde, cultivate, paşnice care s-au simţit exilate în propriul lor oraş, fără repere, înspăimântate în faţa anilor de fanatism. Palladas, acel bătrân profesor de litere, scria: „Mi-am petrecut întreaga viaţă conversând cu cei răposaţi în liniştea cărţilor. Am încercat să împrăştii admiraţia într-o epocă a dispreţului. De la început şi până la sfârşit, am fost doar consulul celor morţi".

82

Când deja se credea că i s-a pierdut urma, Biblioteca reapare pentru ultima oară în două cronici arabe. Perspectiva povestirii nu mai este nici păgână, nici creştină, ci musulmană, şi ne obligă să facem un salt în timp până în al douăzecilea an al hegirei, adică anul 642 al erei creştine. „Am cucerit Alexandria, marele oraş al Occidentului, prin forţă şi fără nicio condiţie", scrie comandantul Amr ibn al-As într-o scrisoare către cel de-al doilea succesor al lui

Mahomed, califul Omar I. După fericita veste, Amr face inventarul bogăţiilor şi frumuseţilor oraşului: „Are patru mii de palate, patru mii de băi publice, patru sute de teatre şi locuri de divertisment, douăsprezece mii de pieţe de fructe şi patruzeci de mii de contribuabili evrei”.

Cronicarul şi gânditorul Ali ibn al-Kifti şi învăţatul Abd al-Latif afirmă că, după câteva zile, un creştin foarte bătrân şi erudit a cerut comandantului musulman îngăduinţa de a folosi cărţile Marii Biblioteci, confiscate în urma invaziei. Amr a ascultat curios ce povestea bătrânul despre splendoarea antică a Muzeului şi colecţia lui pustiită de-a lungul timpului, dar valoroasă în ciuda tuturor dezastrelor. Amr, care nu era un războinic incult, înţelegea importanţa acelui tezaur prăfuit şi mâncat de molii, dar nu a îndrăznit să dispună liber de el, ci a preferat să trimită o altă misivă pentru a-i cere instrucţiuni lui Omar.

Înainte de a continua, trebuie să precizăm un lucru: e adevărat că Amr a cucerit Alexandria în anul 640 şi că întregul cadru general al evenimentelor pare veridic, dar mulţi specialişti cred că Ali ibn al-Kifti şi Abd al-Latif au inventat povestea sfârşitului tragic al Marii Biblioteci. Cei doi au scris la câteva secole după desfăşurarea evenimentelor şi se pare că aveau tot interesul să discrediteze dinastia califului Omar în faţa eruditului sultan Saladin. Poate că orice asemănare între această poveste şi realitate este pur întâmplătoare, dar poate că nu.

Ca să ajungă în Mesopotamia, o scrisoare avea nevoie, în medie, de douăsprezece zile pe mare plus cam tot atâtea pe uscat. Vreme de o lună, Amr şi bătrânul au aşteptat răspunsul califului. Între timp, comandantul a cerut să viziteze edificiul deteriorat al Bibliotecii. A fost condus, printr-un labirint de alei şi străduţe murdare, până la un palat aflat într-o stare avansată de degradare, păzit de un grup de soldaţi. Înăuntru, paşii răsunau şi aproape că puteau fi auzite şoaptele tuturor acelor cuvinte adormite. Manuscrisele se odihneau pe rafturi ca nişte imense crisalide în coconii lor de

praf şi pânze de păianjen. „Cărţile ar trebui – spuse bătrânul – să fie păstrate şi păzite de suverani şi de succesorii lor până la sfârşitul veacurilor.”

Lui Amr îi făcea plăcere conversaţia cu bătrânul şi obişnuia să-l viziteze în fiecare zi. A auzit din gura lui, ca şi cum ar fi fost o poveste din *O mie şi una de nopţi*, incredibila istorie a regelui grec care şi-a dorit să adune la palatul său câte un exemplar din toate cărţile lumii şi a căutărilor zelosului său servitor Zamira – aşa îi spunea Ibn al-Kifti lui Demetrios din Falera – prin India, Persia, Babilon, Armenia şi alte locuri.

În sfârşit, trimisul lui Omar a ajuns la Alexandria cu răspunsul califului. Amr a citit mesajul cu sufletul la gură. „Cât despre cărţile din Bibliotecă, iată răspunsul meu: dacă în conţinut coincid cu ceea ce se spune în Coran, sunt de prisos; iar de nu, sunt erezii. Prin urmare, distrugeţi-le.”

Dezamăgit, Amr s-a supus. A repartizat cărţile în cele patru mii de băi publice din Alexandria, unde au fost folosite drept combustibil pentru sobe. Se spune că a fost nevoie de şase luni ca să ardă tot acel tezaur de imaginaţie şi înţelepciune. Au fost cruţate numai cărţile lui Aristotel. Printre aburii acelor băi, ultima utopie a discipolului său Alexandru a ars trosnind până la amuţirea definitivă a cenuşii.

83

După doisprezece ani de lucrări şi 120 de milioane de dolari investiţi, în octombrie 2002 s-a inaugurat, cu mare fast, noua Bibliotecă din Alexandria, pe acelaşi loc în care se înălţa cândva ilustra ei predecesoare. Clădirea reprezintă astrul cunoaşterii luminând lumea; găzduieşte o imensă sală de lectură ridicată pe şapte etaje cu un singur tavan format din mii de panouri colorate prin care trece lumina soarelui. Preşedintele Egiptului şi aproximativ trei mii de demnitari din întreaga lume au asistat la ceremonie. Discursurile au proclamat, cu emfaza cuvenită, că era un moment de

mândrie pentru populaţia egipteană; că renăştea vechiul spaţiu al dialogului, înţelegerii şi raţiunii; că din acel moment va lua avânt spiritul critic. Şi s-a afirmat reînvierea gloriei trecutului. Însă fantomele intransigenţei, încăpăţânate, au venit şi ele la întâlnire. Reporterul de la BBC care s-a ocupat de eveniment a căutat printre rafturile proaspăt deschise cărţile scriitorului egiptean Naghib Mahfuz, interzis de autorităţile religioase din ţara lui. Nu a găsit niciuna. Întrebat despre această lipsă, un înalt responsabil a spus: „Cărţile cu probleme vor fi achiziţionate pe parcurs”. Visul nebun al acelui tânăr macedonean îşi continuă interminabila bătălie cu vechile prejudecăţi.

Bărci de salvare şi fluturi negri

84

Cele trei distrugeri ale Bibliotecii din Alexandria pot părea liniştitor de vechi, dar, din nefericire, ostilitatea faţă de cărţi e o tradiţie adânc înrădăcinată în istoria noastră. Devastarea va fi mereu o tendinţă. După cum spunea un desen de El Roto: „Civilizaţiile îmbătrânesc; barbariile se reînnoiesc”.

De fapt, secolul XX a fost martorul unei biblioclastii cutremurătoare (bibliotecile bombardate în timpul celor două războaie mondiale, rugurile naziste, regimurile de cenzură, Revoluţia culturală chineză, epurările sovietice, vânătoarea de vrăjitoare, dictaturile din Europa şi America Latină, librăriile incendiate sau distruse de bombe, totalitarismele, apartheidul, voinţa mesianică a unor lideri, fundamentalismele, talibanii sau fatwa împotriva lui Salman Rushdie, printre alte subcapitole ale catastrofei). Iar secolul XXI a început cu jefuirea (cu consimţământul trupelor americane) muzeelor şi bibliotecilor din Irak, unde scrierea a redat lumea pentru prima oară.

Lucrez la acest capitol în ultimele zile din august, la exact douăzeci şi cinci de ani de la sălbaticul atac asupra Bibliotecii din Sarajevo. Pe atunci eram doar un copil şi, în memoria mea, acel război a însemnat descoperirea lumii din afară, mai mare – şi mai întunecată – decât îmi imaginasem eu. Îmi amintesc că în vara aceea am început să răsfoiesc nişte cărţi foşnitoare ale oamenilor mari care până atunci nu-mi treziseră interesul. Da, atunci am citit primele ziare, desfăcându-le în faţă cu braţele deschise, precum spionii din desenele animate. Primele ştiri, primele fotografii care au avut un impact asupra mea au fost cele ale masacrelor din vara anului 1992. În acelaşi timp, noi trăiam în Spania euforia şi splendoarea Jocurilor Olimpice de la Barcelona, Expoziţia Universală de la Sevilla şi triumfalismul unei ţări devenite dintr-odată modernă şi bogată. Nu mi-a mai rămas mare lucru din acel vis hipnotic, dar mi s-a întipărit pe retină acel peisaj al unui Sarajevo cenuşiu şi ciuruit de gloanţe. Îmi amintesc cum într-o dimineaţă, la şcoală, profesoara de etică ne-a spus să închidem caietele – eram numai vreo trei sau patru copii – şi, în mod surprinzător, ne-a propus să vorbim despre războiul din fosta Iugoslavie. Am uitam ce s-a spus atunci, dar ne-am simţit ca nişte oameni mari, importanţi, gata să devenim experţi internaţionali calificaţi. Îmi amintesc că într-o zi am deschis un atlas şi am călătorit cu vârful degetului arătător de la Zaragoza până la Sarajevo. Aveam impresia că numele celor două oraşe împărtăşeau aceeaşi melodie. Îmi amintesc de imaginile Bibliotecii sale rănite de bombele incendiare. Fotografia lui Gervasio Sánchez – în care o rază de soare străbate atriumul distrus, mângâind dărâmăturile îngrămădite şi coloanele mutilate – este icoana acelui august frânt.

Scriitorul bosniac Ivan Lovrenović a povestit că, în acea lungă noapte de vară, Sarajevo strălucea din cauza focului care cuprinsese Vijećnica, impunătoarea clădire a Bibliotecii Naţionale de lângă râul Miljacka. Mai întâi douăzeci şi cinci de obuze incendiare au atins acoperişul, în ciuda faptului că

edificiile fuseseră marcate cu steaguri albastre în semn că aparţineau patrimoniului cultural. Când strălucirea – spune Ivan – a atins proporţii neroniene, a început un bombardament maniacal constant pentru a împiedica accesul la Vijećnica. De pe colinele din jurul oraşului, lunetiştii trăgeau asupra locuitorilor din Sarajevo, slăbiţi şi epuizaţi, care ieşeau din adăposturi încercând să salveze cărţile. Intensitatea atacurilor nu le-a permis pompierilor să se apropie. În cele din urmă, coloanele maure ale clădirii au cedat, iar ferestrele s-au făcut ţăndări, lăsând flăcările să iasă. Până în zori au ars sute de mii de volume – cărţi rare, documente ale oraşului, colecţii întregi de publicaţii, manuscrise şi ediţii unice. „Aici nu a mai rămas nimic”, a spus Vjekoslav, un bibliotecar. „Am văzut o coloană de fum şi hârtii zburând în toate părţile, şi voiam să plâng, să strig, dar am rămas în genunchi, cu mâinile pe cap. Toată viaţa voi purta în suflet această povară, că am văzut arzând Biblioteca Naţională din Sarajevo.”

Arturo Pérez-Reverte, pe atunci corespondent de război, a urmărit focul de artilerie şi incendiul. A doua zi dimineaţă a putut să vadă, pe podeaua bibliotecii devastate, dărâmăturile pereţilor şi scărilor, resturile de manuscrise pe care nimeni nu avea să le mai citească vreodată, opere de artă făcute bucăţi: „Când arde o carte, când este distrusă o carte, e ceva în noi care rămâne mutilat pentru totdeauna. Când arde o carte, mor toate vieţile care au făcut-o posibilă, toate vieţile cuprinse în ea şi toate vieţile cărora acea carte le-ar fi putut oferi, în viitor, căldură şi cunoaştere, inteligenţă, bucurie şi speranţă. A distruge o carte înseamnă efectiv să ucizi sufletul omului”.

Resturile au ars zile întregi, fumegând, norul plutind peste oraş ca o zăpadă întunecată. „Fluturi negri”, aşa au numit locuitorii din Sarajevo acele particule din cenuşa cărţilor distruse care cădeau peste trecători, peste terenurile bombardate, peste trotuare, peste clădirile pe jumătate

distruse, şi care în cele din urmă s-au descompus, amestecându-se cu fantomele morţilor.

O coincidenţă ciudată: căpitanul pompierilor incendiatori din *Fahrenheit 451* folosea aceeaşi metaforă. Cu o carte în mână, el îşi dicta poeticele instrucţiuni pentru a o distruge: „Aprinde prima pagină, aprinde-o pe a doua. Fiecare devine un fluture negru. Frumos, nu?”[67] În viitorul sumbru descris în romanul lui Bradbury, cititul este interzis cu desăvârşire, iar toate cărţile sunt denunţate şi distruse. Brigăzile de pompieri, în loc să stingă incendiile, le provoacă şi le înteţesc pentru a arde casele ce ascund aceste periculoase obiecte clandestine. E permisă o singură carte: regulamentul brigăzilor însărcinate să le dea foc tuturor celorlalte. Şi în acest unic text permis scrie că instituţia a fost creată în 1790 pentru a se arde cărţile englezeşti în Statele Unite, şi că primul pompier a fost Benjamin Franklin. Nu supravieţuieşte nicio scriere care să permită verificarea acestor afirmaţii, aşa că nimeni nu le pune la îndoială. Acolo unde documentele au fost eliminate, iar cărţile nu au circulat liber, este foarte uşor să se modifice, după bunul-plac, nepedepsit, relatarea unei istorii.

În cazul fostei Iugoslavii, ştergerea trecutului era un obiectiv al urii etnice. Din 1992 şi până la sfârşitul războiului au fost atacate 188 de biblioteci şi arhive. Un melancolic raport al comisiei de experţi ai Naţiunilor Unite a stabilit că în fosta Iugoslavie a avut loc o „distrugere intenţionată a bunurilor culturale care nu poate fi justificată ca necesitate militară”. Juan Goytisolo, care a călătorit până în capitala bosniacă răspunzând chemării lui Susan Sontag, a scris în *Cuaderno de Sarajevo* (*Jurnal din Sarajevo*): „Când a ars Biblioteca, alimentată de ura sterilă a sălbaticelor lansatoare de rachete, a fost mai rău decât moartea. Furia şi durerea acelor clipe mă vor însoţi în mormânt. Obiectivul asediatorilor – să şteargă substanţa istorică a acestui pământ pentru a

---

[67] Ray Bradbury, *Fahreinheit 451*, ed. cit., p. 86.

ridica deasupra un templu de baliverne, legende şi mituri ne-a rănit în ceea ce aveam mai sfânt”.

Peste cenuşa textelor care au ars se poate înălţa o versiune interesată a faptelor. Fără îndoială, cărţile arse sau distruse de obuze găzduiau şi ele propriile lor interpretări piezişe. Operele care fac parte din colecţiile unei biblioteci şi se odihnesc pe rafturile librăriilor sunt la rândul lor părtinitoare, uneori chiar propagandistice – îmi amintesc de anecdota cu librarul londonez care, în timpul bombardamentul nazist, şi-a protejat magazinul umplând acoperişul cu exemplarele din *Mein Kampf* pe care le avea la vânzare. Dar multitudinea vocilor care vorbesc, nuanţează şi se contrazic dintr-un număr incalculabil de pagini este ceea ce ne permite să avem încredere că nu rămân unghiuri moarte şi că va exista posibilitatea detectării eventualelor manipulări. Cei care distrug bibliotecile şi arhivele pledează pentru un viitor mai puţin divergent, mai puţin discrepant, mai puţin ironic.

Chiar dacă Biblioteca din Alexandria a ars de mai multe ori până la dispariţia ei totală, nu s-a pierdut chiar tot ce se afla acolo. Secolele de eforturi pentru salvarea moştenirii imaginaţiei nu au fost chiar în van. Multe dintre exemplarele care au supravieţuit până azi mai au încă urmele textuale şi simbolurile pe care obişnuiau să le folosească filologii alexandrini în ediţiilor lor. Iar asta înseamnă că, într-o călătorie plină de evenimente, au ajuns în mâinile noastre copii ale unor copii ale unor copii, a căror primă verigă ajunge până la Biblioteca pierdută. Timp de sute şi sute de ani, ediţiile îngrijite disponibile la Alexandria au fost copiate şi diseminate printr-o reţea de biblioteci mai mici şi prin colecţiile private, alimentând o geografie tot mai mare de cititori. Multiplicarea numărului de exemplare era singura – îndepărtata – posibilitate de a salva operele. Dacă ceva a reuşit să supravieţuiască în urma distrugerilor a fost tocmai datorită acestei lente, delicate, fertile irigări a literaturii manuscrise care se propaga cu un efort imens şi ajungea

până în locuri ascunse, retrase, sigure; locuri modeste care nu aveau să fie niciodată câmpuri de bătălie. Operele pe care încă le putem citi au rămas în acele colţuri – refugii periferice, marginale – în timpul secolelor periculoase, rezistând devastărilor, în timp ce distrugerile, jafurile şi incendiile ruinau marile concentrări de cărţi, situate de obicei în centrele de putere.

În Antichitatea greco-romană, în Europa s-a născut o comunitate permanentă, o flacără care, deşi diminuată, nu s-a stins niciodată cu totul, o minoritate care până azi nu a putut fi nimicită. De atunci, de-a lungul timpului, cititori anonimi au reuşit să protejeze, din pasiune, moştenirea fragilă a cuvintelor. Alexandria a fost locul unde am învăţat să păstrăm cărţile la adăpost de molii, rugină, mucegai şi barbari înarmaţi cu chibrituri.

85

În suplimentele literare de vară se insistă cu întrebarea adresată personalităţilor literare în legătură cu ce carte şi-ar lua pe o insulă pustie. Nu ştiu cui i-a venit pentru prima oară în minte să includă în întrebare faimoasa insulă şi prin ce mimetism straniu a rămas acolo neclintită, exotică şi incongruentă. Cel mai bun răspuns i-l datorăm lui G.K. Chesterton: „Nimic nu m-ar face mai fericit decât o carte intitulată *Manual de construire a bărcilor*”. Ca şi Chesterton, şi eu mi-aş dori să scap dintr-un astfel de loc. Nu mă interesează o insulă pustie unde să nu existe – cel puţin – o librărie în care să găseşti *Odiseea*, *Robinson Crusoe*, *Povestea unui naufragiat* şi *Ocean Mare*.

Partea interesantă e că traseul salvator al cărţilor poate fi urmărit aproape oriunde în lume, chiar şi în cele mai sinistre locuri. Aşa cum explică Jesús Marchamalo în savuroasa lui carte *Tocar los libros* (*Atingerea cărţilor*), poetul Joseph Brodsky, prizonier în Siberia pentru comiterea infracţiunii de „parazitism social”, şi-a găsit consolarea citindu-l pe Auden;

iar Reinaldo Arenas, deţinut în închisorile castriste, citind *Eneida*. Ştim, de asemenea, că Leonora Carrington, internată într-un spital psihiatric din Santander imediat după încheierea războiului, a suportat situaţia sordidă citindu-l pe Unamuno.

Şi în lagărele de concentrare naziste existau biblioteci, aprovizionate cu cărţile confiscate de la prizionierii care ajungeau acolo. Cu banii luaţi chiar de la deţinuţi se plăteau noile achiziţii. Chiar dacă SS investea o bună parte din fonduri în tratate propagandistice, nu lipseau romanele populare şi nici marii clasici, alături de dicţionare, eseuri filosofice şi texte ştiinţifice. Existau chiar şi volume interzise, ale căror coperte fuseseră camuflate de prizonierii bibliotecari. Aventura acestor biblioteci a început în 1933 şi ştim că în toamna anului 1939 existau 6 000 de titluri numai la Buchenwald; la Dachau, numărul lor a ajuns la 13 000. SS le folosea ca simple obiecte de recuzită, pentru ca vizitatorii să vadă că acele lagăre de muncă umanitară aveau grijă chiar şi de interesele intelectuale ale prizonierilor. Se pare că la început deţinuţii şi-a putut păstra propriile cărţi, dar în curând acest privilegiu a fost eliminat.

Oare cărţile din biblioteci – apropiate, dar inaccesibile – le-or fi adus vreo consolare prizonierilor? Şi un aspect şi mai important: poate fi cultura o barcă de salvare pentru cineva supus maltratării, foametei şi morţii?

Avem o mărturie zdrobitoare şi viscerală, *Goethe in Dachau* (*Goethe la Dachau*). Autorul ei, Nico Rost, a fost un traducător olandez de literatură germană. Pe timpul războiului, chiar şi după invadarea ţării lui, a contribuit la publicarea autorilor germani incomozi pentru nazişti. În plus, era comunist – o dublă provocare. Arestat în mai 1943 şi trimis la Dachau, a fost internat ca pacient la infirmerie, unde va ajunge să se ocupe de sarcini administrative. Acolo evita extenuantele zile de muncă în aer liber sau ca sclav în fabricile de armament. Dar să rămână la infirmerie era o

binecuvântare periculoasă. Dacă ieşeai în evidenţă, invalid şi parazitar, le era uşor să te urce în trenurile morţii.

Cuprins de teamă, fără nicio informaţie despre înaintarea Aliaţilor, decimaţi de letala epidemie de tifos şi cu raţii alimentare împuţinate – Nico povesteşte că un coleg a slăbit atât de mult încât până şi proteza îi rămăsese mare –, deţinuţii erau din ce în ce mai convinşi că nu vor reuşi să supravieţuiască. În situaţia aceea, Rost a luat mai multe decizii periculoase. Prima, să ţină un jurnal, făcând rost de hârtie cu foarte mare dificultate, pitindu-se pentru a mâzgăli câteva rânduri în fiecare zi şi păstrându-şi notiţele într-o ascunzătoare. Ciudat e că acest jurnal, publicat după ce a fost eliberat din lagăr, nu spune nimic despre suferinţele sale, ci este o cronică a propriilor gânduri. „Cine vorbeşte despre foame ajunge să i se facă foame. Iar cei care vorbesc despre moarte sunt primii care mor. Vitaminele L (literatura) şi V (viitorul) mi se par cele mai bune provizii”, scrie el. Şi mai scrie: „Ne vom contamina cu toţii, iar din cauza malnutriţiei vom muri până la unul. Ar trebui să citim şi mai mult”. Şi scrie: „În fond, e adevărat: literatura clasică poate să ne ajute şi să ne dea puteri”. Citează: „Să trăieşti printre morţi împreună cu Tucidide, Tacitus şi Plutarh la Maraton sau Salamina este, în definitiv, lucrul cel mai onorabil, atunci când ţi se refuză orice altă activitate”.

A doua decizie riscantă a lui Nico a fost să organizeze un club de lectură clandestin. Un kapo ce-i era prieten şi câţiva medici acceptă să împrumute cărţi de la bibliotecă pentru membrii grupului. Când nu se pot obţine textele, ei înşişi îşi amintesc fraze din lecturi vechi şi le comentează. Susţin scurte prelegeri despre literatura lor naţională – aparţin unui mozaic de ţări euronene. Se adună în picioare între paturi, ferindu-se, speriaţi, întotdeauna cu cineva stând de pază care să-i avertizeze de îndată ce apare vreun neamţ. Într-o zi, kapo, care obişnuia să închidă ochii, se enervează şi împrăştie adunarea strigând la ei: „Terminaţi-o! Gata cu

trăncăneala! La Mauthausen v-ar împuşca pentru asta. Aici nu există disciplină. Parcă aţi fi la o blestemată de grădiniţă!”

Doi dintre membrii clubului îşi scriau cărţi în minte: o monografie despre drepturile de brevetare şi o poveste pentru copiii care vor creşte printre ruine. Vorbesc despre Goethe, Rilke, Stendhal, Homer, Vergiliu, Lichtenberg, Nietzsche, Teresa din Ávila, în timp ce sunt bombardaţi, iar barăcile se cutremură. Epidemia de tifos se agrava, iar unii medici lăsau să moară cât mai mulţi pacienţi pentru a le face pe plac celor din SS.

Moartea schimbă constant compoziţia clubului. Nico, care uneşte şi susţine grupul, se chinuie să sondeze şi că atragă oameni dintre noii bolnavi care ajung la infirmerie. Prietenii îl poreclesc „olandezul nebun care înghite hârtie”. Acel jurnal redactat pe ascuns este un gest de rebeliune prin intermediul scrisului şi al lecturii, care le erau interzise. În timp ce se adunau cadavrele, el se încăpăţâna să-şi exercite dreptul de a gândi. Pe 4 martie 1945, când mai avea doar o lună până la eliberare – dar fără să ştie că salvarea era aproape –, se simte la graniţa dintre viaţă şi moarte. Scrie: „Refuz să vorbesc despre tifos, despre păduchi, despre foame şi frig”. Cunoaşte toate aceste nenorociri şi suferă din cauza lor, dar se gândeşte că naziştii le-au conceput ca să-i ducă pe deţinuţi la disperare şi să-i facă să ajungă ca nişte animale. Rost nu vrea să-şi fixeze atenţia asupra angrenajului abatorului; se agaţă cu disperare de literatură, fără scepticism, căutând un colac de salvare. Există ceva paradoxal la acest comunist care predică cel mai radical materialism în timp ce supravieţuieşte condiţiilor extreme datorită credinţei într-o idee.

Persoanele cu care poartă dialoguri şi cu care împarte lecturi sunt disidenţi din mai multe ţări (ruşi, nemţi, belgieni, francezi, spanioli, olandezi, polonezi, maghiari). În însemnarea din 12 iulie 1944 afirmă: „Formăm un soi de comunitate europeană – chiar dacă de nevoie – şi am putea învăţa multe din relaţiile cu alte naţiuni”. Îmi place să cred

că, de fapt, faţă de ceea ce povestesc manualele oficiale de istorie, Uniunea Europeană s-a născut într-un periculos club de lectură dincolo de sârma ghimpată a unui *Lager* nazist.

Dincolo de graniţele Europei – oriunde ar fi frontiera imaginară a continentului –, în gulagul sovietic, alte voci descopereau, în aceiaşi ani, sensul culturii, în condiţiile unei existenţe înfiorătoare. Galia Safonova s-a născut în barăcile unui lagăr din Siberia în anii 1940. Copilăria şi-a petrecut-o captivă printre urletele vântului, lângă nişte mine cu o faimă înspăimântătoare, în ţara zăpezilor veşnice. Mama ei, epidemiolog de prestigiu, fusese condamnată la muncă silnică din pricină că a refuzat să denunţe un coleg de laborator. În acea închisoare îngheţată, unde era interzis să scrii mai mult de două scrisori pe an şi unde nu se găseau creioane şi hârtie, prizonierele creau pe ascuns poveşti artizanale pentru fetiţa care nu ştia altceva decât gulagul, fascicule cusute manual, cu desene tremurânde trasate pe întuneric şi cu textul mâzgălit cu peniţa. „Ce fericită m-a făcut fiecare dintre acele cărţi!”, îi explica bătrâna Galia scriitoarei Monika Zgustová. „În copilărie, acelea au fost singurele mele puncte de referinţă culturale. Le-am păstrat toată viaţa; sunt comoara mea!” Elena Korybut, care a lucrat mai bine de zece ani la minele din Vorkuta, în tundra de dincolo de cercul polar, i-a arătat lui Zgustová o carte de Puşkin împodobită cu desene vechi. „În lagăr, acest volum de provenienţă necunoscută a trecut prin sute, poate mii de mâini. Nimeni nu-şi poate imagina ce mult însemna o carte pentru deţinuţi: era salvarea noastră! Era frumuseţea, libertatea şi civilizaţia în mijlocul barbariei!” În *Vestidas para un baile en la nieve* (*Gătite pentru un dans în zăpadă*), fascinanta ei carte de interviuri luate unor femei care au supravieţuit gulagului, Monika Zgustová arată în ce măsură, chiar şi în abisurile vieţii, suntem creaturi însetate de poveşti. Acesta este motivul pentru care luăm mereu cărţi cu noi – sau în noi; chiar şi în ţinuturile spaimei, ca nişte truse de prim ajutor eficiente împotriva disperării.

Nico, Galia şi Elena nu au fost singurii. În camera de dezinfectare de la Auschwitz, lui Viktor Frankl i s-a smuls un manuscris conţinând cercetările din întreaga lui carieră, iar dorinţa de a-l rescrie l-a ţinut în viaţă. Arestat de guvernul de la Vichy, filosoful Paul Ricœur s-a dedicat predării de cursuri şi organizării bibliotecii din centrul de prizonieri. Singura avere a foarte tânărului Michel del Castillo la Auschwitz a fost – simbolic – *Învierea* lui Tolstoi. Mai târziu, avea să spună: „literatura este unica mea biografie şi singurul meu adevăr”. Eulalio Ferrer, fiul unui lider socialist din Cantabria, avea doar 18 ani când a ajuns într-un lagăr de prizonieri din Franţa. Un miliţian i-a oferit o carte în schimbul unor ţigări. Era *Don Quijote de la Mancha*, pe care a citit-o în câteva luni „stimulat de o lectură care se repeta şi mă însoţea în orele de alinare proprie şi delir străin”. Cu toţii au fost precum Şeherezada, s-au salvat datorită puterii imaginaţiei şi credinţei în cuvinte. Însuşi Frankl avea să scrie mai târziu că, în mod paradoxal, mulţi intelectuali au suportau mai bine viaţa de la Auschwitz, în ciuda faptului că aveau o condiţie fizică mai proastă decât a altor deţinuţi mai viguroşi. Până la urmă – spune psihiatrul de origine evreiască –, sufereau mai puţin cei care erau capabili să se izoleze de mediul acela teribil, refugiindu-se în propria lor lume interioară.

Cărţile ne ajută să supravieţuim de-a lungul marilor catastrofe istorice şi al micilor tragedii din viaţa noastră. Aşa cum scria Cheever, un alt explorator al profunzimilor întunecate: „Nu avem altă conştiinţă decât literatura... Literatura a fost salvarea celor condamnaţi, i-a inspirat şi călăuzit pe amanţii învinşi de disperare, şi e foarte posibil ca de data asta să poată salva lumea”.

86

Cea mai rea a fost tăcerea. Pe atunci nu exista un cuvânt care să o numească. Puteai spune: râd de mine în clasă. Sau mai dramatic: mă bat la şcoală. Dar asta nu era decât

suprafaţa realităţii. Nu aveai nevoie de raze X ca să vezi cum se formează în mintea oamenilor mari un diagnostic instantaneu: copilării.

Era revelaţia timpurie a unui mecanism tribal, primitiv, prădător. Îmi fusese retrasă protecţia grupului. Exista o împrejmuire imaginară, iar eu mă aflam în afara ei. Dacă cineva mă insulta sau îmi trăgea scaunul şi mă împingea, ceilalţi ridicau din umeri. Agresiunea a ajuns să devină o rutină, o obişnuinţă, nu ieşea în evidenţă cu nimic. Nu vreau să spun prin asta că se întâmpla zilnic. Uneori, fără să ştiu de ce, interveneau ciudate perioade de armistiţiu, fulgerele mă cruţau săptămâni întregi, mingea înceta să se mai repeadă spre mine în locul de joacă. Până în ziua când, dintr-odată, profesoara îl certa pe vreunul dintre cei care mă persecutau, iar când ieşeam din clasă în urletele copiilor nerăbdători să meargă la joacă, pe culoarele vopsite în albastru, mă umileau din nou: tocilară, mă-ta-i curvă, la ce te uiţi?, vezi să ţi-o iei! Şi iar începea perioada de interdicţie.

Persecutorii îşi împărţeau rolurile; unul era liderul, iar ceilalţi, discipolii săi loiali. Îmi scorneau tot felul de porecle; se prosteau imitându-mi grotesc aparatul dentar; mă loveau cu mingea atât de tare, încât şi astăzi parcă mai resimt şocul; mi-au rupt degetul mic la ora de gimnastică; se bucurau nespus de frica mea. Ceilalţi cred că nici nu-şi mai aduc aminte. Poate că, dacă ar scotoci prin amintirile lor, ar spune, mă rog, făceam nişte glume cam proaste. Colaborau mai ales aşa, prin indiferenţa lor.

În cea mai crudă perioadă a mea, între 8 şi 12 ani, şi alţii au fost marginalizaţi, nu eram singura. O fată repetentă, o imigrantă chinezoaică ce vorbea cu greu limba spaniolă, o fată exuberantă la o pubertate precoce. Eram exemplarele slabe ale gloatei, pe care prădătorul le observă şi le izolează de departe.

Multă lume idealizează copilăria, transformând-o în teritoriul supralicitat al inocenţei pierdute. Eu nu am nicio amintire legată de această presupusă inocenţă a celorlalţi

copii. Copilăria mea e un amestec straniu de nesaţ şi frică, de slăbiciune şi rezistenţă, de zile sumbre şi bucurii euforice. Acolo sunt jocurile, curiozitatea, primele prietene, iubirea esenţială din partea părinţilor mei. Şi umilinţele cotidiene. Nu ştiu cum se potrivesc între ele aceste două părţi fracturate ale experienţei mele. Memoria le-a arhivat separat.

Însă cea mai rea dintre toate a fost tăcerea. Am acceptat codul în vigoare printre copii, am acceptat căluşul. Toată lumea ştie, încă de la patru ani, dintotdeauna, că e foarte rău să pârăşti. Pâra e o laşitate, un prost tovarăş, care merită să fie pusă la zid. Ceea ce se întâmplă în curtea şcolii acolo rămâne. Oamenilor mari nu li se spune nimic – sau poate doar minimul necesar, ca să nu le treacă prin cap să intervină. Zgârieturile mi le făceam eu singură. Pierdeam lucrurile care de fapt îmi erau furate şi apăreau plutind pe apa gălbuie de pe fundul veceului. Mi-am dat seama în sinea mea că singura urmă de demnitate care-mi mai rămânea era să rezist, să tac, să nu plâng în faţa celorlalţi, să nu cer ajutorul.

Nu sunt un caz izolat. Violenţa printre copii, printre adolescenţi, se desfăşoară sub protecţia unei bariere de tăcere tulbure. Ani la rând m-am consolat cu ideea că nu sunt pârâcioasa clasei, trădătoarea, laşa. Că nu decăzusem până într-acolo. Din cauza unui respect de sine prost înţeles, de ruşine, m-am supus normei: anumite lucruri nu se spun. Faptul că am vrut să fiu scriitoare a fost un act târziu de revoltă împotriva acelei legi. Lucrurile acestea care nu se spun sunt tocmai cele care trebuie spuse. M-am hotărât să devin acea pârâcioasă de care mi-a fost atât de frică să fiu. Rădăcina scrierii e de multe ori obscură. Asta e obscuritatea mea. Ea alimentează această carte, şi poate tot ceea ce scriu.

În acei ani de umilinţe, în afara familiei mele, m-au ajutat patru persoane pe care nu le-am văzut niciodată: Robert Louis, Michael, Jack, Joseph. Mai târziu aveam să descopăr că sunt mai cunoscuţi după numele lor de familie: Stevenson,

Ende, London şi Conrad. Datorită lor am învăţat că lumea mea este doar una dintre numeroasele lumi paralele care există, inclusiv cele imaginare. Datorită lor am descoperit că-mi puteam crea fantezii consolatoare pe care să mi le păstrez în camera mea interioară, unde să-mi caut refugiul atunci când afară se înteţeşte grindina. Acea revelaţie mi-a schimbat viaţa.

Umblu prin hârtiile mele vechi în căutarea unei poveşti intitulate *Triburile sălbatice*, pe care am scris-o în primii ani de explorări literare. Citind-o peste ani, mă lovesc de o scriitură de începătoare, dar nu vreau să o corectez. E un exerciţiu straniu de arheologie personală, săpând până la stratul din trecut, unde apropierea faptelor mă proteja încă de filtrele bine intenţionate şi înşelătoare ale memoriei. Iar printre rândurile acelea neexperimentate descopăr că şi eu, în mica mea tragedie, mi-am găsit salvarea în cărţi.

> Eram căpitanul vaporului. Mă aflam pe punte, când aud un strigăt. Pământ la orizont! Mă duc la prova şi scot ocheanul. Pe insulă sunt palmieri şi cocotieri şi stânci cu forme ciudate. Insula comorii! Timonier, trei grade la tribord. Coborâţi pânzele. Acostăm. Voi explora insula de una singură, pentru că întregul echipaj este îngrozit. Marinarii spun poveşti terifiante despre sălbaticii care trăiesc pe insulă.
> — Ce faci acolo?
> — Îşi mănâncă sendvişul. Trebuie să mănânce mult ca să fie cea mai deşteaptă şi să ştie tot.
> — Ia să-l văd. Hei, uite, un sendviş cu brânză.
> — E bun?
> — Ai să vezi acum cât de bun o să fie.
> — Nu-i rău.
> — Hai, scuipă şi tu. Aşa.
> — Acum poţi să i-l dai. Să-l mănânce.
> — Hai, mănâncă-l. Hai, mănâncă-l, să te vedem. Să nu te-apuce plânsul.
> — Nu, n-o să plângă. Toţi zic că e deşteaptă. O să mănânce tot şi nu va spune nimic.

Mă întâlnesc cu un trib şi îmi iau inima în dinţi. Trebuia să se întâmple! Mai bine să nu-i enervez. În limba lor îmi spun diavol alb şi viclean. Acum mă duc în faţa şefilor lor. Sunt doi. Îmi ordonă să mănânc din mâncarea lor, că de nu, mă omoară. Pot fi prietenoşi, dar pot fi şi foarte cruzi. Văd împrejur scheletele victimelor lor. Îmi oferă viermi vii într-o frunză mare de plantă tropicală. Mi se întoarce stomacul pe dos de greaţă, dar trebuie să suport şi mestec. Apoi înghit. Mănânc tot. Râd de bucurie şi mă lasă să plec. Sunt salvată! Potrivit hărţii, satul tribului se află în apropierea comorii ascunse. Ajung la o peşteră cu pereţi umezi şi denivelaţi, înaintez cu grijă, căci ar putea să existe capcane. După câteva zile de mers pe coridoarele săpate în stâncă, găsesc comoara chiar în momentul când aud clopoţelul sunând sfârşitul recreaţiei.

Aşa am început să fim cu adevărat ciudaţi

87

De fapt, suntem destul de ciudaţi şi, cum spune Amelia Valcárcel, grecii au fost cei care au început să fie la fel de ciudaţi ca noi. La Alexandria s-au întâmplat – pentru prima oară şi la o scară foarte mare – nişte ciudăţenii care astăzi fac parte din viaţa noastră obişnuită. Ceea ce Ptolemeii au materializat în capitala lor de pe Nil este o idee pe cât de uimitoare, pe atât de familiară nouă. După revoluţia tehnologică pe care au reprezentat-o scrisul şi alfabetul, urmaşii lui Alexandru au lansat un proiect ambiţios de acumulare a cunoştinţelor şi de acces la cunoaştere. Muzeul i-a atras pe cei mai buni oameni de ştiinţă şi inventatori ai vremii, cu promisiunea că-şi vor putea dedica viaţa cercetării – în plus, se acorda atenţie şi buzunarelor lor, fiind scutiţi de impozite. Marea Bibliotecă şi filiala ei din Serapeum au spart încuietorile care ţineau închise toate ideile şi descoperirile. Atmosfera electrizantă din jurul acelor suluri scrise şi acumularea lor în gigantica Bibliotecă trebuie să fi fost ceva

similar exploziei creative reprezentate azi de internet sau de Silicon Valley.

Mai mult: responsabilii Bibliotecii au dezvoltat sisteme eficiente de orientare printre toate acele informaţii care începeau să rupă digurile memoriei. Inventarea unor metode precum sistemul alfabetic de ordonare şi catalogare şi pregătirea unui personal care să se îngrijească de suluri – filologi care să corecteze greşelile din cărţi, copişti care să le multiplice, bibliotecari pedanţi şi zâmbitori care să-i ghideze pe neiniţiaţi prin labirintul virtual al textelor scrise – au fost paşi la fel de importanţi ca descoperirea scrisului. Multe sisteme de scriere au apărut independent în culturi îndepărtate unele de altele în timp şi spaţiu, dar relativ puţine au reuşit să reziste. Arheologii au descoperit numeroase vestigii ale unor limbi uitate care s-au stins pentru că nu dispuneau de metode eficiente pentru a-şi cataloga textele şi optimiza căutările. La ce bun să aduni documente, dacă stau amestecate de-a valma, iar datele de care ai nevoie la un moment dat sunt ca nişte ace în infinite care cu fân? Ceea ce a evidenţiat Marea Bibliotecă la vremea ei, precum azi internetul, au fost tehnicile simplificate şi extrem de avansate de a găsi acul căutat în hăţişul haotic al înţelepciunii scrise.

Să pui în ordine informaţiile e şi azi o provocare fundamentală în epoca noilor tehnologii, aşa cum a fost şi în vremea Ptolemeilor. Nu întâmplător în mai multe limbi – franceză, catalană şi spaniolă – numim dispozitivele noastre informatice „ordinatoare”. Un profesor de limbi clasice de la Sorbona, Jacques Perret, a propus în 1955 directorilor francezi de la IBM, în ajunul lansării pe piaţă a noilor maşini, să se înlocuiască termenul anglo-saxon de *computer*, care se referă doar la operaţiunile de calcul, cu *ordinateur*, care face trimitere la funcţia – mult mai importantă şi esenţială – de ordonare a datelor. Istoria peripeţiilor tehnologice, de la inventarea scrisului şi până la era informatică, e, de fapt, cronica metodelor create pentru a dispune de cunoaştere, de

a o arhiva şi de a o recupera. Traseul tuturor acestor progrese împotriva uitării şi a confuziei, început în Mesopotamia, şi-a atins apogeul în Antichitate, în palatul cărţilor din Alexandria, şerpuind apoi până la reţelele digitale din zilele noastre.

Regii colecţionari au mai făcut încă un pas ieşit din comun şi genial: să traducă. Nimeni niciodată nu mai abordase un proiect de traducere universală cu o curiozitate mai mare şi cu atât de multe mijloace. Moştenitori ai ambiţiei lui Alexandru, Ptolemeii nu s-au mulţumit să cartografieze lumea neexplorată, ci au vrut să deschidă drumuri spre minţile altora. Şi a fost o turnură decisivă, pentru că civilizaţia europeană s-a construit prin intermediul traducerilor – din greacă, latină, arabă, ebraică, din diferitele limbi ale Babelului. Fără traduceri nu am mai fi fost aceiaşi. Noi, locuitorii fiecărei regiuni dintr-o Europă plină de obstacole precum munţii, râurile, mările şi graniţele lingvistice am fi ignorat descoperirile altora, iar limitările noastre ne-ar fi izolat şi mai mult. Este imposibil să ştim cu toţii fiecare dintre limbile în care ne vorbesc literatura şi cunoaşterea şi, din păcate, cei mai mulţi dintre porumbei nu sunt capabili să transmită sensul din spatele cuvintelor. Însă vechiul nostru obicei de a traduce a construit punţi, a amestecat idei, a dat naştere unei conversaţii polifonice infinite şi ne-a protejat de cele mai mari pericole ale şovinismului nostru provincial, învăţându-ne că limba noastră e una dintre multe altele – şi, de fapt, e mai mult decât una.

Actul de a traduce, pe care cu toţii îl luăm de bun, ascunde aspecte misterioase. În *Inventarea singurătăţii*, Paul Auster reflectează asupra acestei experinţe aproape magice, asupra acestui joc de oglinzi. Subtilităţile sale îl intrigă pentru că, ani la rând, scriitorul şi-a câştigat existenţa traducând cărţile altor scriitori. S-a aşezat la biroul lui, a citit o carte în franceză şi apoi, cu efort, a scris aceeaşi carte în engleză. În realitate, este şi nu este aceeaşi carte, şi de aceea sarcina asta nu a încetat să-l uimească. Există o fracţiune de

secundă în care orice traducere se învecinează cu vertijul, neliniştitoarea întâlnire, faţă în faţă, cu propriul dublu, descumpănirea cuantică a suprapunerii stărilor. Auster se aşază la biroul lui pentru a traduce cartea altei persoane şi, chiar dacă se află un singur om în cameră, în realitate sunt doi. Auster se imaginează pe sine ca pe un fel de fantomă vie a altei persoane – de multe ori moartă –, care se află şi nu se află acolo, şi a cărei carte este şi nu este aceea pe care o traduce chiar în acel moment. Şi atunci îşi spune sieşi că e posibil să fii singur şi să nu fii singur în acelaşi timp.

Traducerea este urmaşa unui concept care, în mare măsură, a fost inventat de Alexandru şi pe care încă îl desemnăm cu un termen grecesc: cosmopolitism. Partea cea mai bună a visului megaloman al lui Alexandru – realizarea lui, ca în orice utopie care se respectă, a şchiopătat în chip vădit – consta în a da viaţă unei uniuni durabile a tuturor popoarelor din *oikoumene*, creând o formă politică nouă, capabilă să le asigure tuturor fiinţelor umane pacea, cultura şi legile. Plutarh a scris: „Alexandru nu i-a tratat pe greci ca pe nişte conducători, iar pe barbari într-un mod despotic, cum îl sfătuise Aristotel, şi nici nu s-a comportat faţă de ceilalţi ca şi cum ar fi fost plante sau animale. Dimpotrivă, a dat ordin ca toţi să considere că lumea e patria lor, că cei buni le sunt rude, iar cei răi, străini”. Este vorba, fără îndoială, de un rezumat hagiografic care ascunde cu grijă cele mai scabroase aspecte ale aventurii imperiale greceşti. Totuşi, prin intermediul unei prisme distorsionante, el reflectă tocmai excepţionalul proces de globalizare iniţiat de Alexandru.

Proiectul de a crea un regat care să se întindă până la marginile lumii locuite a murit odată cu tânărul macedonean, dar cuceririle lui au deschis un spaţiu lărgit al relaţiilor umane. Civilizaţia elenistică a fost, de fapt, cea mai mare reţea de schimburi culturale şi comerciale pe care lumea o cunoscuse până atunci. Iar noile oraşe, întemeiate de Alexandru şi de succesori ca o celebrare vie a gloriei lui, au

inaugurat un mod inovator de a trăi în amurgul civilizaţiei clasice. În timp ce în Grecia europeană existenţa se desfăşura încă după modelul tradiţional, în aglomeratele străzi ale marilor oraşe alexandrine din Orientul Mijlociu şi Asia Mică, amestecul cotidian de oameni cu origini, obiceiuri şi credinţe diferite a deschis drumul unor moduri de viaţă hibride îndrăzneţe.

Mulţi specialişti cred că cel care a întrupat cel mai bine noile orizonturi ale elenismului a fost Eratostene, numit (în secolul al III-lea î.Hr.) de regele Ptolemeu al III-lea să conducă Biblioteca din Alexandria. Noul director a îmbunătăţit vechea hartă geografică pe baza informaţiilor aduse de expediţia lui Alexandru. Potrivit cercetătorului Luca Scuccimarra, „Eratostene a arătat, cu o claritate fără precedent, deplina recunoaştere a diversităţii etnice şi lingvistice a speciei umane”. Alexandria pe care a cunoscut-o acest nou cartograf al realităţii globale era o proiecţie a lumii viitorului: un oraş grecesc în Africa, cel mai extraordinar Babel, cel mai prodigios punct de întâlnire a ideilor, artelor şi credinţelor din vechea noastră lume.

Acolo, la malul Mării Mediterane, s-a născut prima cultură care a vrut să cuprindă ştiinţa întregii omeniri. O ambiţie atât de fantastică moştenea dorinţa de a intra în contact cu ceilalţi, o dorinţă căreia Herodot şi-a dedicat întreaga viaţă şi care l-a împins pe Alexandru în galopul său până la capătul pământului. După cum aminteşte profesorul George Steiner, Herodot şi-a pus această problemă când afirma: „În fiecare an ne trimitem corăbiile în Africa, punând în mare pericol vieţile omeneşti şi cu mare cheltuială, ca să întrebăm: Cine sunteţi? Care sunt legile voastre şi care este limba voastră? Ei nu au trimis niciodată vreo corabie ca să ne pună şi nouă aceste întrebări”. Elenismul a conturat şi a extins ideea călătoriei în vederea cunoaşterii, sub două forme: deplasarea fizică – folosind caravane, corăbii, căruţe, animale de povară – şi călătoria imobilă a cititorului care iscodeşte imensitatea lumii de pe cărările de cerneală ale unei cărţi. Alexandria,

reprezentată de far şi de Muzeu, a fost simbolul acestei duble peregrinări. În oraşul-creuzet găsim fundamentele unei Europe care, cu luminile şi umbrele ei, tensiunile şi absurdităţile ei, chiar şi cu periodica ei înclinaţie spre barbarie, nu şi-a pierdut niciodată setea de cunoaştere şi nici impulsul de a explora. În *Viziune de pe fundul mării*, Rafael Argullol solicită pentru sine un epitaf simplu, alcătuit din două cuvinte: „A călătorit!” – şi adaugă: „Am călătorit ca să evadez şi să încerc să mă văd dintr-un alt loc. Când reuşeşti să te vezi din exterior, îţi contempli existenţa cu mai multă umilinţă şi perspicacitate decât atunci când, ca un imbecil încurajat de alţi imbecili, îţi imaginezi propriul tău eu ca fiind cel mai bun, oraşul tău ca fiind cel mai frumos, iar ceea ce numeşti viaţă, ca fiind singura viaţă imaginabilă”.

Alexandria, în condiţia ei ambiguă de oraş grecesc în afara Greciei şi germene al Europei în afara geografiei europene, a inaugurat această privire din exterior asupra ei înseşi. În cele mai bune vremuri ale Bibliotecii şi pe urmele lui Alexandru, filosofii stoici au îndrăznit să susţină pentru prima oară că toţi oamenii sunt membrii unei comunităţi fără frontiere şi că sunt obligaţi să respecte umanitatea în orice loc şi în orice împrejurare s-ar găsi. Să ne amintim de capitala greacă din Deltă ca de un loc în care fierbea toată această magmă, unde au început să fie importante limbile şi tradiţiile altora, împreună cu înţelegerea lumii şi a cunoaşterii ca un teritoriu comun. În acele aspiraţii descoperim precedentul marelui vis european al unei citadele universale. Scrierea, cartea şi introducerea ei în biblioteci au fost tehnologiile care au făcut posibilă această utopie.

Suntem obişnuiţi cu uitarea, dispariţia moştenirii cuvintelor, cu şovinismul şi barierele lingvistice. Datorită Alexandriei am devenit extrem de neobişnuiţi: traducători, cosmopoliţi, înzestraţi cu o memorie prodigioasă. Marea Bibliotecă mă fascinează – pe mine, micuţa marginalizată din şcoala din Zaragoza –, căci a inventat o patrie de hârtie pentru apatrizii din toate timpurile.

II

DRUMURILE CARE DUC LA ROMA

Un oraş cu reputaţie proastă

1

Noul centru al lumii era un oraş cu reputaţie foarte proastă. Încă de la originile lor, romanii au evoluat în umbra întunecată a unei legende teribile, cu particularitatea că şi-au inventat-o ei înşişi. Pentru început, un fratricid. Mitul spune că fraţii Romulus şi Remus, nerăbdătorii nepoţi ai regelui din Alba Longa, au plecat să-şi întemeieze propriul oraş în legendara zi de 21 aprilie a anului 753 î.Hr. Au convenit să aleagă amplasamentul viitoarei Urbe pe malul Tibrului, dar foarte repede s-au lansat într-o luptă pentru putere. Fiind gemeni, niciunul nu avea asupra celuilalt avantajul vârstei, şi fiecare îşi revendica avantajele divine în favoarea lui – zeii ştiu să împace şi capra, şi varza. Legenda spune că Remus a sărit provocator peste zidurile pe care Romulus începuse să şi le construiască de unul singur. Titus Livius spune că, la următoarea ceartă, înfierbântaţi de ambiţii, au ajuns până la vărsare de sânge. Romulus şi-a ucis fratele şi, tremurând de furie, a strigat: „Aşa să piară de aci înainte oricine va sări peste zidurile ridicate de mine”[68]. A creat astfel un precedent util pentru viitoarea politică externă a romanilor, care, după

[68] Titus Livius, *De la fundarea Romei*, I, VII, traducere de Villan Janina, studiu introductiv de Toma Vasilescu, note de Paul H. Popescu, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1959, vol. I, p. 14.

ce loveau, găseau mereu o justificare într-o agresiune sau ilegalitate anterioară comisă de partea adversă.

Următorul pas a fost organizarea unei autentice grupări de delincvenţi. Urbea proaspăt inaugurată avea nevoie de cetăţeni. Fără niciun fel de scrupule, tânărul rege a declarat Roma spaţiu de azil pentru criminali şi fugari, anunţând că între zidurile ei nu vor fi urmăriţi în justiţie. O gloată amestecată de condamnaţi şi oameni de origine neclară – povesteşte Titus Livius – a părăsit teritoriile învecinate, devenind primii romani. Problema cea mai stringentă apoi a fost lipsa femeilor. Şi aşa ajungem la al treilea episod abject: un viol în masă.

Romulus a invitat familiile din satele învecinate la sărbătoarea unor jocuri în onoarea regelui Neptun. Se pare că oamenii din împrejurimi erau curioşi să vadă noul oraş, care până atunci nu fusese decât o mlaştină cu câteva colibe din chirpici şi câteva oi ca principală atracţie. Prin urmare, în ziua stabilită, la Roma s-a adunat o mulţime curioasă. Însoţiţi de femei şi fiice, au venit locuitori din satele din împrejurimi cu nume extravagante precum Caenina, Antemnae şi Crustumerium – dacă ultimul ar fi ajuns mare putere imperială în locul Romei, astăzi am fi fost *crustumerieni*. Dar sărbătoarea religioasă era de fapt o înşelătorie. Când a venit vremea jocurilor, s-a dat semnalul convenit. Şi atunci romanii le-au răpit pe tinerele fete care veniseră acolo cu familiile lor. Titus Livius comentează că aproape toţi au pus mâna pe prima femeie care s-a nimerit, dar cum în toate există o ierarhie, cei mai însemnaţi dintre patricieni şi le-au rezervat pe cele mai frumoase şi au plătit să le fie duse acasă. Fiind în inferioritate numerică, taţii şi soţii femeilor sechestrate au fost nevoiţi să fugă, copleşiţi de durere, aruncând reproşuri amare violenţilor lor vecini.

Pentru a evita neînţelegerile, istoricul se grăbeşte să explice că răpirea a fost o măsură necesară, pentru ca romanii să asigure supravieţuirea oraşului. În plus, îi prezintă făcându-le fetelor speriate jurăminte de iubire, împăcare şi

afecţiune. „La acestea se mai adăugau mângâierile şi vorbele dulci ale soţilor, care dădeau vina pe dragostea şi pe inimile lor pătimaşe. Căci numai prin rugăminţi şi mângâieri izbuteşti cel mai bine să înduioşezi inima simţitoare a femeilor.”[69] Ca şi cum nu ar fi fost de-ajuns, această legendară sălbăticie colectivă a servit drept model pentru ceremonia romană a căsătoriei, care timp de secole a pus în scenă răpirea femeilor. Ritualul cerea ca mireasa să se refugieze în braţele mamei sale, iar mirele să se prefacă că o ia cu forţa, în timp ce ea plângea, se împotrivea şi striga.

Tema a fost reluată în *Seven Brides for Seven Brothers* (*Şapte mirese pentru şapte fraţi*), o comedie romantică inofensivă din 1954 în care un cântec simpatic despre sabine îi ajută pe protagonişti, nişte bărbaţi bădărani, să rezolve o dată pentru totdeauna problemele lor de burlăcie. Şi, uşuraţi, veselii tovarăşi cântă în cor: „Femeile alea [sabinele] plângeau de sărea cămaşa de pe ele / Erau numai bune de legat / Toţi muşchii le tresăltau din cauza aventurii / Se spune că plângeau şi sărutau, sărutau şi plângeau / În tot teritoriul acela roman. / Nu uitaţi asta când vă luaţi o mireasă / Care plânge şi e bună de legat, din cauza aventurii / Nu au înapoiat prada, învingătorul ia toţi laurii, / Le-au dus la casele lor ca fulgerul, în camere mici, dar drăguţe / Şi nu s-a mai văzut, aşa mi s-a spus, / Aşa un spirit domestic / Cu câte un copil roman pe genunchi, / Unul Claudius, celălalt Brutus, / Oh, da, / Iar femeile plângeau de le sărea cămaşa de pe ele, / Îşi petreceau nopţile, când erau plecaţi romanii, / Pălăvrăgind şi luându-se la ceartă. / Îşi petreceau timpul cosând / Togi mai vechi pentru copiii lor. / [...] / Se prefăceau supărate şi plictisite,/ Dar în secret se bucurau”. Se pare că pudibondul Hollywood al codului Hays, care cenzura săruturile şi paturile conjugale pe ecrane, considera în schimb edificatoare vechea poveste a răpirii colective ca o etapă preliminară a unei vieţi de familie fericite.

---

[69] *Ibidem*, I, IX, p. 19.

Cu toate acestea, duşmanii Romei vedeau în tulburătoarele sale mituri fondatoare o anticipare şi un avertisment asupra naturii sale ulterioare de prădător. Secole mai târziu, unul dintre aceşti adversari scria: „Chiar de la început, romanii nu au avut nimic, doar ceea ce au furat: casele lor, soţiile lor, pământurile lor, imperiul lor”. Însă în numai 53 de ani – după calculele lui Polybios –, descendenţii acelui întunecat şi neruşinat Romulus au cucerit cea mai mare parte a lumii cunoscute.

2

În realitate, crearea marelui imperiu mediteraneean a avut nevoie de mai multe secole. Acei 53 de ani din secolul al II-lea î.Hr. delimitează perioada în care toate celelalte popoare au început să înţeleagă, cu uimire şi groază, că Roma fabricase cea mai devastatoare maşinărie de război cunoscută vreodată.

Primele bătălii ale Romei care nu au fost legendare datează din secolul al V-lea î.Hr. Au fost încăierări locale cotidiene – uneori defensive, alteori agresive – în teritoriile limitrofe. Numai în secolul al IV-lea î.Hr., expansiunea romană a început să atragă atenţia grecilor, forţa dominantă din vremea aceea. În anul 240 î.Hr., după o serie ameţitoare de victorii, teritoriul roman cuprindea deja aproape toată Italia şi Sicilia. Un secol şi jumătate mai târziu, domina aproape toată Peninsula Iberică, Provenţa, Italia, coasta adriatică, Grecia, vestul Asiei Mici şi litoralul nord-african între Libia şi Tunisia de astăzi. Între anii 100 şi 43 î.Hr. au fost anexate Galia, restul Anatoliei, coasta Mării Negre, Siria, Iudeea, Cipru, Creta, fâşia de coastă a Algeriei de azi şi o parte din Maroc. Locuitorii micului oraş din mlaştinile fetide ale Tibrului ajunseseră să dispună de toată Marea Mediterană, ca şi cum ar fi fost un lac interior destinat plăcerilor lor exclusive.

Campaniile militare au devenit o trăsătură cotidiană a vieţii romane. Un istoric hispanic din secolul al V-lea consemnează – ca pe o ciudăţenie nemaiauzită – un an fără războaie în acea lungă perioadă de expansiune imperială. Acele luni neobişnuite de lenevire războinică au avut loc în anul 235 î.Hr., în timpul consulatelor lui Gaius Atilius şi Titus Manlius. De obicei însă, romanii consacrau războiului imense eforturi şi resurse; şi, chiar dacă îşi numărau bătăliile drept victorii, au lăsat în urmă un foarte mare număr de victime proprii – fără a le mai pune la socoteală şi pe cele din taberele adverse. Mary Beard afirmă că, în perioada cuceririlor, 10-25% din populaţia masculină adultă trebuia să servească în legiuni în fiecare an, o proporţie mult mai mare decât în cazul oricărui alt stat preindustrial şi, potrivit celor mai elevate estimări, echivalentă cu indicele de recrutare din Primul Război Mondial. În bătălia de la Cannae împotriva lui Hannibal, care a durat o singură după-amiază, ritmul morţilor romane a fost estimat la o sută pe minut. Şi trebuie să ţinem cont de faptul că mulţi combatanţi aveau să moară mai tâziu din cauza rănilor, deoarece armele antice erau bune mai degrabă să mutileze decât să ucidă, moartea producându-se ulterior, din cauza infecţiilor.

Sacrificiul a fost imens, dar beneficiile au depăşit şi cele mai bogate închipuiri ale acelor legionari neiertători. La jumătatea secolului al II-lea î.Hr., prada atâtor victorii transformase populaţia romană în cea mai bogată din lumea cunoscută. Războiul hrănea negoţul prin excelenţă profitabil din vremea aceea: sclavia. Mii şi mii de captivi au devenit sclavi care lucrau pe câmpuri, în mine şi la morile romane. Care încărcate cu lingouri jefuite din oraşele şi regatele orientale umpleau până la refuz vistieria romană. În anul 167 î.Hr., supraabundenţa în aur era atât de mare, încât statul a hotărât să suspende impozitele directe asupra cetăţenilor. E adevărat că aceste bogăţii subite i-au şi destabilizat pe romani – mai ales pe cei care nu puteau beneficia de ele. Şi s-a întâmplat ca de obicei: cei bogaţi au devenit şi mai

bogaţi, iar cei săraci şi mai săraci. Familiile patricienilor s-au ales cu mari latifundii, ieftine datorită mâinii de lucru a sclavilor, în timp ce micii agricultori liberi, ale căror pământuri fuseseră pustiite de Hannibal în timpul celui de-al doilea război punic, au sărăcit şi mai mult din cauza concurenţei neloiale. Cea mai bună dintre lumile posibile nu e niciodată bună pentru toţi.

Din cele mai vechi timpuri, au avut loc nenumărate războaie în scopul capturării de prizonieri, pentru a pune stăpânire pe ei şi a-i trafica. De multe ori bogăţia lumii a mers mână în mână cu sclavia. Aceasta este adevărata legătură dintre Antichitate şi timpurile mai moderne: de la zidul chinezesc şi până la „Drumul oaselor" din Kolâma, de la sistemul de irigaţii din Mesopotamia şi până la plantaţiile de bumbac din Statele Unite, de la lupanarele romane şi până la traficul cu femei din zilele noastre, de la piramidele egiptene şi până la hainele ieftine *made in Bangladesh*. În Antichitate, fără îndoială, sclavii erau unul dintre principalele motive – şi uneori singura raţiune – pentru a lansa o expediţie de cucerire. Reprezentau un resort economic atât de puternic, încât nici măcar nu se încerca ascunderea lui. La un moment dat, Iulius Cezar, faimos pentru clemenţa lui, a vândut toată populaţia unui oraş abia cucerit în Galia, nu mai puţin de 53 000 de oameni, la faţa locului. Afacerea s-a putut încheia rapid pentru că traficanţii de sclavi formau o a doua armată în urma legiunilor, pentru a putea cumpăra marfa proaspătă de îndată ce se lăsa noaptea pe câmpurile de luptă.

Prizonieri, vecini şi adversari au suferit pe pielea lor eficienţa organizării romane. Noul imperiu a concretizat ambiţia unificatoare pe care grecii nu au dus-o niciodată la bun sfârşit, pentru că, dacă e să spunem lucrurilor pe nume, s-au dovedit întotdeauna a fi politicieni incapabili. Succesorii lui Alexandru, aşa cum am spus deja, au creat dinastii rivale care s-au încăierat între ele într-o serie de războaie, fragmentând imperiul moştenit şi aruncându-l în incertitudinea unor alianţe schimbătoare şi a unor

permanente izbucniri de violenţă brutală. Toate părţile beligerante s-au obişnuit să recurgă la romani ca aliaţi în luptele lor locale sau ca arbitri ai conflictelor lor, ajungând în cele din urmă să fie înghiţite de prietenii lor atât de periculoşi.

Nu se poate spune că romanii au inventat globalizarea, pentru că exista deja în fragmentata lume elenistică, dar au ridicat-o la un nivel de perfecţiune care ne impresionează şi azi. De la un capăt la celălalt al imperiului, din Spania până în Turcia, o constelaţie extinsă de oraşe romane au fost interconectate prin intermediul unor drumuri atât de solide şi bine trasate, încât multe dintre ele mai există şi azi. Acele oraşe reflectau un model de urbanism recognoscibil şi confortabil: străzi largi care se intersectau în unghi drept, gimnazii, terme, un for, temple din marmură, teatre, inscripţii în latină, apeducte, sisteme de canalizare. Străinii găseau pe oriunde treceau trăsături ale unei cartografii uniforme, la fel cum turiştii de azi întâlnesc la tot pasul francize ale aceloraşi mărci de haine, computere şi hamburgeri pe artere comerciale identice de la un capăt la altul al planetei.

Aceste transformări au provocat o forfotă cum nu se mai văzuse niciodată până atunci în lumea antică. La început era vorba mai ales de mişcări de armate şi migraţii masive forţate. Se estimează că, la începutul secolului al II-lea î.Hr., în Peninsula Italică ajungeau cam 8 000 de sclavi în fiecare an, prizonieri de război. Cam tot pe atunci, călători, neguţători şi aventurieri romani o porneau pe Mediterana, deplasându-se lungi perioade în afara Italiei. Apele acestei mări, pe care, ca să nu umble cu ocolişuri, au numit-o *nostrum*, erau pline de oameni de afaceri care scoteau profit din oportunităţile comerciale ivite în urma cuceririlor. Comerţul cu sclavi sau furnizarea de armament au devenit meserii foarte solicitate pe piaţa muncii. La mijlocul aceluiaşi secol al II-lea î.Hr., mai bine de jumătate dintre cetăţenii bărbaţi adulţi văzuseră orizonturile lumii exterioare şi

contribuiseră cu plăcere la varietatea etnică, lăsând în urma lor – şi la voia întâmplării – foarte mulţi copii metişi.

Toată această forţă militară, bogăţia, uimitoarele reţele de transport şi lucrările de inginerie alcătuiau o maşinărie puternică, invincibilă, dar aridă fără roua poeziei, a povestirilor şi a simbolurilor. Fisurile deschise de aceste lipsuri aveau să fie căile imprevizibile prin care Oedip, Antigona şi Ulise s-au lansat pe drumurile lumii globalizate.

Literatura înfrângerii

3

Romanii au reuşit extraordinara lor succesiune de victorii datorită unui amestec foarte eficient de violenţă şi capacitate de adaptare, în cea mai bună tradiţie darwiniană. Ţăranii aflaţi în solda lui Romulus au învăţat repede să imite ce era mai bun la inamicii lor, să ia în stăpânire tot ce le plăcea fără nici cea mai mică încăpăţânare şovinistă şi să combine toate ingredientele copiate pentru a crea noi forme proprii. De la primele încăierări, s-au obişnuit să-i jefuiască pe adversarii învinşi nu numai din punct de vedere material, ci şi simbolic. În timpul luptelor împotriva samniţilor, le-au imitat strategiile militare – mai ales manipulul ca unitate de bază a legiunii –, folosindu-le foarte eficient pentru a-i învinge cu propriile arme. În primul război punic, ţăranii romani au reuşit să construiască o flotă foarte asemănătoare cu cea a cartaginezilor şi cu ea au câştigat primele lor bătălii navale. Proprietarii de pământuri italici cu idei ceva mai tradiţionaliste şi de stirpe ceva mai veche au adoptat foarte repede modernele exploatări agricole elenistice în formă de plantaţii.

Datorită tuturor acestor apropieri, au creat o forţă de invazie la fel de invincibilă ca armata lui Alexandru şi şi-au administrat mai bine decât el cuceririle. Însă, dincolo de

incontestabilele lor abilităţi pentru război şi barbarie, au avut o uluitoare răbufnire de umilinţă când şi-au dat seama că cultura greacă le era net superioară. Membrii cei mai lucizi ai claselor conducătoare au înţeles că orice mare civilizaţie imperială trebuie să-şi creeze o povestire unificatoare şi victorioasă susţinută de simboluri, monumente, arhitecturi, mituri edificatoare de identităţi şi forme sofisticate de discurs. Şi pentru a reuşi cât mai repede acest lucru, după obicei, s-au gândit să-i imite pe cei mai buni. Ştiau unde să găsească modelul. Mary Beard rezumă situaţia din acele timpuri cu un aforism convingător: „Grecia o inventează, iar Roma şi-o doreşte”. Romanii au început să vorbească limba grecilor, să le copieze statuile, să le reproducă arhitectura templelor, să scrie poeme în stil homeric şi să le imite rafinamentele cu zelul unor parveniţi.

Poetul Horaţiu a surprins acest paradox când a scris că Grecia, cea cucerită, îşi invadase ferocele ei învingător. Azi ne vine greu să stabilim în ce măsură Roma a împrumutat toată cultura greacă şi în ce măsură romanii au fost – sau nu – nişte barbari sălbatici până când au fost civilizaţi de greci, dar aşa au spus ambele părţi povestea. Intelectualii şi creatorii latini mereu s-au prezentat ca discipoli ai clasicilor greci. Vestigiile unor forme culturale autohtone au fost marginalizare sau şterse. Şi mulţi romani bogaţi au învăţat să se descurse în limba supuşilor lor eleni – chiar dacă ştim că adevăraţii greci îşi băteau joc fără milă de accentul roman, pe care-l considerau vulgar. Există dovezi că, la începutul secolului I î.Hr., o delegaţie grecească a luat cuvântul în Senatul roman fără să aibă nevoie de interpret. Acest efort al cuceritorilor de a vorbi în cercurile lor cele mai culte limba uneia dintre numeroasele lor colonii era un gest uluitor şi extraordinar, la antipodul obişnuitei aroganţe culturale a metropolelor imperiale. Să ni-i imaginăm pe britanici chinuindu-se să-şi ţină în sanscrită reuniunile literare de la Bloomsbury, sau pe Proust transpirând în încercarea de a

iniţia o conversaţie rafinată în bantu cu aristocraţii parizieni care îl fascinau atât de mult.

Pentru prima dată, o mare superputere antică îşi asuma moştenirea unui popor străin – şi învins – ca un ingredient esenţial al propriei sale identităţi. Fără să-şi smulgă părul din cap, romanii au recunoscut superioritatea grecilor şi au îndrăznit să le exploreze descoperirile, să şi le asume, să le protejeze şi să le prelungească valul expansiv. Această seducţie a avut consecinţe enorme pentru noi toţi. Acolo a apărut firul care uneşte prezentul nostru de trecut, firul care ne ţine legaţi de o strălucitoare lume dispărută. Pe deasupra, ca nişte experţi în echilibristică, ideile, descoperirile ştiinţifice, miturile, gândurile, emoţia, chiar şi greşelile şi suferinţele istoriei noastre trec dintr-un secol în altul. Am numit clasice tot acest şir de cuvinte aflate în echilibru în gol. Ca urmare a fascinaţiei pe care încă o exercită asupra noastră, Grecia supravieţuieşte ca un kilometru zero al culturii europene.

4

Literatura latină este un caz foarte special: nu s-a născut spontan, ci printr-o sarcină artificială, *in vitro*. Naşterea indusă a avut loc într-o zi anume a anului 240 î.Hr., la celebrarea victoriei Romei în faţa Cartaginei.

Cu mult înaintea zilei inaugurale, romanii învăţaseră să scrie – nici nu se putea altfel – imitându-i pe greci, care, din secolul al VIII-lea î.Hr., trăiau în coloniile prospere din sudul Italiei, în regiunea cunoscută sub denumirea de Magna Grecia. Prin negoţ şi călătorii, cultura lor şi scrierea alfabetică au debarcat în nord. Primii italieni septentrionali care au învăţat alfabetul grecesc şi l-au adaptat limbii lor au fost etruscii, care dominau centrul peninsulei între secolele al VII-lea şi al IV-lea î.Hr. Vecinii lor din sud, romanii – care, chiar dacă nu le plăcea să recunoască, au fost decenii la rând supuşii unei dinastii din Etruria –, s-au aruncat avizi asupra

acelei minunate inovaţii şi au adoptat la rândul lor scrierea etruscă cu anumite modificări adaptate latinei. Alfabetul din copilăria mea, cel care mă priveşte acum dintre rândurile întunecate ale tastaturii computerului, este o constelaţie de litere rătăcitoare pe care fenicienii le-au îmbarcat pe corăbiile lor. Au brăzdat marea pe drumul spre Grecia, apoi au navigat spre Sicilia, au căutat colinele şi livezile de măslini din Toscana de azi, au pribegit prin Latium şi, din mână în mână, s-au preschimbat până când au ajuns la formele desenate pe care azi le mângâie degetele mele.

Cele mai vechi mărturii ale acestui alfabet călător nu lasă loc reveriilor. Romanii – pragmatici, organizatori înnăscuţi – i-au limitat folosirea la registrele de fapte şi legi. Textele cele mai timpurii – din secolele al VII-lea şi mai ales al VI-lea î.Hr. – sunt un grupaj de inscripţii succinte (de exemplu, mărci de proprietate scrijelite pe un recipient). Din următoarele secole cunoaştem doar legi şi ritualuri scrise. Nu a rămas nici urmă de scrieri de ficţiune – se înfruntau pe viaţă şi pe moarte pentru putere pe câmpurile de luptă, nu prea erau vremuri bune pentru poezie. Literatura romană a trebuit să mai aştepte; a fost un eveniment târziu, născut într-un moment de odihnă al războinicilor. Când cel mai periculos duşman muşcase ţărâna, cu sentimentul datoriei împlinite, în relaxarea şi tihna victoriei, abia atunci şi-au permis romanii să se gândească la jocurile artei şi la plăcerile vieţii. Primul război punic s-a terminat în anul 241 î.Hr. Abia câteva luni mai tâziu, romanii s-au bucurat de prima lor operă literară în latină. Publicul a cunoscut-o în septembrie 240 î.Hr., pe scena unui teatru din capitală, cu ocazia *Ludi Romani*. Ca mare atracţie a festivităţilor, acolo a avut loc premiera unei piese – nu se ştie dacă era o comedie sau o tragedie – traduse din greacă, al cărei titlu s-a pierdut în negura uitării. Nu întâmplător o traducere marchează începutul literaturii romane, mereu fermecată de maeştrii greci, mereu într-un ambiguu joc de ecouri, nostalgie, invidie, omagiu şi toate nuanţele unei iubiri complexate.

Acea reprezentaţie iniţială include o poveste stranie: poezia a ajuns la Roma în zăngănit de arme, din tabăra adversă, prin intermediul unui sclav străin. Livius Andronicus, improbabilul iniţiator al literaturii latine, nu era roman din naştere. Îşi câştiga viaţa ca actor la Taranto, una dintre cele mai mari enclave ale culturii greceşti din sudul Italiei, oraş somptuos, rafinat şi iubitor de teatru. Tânărul a fost luat prizonier în timpul cuceririi, în anul 272 î.Hr., şi a cunoscut soarta amară a învinşilor: piaţa de sclavi. Mi-l imaginez zărind Urbea pentru prima oară printre zăbrelele unui car ce-l transporta de parcă ar fi fost un animal dus la vânzare. Vreun vânzător abil a reuşit să-l plaseze la vila fastuoasă a familiei Livius. Inteligenţa lui şi harul vorbirii l-au scutit de muncile cele mai grele. Se spune că le-a ţinut lecţii copiilor stăpânului şi că familia, recunoscătoare, l-a eliberat peste ani din sclavie. După cum se obişnuia în cazul liberţilor, a păstrat numele de familie al foştilor lui stăpâni, căruia i-a adăugat un nume grecesc drept simbol al identităţii lui scindate. Sub protecţia puternicei familii care îl cumpărase, eliberându-l apoi, a deschis o şcoală în capitală. În absenţa unor poeţi autohtoni, acest străin, bilingv prin forţa împrejurărilor, avea să fie cel care va primi comenzile literare la Roma. Mă întreb ce emoţii contradictorii îl vor fi asaltat când scria în limba care îl învinsese. Ştim că a tradus primele tragedii şi comedii care s-au jucat în capitala imperiului, precum şi *Odiseea* homerică. Datorită lui s-a creat o congregaţie de scriitori şi actori la adăpostul templului Minervei de pe Aventin. Abia dacă s-au păstrat câteva fragmente din versurile lui liminare. Îmi place sunetul evocator al unei fraze trunchiate din *Odusia* lui: „Munţii abrupţi şi câmpurile prăfuite şi întinderea mării”.

Ar mai rămâne de rezolvat un mic mister. Totul ne arată că Roma era pe atunci o pustietate aproape fără cărţi, fără biblioteci, fără librari. Şi atunci cum a reuşit Livius Andronicus să facă rost de originale pentru traducerile lui? Patricienii bogaţi îşi puteau permite să trimită mesageri în oraşele

greceşti din sudul Italiei, unde existau negustori de cărţi, dar varianta asta ar fi fost imposibilă pentru un biet libert.

Bibliofilii de azi cu greu îşi pot imagina acea pustietate fără cărţi din epoca manuscriselor. Astăzi, în secolul XXI, avalanşa de litere tipărite se revarsă peste tot. Se publică un titlu nou la fiecare jumătate de minut, 120 în fiecare oră, 2 800 pe zi, 86 000 pe lună. Un cititor obişnuit reuşeşte să citească într-o viaţă ceea ce piaţa editorială produce într-o singură zi, iar în fiecare an sunt distruse milioane de exemplare rămase nevândute. Însă această abundenţă e de dată foarte recentă. Timp de secole, obţinerea de cărţi necesita relaţii foarte bune, uneori chiar cu anumite persoane, presupunea cheltuieli, eforturi, timp şi, uneori, pericolele unor călătorii.

Prin mijloace proprii şi cu stigmatul originilor sale, Livius Andronicus nu ar fi reuşit niciodată să se dedice cititului, tradusului şi conducerii unei şcoli fără sprijinul puternicilor săi protectori. Probabil cei din familia Livius au suportat cheltuielile necesare pentru a aduna – cu intenţia de a-şi etala bogăţia şi nivelul de cultură – o mică bibliotecă de clasici greci. Fostul lor servitor avea datoria să se trezească în fiecare dimineaţă pentru a le face o vizită de curtoazie – *salutatio matutina* –, să aştepte răbdător în anticameră până ce stăpânul catadicsea să-şi facă apariţia şi, precum actorul care fusese în tinereţe, să încline capul şi să-i vorbească pe tonul potrivit, zilnic recunoscător pentru că i se permitea să ţină în mâinile lui de grec, de fost sclav, sulurile unei colecţii de lux.

5

Nobililor romani le plăceau cărţile, aceste obiecte rare şi exclusive care nu erau la îndemâna oricui. La început îşi trimiteau, paşnici, servitorii la Alexandria şi în alte mari centre culturale cu misiunea de a comanda cópii negustorilor experţi. Foarte curând însă, au descoperit că era mult mai

practic să înşface biblioteci întregi în timpul expediţiilor militare pe care le desfăşurau pe teritoriul grecesc. Astfel, literatura a devenit pradă de război.

În anul 168 î.Hr., generalul Aemilius Paullus l-a învins pe ultimul rege al Macedoniei. I-a permis lui Scipio Aemilianus şi unuia dintre fiii săi, amândoi iubitori de cunoaştere, să ducă la Roma toate cărţile casei regale macedonene, căreia îi aparţinuse şi Alexandru. Datorită acestei prade valoroase, familia Scipio a devenit proprietara primei mari biblioteci private din oraş şi a patronat tânăra generaţie a literaturii romane. Unul dintre scriitorii care gravitau în jurul cărţilor deţinute de ei a fost dramaturgul Terenţiu, despre care se spunea că ar fi fost sclav la origine. Porecla lui, *Afer* („Africanul”), ne oferă indicii despre originea şi culoarea pielii sale. Pe atunci se împărţeau sarcinile culturale. Puternicii patricieni se ocupau de jaful cărţilor – uneori, într-un acces de onestitate, chiar le cumpărau – ca să-şi îmbogăţească colecţiile private şi să adune în jurul lor autorii cei mai talentanţi. Scriitorii propriu-zişi erau, cu câteva excepţii, nişte zdrenţăroşi în serviciul lor (sclavi, străini, prizonieri de război, zilieri sărmani şi alţi reprezentanţi ai plebei sociale).

În siajul familiei Scipio, şi alţi generali au urmat drumul comod al furtului de cărţi. Nemilosul Sulla a luat în stăpânire poate cel mai râvnit trofeu: colecţia lui Aristotel însuşi care, multă vreme rămasă ascunsă, a reapărut la timp pentru a deveni pradă de război. La Roma era faimoasă şi biblioteca lui Lucullus, obţinută datorită unui jaf metodic în timpul unor campanii militare victorioase în nordul Anatoliei. Nemaifiind conducător din anul 66 î.Hr., Lucullus s-a dedicat din acel moment unei vieţi de vagabondaj somptuos susţinut de bogăţiile pe care le acumulase în anii lui de jafuri. Se spune că biblioteca lui urma modelul arhitectonic al celor din Pergam şi Alexandria: suluri depozitate în săli înguste, porticuri în care să citeşti şi saloane pentru reuniuni şi conversaţii. Lucullus a fost un hoţ generos: şi-a pus cărţile la dispoziţia rudelor, prietenilor şi învăţaţilor stabiliţi la Roma.

Plutarh spune că la vila lui se întâlneau şi ţineau conferinţe grupuri de intelectuali, ca într-o permanentă recepţie a muzelor.

Majoritatea textelor care înfrumuseţau bibliotecile familiilor Scipio, Sulla şi Lucullus erau greceşti. În timp, aveau să li se adauge şi câteva texte în latină, dar rămâneau minoritare. Cum romanii începuseră să scrie târziu, toată literatura lor constituia o fracţiune ridicol de mică din fondurile disponibile.

Îmi imaginez că artiştii romani din vremea aceea se simţeau depăşiţi şi copleşiţi de avalanşa de opere artistice care ajungeau al ei în bagajele avizilor cuceritori. Mare parte din această pradă de război erau capodopere incredibile. Pe atunci, arta şi literatura greacă aveau în spate mai bine de jumătate de mileniu de istorie. Nu e uşor să rivalizezi cu cinci sute de ani de creaţie pasionantă.

Frenezia colecţionarului roman aminteşte de cea a bogaţilor capitalişti americani care, minunându-se în faţa lungilor secole de artă europeană, pentru un pumn de dolari jefuiau retabluri, smulgeau fresce din ziduri, mănăstiri întregi, portaluri de biserici, antichităţi fragile şi pânze ale marilor maeştri. Precum şi biblioteci întregi. Aşa şi l-a imaginat Scott Fitzgerald pe tânărul milionar Jay Gatsby. Bogăţia lui, provenită din contrabandă, strălucea într-o vilă imensă din Long Island, cunoscută pentru luxul şi rafinamentul ei. Gatsby era cunoscut pentru petrecerile lui foarte scumpe şi extravagante la care nu participa niciodată. În realitate, o tulburătoare iubire din tinereţe încă pulsa dincolo de etalările lui de opulenţă. Cheltuielile deşănţate, lumina, dansurile până în zori, maşinile de lux şi arta europeană erau focuri de artificii menite să o impresioneze pe fata care îl părăsise cu mulţi ani în urmă, când încă nu era suficient de bogat. Din palatul pe care Gatsby îl construise ca o celebrare kitsch a ascensiunii lui sociale nu putea lipsi „o bibliotecă cu tavan înalt, în stil gotic, lambrisată cu lemn de

stejar englezesc sculptat, provenind probabil în totalitate de peste ocean, din vreun edificiu ajuns în ruină”[70].

Părerea pe care romanii şi grecii o aveau unii despre alţii se hrănea din stereotipuri asemănătoare celor pe care le avem astăzi despre americani şi europeni. Pragmatism, putere economică şi militară, faţă de bagajul reprezentat de o lungă istorie, o mare cultură şi nostalgia splendorilor din trecut. Marte şi Venus. Chiar dacă în general manifestau un respect reciproc, cele două tabere aveau un repertoriu de glume şi caricaturi naţionale la care apelau pentru a râde unii de alţii pe la spate. Mi-i pot imagina pe greci glumind între ei despre legionarii brutali şi proşti care nu erau în stare să facă nici măcar o biată inscripţie fără greşeli de ortografie. De partea cealaltă, bătrânii romani conservatori erau şi ei slobozi la gură. Într-una din satirele lui, Iuvenal exclamă că nu poate suporta oraşul plin de greci, gloata aia de şarlatani şi paraziţi care şi-a adus şi viciile odată cu limba, distrugând obiceiurile şi dându-i la o parte pe cetăţenii adevăraţi.

Într-adevăr, nu era totul numai admiraţie reciprocă. Procesele de globalizare trezesc mereu reacţii contradictorii şi complexe. Unele dintre cele mai caustice voci din secolele III-II î.Hr. au atacat influenţa culturilor străine în general şi a celei greceşti în special, supărate de noutăţile care începeau să se transforme în mode periculoase, cum erau filosofia, luxul gastronomic sau epilarea. Campionul acestor critici a fost Cato cel Bătrân, contemporan şi rival al lui Scipio Africanul, pe care îl ridiculiza pentru că se agita în gimaziile greceşti şi se amesteca cu gloata din teatrele siciliene. Potrivit acestui oficial ursuz, obiceiurile sofisticate ale străinilor aveau să submineze forţa caracterului roman. Pe de altă parte, ştim că însuşi Cato l-a învăţat greaca pe fiul său, iar fragmentele păstrate din discursurile lui demonstrează că

---

[70] F. Scott Fitzgerald, *Marele Gatsby*, traducere din limba engleză şi note de George Volceanov, Polirom, Iaşi, 2017, p. 58.

s-a grăbit să studieze subtilităţile retoricii greceşti pe care le înfiera atât de mult în public.

Toate aceste ambivalenţe ale identităţii romane se reflectă în literatura lor timpurie. Piesele de teatru scrise de Plaut şi Terenţiu sunt deja mai mult decât simple traduceri calchiate din greacă. Se prezintă drept adaptări fidele care respectă modelul originalelor elenistice, menţinând ambiaţa în Grecia, dar în realitate sunt opere hibride gândite să placă publicului gălăgios şi festiv de la Roma. Spre deosebire de Atena clasică, în Urbe teatrul trebuia să concureze cu alte distracţii populare precum luptele libere, acrobaţiile sau înfruntările între gladiatori. De aceea, aproape toate comediile erau structurate în jurul unei intrigi de bază infailibile: „un băiat caută o fată”. Lumea aştepta ca în fiecare comedie să apară tipicul sclav isteţ şi cuceritor care să provoace o grămadă de încurcături. Ca să mulţumească pe toată lumea, finalul fericit era garantat. Însă dincolo de aparenţa frivolă a acestor piese romane exista un ingredient nou. Prin intermediul lor, spectatorii vedeau complexitatea culturală a noii şi vastei lumi imperiale.

Acţiunea tuturor comediilor se petrecea în Grecia, aşa încât publicul trebuia să aibă câteva noţiuni de geografie îndepărtată. Într-una din reprezentaţiile sale, Plaut a cutezat să pună ca protagonist un cartaginez, care se exprima în limba lui punică natală – de fapt, lingviştii de azi găsesc acolo o mărturie unică prin care pot recunoaşte acea limbă dispărută. În alta, două personaje se deghizează în perşi. În prologul mai multor comedii apare o glumă recurentă despre adaptări. Referindu-se la traducerea lui, Plaut spune: „Demofil a scris această piesă, Plaut a *barbarizat*-o”[71]. Acest vers, după cum explică Mary Beard, era o aluzie sofisticată adresată publicului. Ascultându-l, spectatorii de origine

[71] Mary Beard, *SPQR. O istorie a Romei antice*, traducere din engleză de Mihnea Gafiţa, Trei, Bucureşti, 2017, p. 179.

greacă schiţau un zâmbet disimulat la adresa noilor şi barbarilor stăpâni ai lumii.

Printre râsete şi glume, teatrul ajuta la o mai bună înţelegere a noii realităţi a orizonturilor lărgite. Publicul învăţa că vechile tradiţii nu-şi mai puteau păstra puritatea ancestrală; că, în ciuda rezistenţei conservatorilor, forma cea mai inteligentă de a înainta pe noile drumuri era adaptarea la înţelepciunea noii lumi cucerite. Tânăra literatură hibridă era avangarda unei societăţi din ce în ce mai metisate. Roma descoperea mecanica globalizării şi paradoxul ei esenţial: şi ceea ce adoptăm de prin alte părţi ne poate defini ca persoane.

6

Imperiile tinere nu au gusturi prea sofisticate; pur şi simplu vor tot. Aspiră să aibă forţă militară, putere economică şi, de asemenea, splendorile lumii vechi. În acest spirit, familia Scipio a transferat biblioteca regală din Macedonia la Roma şi, datorită acelor cărţi valoroase, au atras un cerc de scriitori greci şi latini. Prin forţa armelor şi a banilor, încercau să deplaseze centrele de greutate ale creaţiei literare. De multe ori s-a întâmplat aşa: politica redesenează hărţile culturale.

Dorinţa de însuşire a acelor romani bogaţi nu era, de fapt, chiar aşa diferită de entuziasmul care a determinat-o pe nord-americana Peggy Guggenheim să transfere pictura abstractă europeană în ţara sa în anii 1940, trasând noi geografii artistice. Tatăl ei, membru al unei dinastii de magnaţi în minerit şi metalurgie, a murit în naufragiul *Titanicului*. Ea s-a instalat la Paris pentru a duce o viaţă boemă din perspectiva comodă a moştenirii ei de milioane. Acolo şi-a început faimoasa colecţie de artă avangardistă. Era încă la Paris când naziştii au invadat Franţa. În loc să fugă, a profitat de situaţie pentru a cumpăra în disperare opere de artă. Cuvântul ei de ordine era „un tablou pe zi”. Cum armata germană năvălea prin nordul ţării, nu lipseau vânzătorii.

Adesea cumpăra de la familiile de evrei care fugeau cuprinşi de panică, sau direct de la artişti, la preţuri de nimic. Când mai rămăseseră doar două zile până la căderea Parisului, şi-a ascuns colecţia în hambarul unui prieten şi a fugit la Marsilia, unde a trăit o poveste de dragoste cu Max Ernst, fugit dintr-un lagăr de concentrare. Banii i-au permis să-l salveze pe Ernst şi un grup de prieteni artişti, cu care a plecat în Statele Unite.

La New York, Peggy Guggenheim a deschis o galerie unde expunea arta de la şcoala pariziană. În jurul acelor opere şi împreună cu refugiaţii care şi-au căutat adăpost la galeria newyorkeză a lui Peggy – Duchamp, Mondrian, Breton, Chagall şi Dalí, printre alţii – s-a născut avangarda nord-americană. Tinerii artişti ai momentului au fost impresionaţi de art nouveau. Guvernul Statelor Unite, interesat să smulgă Europei supremaţia artistică, crease un program, Federal Art Project, care le oferea pictorilor şomeri 21 de dolari pe săptămână pentru decorarea unor instituţii publice. Acolo s-au cunoscut Pollock, Rothko sau De Kooning, care aveau să devină noii protejaţi ai lui Peggy. Jackson Pollock a declarat într-un interviu: „Cea mai importantă pictură din ultimii o sută de ani a fost realizată în Franţa. Pictorii nord-americani, în general, nu au reuşit nimic cu pictura modernă. E foarte important ca marii artişti europeni să fie printre noi”. În multe după-amiezi, aceşti tineri pictori se întâlneau la MoMA pentru a contempla *Guernica* lui Picasso, refugiată în muzeu, la adăpost de dictaturile şi războaiele din Europa. Expresionismul abstract nord-american s-a născut la umbra avangardei europene.

În mai 1940, cu trei săptămâni înainte de ocuparea Parisului, un alt exilat a fugit în Statele Unite la bordul pachebotului Champlain – avea să fie penultima călătorie a vaporului, înainte de a fi scufundat. Ca mulţi scriitori europeni persecutaţi, Vladimir Nabokov a găsit refugiu în universităţile nord-americane. Mai mult, s-a exilat de bunăvoie din limba sa, aventurându-se în abisul scrierii celor

mai importante cărţi în limba engleză. A ajuns chiar să declare că se simţea cel puţin la fel de american ca şi luna aprilie în Arizona. În acelaşi timp, găsea în noua lui ţară aura acelei Europe pe care revoluţiile şi războaiele i-o smulseseră. Într-o scrisoare către agentul lui literar a scris: „Ceea ce mă fascinează la civilizaţia nord-americană este tocmai această atingere a lumii vechi, aspectul acesta demodat care se agaţă de ea în ciuda strălucitoarei aparenţe exterioare, agitatei vieţi nocturne, a celor mai noi toalete, a reclamelor sclipitoare şi tuturor celorlalte lucruri de felul ăsta”.

Cinematograful, inventat în Franţa, şi-a mutat şi el Mecca în Statele Unite. Creatorii marilor studiouri cinematografice clasice de la Hollywood au fost, în marea lor majoritate, emigranţi din Europa Centrală, iar mulţi dintre ei şi-au ascuns numele şi originea sub o patină americană. Aceşti oameni de origine modestă, care au debarcat la New York cu doar câţiva dolari cusuţi în tivul hainei, au pus pe picioare marea industrie cinematografică ce a atras curând o pleiadă de regizori, actori şi tehnicieni europeni – Fritz Lang, Murnau, Lubitsch, Chaplin, Frank Capra, Billy Wilder, Preminger, Hitchcock, Douglas Sirk şi mulţi alţii. În mod curios, John Ford, printr-o operaţiune de camuflaj invers, s-a deghizat în european. Un soi de Homer al *western*-ului american, născut la Maine, îi plăcea să-şi imagineze un trecut în Innisfree, un sat irlandez inexistent. A inventat o istorie deliberat mitică a familiei sale şi de mai multe ori a declarat că venise pe lume într-o casă cu acoperiş de stuf ce domina Golful Galway. Ford, patriarhul cinematografiei americane, ştia că epoca de aur a Hollywoodului a fost, în mare măsură, o invenţie europeană.

Toate aceste exemple – cărora li se mai pot adăuga nume de filosofi precum Hannah Arendt, oameni de ştiinţă ca Einstein sau Bohr, sau scriitori spanioli emigraţi din cauza dictaturii, precum Juan Ramón Jiménez sau Sender – scot în evidenţă faptul că, la mijlocul secolului XX, datorită unui efort financiar foarte calculat, epicentrul artei şi al ştiinţelor şi-a

schimbat continentul. În Antichitatea greco-latină, transferul cultural s-a desfăşurat în condiţii mai nemiloase. Nu a existat un vis roman, nici galerii de artă, nici universităţi dispuse să adăpostească talente străine, ci doar un număr foarte mare de intelectuali şi artişti greci care au debarcat în Urbe pentru a fi vânduţi ca sclavi.

Pragul invizibil al sclaviei

7

Pentru greci şi romani, sclavia era monstrul care pândea de sub pat, teroarea care şerpuia în apropiere. Nimeni nu putea să trăiască absolut sigur că nu va ajunge niciodată sclav, indiferent cât de bogată sau nobilă îi era stirpea. Existau multe uşi deschise către infern, chiar şi pentru cei născuţi liberi. Dacă oraşul tău sau ţara ta erau lovite de război – o experienţă aproape cotidiană în Antichitate –, în caz că erai învins deveneai pradă de război pentru armata victorioasă. *Vae victis* („Vai de cei învinşi!”) era o maximă latinească explicită. Cele mai vechi legende arătau destul de clar că nu exista milă pentru ceea ce azi numim „populaţia civilă”. În *Troienele* de Euripide descoperim cenuşa fumegândă a Troiei şi dezolarea reginei şi prinţeselor sale, trase la sorţi de generalii invadatori. Cu o seară înainte îmbrăcaseră haine luxoase şi fuseseră primite cu reverenţe. După o noapte de masacre şi cuceriri, grecii le târăsc de păr, le împart şi le violează.

Dacă, în timpul unei călătorii pe mare, ai fi fost atacat de piraţi – un termen generic pentru tot felul de duşmani şi răufăcători care deţineau o ambarcaţiune –, aveai foarte puţine şanse să scapi de sclavie.

Dacă ai fi fost sechestrat pe uscat, era aproape sigur că familiei tale avea să i se ceară o răscumpărare. Era mult mai rapid şi mai puţin periculos să fii vândut unui negustor de

sclavi. Acest negoţ crud cu oameni smulşi din căminele lor libere s-a transformat într-un comerţ extrem de profitabil, cu care se puteau face bani foarte repede. Comediile lui Plaut aduc des pe scenă copii răpiţi, fraţi separaţi, părinţi care şi-au trecut anii căutându-şi copiii dispăruţi şi îi găsesc transformaţi în servitori ori prostituate la mâna personajului negativ de serviciu.

Dacă traversai o perioadă dificilă din punct de vedere economic, în ultimă instanţă, creditorii tăi puteau să te vândă pentru a-şi recupera datoria.

Dacă un personaj puternic voia să se răzbune pe tine, putea să te ucidă sau, dacă era şi mai nemilos, să te predea unui traficant. Însuşi filosoful Platon a cunoscut pe propria piele această soartă. Se spune că, în timpul şederii sale în Sicilia, l-a înfuriat pe tiranul Dionysios cu o observaţie savuroasă la adresa manierei lui de a guverna şi a ignoranţei sale. Dionysios a vrut să-l execute, dar cumnatul său Dion, discipol al filosofului, a insistat să-i fie cruţată viaţa. Cum insolenţa lui merita o pedeapsă, a fost dus pe insula Egina pentru a fi vândut într-un târg de sclavi foarte populat. Din fericire pentru el, povestea a avut un final fericit. L-a cumpărat un coleg filosof – adept al unei şcoli de gândire antagonice celei a lui Platon, chiar dacă nu într-o manieră prea înverşunată – care l-a lăsat să plece, mâhnit, dar liber, la casa lui din Atena.

Potrivit legii romane, sclavii erau proprietatea stăpânilor lor şi nu aveau personalitate juridică. Puteau suferi pedepse corporale şi, de fapt, mulţi erau biciuiţi frecvent, pentru menţinerea disciplinei sau pentru distracţie. Cumpărătorul avea dreptul să-i despartă de copiii lor, să se culce cu ei, să-i vândă, să-i bată ori să-i omoare pur şi simplu. Era permis ca sclavii să fie exploataţi economic în orice fel, chiar şi în cadrul luptelor de gladiatori sau prin exploatare sexuală – majoritatea prostituatelor erau sclave. La judecată, mărturia unui sclav era valabilă doar dacă era obţinută prin tortură.

Lovitură de trăsnet. Abis. Calvar. Cum s-ar putea descrie dureroasa schimbare a stilului de viaţă pentru toţi cetăţenii liberi supuşi sclaviei din cauza unei întâmplări, a unei datorii, a unei cuceriri sau a traficului nemilos? Oameni cu vieţi liniştite, muncitori, poate chiar fericiţi, erau smulşi cu o violenţă nemaivăzută din adăpostul speranţelor şi al drepturilor pe care le aveau pentru a fi aruncaţi în mijlocul cumplitei furtuni, devenind peste noapte proprietăţi umane. Filmul *12 Years a Slave* (*12 ani de sclavie*) redă un context similar, multe secole mai târziu, pe plantaţiile nord-americane. Înlănţuit pe întuneric într-un beci, Solomon Northup încearcă să refacă puzzle-ul din mintea lui. Pe măsură ce amintirile revin în haosul minţii lui buimăcite, acest om de culoare născut liber, cult, violonist, care locuia cu soţia şi cei doi copii ai lui în statul New York, înţelege că a fost înşelat, drogat şi sechestrat pentru a fi vândut ca sclav. Îşi caută actele, singura lui dovadă că e un om liber, dar în zadar. Închis într-un subsol din Washington, în umbra Capitoliului, Solomon începe să înveţe ce este durerea. Temnicerii lui trec la domesticirea rebelului: lovituri, biciuiri, raţii insuficiente de mâncare, murdărie, haine împuţite. Într-o noapte este urcat clandestin pe un vapor ce se îndrepta spre sud, iar acolo este predat unui negustor din Louisiana. Avea să piardă zece ani din tinereţea lui culegând bumbac pe plantaţiile diverşilor stăpâni sudişti, care îl maltratează constant ca să-l supună, fără nicio veste de la fiinţele iubite. Filmul, bazat pe o poveste reală, descrie odiseea unui individ şocat şi lipsit de apărare – ca oricare dintre noi, dacă ni s-ar lua cu forţa orice ajutor posibil, orice protecţie prin lege – care este supus unei încercări de dezumanizare prin frică.

În lumea antică, mulţi oameni au fost forţaţi să depăşească acest prag invizibil, pierzându-şi condiţia de fiinţe libere pentru a deveni nişte mărfuri.

Timp de două sute de ani, la Roma a ajuns un număr imens de sclavi greci, ca urmare a victoriilor obţinute asupra regatelor elene din Macedonia, Grecia continentală, Turcia,

Siria, Persia sau Egipt. Apariţia cuceritorilor romani a dezlănţuit o lungă perioadă de violenţă şi haos în estul Mediteranei, creând condiţii propice pentru capturarea masivă de sclavi. Marea era împânzită de piraţi. Armatele mărşăluiau pe teritorii extinse, umbrind orizontul cu prezenţa lor ameninţătoare. Oraşe şi state întregi cădeau în abisul datoriilor din cauza tributurilor nemiloase impuse de romani. Cifrele sunt înfiorătoare. La jumătatea secolului I î.Hr. trebuie să fi existat în jur de două milioane de sclavi în Italia, ceea ce ar însemna cam 20% din populaţie. Când în prima epocă imperială cineva a avut ideea genială să-i oblige să poarte uniforme, Senatul a respins propunerea cu teamă – nimeni nu dorea ca populaţia de sclavi să-şi dea seama cât era de numeroasă.

Grecii nu au fost singurii pe care romanii i-au transformat în sclavi – au mai fost şi numeroşi hispanici, gali şi cartaginezi, printre alţii. Particularitatea captivilor greci era că mulţi dintre ei erau mai culţi decât stăpânii lor. Profesiile prestigioase practicate azi de copii născuţi în clasele de mijloc şi superioare constituiau, la Roma, domeniul sclavilor. Spre surprinderea noastră, medicii, bancherii, administratorii, notarii, consilierii fiscali, birocraţii şi profesorii din vremea aceea erau de cele mai multe ori greci privaţi de libertate. Nobilii romani cu aspiraţii culturale puteau umbla în fiecare dimineaţă prin pieţele bine aprovizionate ale capitalei pentru a-şi cumpăra un intelectual grec pe gustul lor, care să le educe copiii sau pur şi simplu să le ofere prestigiul de a avea un filosof de serviciu în casă. În afara caselor, majoritatea învăţătorilor şi profesorilor erau şi ei sclavi sau liberţi greci. Toată munca gulerelor albe şi de birou era specialitatea lor. În plus, susţineau administraţia imperiului şi sistemul lui juridic.

Cicero sugerează în scrisorile lui că avea vreo douăzeci de sclavi de felul ăsta, printre care secretari, funcţionari, bibliotecari, scribi, „lectori” – care citeau cărţi sau documente cu voce tare pentru a-i fi mai comod stăpânului –, asistenţi,

contabili şi tineri mesageri. Faimosul orator poseda mai multe biblioteci, una în casa lui din capitală şi altele răspândite prin numeroasele lui proprietăţi rurale. Avea nevoie de personal foarte calificat pentru a-şi gestiona atât colecţiile, cât şi propria-i operă. Sclavii lui se ocupau de sarcinile cotidiene: să aranjeze sulurile pe rafturile corespunzătoare, să repare volumele deteriorate şi să ţină catalogul la zi. Să scrie caligrafic era o parte esenţială a muncii lor. Dacă prietenii stăpânului îi împrumutau cărţi de care era interesat, ei realizau copii de mână ale tuturor operelor, oricât de mari ar fi fost ele. De îndată ce stăpânul termina de scris un nou eseu ori discurs, trebuiau să realizeze cât mai repede o ediţie manuscrisă pe care mândrul autor o distribuia prietenilor şi colegilor. Era o muncă grea (Cicero era un autor foarte vanitos, foarte prolific şi avea mulţi prieteni).

Pentru organizarea generală a bibliotecii nu i-a fost de ajuns personalul obişnuit. Îndrăgostit de cărţi, a vrut să beneficieze de serviciile unui expert. Şi atunci a apelat la Tiron, unul dintre numeroşii învăţaţi greci smulşi din patria lor pentru a fi vânduţi ca sclavi. În ciuda destinului dur, scriitorul captiv ieşea în evidenţă prin amabilitate. Înainte îşi croise deja o frumoasă reputaţie punând în ordine faimoasa bibliotecă a lui Sulla, după modelul celei din Alexandria. Cicero îi scrie unui prieten: „Când vei veni, vei putea vedea minunata organizare a cărţilor mele din bibliotecă, realizată de Tiron”. Însă nu toţi sclavii luminaţi ai lui Cicero erau aşa docili şi nu toţi i-au prilejuit atâta bucurie. În toamna anului 46 î.Hr., oratorul i-a trimis o scrisoare unui prieten de-ai lui, guvernatorul Iliriei (un teritoriu care azi face parte din Albania, Croaţia, Serbia, Bosnia şi Muntenegru). Era iritat şi decepţionat. Bibliotecarul lui şef, un sclav pe nume Dionysios, îi furase din cărţi ca să le vândă, dispărând fără urmă în momentul când a fost descoperit, şi trebuia să-şi primească binemeritata pedeapsă. Un cunoscut avea impresia că-l văzuse în Iliria. Cicero îl roagă pe prietenul său,

general al armatelor staţionate în zonă, să-i facă serviciul nesemnificativ – o bagatelă – de a-l prinde şi a-l aduce înapoi la Roma. Dar, spre mâhnirea lui Cicero, hoţii de cărţi nu se numărau printre priorităţile guvernatorului roman al provinciei, iar legiunile romane nu se mobilizau pentru prinderea unui fugar.

Istoria cărţilor de la Roma îi are ca protagonişti pe sclavi. Aceştia participau la toate etapele producerii de opere literare, de la învăţatul scrisului la elaborarea de cópii. Contrastul dintre mulţimea de sclavi greci învăţaţi şi analfabetismul obligatoriu al civilizaţiilor ulterioare este izbitor. În Statele Unite, până la înfrângerea Confederaţiei în 1865, în multe state din sud era ilegal ca sclavii să înveţe să citească şi să scrie, iar servitorii care ştiau erau consideraţi o ameninţare pentru continuitatea sistemului sclavagist. Daniel „Doc" Dowdy, un negru care s-a născut sclav în 1856, a descris teribilele pedepse rezervate celor care încălcau această lege: „Prima oară când erai prins încercând să citeşti sau să scrii erai biciuit cu un bici pentru vite, data următoare se folosea un bici cu nouă noduri şi a treia oară ţi se tăia prima falangă a arătătorului"[72]. Cu toate acestea, unii sclavi analfabeţi s-au încăpăţânat să înveţe să citească, sfidându-şi stăpânii şi riscându-şi viaţa. Din cauza interdicţiei, le lua mai mulţi ani, în secret şi cu răbdare. Sunt multe şi eroice relatările acestor învăţături. Belle Myers, intervievată în anii 1930, a explicat că învăţase alfabetul în timp ce avea grijă de bebeluşul proprietarului, care se juca cu un puzzle alfabetic. Stăpânul, bănuind intenţiile sclavei lui, i-a administrat preventiv mai multe lovituri cu piciorul. Totuşi Belle a perseverat, studiind pe ascuns literele din puzzle şi câteva cuvinte dintr-un manual pentru copii. „Într-o zi am găsit o carte de imnuri [...] şi am silabisit: «Când îmi pot citi limpede

---

[72] Alberto Manguel, *Istoria lecturii*, ed. cit., p. 320.

numele». Am fost atât de fericită [...], încât am dat fuga să le spun tuturor celorlalţi sclavi."[73]

În *12 ani de sclavie*, Solomon e nevoit să ascundă cu orice preţ faptul că ştie să citească şi să scrie, dacă vrea să evite bătăile sălbatice. Tragedia lui constă în faptul că, în acelaşi timp, e obsedat să trimită o scrisoare familiei sale din New York în care să le explice unde se află, ca să vină să-l salveze din acel infern al foametei, exploatării şi brutalităţii. Ani la rând profită de cea mai mică ocazie încercând să fure mici bucăţi de hârtie de la stăpânii lui şi, când a reuşit să adune suficiente, îşi fabrică la adăpostul nopţii o peniţă grosolană şi un înlocuitor de cerneală din zeamă de mure. Mesajele interzise pe care reuşeşte să le redacteze cu mari eforturi şi asumându-şi riscuri imense reprezintă singura şi fragila lui speranţă de a se întoarce într-o bună zi la viaţa lui anterioară de om liber. În *Istoria lecturii*, Alberto Manguel scrie: „În Sud era ceva obişnuit pentru toţi proprietarii de plantaţii să spânzure orice sclav care încerca să-i înveţe pe ceilalţi să scrie şi să citească pe litere. [...] Proprietarii de sclavi (asemenea dictatorilor, tiranilor, monarhilor absolutişti şi altor iliciţi deţinători ai puterii) credeau cu fermitate în puterea cuvântului scris. Ei ştiau [...] că cititul este o putere care nu necesită mai mult de câteva cuvinte ca să devină irezistibilă. Cine e capabil să citească o propoziţie e capabil să le citească pe toate; [...] o mulţime analfabetă e mai uşor de stăpânit; din moment ce, odată dobândit, meşteşugul citirii nu poate fi dezvăţat, o a doua soluţie la îndemână este să-i limitezi întinderea. [...] Din asemenea motive, cititul a trebuit să fie interzis"[74].

În schimb, locuitorii civilizaţiei greco-latine considerau potrivit ca sclavii lor să se ocupe de lucrările de copiere, scriere şi documentare, din motive care azi par cel puţin surprinzătoare.

---

[73] *Ibidem*.

[74] *Ibidem*, pp. 320–323.

După cum am explicat deja, lectura antică nu era actul mut pe care îl practicăm azi. În afara unor excepţii frapante, pe atunci se citea mereu cu voce tare, chiar şi în spaţiul privat. În ochii anticilor, operaţiunea de a conferi sonoritate literelor scrise conţinea o magie neliniştitoare. Cele mai vechi credinţe considerau că respiraţia era sediul spiritului unui om. Pe cele mai vechi inscripţii funerare, morţii îl implorau pe trecător: „Împrumută-mi vocea ta”, ca să învie şi să anunţe cine zăcea în mormânt. Grecii şi romanii credeau că orice text scris avea nevoie de o voce vie pentru a fi complet şi a-şi atinge plenitudinea. De aceea, cititorul care-şi trecea privirea peste cuvinte şi începea să le citească suferea un soi de posedare spirituală şi vocală: laringele îi era invadat de respiraţia scriitorului. Vocea cititorului se supunea, se unea cu cele scrise. Scriitorul, chiar şi după moartea sa, folosea alţi indivizi ca instrument vocal, adică îi punea în serviciul său. Să fii citit cu voce tare însemna să-ţi exerciţi puterea asupra cititorului, chiar şi dincolo de spaţiu şi timp. De aceea – gândeau anticii –, era potrivit ca profesioniştii lecturii şi ai scrierii să fie sclavi. Pentru că funcţia lor era tocmai aceea de a sluji şi a se supune.

În schimb, dragostea oamenilor liberi pentru lectură era văzută cu oarecare neîncredere. În siguranţă era numai auditoriul unui text, cei care ascultau o altă persoană supunându-şi vocea celor scrise. Cei care, precum Cicero, aveau la dispoziţie sclavi lectori. Aceşti servitori, posedaţi de carte, nu-şi mai aparţineau lor înşişi în timpul momentelor de lectură. Îşi puneau în gură un „eu” care nu era al lor. Erau simple instrumente ale unei muzici străine. Curios este că metaforele folosite pentru această activitate în opera lui Platon şi a altor autori până la Catullus sunt aceleaşi pe care le foloseau pentru a desemna prostituţia sau partenerul pasiv în relaţiile sexuale. Lectorul este sodomizat de text. A citi înseamnă a-i împrumuta trupul tău unui scriitor necunoscut, un act curajos de promiscuitate. Nu era considerat complet incompatibil cu statutul de cetăţean, deşi conservatorii epocii

susţineau că trebuie practicat cu oarecare moderaţie, ca să nu devină un viciu.

La început au fost copacii

8

Cărţile sunt copiii copacilor, care au constituit primul cămin al speciei noastre şi, poate, cel mai vechi receptacul al cuvintelor noastre scrise. Etimologia cuvântului cuprinde o poveste veche despre origini. În latină, *liber*, care înseamnă „carte”, la început se referea la scoarţa copacului sau, mai exact, la pelicula fibroasă care separă scoarţa de lemnul trunchiului. Plinius cel Bătrân afirmă că romanii scriau pe scoarţa copacilor înainte să cunoască sulurile egiptene. Timp de multe secole, diverse materiale – papirusul, pergamentul – aveau să înlocuiască acele vechi pagini din lemn, dar, făcând cale-ntoarsă, odată cu triumful hârtiei, cărţile s-au născut din nou din copaci.

După cum am explicat deja, grecii numeau cartea *biblíon*, amintind de oraşul fenician Byblos, renumit pentru exportul de papirus. În zilele noastre, de-a lungul evoluţiei lui, folosirea termenului s-a redus la titlul unei singure opere, Biblia. Pentru romani, *liber* nu se referea la oraşe sau la rute comerciale, ci la misterul pădurii în care strămoşii lor începuseră să scrie, învăluiţi de adierea vântului prin frunzele copacilor. Şi denumirile germanice – *book*, *Buch*, *boek* – provin dintr-un cuvânt din domeniul forestier: fagul cu trunchi albicios.

În latină, termenul care însemna „carte” se pronunţa aproape la fel ca adjectivul „liber”, chiar dacă rădăcinile indo-europene ale ambilor termeni aveau origini diferite. Multe limbi romanice, cum ar fi spaniola, franceza, italiana sau portugheza, au moştenit întâmplător această asemănare fonetică, ce invită la jocuri de cuvinte, identificând lectura cu

libertatea. Pentru învăţaţii din toate epocile, sunt două pasiuni care ajung mereu să se întâlnească.

Chiar dacă azi am învăţat să scriem cu lumină pe ecrane cu cristale lichide sau cu plasmă, încă simţim chemarea de odinioară a copacilor. Pe scoarţa lor redactăm un răsfirat inventar amoros al umanităţii. În plimbările lui prin *Câmpiile Castiliei*, Antonio Machado obişnuia să se oprească pe malul unui râu pentru a citi câteva rânduri din această carte a îndrăgostiţilor:

M-am întors să văd plopii auriţi,
plopii de pe cărarea ce se întinde pe malul
râului Duero, între San Polo şi San Saturio,
dincolo de zidurile vechi
din Soria [...].
Acei plopi ai râului, care-nsoţesc
cu foşnetul frunzelor lor uscate
murmurul apei, şuierul vântului,
au pe scoarţa lor
incrustate iniţiale care sunt nume
de îndrăgostiţi, cifre care sunt zile.

Când un adolescent îşi scrijeleşte cu vârful unui briceag iniţialele pe scoarţa argintie a unui plop, fără să ştie, el reproduce un gest foarte vechi. Callimachos, bibliotecarul din Alexandria, menţionează încă din secolul al III-lea î.Hr. un mesaj amoros de pe un copac. Nu este singurul. Un personaj din Vergiliu îşi imaginează cum, cu trecerea anilor, scoarţa copacului va creşte, deformând numele lui şi al iubitei sale: „...şi dragostele mele / Să le sap pe arbori tineri: creşte-vor cu ei şi ele!”[75]. Poate că obiceiul, mereu actual, de a tatua litere pe pielea unui trunchi pentru a păstra amintirea cuiva care a trăit şi a iubit a fost unul dintre episoadele cele mai

[75] *Bucolice*, X, 53-54, traducere, prezentări şi note de Teodor Naum, în Vergiliu, *Bucolice. Georgice*, Editura pentru Literatura Universală, Bucureşti, 1967, p. 51.

vechi ale scrierii în Europa. Poate că pe malul unui râu care curge şi trece şi visează, cum spunea Machado, anticii greci şi romani şi-au scris primele gânduri şi primele cuvinte de iubire. Cine ştie câţi astfel de copaci aveau să ajungă cărţi.

Scriitori săraci, cititori bogaţi

9

Accesul la cărţi în lumea romană era, mai ales, o chestiune de relaţii. Anticii şi-au creat versiunea lor specială de societate a cunoaşterii, bazată pe cine cunoştea pe cine.

Literatura antică nu a reuşit niciodată să creeze o piaţă sau o industrie aşa cum le înţelegem azi, iar mecanismul civilizaţiei cărţilor a funcţionat mereu datorită unei combinaţii de prietenii şi copişti. În epoca bibliotecilor private, când un individ bogat îşi dorea o carte veche, o împrumuta de la un prieten – dacă o avea vreunul dintre cunoscuţii lui – şi-i poruncea unui angajat să o copieze, uneori un sclav personal, alteori un copist silitor de la vreun atelier. La noutăţile contemporane se ajungea prin intermediul cadourilor. În acele timpuri, când nu existau edituri, când un autor termina de scris o carte, comanda un anumit număr de cópii şi începea să le ofere în stânga şi în dreapta. Soarta operei sale depindea de perimetrul şi importanţa cercului său de cunoscuţi, colegi şi clienţi dispuşi să o citească, din afecţiune şi mai ales din obligaţie. Se spune că un orator bogat pe nume Regulus a pus să se facă o mie de cópii ale unui text oribil pe care-l scrisese despre fiul său mort – Plinius comentează plin de venin că părea mai degrabă o carte scrisă de un copil despre un alt copil –, şi a trimis textul cunoscuţilor săi din toată Italia şi din provincii. În plus, a luat legătura cu mai mulţi decurioni din legiunile romane, plătându-i ca să aleagă dintre soldaţi pe cei care aveau cele mai bune voci şi să organizeze lecturi publice ale operei sale

– un fel de prezentări – în diverse regiuni ale imperiului. Promovarea şi difuzarea literaturii era treaba scriitorului – dacă îşi putea permite, precum Regulus – sau a nobililor săi protectori – dacă era un străin prăpădit, cum se întâmpla de obicei.

Existau, fireşte, persoane care doreau să citească o carte nou apărută dar nu-l cunoşteau personal pe autor şi, de aceea, nu figurau pe listele lui de cadouri. În astfel de cazuri, singura soluţie era să se apeleze la cineva aflat în circuit şi să se comande o copie a exemplarului său. De îndată ce scriitorul începea să-şi „distribuie” o nouă operă, cartea devenea un bun al domeniului public, aşa încât oricine putea să o reproducă. Verbul latinesc pe care azi îl traducem cu „a edita” – *edere* – avea în realitate un înţeles mai apropiat de termenii „donaţie” sau „abandon”. Însemna să laşi opera la voia întâmplării. Nu exista nimic nici pe departe asemănător cu drepturile de autor sau *copyright*. Pe tot traseul cărţii, doar cel care făcea copia (presupunând că nu era vorba despre un sclav domestic) era plătit în mod direct, la rând, la fel cum astăzi ni se cer bani pe pagină atunci când facem fotocopii.

Doctorul Johnson, marele savant englez, obişnuia să spună că nimeni, cu excepţia vreunui găgăuţă, nu a scris vreodată din alte motive decât pentru bani. Nu ştim ce fel de oameni erau scriitorii din Antichitate, dar toţi erau conştienţi din start că nu exista nici cea mai mică speranţă să facă bani din vânzarea cărţilor. În secolul I, umoristul Marţial se plângea: „Paginile mele sunt apreciate doar dacă-s gratis”. De la sosirea lui la Roma, scriitorul născut în Bilbilis simţise pe pielea lui că profesia literară nu era rentabilă, nici măcar pentru un autor de succes. El povesteşte că într-o zi un necunoscut bogat l-a abordat pe stradă, ţintuindu-l cu degetul şi cu privirea, cum fac azi vânătorii de selfiuri cu personalităţi: „— Tu eşti într-adevăr, tu eşti (mi-a zis) / Poetul Marţial, cel care-a scris / Atâtea hazuri şi atâtea glume, / Pe care le cunoaşte-ntreaga lume?”, îi spuse. Apoi continuă: „—

Dar, de ce porţi o togă-atât de rea? / – Fiindcă nu-s poet mai bun ca ea”[76], i-a răspuns Marţial, cu o replică tăioasă ce prefigura umorul sarcastic aragonez.

Ce urmărea cineva precum Cicero când îşi publica discursurile şi eseurile? Să-şi extindă ambiţiile sociale şi politice, să-şi sporească faima şi influenţa; să-şi creeze o imagine publică pe măsura intereselor sale; să se asigure că prietenii lui – şi duşmanii – îi cunoşteau succesele. Ceva asemănător căutau mecena care îi susţineau economic pe scriitorii străluciţi, dar săraci: gloria, strălucirea, adulaţia. Cărţile serveau, mai ales, pentru crearea sau susţinerea prestigiului anumitor persoane. Literatura circula liber şi voluntar, ca daruri sau împrumuturi personale, din mână în mână, între persoane interesate, ajutând la demarcarea unui mic grup de elită culturală, o comunitate intimă de oameni bogaţi în care erau admişi, pentru talentul lor, câţiva protejaţi de origine modestă sau sclavi. În voia sorţii, fără relaţii cu oameni puternici, nici cititorii, nici scriitorii nu aveau cum să supravieţuiască.

După naşterea străină şi servilă a culturii literare, au început timid să apară şi câţiva scriitori autohtoni, dar condiţionaţi să scrie în proză despre chestiuni respectabile precum istoria, războiul, dreptul, agricultura sau morala. Cicero şi Cezar au fost figurile cele mai cunoscute din acea primă recoltă republicană de autori romani de familie bună. Faţă de poeţii sclavi aduşi din lumea greacă, ei erau cetăţeni care, în plus, scriau. Şi o făceau pe teme serioase. Unui străin nu i se putea permite să scrie despre legi sau tradiţii naţionale, dar nici nu ar fi fost bine văzut ca un roman de familie bună să-şi dedice timpul poeziei – aşa cum multor persoane din vremea noastră li s-ar părea dubios ca un şef de stat să scrie versurile unor cântece pop.

---

[76] Marţial, *Epigrame*, VI, 82, traducere de Tudor Măinescu, note de Traian Costa, Editura pentru Literatură Universală, Bucureşti, 1961, p. 267.

De aceea, multă vreme au coexistat două literaturi paralele şi contemporane. Pe de o parte, versurile pe care sclavii şi liberţii greci le compuneau pentru a-şi mulţumi protectorii culţi şi nobili, iar pe de altă parte, opera diletantă – mereu în proză – scrisă de cetăţeni respectabili. „Poezia nu stă la loc de cinste, iar dacă cineva i se dedică e numit cerşetor”, scria Cato cel Bătrân. De atunci, păpuşarii, muzicienii şi artiştii şi-au păstrat această faimă de oameni de joasă speţă, de la Caravaggio la Van Gogh; de la Shakespeare şi Cervantes la Genet.

La Roma, cetăţenii cu drepturi depline se puteau dedica activităţilor artistice şi literare dacă aşa doreau, cu condiţia să fie ocazionale şi, mai ales, dezinteresate. În schimb, pretenţia de a-şi câştiga existenţa cu ajutorul literelor era o aspiraţie nu tocmai decentă pentru oamenii de bine. Când cunoştinţele erau amestecate cu scopul de a face profit, acestea erau imediat discreditate. Am spus deja că până şi meseriile intelectuale care presupuneau multe cunoştinţe, cum ar fi arhitectura, medicina sau învăţământul, erau tipice pentru clasele inferioare. Învăţătorii de la şcolile din Antichitate, în marea lor majoritate sclavi sau liberţi, exercitau o muncă umilă şi dispreţuită. „Avea origini obscure”, comenta Tacitus despre un individ – un parvenit – care îşi începuse cariera făcând această meserie de plebeu. Patricienii şi aristocraţii apreciau ştiinţa şi cultura, însă dispreţuiau predarea lor. În mod paradoxal, nu era nobil să-i înveţi pe alţii un lucru pe care era cât se poate de onorabil să-l înveţi.

Cine ar fi crezut că, în epoca marii revoluţii digitale, va reveni în forţă vechea idee aristocratică a culturii ca hobby pentru amatori? Vechiul refren se aude din nou, repetând că, dacă scriitorii, dramaturgii, muzicienii, actorii, cineaştii vor să mănânce, ar trebui să-şi caute o meserie serioasă şi să lase arta pentru timpul liber. În noul cadru neoliberal şi în lumea în reţea – curios, la fel ca în Roma sclavagistă a patricienilor –, se cere ca munca creativă să fie gratuită.

10

În acest univers de bogăţii şi înaltă societate în care cultura începea să prindă rădăcini existau şi femei care colecţionau cărţi. Datorită scrisorilor lui Cicero, ştim despre Caerellia, cititoare avidă şi proprietara unei biblioteci de filosofie. Se pare că această bogată doamnă patriciană a obţinut, într-un fel sau altul – poate prin mită –, o copie-pirat a tratatului ciceronian *Despre supremul bine şi supremul rău*, înainte ca autorul să pună oficial cartea în circulaţie. „Fără îndoială, Caerellia este plină de un entuziasm înflăcărat pentru filosofie”, a scris Cicero, iritat, pe un ton sarcastic.

Cazul acestei cititoare nerăbdătoare nu era o excepţie. În familiile romane de rang înalt întâlneai frecvent femei foarte culte. În secolul al II-lea î.Hr., Cornelia, mama fraţilor Gracchus, se ocupa personal de studiile copiilor ei şi avea grijă să le aleagă cei mai buni profesori. În plus, organiza reuniuni literare care anticipau salonul franţuzesc al lui Madame de Staël, unde se întâlneau politicieni şi scriitori din epocă. Semproniei, mama acelui Brutus care l-a asasinat pe Cezar, îi plăcea să citească atât în latină, cât şi în greacă. Cicero o prezintă pe fiica sa Tullia ca fiind *doctissima*. Una dintre numeroasele soţii – succesive – ale lui Pompei era foarte pasionată de literatură, geografie şi muzică de liră. În plus, precum Caerellia, „asista cu plăcere la discuţiile filosofice”.

Aristocraţii romani obişnuiau să-şi educe fiicele. În general nu le duceau la şcoală, ci preferau preceptori privaţi care să le vină acasă, pentru a putea supraveghea castitatea fetelor. Anticii erau mereu îngrijoraţi că strada ar putea pune în pericol viaţa nobilelor lor progenituri. Într-o lume în care pederastia era ceva obişnuit, niciodată nu erau suficiente măsuri de precauţie. De aceea, familiile nobile aveau un sclav care îi însoţea pe copii în drumurile lor zilnice până la şcoală – era numit „pedagog”, *paedagogus*, care la origine însemna doar „însoţitorul copilului”. Cu toate acestea, soluţia

domestică presupunea şi ea anumite riscuri. Relaţiile dintre un profesor celebru pe nume Quintus Caecilius Epirota şi fiica stăpânului său, căreia îi preda, au stârnit un val de bârfe în secolul I î.Hr., ducând la exilarea libertinului libert.

Femeilor le erau interzise ultimele trepte ale cunoaşterii: educaţia superioară era un domeniu strict masculin. Şi nici nu aveau voie, precum băieţii, să studieze un an la Atena sau Rhodos, un fel de bursă Erasmus a acelor vremuri. Fetele de familie bună nu mergeau la lecţii de retorică şi nici nu călătoreau în Grecia ca să-şi perfecţioneze nivelul lingvistic, nici nu făceau turism pe Acropole, nici nu savurau libertatea departe de părinţii lor. În timp ce fraţii lor admirau statuile greceşti şi se bucurau de iubirea greacă, adolescentele, care erau căsătorite de foarte tinere cu bărbaţi deja în vârstă, porneau la vânătoare de soţi. Anticii credeau despre căsătorie că era pentru femei ceea ce războiul era pentru bărbaţi: împlinirea adevăratei lor naturi.

De-a lungul secolelor găsim urmele unei dezbateri încrâncenate despre avantajele şi pericolele învăţării de către fete a alfabetului. Viaţa de noapte a avut o importanţă decisivă în această controversă. Grecii le lăsau pe femei acasă şi mergeau singuri la banchete, unde hetairele erau plătite să îi distreze până în zori. Romanele, în schimb, mergeau la cine în afara casei, motiv pentru care era important pentru soţii lor să fie capabile să întreţină conversaţii inteligente cu ceilalţi comeseni. Din acest motiv, în casele aristocrate romane puteai întâlni femei mândre de inteligenţa, conversaţia şi cunoştinţele lor.

O oglindire acidă şi caricaturală a acelor doamne culte putem găsi în satirele lui Iuvenal. La sfârşitul secolului I, poetul comic s-a apucat să scrie versuri care, spunea el, erau inspirate de indignare. Era un umorist morocănos şi reacţionar copleşit de nostalgia unui trecut inexistent. Nu întâmplător s-au păstrat atât de multe manuscrise medievale din *Satirele* sale, deoarece călugării erau încântaţi de denunţurile lui năucitoare la adresa depravării omeneşti – un

material ideal pentru predici edificatoare. În unul dintre poemele lui, Iuvenal îi avertizează pe bărbaţi în privinţa chinurilor căsătoriei. El înşiră un catalog al „relelor” femeieşti: desfrâuri cu gladiatori, infidelităţi cu străini mizerabili – „vei fi tatăl unui etiopian, în curând vei avea în testament un moştenitor negru pe care nu-l vei putea vedea niciodată la lumina zilei” –, cheltuieli extravagante, cruzime faţă de sclavi, superstiţii, neruşinare, proastă dispoziţie, gelozie şi... cultura („Dar şi mai nesuferită este totuşi femeia care, cum începe a se aşeza la masă, laudă pe Vergiliu, [...] atârnă în balanţă pe Maro într-o parte şi-n cealaltă pe Homer. Gramaticii se dau bătuţi, retorii depun armele şi toată lumea tace; nici avocatul, nici crainicul [...] nu mai vorbeşte. [...] Urăsc femeia care reia şi cercetează întruna «Metoda lui Palaemon», respectând mereu logica şi regulile vorbirii; care, versată în vechii autori, îmi citează versuri necunoscute mie şi care reproşează prietenei inculte greşeli de exprimare chiar de neluat în seamă de către un bărbat”[77]).

Izbucnirea misogină a acestei satire e atât de virulentă, încât unii specialişti se întreabă dacă nu cumva Iuvenal era un retrograd vocal sau dădea glas celor mai extremiste argumente pentru a le ridiculiza. E aproape imposibil să-ţi dai seama dacă era serios ori ironic într-un text vechi de douăzeci de secole. În orice caz, umorul lui Iuvenal nu ar fi triumfat dacă în spatele persiflării nu ar fi existat şi elemente veridice. Fără îndoială, la începutul erei noastre, plăcerea lecturii îşi făcuse cuib în sufletul multor femei romane. Iar unele dintre ele, îndrăgostite de literatură şi limbaj, erau capable să-şi sfideze soţii. Pentru prima oară au existat în familiile nobile mame şi fiice învăţate care conversau, citeau, cunoşteau libertatea cărţilor şi ştiau să folosească puterea indestructibilă – „ca un zeu ori un diamant” – a cuvintelor.

---

[77] Iuvenal, *Satire*, VI, prefaţă, traducere şi note de G. Guţu, Univers, Bucureşti, 1986, pp. 84–85.

11

Cine învăţa să citească şi avea cărţi în civilizaţia romană? Nimic nu demonstrează că ar fi existat în Antichitate ceva care să semene cât de cât cu educaţia universală. Abia în epoca modernă, foarte de curând, unele ţări au reuşit o alfabetizare generalizată, ceea ce nu s-a întâmplat spontan, ci a necesitat un mare efort colectiv. Romanii nu au încercat niciodată o alfabetizare generalizată, şi nici nu au creat o şcoală publică. Educaţia era voluntară, nu obligatorie. Şi scumpă. E greu de reconstituit gradul de alfabetizare din vremea aceea, care oscila între cei care abia îşi scriau numele şi cei care devorau proza alambicată a lui Tacitus. Abilităţile de scriere şi citire nu erau egale între bărbaţi şi femei, nici între regiunile rurale şi cele urbane. Experţii sunt în general precauţi şi vagi în supoziţiile lor. Istoricul W.V. Harris îndrăzneşte să ofere cifre exacte pentru populaţia oraşului Pompeii, acoperită de lava vulcanului Vezuviu în secolul I. Acolo s-au putut studia în detaliu miile de graffiti şi picturi murale – mesaje ale unor oameni obişnuiţi, cum ar fi anunţuri de închiriere a caselor, declaraţii de iubire, obiecte pierdute, diverse insulte şi obscenităţi ca acelea de pe uşile toaletelor noastre publice, tarife de curve, un fan care-şi încurajează gladiatorul preferat etc. Potrivit lui Harris, în oraşul acela trebuie să fi ştiut să scrie şi să citească mai puţin de 60% dintre bărbaţi şi mai puţin de 20% dintre femei; în total, nu mai mult de 2 000–3 000 de locuitori. Chiar dacă aceste cifre ne-ar putea părea mici, ele arată un nivel de educaţie care nu mai fusese atins niciodată până atunci, şi un acces la cultură mai deschis decât în oricare dintre epocile anterioare.

Viaţa copiilor din clasele privilegiate era dată peste cap când împlineau şapte ani. La vârsta aceea părăseau atmosfera căminului, unde mama îi educa şi vreun sclav grec îi învăţa limba lui – precum o guvernantă străină în romanele din secolul al XIX-lea. Odată încheiată perioada învăţatului

acasă, trebuia să se confrunte cu o experienţă dură, chiar violentă. Până la 11–12 ani erau nevoiţi să îndure didactica obsesivă şi monotonă a şcolii primare. Se insista obsesiv pe fiecare fază – literele, silabele, textele –, fără să încerce nimeni să capteze curiozitatea elevului, cu o indiferenţă absolută faţă de psihologia copilului. Ca şi în Grecia, metoda era pasivă: memoria şi imitarea erau cele mai apreciate talente.

În plus, învăţătorul nu obişnuia să facă plăcută învăţarea. Pentru toţi scriitorii antici, amintirea şcolii e asociată loviturilor şi terorii. În secolul al IV-lea, poetul Ausonius i-a trimis o scrisoare nepotului său pentru a-l încuraja să-şi înceapă fără frică noua viaţă de şcolar: „Să vezi un profesor nu e un lucru chiar aşa de înfricoşător”, îi spunea el. „Chiar dacă are o voce neplăcută şi ameninţă cu mustrări aspre încreţindu-şi fruntea, ai să te obişnuieşti cu el. Nu te speria dacă la şcoală răsună multe lovituri de biciuşcă. Să nu te tulbure ţipetele când vibrează mânerul cravaşei, iar băncuţele voastre se mişcă din cauza tremuratului şi a fricii.” Bănuiesc că aceste cuvinte care aveau menirea să-l liniştească îi provocau sărmanului copil un coşmar şi mai mare. Augustin de Hippona, care nu a uitat niciodată suferinţele lui de şcolar, scria la 72 de ani: „Cine nu ar da înapoi, cu groază, preferând să moară, în caz că ar avea de ales între moarte şi întoarcerea la copilărie?”

Meseria învăţătorilor se numea pe latineşte *litterator*, adică „cel care predă literele”. Acei diavoli sărmani, în general severi, insipizi şi prost plătiţi – nu trebuie să ne surprindă că mulţi aveau mai multe locuri de muncă –, şi-au transmis numele „literaturii”, o altă profesie predispusă la greutăţi. Nici locurile în care îşi predau cursurile nu erau chiar monumentale: spaţii ieftin de închiriat, uneori simple porticuri separate de zgomotul străzii şi de curioşi cu perdele de pânză. Elevii se aşezau pe taburete simple fără spătar şi scriau pe genunchi, deoarece nu existau mese. Horaţiu îi descrie în drum spre şcoală, „Purtându-şi fiecare pe umărul

lui stâng / Tăbliţele şi punga, ce tânăru-şi deschide / Pe dascăl să-l plătească la fiecare Ide”[78]. Ăsta era conţinutul primelor ghiozdane şcolare.

Copiii aveau nevoie de materiale ieftine de scris pentru temele şcolare, dictări, exerciţii de caligrafie, notiţe. Cum papirusul era o marfă de lux, tăbliţele cerate au fost, din vremea romanilor, suportul pentru scris intim şi cotidian al copilăriei. Pe ele învăţau să citească şi pe ele îşi marcau reuşitele, iubirile, amintirile. În general, erau simple bucăţi şlefuite din lemn sau metal prevăzute cu o suprafaţă uşor adâncită ce se acoperea cu ceară de albine amestecată cu răşină. Pe această suprafaţă moale se trasau literele cu un stil ascuţit din fier sau os. La capătul cealălalt, stilul avea un fel de spatulă cu care se netezea ceara, putându-se astfel refolosi tăbliţa sau şterge o greşeală. Suportul permitea o reciclare infinită, înlocuind pur şi simplu stratul de ceară. În săpăturile de la Pompeii s-au descoperit, aproape intacte, două portrete de femei gânditoare, cu vârful unui *stilus* la marginea gurii, cum ar fi pozat un intelectual din secolul XX cu ochelarii lui, ţigara şi barba lăsată atent neîngrijită. În cel mai cunoscut portret dintre cele două – pe care, imaginându-ne o înfăţişare inexistentă, am botezat-o „poeta Sappho” –, o femeie tânără meditează cu stilul sprijinit de buze şi tăbliţele de ceară într-o mână, în timp ce un vers se conturează în mintea ei. De fiecare dată când ronţăim capătul unui pix sau al unui creion, concentraţi, cu privirea pierdută, fără să ne dăm seama, reproducem un repertoriu de gesturi la fel de vechi ca şi scrisul.

Mâna tinerei Sappho din Pompeii ţine un teanc de cinci sau şase tăbliţe. Se obişnuia să se perforeze mici orificii într-un colţ al tăbliţelor pentru a le ataşa apoi cu inele, şnururi sau cureluşe. Uneori se fabricau dipticuri sau polipticuri prinse cu

---

[78] *Satire*, I, VI, 100–103, traducere de Al. Hodoş şi Th. Măinescu, în Horatius, *Opera omnia 2. Satire. Epistole. Arta poetică*, ediţie îngrijită, studiu introductiv şi note de Mihai Nichita, Univers, Bucureşti, 1980, p. 59.

balamale. Datorită unui mare depozit de materiale descoperit la Vindolanda, lângă zidul lui Hadrian din Marea Britanie, avem ştiinţă de existenţa unor obiecte de mărimea unui caiet, confecţionate din plăci de lemn obişnuite sau fâşii de mesteacăn pliate ca un acordeon. Lemnul era tăiat primăvara, plin de sevă, aşa încât era mai flexibil, uşor de pliat, asemenea broşurilor moderne. În aceste ansambluri de tăbliţe prinse ca nişte pagini de lemn – în latină, *codices* – găsim legătura dintre trecutul cel mai îndepărtat al scrierii şi prezent. Acestea au fost precursoarele cărţilor aşa cum le cunoaştem în ziua de azi.

Tăbliţele se întâlneau peste tot şi aveau diverse utilizări. Pe ele se scriau numeroase acte de naştere şi documente de eliberare a sclavilor – două maniere de a începe o viaţă nouă. De asemenea, erau folosite pentru notiţe personale, contabilitate domestică şi însemnări comerciale ale micilor afaceri, arhive, scrisori şi primele versiuni ale poemelor pe care le mai citim şi azi. În manual său erotic *Arta iubirii*, Ovidiu îi avertizează pe amanţii clandestini să şteargă cu multă grijă frazele compromiţătoare înainte de a refolosi o tăbliţă. După părerea poetului, multe infidelităţi s-ar fi descoperit din neatenţii de felul ăsta – ceara antică era, se pare, la fel de trădătoare ca mobilele din ziua de azi. Chestiunea a cauzat, fără îndoială, destule neplăceri strămoşilor noştri din era predigitală, pentru că şi populara *Kamasutra* a lui Vātsyāyana dedică un spaţiu amplu instruirii femeilor în arta de a ascunde scrisorile ce riscau să le compromită relaţiile amoroase.

Uneori tăbliţele erau acoperite cu un strat de ipsos, ca să se poată scrie pe ele cu cerneală folosind un calamus, o bucată de trestie rigidă ascuţită la vârf, precum peniţa stilourilor. În acest fel, era mai uşor pentru o mână neexperimentată să deseneze literele cu bastonaşe şi linii simple. Poetul Persius descrie un copil de vârstă şcolară fără chef şi disperat din cauza fiecărei picături de cerneală care îi cade din vârful calamusului şi îi stropeşte exerciţiile de

caligrafie. Acea scenă s-a repetat în sălile de clasă multe secole, până într-un trecut foarte recent. Mama mea încă îşi mai aminteşte de caietele ei de şcoală stropite de aceste lacrimi negre.

Eu, în schimb, aparţin erei pixului, invenţie genială a ziaristului maghiar László Bíró. Se spune că lui László i-a venit ideea unui nou instrument de scris cu o bilă metalică dură în interiorul unui orificiu în timp ce se uita la nişte copii jucându-se cu mingea. A observat că, după ce trecea printr-o baltă, mingea lăsa în urmă o dâră de lichid. Îmi şi imaginez acea partidă de fotbal într-un oraş ploios – strigătele, râsetele, ziua cenuşie, solul presărat cu băltoace, urmele lăsate de minge, ca un nou alfabet recent inventat. De acolo provin neuitatele Bic Cristal hexagonale din copilăria mea, cu capacul lor albastru şi orificiul lateral. Îmi amintesc de lungile după-amiezi plictisitoare în care erau folosite pe post de sarbacane cu care se proiectau boabe de orez în ceafa vreunui coleg, iar eu încercam – cu o neîndemânare adolescentină – să atrag atenţia cuiva de care-mi plăcea.

12

Estetica horror şi fascinaţia pentru violenţa extremă, care ni se par atât de contemporane, aveau deja adepţi printre romani. Mitologia greacă posedă şi ea un întreg repertoriu de sălbăticii – violuri, ochi scoşi, ficaţi de om devoraţi de vulturi şi oameni jupuiţi cu furie –, dar pe primul loc tronează, fără îndoială, cronicile martirilor creştini, cu descrierile lor explicite de torturi, dezmembrări, mutilări şi sânge, mult sânge.

Unul dintre marii maeştri sadici şi extrem de cruzi s-a născut în Hispania la jumătatea secolului al IV-lea, probabil în Caesaraugusta[79] – prin urmare, trebuie să-şi fi petrecut copilăria pe malurile aceloraşi râuri şi bătut de aceleaşi vânturi ca şi mine. Aurelius Prudentius Clemens a primit de la

[79] Actualul oraş Zaragoza.

părinţii săi un nume paşnic şi a ocupat diferite funcţii foarte puţin aventuroase, precum cea de funcţionar imperial, însă dincolo de această faţadă obişnuită se ascundea străbunicul roman al lui Tarantino sau Dario Argento. Când se apropia de 50 de ani, acest hispanic liniştit a simţit un puternic impuls creativ şi, renunţând la responsabilităţile lui oficiale, a scris 20 000 de versuri febrile în şapte ani. Printre alte cărţi, a publicat şi o colecţie de poeme cu nume grecesc, *Peristephanon*, „Despre cununile martirilor”, care povestesc, cu lux de amănunte şi coregrafii stilizate, torturile, supliciul a paisprezece creştini care au fost chinuiţi pentru a fi determinaţi să renunţe la credinţa lor.

Sfântul Casian a fost victima unui asemenea morbid martiriu, dintre cele care îl mişcau atât de mult pe Prudentius. Cronica morţii sale este unul dintre cele mai îngrozitoare texte din literatura latină şi, în mod neaşteptat, un document extraordinar ce descrie – dintr-o perspectivă macabră – viaţa de zi cu zi dintr-o şcoală antică şi instrumentele de scriere folosite de strămoşii noştri romani. Prudentius povesteşte cum Casian era învăţător de şcoală primară şi nu era foarte amabil cu elevii săi. Le dădea teme celor mici, îi învăţa să scrie după dictare şi obişnuia să le administreze pedepse aspre. Biciuiţi zilnic, elevii lui au dezvoltat un amestec periculos de teamă, violenţă şi resentimente, precum acei copii blonzi cu privirea de gheaţă care ne fac pielea de găină din filmul *Das Weiße Band* (*Panglica albă*) al lui Haneke.

Erau anii întunecaţi ai persecuţiilor religioase. După nenumărate valuri de represiune împotriva creştinilor, Casian a fost arestat pentru că refuzase să se închine zeilor păgâni. Potrivit lui Prudentius, autorităţile au hotărât să-l predea, fără haină şi cu mâinile legate la spate, copiilor din clasa lui, pentru a-i fi călăi. Povestirea, până în acel moment destul de previzibilă, se întunecă dintr-odată. Moartea şi cruzimea au aici chip de copil: „Cu toţii dau frâu liber amărăciunii şi urii pe care le acumulaseră sub forma unei furii tăcute. Aruncă şi

sparg de faţa învăţătorului lor tabla fragilă, iar arătătorul sare când îi loveşte fruntea. Îl lovesc cu tăbliţele de ceară, iar paginile sparte şi umede se înroşesc de sânge. Alţii agită în mâini stiluri şi tocuri de scris din fier cu ale căror vârfuri se scrie pe ceară. Două sute de mâini îi înţeapă, dintr-odată, trupul; unele stiluri îi pătrund în vintre, altele îi smulg pielea”.

Prudentius vrea să-l înspăimânte pe cititorul impresionabil pentru a-i întări credinţa. Manevrează abil mijloacele terorii: prelungeşte scena, întârzie asupra detaliilor, mişcărilor, sunetelor şi loviturilor. Transformă în arme obiecte cotidiene şi explorează durerea pe care acestea ar putea-o provoca. Ne descoperă faptul că stilurile folosite pentru a desena cuvintele pe ceară erau ascuţite ca un cuţit. Scrierea aceea cu pumnale simbolizează violenţa care domnea în şcoala romană a literelor care se învăţau cu sânge. Astfel, poemul se transformă, paradoxal, într-un discurs întunecat împotriva pedepselor corporale aplicate copiilor. Toţi elevii par să fi suportat sarcasmul şi loviturile învăţătorului, iar teribila povestire a răzbunării lor ne obligă să asistăm la transformarea copiilor în călăi, a inocenţilor în asasini. E un spectacol neliniştitor, bolnăvicios: „De ce te plângi? îi spune cu cruzime un băiat învăţătorului căzut în dizgraţie. Tu însuţi ne-ai dat tocul şi ne-ai înarmat cu el. Acum îţi returnăm miile de semne pe care le-am primit în timpul şcolii. Ar trebui să fii mulţumit că scriem. De-atâtea ori am cerut pauze pe care ni le refuzai, învăţător avar cu eforturile noastre! Hai, exercită-ţi autoritatea, ai dreptul să-l pedepseşti pe elevul cel mai leneş”. Finalul poemului este absolut macabru. Copiii se distrează prelungindu-i învăţătorului chinurile, în timp ce ultima suflare a vieţii sale se risipeşte puţin câte puţin prin tăieturile din trupul lui străpuns.

Chiar dacă intenţia lui Prudentius era să denunţe crimele împotriva creştinilor, prin povestirea lui atroce se filtrează şi tenebrele vieţii şcolarilor. Un alt hispanic, născut la jumătatea secolului I în Calagurris – actuala Calahorra –, a fost unul dintre primii scriitori care au pus sub semnul

întrebării metodele brutale din educaţie. În *Institutio Oratoria*, Quintilian afirma că dorinţa de a învăţa depinde numai de voinţă, „care nu admite constrângere”. Se opunea pedepselor umilitoare la şcoală – „un lucru înjositor şi vrednic de robi”[80], spunea, arătând că impulsurile sale umanitare aveau totuşi excepţiile şi lacunele lor. Poate că-şi amintea de propria lui copilărie chinuită când scria că copiii loviţi suferă adesea de frică, durere şi ruşine, o ruşine atât de profundă, încât distruge fericirea copilărească. De aceea, adaugă el, fiind copilăria o vârstă atât de fragilă, nimeni nu ar trebui să aibă puteri nelimitate asupra unor fiinţe atât de lipsite de apărare.

Povestea îngrozitoare a lui Casian pare să demonstreze că biciuirile şi loviturile nu au dispărut niciodată din sălile de clasă romane, dar putem observa şi zone luminoase în această panoramă sumbră. La începutul erei noastre au apărut susţinători ai unei pedagogii mai caritabile şi mai plăcute. Acest curent prefera recompensele în locul pedepselor, şi se străduia să le trezească copiilor dorinţa de a învăţa. Ştim că unii învăţători au început să construiască jucării educative pentru elevii lor şi, pentru a le răsplăti primele lecturi bâlbâite, le ofereau prăjiturele şi biscuiţi în forma literelor pe care le învăţau. Asemenea excese de indulgenţă au provocat reacţia imediată a susţinătorilor vechii tradiţii. Un personaj din *Satyricon* de Petronius atacă obiceiurile depravate şi mult prea blânde din vremea lui (domnia lui Nero, în secolul I) şi anunţă declinul iminent al Romei dacă – unde s-a mai pomenit! – copiii învaţă jucându-se. Bătăliile dintre vechea şi noua şcoală sunt mult mai vechi.

---

[80] Quintilian, *Arta oratorică*, I, 3, 8-9, traducere, studiu introductiv, tabel cronologic, note şi indici de Maria Hetco, 3 vol., Minerva, Bucureşti, 1974, vol. I, pp. 34, 36.

O familie tânără

13

De fapt, dacă ne îndreptăm privirea spre originile noastre, vom descoperi că noi, cititorii, suntem o familie foarte tânără, o noutate meteorică. Acum aproximativ 3,8 miliarde de ani, pe planeta Pământ, anumite molecule s-au unit pentru a forma structuri deosebit de mari şi complexe numite organisme vii. Animale foarte asemănătoare cu oamenii moderni au apărut pentru prima oară în urmă cu 2,5 milioane de ani. Acum 300 000 de ani, strămoşii noştri au domesticit focul. Acum 100 000 de ani, specia omenească a cucerit cuvântul. Între anii 3 500 şi 3 000 î.Hr., sub soarele arzător al Mesopotamiei, nişte genii sumeriene anonime au trasat în lut primele semne care, depăşind barierele temporale şi spaţiale ale vocii, au reuşit să lase urma durabilă a limbajului. Abia în secolul XX, la mai bine de cinci milenii după aceea, scrierea a devenit o abilitate extinsă, la îndemâna majorităţii populaţiei – o cale lungă; o achiziţie foarte recentă.

A trebuit să aşteptăm ultimele decenii ale secolului XX, în prag de secol XXI, pentru ca oamenii de origine foarte modestă, aparţinând subculturilor marilor oraşe, cufundaţi într-o lume a bandelor de stradă şi a triburilor urbane, să înveţe alfabetul şi să şi-l însuşească pentru a da frâu liber protestelor, nonconformismului şi decepţiilor lor. Graffitiurile contemporane au constituit unul dintre cele mai inovatoare evenimente pe care, de-a lungul multor secole, le-a experimentat alfabetul roman, emblemă neprevăzută a deceniilor de muncă grea pentru extinderea alfabetizării. Pentru prima oară în istoria noastră, un grup de persoane foarte tinere – copii şi adolescenţi de vârstă şcolară, mulţi dintre ei născuţi în ghetouri şi la periferii – au avut mijloacele şi siguranţa de sine să-şi inventeze propriile expresii grafice, creând o artă originală bazată pe desene şi litere. Jean-Michel Basquiat, un tânăr negru de origine haitiană, trăia ca un

vagabond înainte să înceapă să-şi expună, în anii 1980, graffitiurile în galerii de artă. Literele invadează în cascadă multe dintre pânzele sale, probabil ca o afirmare de sine în interiorul unui sistem care-i îndepărtează pe cei marginalizaţi. El scria şi apoi tăia unele cuvinte pentru a fi percepute mai bine; spunea că simplul fapt că au fost interzise ne obligă să le citim cu şi mai mare atenţie.

În mod curios, graffitiurile – sau *writing*, cum le numesc cei implicaţi – s-au extins pe clădiri, peroane de metrou, garduri şi spaţii publicitare din New York, Los Angeles şi Chicago, apoi prin Amsterdam, Madrid, Paris, Londra şi Berlin, în aceiaşi ani în care în curţile din Silicon Valley avea loc revoluţia informatică. În timp ce noii experţi în tehnologie explorau frontierele cyberspaţiului, tineretul urban care locuia în mahalale cunoştea pentru prima oară plăcerea de a desena litere pe pereţi şi vagoane de metrou, şi frumuseţea actului fizic de a scrie. În aceiaşi ani în care tastaturile începeau să revoluţioneze gesturile scrierii, cultura alternativă a tinerilor a descoperit cu pasiune caligrafia, care până atunci fusese o plăcere minoritară. Fascinaţi de puterea de a da nume lucrurilor, de posibilităţile creative pe care le presupun literele şi de sentimentul de risc pe care îl presupune scrisul – este un act periculos, mereu gata să-ţi scape –, adolescenţii au adoptat alfabetul manuscris ca o nouă formă de exprimare, pentru a-şi umple timpul liber şi a câştiga respectul semenilor. Faptul că această însuşire e atât de actuală se explică numai prin vârsta mică a scrierii comparativ cu lungul drum al umanităţii – scrisul constituie doar ultima clipire a speciei noastre, bătaia cea mai recentă a unei inimi bătrâne.

Vladimir Nabokov avea dreptate când ne reproşa, în *Foc palid*, lipsa de uimire în faţa acestei inovaţii prodigioase: „Suntem absurd de obişnuiţi cu acest miracol, şi anume că nişte semne scrise pot să conţină o imagerie nemuritoare, volute ale gândirii, noi lumi cu oameni vii, vorbind, lăcrimând,

râzând”[81]. Şi lansează o întrebare neliniştitoare: „Dacă ne-am trezi într-o zi, noi toţi, şi ne-am pomeni incapabili să citim?”[82] Ar fi un regres la o lume nu foarte îndepărtată, anterioară miracolului vocilor desenate şi al cuvintelor tăcute.

14

Extinderea lecturii a provocat un nou echilibru al simţurilor. Până atunci, limbajul îşi făcea drum prin intermediul auzului, dar, după descoperirea literelor, o parte din comunicare a emigrat spre privire. Iar cititorii au început curând să aibă probleme cu vederea. Din cauza plângerilor unor scriitori romani, s-a descoperit că folosirea zilnică a tăbliţelor cerate obosea şi „întuneca” vederea. Pe suprafaţa de ceară, liniile erau simple adâncituri fără contrast – brazde muncite de cuvinte. Poetul Marţial a vorbit în versurile sale despre „ochii istoviţi” ai celor care citeau pe tăbliţe, iar Quintilian le recomanda tuturor celor cu vederea slăbită să citească numai cărţi scrise cu cerneală pe papirus sau pergament, negru pe maro. Aşa s-a aflat că cel mai ieftin şi mai accesibil suport disponibil strămoşilor noştri lăsa sechele.

Pe atunci nu aveai cum să-ţi corectezi dioptriile. De aceea, vederea obosită a multor cititori şi erudiţi din trecut era de cele mai multe ori condamnată să se cufunde lent într-o ceaţă inevitabilă sau să se destrame într-o furtună de pete din care fugeau culorile şi lumina. Ochelarii nu se inventaseră încă. Se spune că împăratul Nero privea printr-un smarald imens pentru a putea vedea din loja lui detaliile luptelor lui îndrăgite dintre gladiatori. E posibil să fi fost miop şi să fi folosit bijuterii mari lucrate sub forma unor lentile de ochean. În orice caz, pietrele preţioase de dimensiuni imense erau la

---

[81] Vladimir Nabokov, *Foc palid*, traducere din limba engleză şi note de Veronica D. Niculescu, ediţie îngrijită de Anca Băicoianu, Polirom, Iaşi, 2014, p. 246.

[82] *Ibidem*, p. 247.

îndemâna împăraţilor, dar nu a intelectualilor cu punga goală şi cu vântul fluturându-le prin buzunare.

Multe secole mai târziu, în 1267, Roger Bacon a demonstrat ştiinţific că literele mici puteau fi văzute mai clar şi mai mari dacă se foloseau lentile şlefuite într-un anume fel. Plecând de la această descoperire, fabricile din Murano au început să experimenteze folosind sticla, localitatea devenind leagănul ochelarilor. Odată descoperite lentilele, era nevoie de nişte rame comode, uşoare, care să nu le dea voie ochelarilor să alunece. Chiar dacă unele dintre aceste prime soluţii au fost poreclite „strivitoare de nasuri”, noile gadgeturi au devenit rapid un simbol seducător al prestigiului social.

Într-o scenă din *Numele trandafirului*, în faţa uluitului Adso, Guglielmo din Baskerville scoate o pereche de ochelari din sacul pe care-l ţinea legat de rasă, la nivelul pieptului, şi şi-i pune pe nas. În secolul al XIV-lea, când se petrece povestea, erau încă o raritate. Călugării de la abaţie, care nu mai văzuseră niciodată aşa ceva, se uitau curioşi, dar fără să îndrăznească să pună întrebări, la ciudata proteză de sticlă. Tânărul Adso o descrie ca pe „o mică furcă, construită astfel încât să poată sta pe nasul unui om [...], cum stă un călăreţ pe crupa calului [...]. Şi în cele două părţi ale furcii, în aşa chip încât să ajungă în dreptul ochilor, se ridicau două cercuri ovale de metal, care prindeau două tipsioare de sticlă, groase ca nişte funduri de pahare”[83]. Guglielmo îi explică ajutorului său buimăcit că trecerea timpului afectează ochii şi că, fără acel miraculos instrument, mulţi înţelepţi, când împlinesc 50 de ani, n-ar mai putea să citească sau să scrie. Cei doi îi mulţumesc lui Dumnezeu că cineva reuşise să descopere şi să fabrice acele discuri fabuloase, capabile să resusciteze vederea.

Cititorii bogaţi din Antichitate nu-şi puteau cumpăra încă ochelarii inexistenţi, dar aveau la dispoziţie cele mai luxoase

---

[83] Umberto Eco, *Numele trandafirului*, ed. cit., p. 83.

suluri de pe piaţă cu care să-şi protejeze şi răsfeţe privirea. Majoritatea cărţilor se făceau la comandă, iar calitatea produsului artizanal depindea, ca în toate epocile, de cheltuiala pe care era dispus să o suporte cumpărătorul. Pentru început, existau diferite calităţi de papirus. După cum ne spune Plinius, cel mai fin provenea din fâşiile decupate din pulpa interioară a trestiei egiptene. Dacă colecţionarul avea punga plină, caligrafia copistului era mai mare şi mai frumoasă, iar cartea se citea mai uşor şi rezista mai multă vreme.

Să ne imaginăm pentru o clipă cele mai frumoase, mai rafinate şi mai exclusiviste suluri. Marginile foilor de papirus, netezite minuţios cu ajutorul unei pietre ponce, se împodobeau cu o fâşie colorată. Pentru a consolida cartea, se confecţionau nişte bastoane numite „ombilicuri”, din fildeş sau din lemn de preţ, uneori acoperite cu foiţă de aur, care se terminau la capete cu nişte mânere foarte ornamentate. Sulurile conţinând Tora folosite în sinagogi păstrează viu acest aspect al primelor cărţi. Pentru evrei, cilindrii din lemn cu mânerele lor – „arborii vieţii” – sunt obligatorii din cauza interdicţiei ritualice de a atinge cu mâna pergamentul sau literele cărţilor sacre. La greci şi la romani, să mângâi un text nu a fost niciodată un sacrilegiu, iar bastoanele ajutau pur şi simplu la desfacerea şi închiderea sulului cu mai multă uşurinţă.

Artizanii au inventat şi alte accesorii scumpe pentru bibliofilii capricioşi, cum ar fi cutiile pentru călătorie şi suporturile din piele pentru protejarea papirusului de intemperii. Pentru exemplarele de lux, aceste suporturi se vopseau în purpură, culoarea puterii şi a bogăţiei. Se ştie că exista şi un unguent scump – ulei de cedru – cu care se ungea papirusul cu scopul de a îndepărta moliile devoratoare de cuvinte.

Numai aristocraţii şi patricienii romani se puteau lăuda cu biblioteci atât de fastuoase. Ei îşi etalau astfel cu mândrie averea, la fel cum cei de azi se umflă în pene la volanul unui

Rolls-Royce. Cu unele excepţii, poeţii, înţelepţii şi filosofii nu aparţineau acelor cercuri privilegiate. Unii dintre ei priveau cu coada ochiului la frumoasele cărţi la care nu puteau avea acces şi, mormăind printre dinţi, se răzbunau scriind satire caustice împotriva colecţionarilor inculţi. A ajuns până la noi un astfel de pamflet ranchiunos, intitulat *Împotriva unui ignorant care cumpăra multe cărţi*: „Deoarece foloasele ce le poate trage cineva din cărţile vechi sunt două: să poată vorbi corect şi să se poarte bine, luându-se după cei buni şi fugind de cei răi, şi dacă nici folosul acesta nu l-a tras cineva din cărţi, apoi de ce le mai cumpără, decât doară să dea de lucru şoarecilor, locuinţă moliilor şi prilej de bătae pentru slugile ce nu umblă bine cu ele? [...] Drept aceea, tu ai putea să împrumuţi altuia cărţile, dar nu să te foloseşti însuţi de ele. Totuşi n-ai împrumutat nimănui nicio carte, ci faci ca câinele la iesle: nici nu mănâncă orzul, nici nu lasă pe cal să-l mănânce”[84]. Această capodoperă a furiei şi insultei înfăţişează cu înverşunare peisajul lipsei de cărţi din epoca anterioară tiparului, când să citeşti era, de prea multe ori, semnul unui privilegiu nemeritat.

15

Multă vreme cărţile au circulat din mână în mână în cercuri închise de prieteni şi ale celei mai exclusiviste clientele. În Roma republicană, citeau elitele şi cei din anturajul lor. Au trecut multe secole în care, în condiţiile lipsei bibliotecilor publice din Urbe, nu-ţi puteai arunca ochii în cărţi decât dacă dispuneai de o mare moştenire sau aveai o mare capacitate de a linguşi.

În jurul secolului I î.Hr. se observă pentru prima oară existenţa unor cititori de plăcere, fără mari averi sau

[84] Lucian din Samosata, *Împotriva unui ignorant care cumpăra multe cărţi*, în *Dialoguri şi conferenţe*, traducere din greceşte de Ştefan şi Elefterie Bezdechi, Tipografiile „Române Unite”, Bucureşti [f.a.], pp. 316–317, 323.

pretenţii sociale. Această nişă s-a deschis datorită librăriilor. Se ştie că existase deja un comerţ cu cărţi în Grecia, însă nu dispunem de prea multe informaţii pentru a reconstitui imaginea acelor prime tarabe cu cărţi. În schimb, din lumea romană ne-au parvenit detalii substanţiale (nume, adrese, caracteristici, preţuri şi chiar anecdote).

Tânărul poet Catullus – a fost mereu tânăr, pentru că a murit la 30 de ani – spune o anecdotă revelatoare despre prietenie şi librării de la jumătatea secolului I î.Hr. Ca un precedent al farselor noastre de Crăciun, din Ziua Sfinţilor Inocenţi, de la sfârşitul unui decembrie friguros, de Saturnalii a primit, în glumă, un cadou de la prietenul său Licinius Calvus: o antologie poetică incluzând autori pe care amândoi îi considerau cei mai proşti scriitori ai vremii. „Grozavă carte, Doamne, blestemată! / Tu i-ai trimis-o lui Catul, desigur / Ca el pe loc să moară chiar în ziua / De Saturnale, ziua cea mai bună!”, mormăie Catullus. Apoi îşi pune la cale răzbunarea: „Glumeţule, nu! asta n-o să-ţi meargă: / Cum s-o crăpa de ziuă, mă voi duce / Pe la librari, voi strânge tot veninul; [...] / Îţi voi plăti şi eu cu-aceste chinuri. / Iar voi acolo să plecaţi, de unde / Nemernici paşi adusu-v-au încoace, / Al veacului prăpăd, cârpaci de versuri!”[85].

Cu ajutorul acestor versuri jucăuşe descoperim că în epoca aceea era deja ceva obişnuit să oferi cadou cărţi cumpărate la piaţă de Saturnalii. Mai mult, răzbunătorul Catullus putea fi sigur că, în dimineaţa următoare, va găsi la Roma mai multe librării de unde să cumpere cea mai proastă şi mai letală producţie poetică contemporană, care îi va servi drept răzbunare pentru răutatea prietenului său.

Aceste librării deschise dis-de-dimineaţă erau, în principal, ateliere de copiere la comandă. La aceste prăvălii veneau mai ales persoane fără dare de mână, care nu aveau nici măcar un amărât de sclav căruia să-i încredinţeze sarcina.

[85] Catullus, *Carmina*, XIV, 12–15, 16–23, traducere, studiu introductiv şi note de Teodor Naum, Teora, Bucureşti, 1999, pp. 37–38.

Ajungeau cu un original la sub braţ şi comandau un anumit număr de copii manuscrise, mai mult sau mai puţin luxoase, în funcţie de posibilităţile financiare. Angajaţii atelierului, în marea lor majoritate sclavi, manevrau rapid calamusul. Marţial, poetul din Bilbilis, marele lider antic al poeziei scurte, afirma că o copie a celei de-a doua sale cărţi de epigrame – de treizeci de pagini în ediţia mea tipărită – se copia doar într-o oră. Argumenta astfel multiplele avantaje ale literaturii lui rapide şi ecologice: „Întâi, fiindcă astfel nu-mi ceri hârtie multă; / Al doilea: copistul, pe pagini puţintele / Mai mult de-un ceas nu pierde cu fleacurile mele; / Al treilea: în grabă de prinzi un cititor, / Oricât ai fi de seacă, te-nghite mai uşor"[86].

Însuşi termenul *librarius* desemna şi copistul, şi librarul, pentru că era vorba de o singură meserie. Înainte de inventarea tiparului, cărţile erau reproduse una câte una, literă cu literă, cuvânt cu cuvânt. Preţul materialului şi al manoperei era acelaşi. Să produci dintr-odată, cum facem azi, un tiraj de mii de exemplare nu ar fi însemnat nicio economie. Dimpotrivă, producerea mai multor cărţi fără un cumpărător garantat ar fi pus afacerea în pericol de faliment. Romanii ar fi ridicat din sprânceană cu neîncredere în faţa conceptelor noastre actuale de public potenţial şi extinderea pieţei de desfacere. Cu toate acestea, anecdota lui Catullus ne dă de înţeles că se putea merge la librării în căutarea unor opere deja copiate şi gata de a fi cumpărate, fără să fie nevoie să aduci originalul – cu siguranţă trebuie să fi fost vorba de câteva noutăţi şi unii clasici esenţiali. Librarii începeau să-şi asume un oarecare risc antreprenorial, oferind cărţi *prêt-à-porter* de autori în care aveau încredere.

Marţial a fost primul scriitor care s-a mândrit cu relaţia de prietenie pe care o avea cu breasla librarilor. El, care se plângea întotdeauna de zgârcenia celor pe care-i avea drept mecena, se aproviziona cu cărţi din magazine. Câteva dintre poeziile lui foarte moderne conţin reclamă ascunsă, poate

[86] Marţial, *Epigrame*, II, 1, ed. cit., p. 91.

chiar plătită: „Trecând spre Argiletum, precum obişnuieşti, / Prin forul lui Cezar, aproape-ai să zăreşti/ O mică prăvălie; iar de-i citeşti pereţii / Te vor primi la uşă, pe listă, toţi poeţii! / Acolo-s eu. Atrectus librarului îi spune. / Va cerceta pe rafturi şi-n faţă îţi va pune, / Pe cinci dinari bucata, un Marţial curat”[87].

Judecând după preţul de cinci dinari pe care îl menţionează poetul pentru cărticica lui – un dinar era salariul unei zile de muncă –, Atrectus şi scribii din atelierul lui elaborau produse de lux, chiar dacă produceau, probabil, şi cărţi ieftine pentru bugete mai modeste.

În afară de Atrectus, Marţial strecoară în versurile sale şi numele altor trei librari: Triphon, Secundus şi Quintus Pollius Valerianus. Acestuia din urmă îi dedică câteva cuvinte ironice drept mulţumire că i-a păstrat la vânzare primele lui cărţi: „De toate fleacurile pe care le-am scris când eram tânăr, cititorule, / Pe Quintus Pollius Valerianus să-l întrebi, / Căci datorită lui prostiile-mi nu pier”. Şi îi face reclamă afacerii lui Secundus, menţionând chiar şi adresa: „Şi-acum să-ţi spun, în Roma unde-o găseşti anume, / Iar ca să nu-ţi pierzi vremea umblând o-ntreagă zi, / Cu cea mai bună grijă te voi călăuzi: / Spre forul Minervei, sub ale Păcii-altare, / O afli la libertul Secundus, de vânzare”[88]. Într-o societate care nu recunoştea drepturile de autor, Marţial nu primea niciun procent din vânzarea cărţilor lui în acele librării – sau în oricare alta –, dar poate că primea ceva bani pentru că le menţiona în poeziile sale, ceea ce făcea din poetul nostru precursorul roman al responsabilului de *product placement* din serialele de televiziune actuale. De altfel, se prea poate să-i fi făcut pur şi simplu plăcere să dea târcoale pe la magazinele acelea în timpul său liber, aşa încât a vrut să le imortalizeze în epigramele lui. Cu siguranţă se simţea mai în largul lui comentând ultimele anecdote literare în compania acelor

---

[87] *Ibidem*, I, 117, p. 85.

[88] *Ibidem*, I, 2, p. 32.

antreprenori liberţi inteligenţi decât în vilele dispreţuitorilor aristocraţi care îl primeau pe uşa din spate.

Poemele lui Marţial ne ajută să reconstituim acele prime librării: unităţi cu anunţuri pe uşi şi rânduri de nişe sau rafturi în interior. Prin analogie cu unele puncte de vânzare din Pompeii păstrate de lava vulcanică, îmi imaginez un loc cu o tejghea masivă şi cu fresce mitologice colorate pe pereţi; o uşă în spate care făcea legătura între încăperea în care librarul întâmpina publicul şi atelierul unde, într-un ritm nemilos, lucrau sclavii copişti, aplecaţi ore întregi peste paginile de papirus sau pergament, suportând cu stoicism durerea de spate şi crampele din braţe.

Datorită librăriilor, versurile lui Marţial ajungeau în mâinile unor cititori necunoscuţi, în afara cercului lui de mecena, iar poetul era încântat de această nouă promiscuitate literară. Însă alţi scriitori au trăit cu teamă şi modestie deschiderea necontrolată către un public din ce în ce mai amplu şi anonim. Horaţiu şi-a mărturisit timiditatea într-o epistolă în care dialoghează cu propria sa carte. Îşi ceartă cea mai recentă lucrare ca şi cum ar avea o viaţă proprie sau, mai exact, ca şi cum ar fi un tânăr efeb mult prea dornic să iasă pe stradă şi să se arate publicului. Discuţia se înfierbântă, iar poetul îi reproşează presupusei fiinţe că doreşte să ajungă în librăria lui Sosius ca să se prostitueze: „Către Ianus şi Vertumnus, cartea mea, te uiţi, îmi pare, / Ca să-ţi facă lustru Sosii, să te scoată la vânzare. / Nu-ţi mai plac chei şi sigilii, care la timizi sunt dragi. / Că nu eşti văzută, suferi; spre-mbulzite locuri tragi. / De-asta te-am crescut? Hai, du-te, unde dorul tău te-mbie, / Dar, de pleci, pe veci eşti dusă. «Ce făcui eu, o vai mie! / Ce-am dorit?» vei spune însă când te vor fi vătămat? / Te va face sul lectorul, stând sătul întins pe pat”[89].

---

[89] *Epistole*, I, XX, 1–8, traducere de Lelia Teodosiu, în Horatius, *Opera omnia 2*, ed. cit., p. 271.

Dincolo de aceste glume în cheie erotică răzbate o schimbare istorică în ceea ce priveşte accesul la lectură. Între secolele I î.Hr. şi I d.Hr., în Imperiul Roman a apărut un nou destinatar: cititorul anonim. Astăzi ar fi, fără îndoială, destul de trist să publici o carte pe care s-o citească numai rudele şi prietenii tăi; pentru autorii romani însă, era o situaţie obişnuită, sigură şi confortabilă. Să aboleşti aceste frontiere, să accepţi că oricine putea să-şi arunce privirea în gândurile şi emoţiile cuiva în schimbul unui pumn de dinari a fost o experienţă pe care mulţi scriitori au trăit-o ca o nuditate traumatizantă.

Epistola lui Horaţiu anunţă sfârşitul monopolului aristocratic asupra cărţilor. În plus, ea exprimă o profundă neîncredere în publicul format din cititori străini – inclusiv plebei –, departe de cercul lui de cunoscuţi, îndepărtaţi în spaţiu şi timp. Autorul sfârşeşte prin a ameninţa cărticica impertinentă cu un destin umilitor: „Când de mâinile mulţimii, cartea mea, te vei păta / Ori în Utica refugiu sau Ilerda vei căta, / Ori le vei servi la molii, pe tăcute, drept mâncare / [...] Îţi rămâne-atât: un dascăl în cătune, hăt, departe, / Pe copii să-nveţe buchea, mormăind pe tine, carte!”[90]. Dacă exemplarul neruşinat nu se poartă cum trebuie, rămânând în casă şi între persoane de încredere, va suferi insuportabila insultă de a deveni un text şcolar sau, şi mai rău, ultrajul de a aparţine bibliotecii unui necioplit cititor hispanic.

Spre deosebire de Horaţiu, Marţial iese în evidenţă printr-o atitudine deschisă şi ireverenţioasă, el fiind născut încă şi mai departe de Ilerda, în Bilbilisul celtiber (azi Calatayud), aşa încât nu avea prejudecăţi în privinţa provincialilor. Începea o nouă epocă, în care nu mai era nevoie să-i linguşeşti pe cei bogaţi ca să ai acces la cărţi. Marţial şi librarii aplaudau această extindere a câmpului de luptă.

---

[90] *Ibidem*, 11–13, 17–18.

Librarul: o meserie periculoasă

16

Helene era fiica unor emigranţi. Tatăl ei, un umil croitor de cămăşi, reuşea să obţină bilete la teatrele din Philadelphia în schimbul hainelor pe care le vindea. Datorită acestor mărfuri, în mijlocul Marii Depresiuni americane, Helene se putea întinde pe fotoliile uzate din sălile de spectacol, iar când luminile se stingeau, rămânând luminată doar scena, inima îi bătea cu putere, ca un cal spumegând în întunecimea teatrului. La 20 de ani, cu o bursă mică, s-a instalat în Manhattan ca să-şi înceapă viaţa de scriitoare. Zeci de ani a locuit în camere murdare, cu mobilier distrus şi bucătării infestate de gândaci, fără să ştie, de la o lună la alta, cum îşi va plăti chiria. Supravieţuia din leafa de scenarist de televiziune în timp ce scria, una după alta, zeci de piese pe care nimeni nu voia să le pună în scenă.

Cea mai bună lucrare a ei, care a crescut încet şi a prins formă de-a lungul următorilor douăzeci de ani, s-a născut în cel mai inocent şi neaşteptat mod. Helene a dat peste un anunţ neînsemnat al unei librării londoneze specializate în cărţi epuizate. În toamna anului 1949, a trimis prima ei comandă la numărul 84 din Charing Cross Road. Cărţile, accesibile datorită ratei de schimb valutar, au început să călătorească peste ocean spre rafturile apartamentelor ei succesive, făcute din lăzi de portocale.

De la început, Helene a trimis librăriei ceva mai mult decât nişte liste seci şi banii pentru plăţile corespunzătoare. În scrisorile ei povestea cât de plăcut era să despachetezi o carte tocmai primită şi să mângâi paginile de o frumoasă culoare crem, delicate la atingere; comica ei decepţie dacă opera nu era la înălţimea aşteptărilor anterioare; impresiile ei la citirea textelor, problemele financiare, maniile ei – „mă încântă cărţile la mâna a doua care se deschid la pagina unde fostul proprietar le citea mai des”. Tonul, la început

rigid, cu care-i răspundea librarul, pe nume Frank, s-a relaxat odată cu trecerea lunilor şi scrisorilor. În decembrie, la Charing Cross Road a ajuns pachet de Crăciun trimis de Helene pentru angajaţii librăriei. Conţinea şuncă, cutii de conserve şi alte produse care, în perioada grea de după război din Anglia, se puteau obţine numai pe piaţa neagră. În primăvară, l-a rugat pe Frank să-i găsească o mică antologie cu poeţi „care să ştie să vorbească despre dragoste fără să suspine”, ca s-o citească în aer liber, în Central Park.

Lucrul extraordinar la aceste scrisori este felul în care lasă să se întrevadă ceea ce nu spun. Frank nu spune niciodată, dar e cât se poate de clar că depune toate eforturile, străbătând mari distanţe şi scotocind fiecare colţişor din îndepărtatele biblioteci private scoase la vânzare, în căutarea celor mai frumoase cărţi pentru Helene. Iar ea îi răspunde cu noi pachete de cadouri, cu noi confidenţe amuzante despre ea însăşi, cu noi comenzi presante. O emoţie fără cuvinte şi o dorinţă tacită se infiltrează în această corespondenţă comercială care nici măcar nu e una privată, căci Frank face o copie a fiecărei scrisori pentru dosarul de afaceri. Trec anii, la fel şi cărţile. Frank, căsătorit, vede cum cele două fete ale lui lasă în urmă copilăria şi adolescenţa. Helene, mereu fără niciun ban, continuă să supravieţuiască scriind scenarii de televiziune. Cei doi fac schimb de cadouri, de comenzi şi de cuvinte, din ce în ce mai rar. Şi-au rafinat propriul limbaj pentru a comunica, fără sentimentalisme, rezervat, plin de fraze ingenioase care mai reduc din tensiunea iubirii lor trecute sub tăcere.

Helene spune mereu că va veni la Londra – şi la librărie – de îndată ce va avea bani pentru bilet, dar veşnicele dificultăţi financiare legate de scris, o problemă stomatologică şi cheltuielile cu interminabilele ei mutări amână, vară după vară, această întâlnire. Cu fraze întotdeauna pline de pudoare, Frank se plânge că nu se numără şi Helen printre numeroşii turişti americani fascinaţi de Beatles. În 1969, Frank moare subit din cauza unei

peritonite acute. Văduva lui i-a scris câteva rânduri femeii americane: „Nu mi-e ruşine să recunosc că uneori am fost foarte geloasă pe dumneavoastră”. Helene a adunat toate scrisorile şi a publicat corespondenţa lor sub forma unei cărţi, cunoscând succesul fulgurant care îi întorsese spatele de-a lungul anilor lungi de muncă grea. *84, Charing Cross Road* a devenit rapid un roman-cult, adaptat pentru teatru şi film. După decenii în care a scris piese de teatru pe care nimeni nu era dispus să le producă, Helene Hanff a triumfat pe scenă cu o operă care nu a pretins niciodată să fie aşa ceva. Datorită publicării cărţii, a putut în sfârşit să călătorească la Londra – pentru prima oară, însă prea târziu: Frank murise, iar librăria Marks & Co. dispăruse.

Corespondenţa cuprinde doar jumătate din povestea scriitoarei şi librarului ei confident. Cealaltă jumătate palpită în cărţile pe care el le-a căutat pentru ea, deoarece să recomanzi şi să oferi altuia o lectură aleasă e un puternic gest de apropiere, de comunicare, de intimitate.

Cărţile nu şi-au pierdut cu totul această valoare pe care o aveau la început la Roma, capacitatea subtilă de a trasa o hartă a afectelor şi prieteniilor. Când nişte pagini ne emoţionează, o fiinţă iubită va fi prima căreia îi vom vorbi despre ele. Când dăruim un roman sau o culegere de poezii cuiva la care ţinem, ştim că părerea sa despre text se va reflecta asupra noastră. Dacă un prieten sau o persoană iubită ne pune în mâini o carte, ne dăm seama care îi sunt gusturile şi ideile prin intermediul textului, suntem curioşi în faţa rândurilor subliniate sau ne gândim că se referă la noi, începem o conversaţie personală cu cuvintele scrise, ne deschidem cu şi mai mare intensitate în faţa misterului lor. Căutăm în oceanul de litere un mesaj închis într-o sticlă care ne este adresat doar nouă.

Când abia se cunoscuseră, tata i-a dăruit mamei mele un exemplar din *Trilce*, poemele din tinereţe ale lui César Vallejo. Poate că nimic din toate câte s-au întâmplat după aceea nu ar fi fost posibil fără emoţia pe care acele versuri

au trezit-o. Anumite lecturi sunt o formă de a dărâma bariere, anumite lecturi ne recomandă necunoscutului care le iubeşte. Nu am nicio legătură de rudenie cu prodigiosul César Vallejo, dar l-am altoit pe arborele meu genealogic. La fel ca şi îndepărtaţii mei străbunici, poetul a fost necesar pentru existenţa mea.

În ciuda avansului tehnicilor de piaţă, a blogurilor şi sistemului de critică literară, cele mai frumoase lucruri pe care le-am citit le datorăm aproape întotdeauna unei fiinţe iubite – sau unui librar devenit prieten. Cărţile continuă să ne unească şi să ne lege într-un mod misterios.

17

Librăriile dispar rapid, reminiscenţele lor în timp sunt mai vagi decât urmele marilor biblioteci. În eseul său esenţial – şi ghid al unor călătorii bibliofile –, Jorge Carrión scrie că dialogul între colecţiile private şi colecţiile publice, între librărie şi bibliotecă este la fel de vechi ca şi civilizaţia; însă balanţa istorică se înclină întotdeauna spre aceasta din urmă. În timp ce bibliotecarul acumulează, tezaurizează, cel mult îşi împrumută temporar marfa, librarul achiziţionează pentru a scăpa de ceea ce a achiziţionat, cumpără şi vinde, pune în circulaţie. Tipic pentru el este traficul, tranzitul. Dacă bibliotecile sunt strâns legate de putere, de autorităţile municipale, de state şi de armatele lor, libăriile vibrează cu nervul prezentului, sunt fluide, temporale. Şi, aş spune eu, periculoase.

Încă din vremea lui Marţial, librarii exercită o meserie riscantă. Poetul ar fi putut asista la Roma la execuţia lui Hermogene din Tars, un istoric care l-a supărat pe împăratul Domiţian cu anumite aluzii incluse în opera lui. Pentru ca pedeapsa să fie exemplară, au fost condamnaţi la moarte şi copiştii şi librarii care au pus în circulaţie volumul blestemat. Suetonius a explicat condamnarea acestora din urmă în

cuvinte care nu au nevoie de nicio traducere: *librariis cruci fixis*.

Domiţian a inaugurat cu aceşti crucificaţi o tristă listă de oprimări. De atunci, nenumăraţi cenzori au aplicat aceeaşi metodă a împăratului, pedepsind responsabilităţi indirecte. Succesul mecanismului represiv constă tocmai în extinderea ameninţării cu represalii, amenzi sau închisoare asupra tuturor verigilor lanţului de difuzare (de la copiştii sau tipăritorii de altădată şi până la administratorul unui forum sau furnizorul de internet). Terorizarea acestor agenţi contribuie la reducerea la tăcere a textelor incomode, întrucât este puţin probabil ca toţi cei implicaţi să fie dispuşi să-şi asume aceleaşi riscuri ca şi autorul, angajat mai visceral în publicarea propriei sale opere. De aceea, ameninţările la adresa librarilor sunt o parte esenţială a acestui război total împotriva cărţilor libere.

Nu ştim mai nimic despre librarii executaţi de împărat pentru că au copiat şi vândut textul lui Hermogene, care poate că nici nu le plăcea. Îi salvează de la uitare numai o frază scurtă a lui Suetonius, într-un paragraf despre teroarea instaurată de Domiţian. Apar şi dispar pe loc, lăsându-ne un gust amar de curiozitate nesatisfăcută. Sunt numiţi pentru prima oară atunci când mor, şi aici se încheie totul. Ce poveste ar fi spus ei? Prin ce lipsuri au trecut şi ce bucurii au avut în meseria lor? Au fost victimele unei pedepse arbitrare sau susţineau spiritul subversiv al autorului textului care i-a costat viaţa?

O carte de memorii pasionantă le dă cuvântul librarilor dintr-o altă epocă incertă, haotică şi autoritară: în Spania secolului al XIX-lea care ieşea de sub regimul absolutist al lui Ferdinand al VII-lea. Autorul, George Borrow, pe care madrilenii îl numeau „don Jorgito englezul”, a venit în Spania trimis de British and Foreign Bible Society cu misiunea de a difuza cărţile sfinte în versiunea lor anglicană. Borrow a străbătut peninsula pe drumuri prăfuite şi aproape clandestine pentru a-şi duce exemplarele din Biblie

principalelor librării din oraşe şi sate. Într-un peisaj pestriţ de hangii, ţigani, vrăjitoare, lucrători, hamali, soldaţi, contrabandişti, tâlhari, toreadori, carlişti şi foşti funcţionari, el înfăţişează famelica lume editorială pe care a cunoscut-o. Când a publicat, în 1842, relatarea peregrinărilor sale, *The Bible in Spain* (*Biblia în Spania*), a afirmat fără ocolişuri: „În Spania, cererea de opere literare de orice fel e lamentabil de scăzută”.

Lucrarea înfăţişează o galerie nepreţuită de librari care vorbesc la persoana întâi, încăpăţânaţi, plângăcioşi, maltrataţi – şi, uneori, neliniştitori. Librarul din Valladolid, „un om simplu, cu inimă bună”, se putea dedica vânzării de cărţi doar în combinaţie cu alte afaceri eterogene, deoarece librăria nu-i era suficientă pentru a supravieţui. Borrow a reuşit să convingă un librar curajos din León să-i vândă bibliile anglicane şi să le facă reclamă. Însă locuitorii, „carlişti furibunzi, cu rare excepţii”, au iniţiat o acţiune în justiţie în faţa unui tribunal ecleziastic împotriva concetăţeanului lor heterodox. Librarul, departe de a se lăsa intimidat, a răspuns provocării şi a ajuns să pună un anunţ chiar pe uşa catedralei. În Santiago de Compostela, Borrow s-a împrietenit cu un veteran al meseriei, care îl lua la plimbare prin împrejurimile oraşului în serile blânde de vară. După mai multe preumblări, a îndrăznit să-i vorbească cu inima deschisă şi să-i mărturisească ce persecuţii suferise: „Noi, librarii spanioli, suntem cu toţii liberali. Ne iubim foarte mult profesia şi, mai mult sau mai puţin, am suferit cu toţii din cauza ei. Mulţi dintre-ai noştri au fost spânzuraţi în timpurile terorii, pentru că au vândut traduceri inofensive din franceză sau engleză. A trebuit să fug din Santiago şi să mă refugiez în cel mai sălbatic ţinut din Galicia. Dacă nu aveam prieteni buni, n-aş mai fi astăzi aici, ca să povestesc; până la urmă, m-a costat mult să rezolv problema. Câtă vreme am stat ascuns, s-au ocupat de librărie funcţionarii curiei ecleziastice, şi îi spuneau soţiei mele că ar trebui să mă ardă pe rug pentru că vândusem cărţi blestemate”.

Cel mai întunecat dintre toţi – un Sweeney Todd iberic – a fost librarul-bărbier nebun din Vigo, care, după cum povesteşte Borrow, putea la fel de bine să-ţi vândă o carte sau să încerce să-ţi ia gâtul pretinzând că te bărbiereşte. Nu e clar ce determina atitudinea amabilă sau criminală a acelui om. Mă întreb dacă nu cumva clientela lui în continuă scădere îşi risca viaţa dându-şi cu părerea despre literatură.

Sunt aproape 1 800 de ani distanţă între Domiţian şi Ferdinand al VII-lea, dar istoria librarilor din ambele epoci pare să respire acelaşi aer. În epocile tiranice, librăriile sunt de obicei locuri de acces pentru chestiunile interzise şi, de aceea, trezesc suspiciuni. În perioadele de fobie faţă de influenţa străină, sunt ca nişte porturi pe uscat, trecători de frontieră greu de supravegheat. Cuvintele străine, cuvintele repudiate sau incomode îşi găsesc acolo adăpost. Mama mea încă mai păstrează vie amintirea încăperilor din spatele anumitor librării din timpul dictaturii, ritualul de intrare, teama şi bucuria rebelă şi infantilă de a fi primită pe ascuns şi, nu în ultimul rând, de a atinge marfa periculoasă: cărţi exilate, eseuri rebele, romane ruseşti, literatură experimentală, titluri pe care cenzorii le calificaseră drept obscene. Cumpărai o carte şi, odată cu ea, nevoia de a o ascunde pentru totdeauna; cumpărai secretul şi pericolul; plăteai pentru a deveni proscris.

Îmi amintesc de o dimineaţă din anii 1990, când eram împreună cu tata la Madrid. Intraserăm într-un anticariat, dintre cele care îi plăceau atât de mult (regate ale haosului şi dezordinii). Acolo putea petrece ore în şir. El numea asta să-ţi bagi nasul, sau să miroşi, dar mai degrabă semăna cu săpatul într-o mină. Îşi adâncea braţele până la umeri ca să ajungă la cărţile care zăceau la baza teancurilor, le pipăia, le cerceta, provoca răsturnări. Dacă se aşeza sub conul de lumină al vreunei lămpi, descopereai că în jurul lui plutea o aureolă de praf. Era fericit scotocind prin grămezi, prin cutii, prin rafturile umplute pe trei rânduri cu cărţi. Efortul fizic al căutării făcea parte din plăcerea de a cumpăra. În dimineaţa

aceea a anilor 1990, la Madrid, tatăl meu a dezgropat o pepită ciudată. Aparent, un *Don Quijote*. Slăbănogul hidalgo de pe coperta de pânză, primul capitol, scutul vechi, câte-un ghiveci, mai mult cu carne de vacă decât de berbec, jumări cu slănină sâmbăta[91]. Dar în loc de al doilea capitol începea o altă operă: *Capitalul*. Tata a zâmbit cu o satisfacţie deplină, deloc obişnuită. S-a luminat dintr-odată. Tandemul Cervantes – Marx nu era o exotică eroare de tipar, ci o carte clandestină, o amintire vie din tinereţea tatălui meu, o fantasmă legată de anii aceia, ambianţa, şoaptele şi furişările pe care el le trăise. Sute de amintiri mărunte l-au invadat pe neaşteptate. Acel străin inserat – Karl incrustat în Miguel – însemna mult pentru el, poate pentru că i-a trezit nostalgia lecturilor mascate. Mi-a venit şi mie în minte ameninţarea acelor ani despre care nu am amintiri, acei ani în care nu mă născusem încă – părinţii mei şi-au interzis singuri să aibă copii câtă vreme trăia Franco.

18

Cu puţină vreme înainte să scriu acest capitol, mi-a căzut în mâini *O librărie în Berlin* de Françoise Frenkel, captivanta poveste autobiografică a unei librărese evreice expropriate şi nomade. M-au fascinat imediat primele cuvinte din carte: „Este datoria supravieţuitorilor să depună mărturie pentru ca morţii să nu fie uitaţi şi nici gesturile discrete de altruism să

[91] Autoarea parafrazează primul paragraf din *Don Quijote*: „Într-un sătuc din La Mancha, de-al cărui nume nu ţin să-mi aduc aminte, nu-i mult de când trăia un hidalgo, din cei cu lance în panoplie, scut vechi, cal ogârjit şi ogar de hăituit vânatul. Câte-un ghiveci, mai mult cu carne de vacă decât de berbec, şi seara cele mai adeseori tocană; jumări cu slănină sâmbăta, linte vinerea şi câte-un porumbel fript duminica, pe deasupra, îi mistuiau trei sferturi din venit” (Miguel de Cervantes, *Don Quijote de La Mancha*, traducere din limba spaniolă şi note de Ion Frunzetti şi Edgar Papu, Polirom, Iaşi, 2016, vol. I, pp. 25–26).

nu fie trecute sub tăcere. Sper că aceste pagini vor insufla un gând pios pentru cei care nu vor mai putea niciodată să vorbească, prăbuşiţi pe drum sau asasinaţi”[92].

Titlul original, mai expresiv – *Niciun loc unde să-ţi poţi pune capul* – rezumă povestea dezrădăcinării sale. Françoise s-a născut în Polonia, dar paşii ei rătăcitori au purtat-o la Paris, unde a învăţat meseria de librar şi subtilităţile ei („Cu timpul am început să ghicesc un caracter, un sentiment sau o stare de spirit după modul în care persoana respectivă ţinea un volum, aproape cu tandreţe, după cum întorcea delicat paginile pe care le citea cu pioşenie sau după cum le frunzărea fără interes, apoi punea neglijent cartea la loc, îndoind uneori delicatele colţuri ale coperţilor. Aşezam cartea care mi se părea potrivită în apropierea clientului, cu suficientă discreţie pentru a nu da de bănuit că aş încerca să exercit vreo influenţă asupra lui. Dacă o cumpăra, eram fericită”[93]).

Peste ani, în 1921, a deschis o librărie franţuzească la Berlin, *La Maison du Livre*. Acolo primea o clientelă cosmopolită şi organiza conferinţe cu scriitori aflaţi în trecere prin Germania (Gide, Maurois, Colette). Colonia de ruşi albi instalată în Charlottenburg era principalul public al afacerii lui Françoise. Nabokov, care locuia în acelaşi cartier, cu siguranţă şi-a petrecut acolo tristele după-amiezi crepusculare de iarnă. Au fost ani eferverscenţi pentru librărie.

În 1935, cu naziştii ajunşi la cârma ţării, au început greutăţile.

Mai întâi a fost obligaţia de a se supune unui serviciu special însărcinat să evalueze cărţile venite din import. Uneori apărea poliţia şi confisca anumite volume şi ziare

---

[92] Françoise Frenkel, *O librărie în Berlin. Extraordinara evadare a unei femei din calea nazismului*, traducere din limba franceză de Andreea Năstase, Litera, Bucureşti, 2020, p. 13.

[93] *Ibidem*, p. 18.

franţuzeşti care figurau pe lista neagră. Numărul de publicaţii franţuzeşti autorizate era din ce în ce mai limitat, iar simpla difuzare a unor opere interzise îi ducea pe librari direct în lagărele de concentrare – încă o dată, strategia lui Domiţian.

După aprobarea legilor rasiale la Nürnberg, condiţiile au început să se înăsprească. Françoise a fost interogată de Gestapo. În întuneric, din pat, auzea patrulele de noapte ale cămăşilor brune. Sfidători, cântau imnuri care proslăveau forţa, războiul şi ura.

În timpul „Nopţii de cristal”, Berlinul a trosnit la lumina torţelor şi a sinagogilor incendiate. În zori, aşezată pe treptele librăriei sale, Françoise a văzut apropiindu-se doi indivizi înarmaţi cu drugi mari de fier. Se opreau în faţa anumitor vitrine şi le făceau ţăndări. Intrau apoi în prăvălii prin găurile făcute şi răsturnau totul, călcând marfa în picioare. Când au ajuns la *Maison du Livre*, s-au uitat pe listă. „Asta nu-i”, au zis ei şi au trecut mai departe. Precara protecţie a Ambasadei Franţei împiedicase pentru moment distrugerea magazinului. Françoise s-a gândit că, dacă ar fi fost cazul, în noaptea aceea, în librăria ei, ar fi apărat fiecare carte cu toate puterile, nu doar din iubire pentru meseria ei, ci şi din dezgust, „dintr-o copleşitoare dorinţă de moarte”[94].

În primăvara anului 1939 a cedat în faţa evidenţei: nu mai era loc în Berlin pentru mica sa oază de cărţi franţuzeşti. Cel mai bine era să fugă. Şi-a petrecut ultima noapte în Germania veghind rafturile pline, micul perimetru în care clienţii ei veneau să uite, să se consoleze, să respire liber. Ajunsă la Paris, a aflat că mobila şi colecţiile ei de cărţi şi discuri fuseseră confiscate de guvernul german din motive rasiale. Pierduse tot. A izbucnit războiul. Monstruoasa termitieră umană pe care Françoise o văzuse născându-se în Germania ameninţa să cuprindă Europa. Fără casă, aproape fără bagaje, fără un loc unde să se poată odihni, ea era doar o picătură în oceanul de refugiaţi europeni. Amintirile ei

---

[94] *Ibidem*, p. 41.

relatează peripeţiile şi viaţa ei ameninţată până când a trecut clandestin graniţa în Elveţia.

E puţin probabil ca Hitler să fi trecut vreodată pragul librăriei *La Maison du Livre*. Totuşi, literatura fusese un refugiu şi pentru el. Din cauza problemelor lui pulmonare din adolescenţă, devenise un cititor compulsiv. Potrivit prietenilor săi din tinereţe, frecventa librăriile şi bibliotecile. Îl evocau înconjurat de teancuri de cărţi, mai ales tratate de istorie şi saga cu eroi germani. La moartea lui, a lăsat în urmă o bibliotecă cu mai bine de 1 500 de volume. *Mein Kampf* a făcut din el autorul marelui bestseller german al anilor 1930. În acel deceniu, cartea lui a fost cea mai vândută după Biblie. A încasat milioane din vânzări şi, aureolat de succesul său şi bogat, a reuşit să-şi şteargă imaginea de fanfaron de berărie. După eşecul lui cu lovitura de stat, scrisul i-a redat stima de sine. Începând din 1925, anul publicării primei ediţii din *Mein Kampf*, şi-a completat declaraţiile de avere bifând căsuţa corespunzătoare profesiei de „scriitor” – manipularea mulţimilor, intimidarea şi genocidul erau pe atunci pasiuni neremunerate. Odată cu sfârşitul războiului, se estimează că au fost distribuite 10 milioane de exemplare din operă, tradusă în şaisprezece limbi. De când cartea a intrat în domeniul public, în 2015, s-au vândut alte 100 000 de exemplare în Germania. Responsabilii ediţiilor succesive recunosc: „Cifrele sunt copleşitoare”.

În 1920 – cam pe când Françoise se lansa în aventura ei berlineză, iar Hitler se adresa mulţimii, cu exagerările lui tipice, rostind primele lui discursuri bombastice –, Mao Zedong a deschis o librărie la Changsha. Afacerea a mers atât de bine, încât a ajuns să mai angajeze şase oameni – acea timpurie aventură capitalistă a fost uluitor de profitabilă, încât i-a finanţat ani la rând începutul carierei revoluţionare. Cu ceva timp înainte lucrase la o bibliotecă universitară, unde lumea îşi amintea de el ca de un cititor pasionat. Patruzeci şi şase de ani mai târziu, cu o furie

inexplicabilă, avea să pornească Revoluţia Culturală, care a lăsat în urmă mormane de cărţi arse şi intelectuali supuşi unor umilitoare şedinţe de autocritică, încarceraţi şi asasinaţi. După cum scrie Jorge Carrión, cei care au conceput cele mai mari sisteme de control, represiune şi execuţie din lumea contemporană, cei care s-au dovedit a fi cei mai eficienţi cenzori de cărţi erau şi oameni de cultură, scriitori, mari cititori.

Chiar dacă librăriile par spaţii liniştite, departe de lumea trepidantă, pe rafturile lor palpită luptele fiecărui secol.

19

În urmă cu trei ani, *Heraldo de Aragón* m-a însărcinat să scriu un articol pentru secţiunea culturală a unui supliment comemorativ. M-am hotărât să scriu despre librării; despre iradierea lor tăcută, despre câmpurile magnetice pe care le creează pe străzile şi în cartierele unde-şi fac cuib. Punctul meu de plecare a fost o reflecţie a librarului Paco Puche din *Memoria de la librería* (*Memoria librăriei*): „Nu se poate măsura efectul pe care îl are o librărie în oraşul care o primeşte, nici energia emanată pe străzile lui, pe care o transmite locuitorilor. Bineînţeles, nu sunt de ajuns numărul de clienţi şi volumul vânzărilor, nici cifrele de afaceri, pentru că influenţa librăriei asupra oraşului este subtilă, secretă, imperceptibilă”.

Am intervievat cinci librari din două oraşe – moştenitorii acelora pe care i-a cunoscut Borrow. I-am ales din motive sufleteşti, pentru că datorită lor, în diferite epoci ale vieţii mele, am învăţat să citesc. Din copilărie îmi face plăcere să trec pragul acestor prăvălii-vizuini şi să-i găsesc pe librari postaţi ca nişte santinele printre mormanele de cărţi de frunzărit, de mirosit, de mângâiat, cărţi ordonate şi dezordonate, cărţi triumfătoare sau orfane sfrijite, făcute cu delicateţe artizanală sau copii cartonaţi ai rentabilităţii. Pasionată de căţăratul pe rafturi, mereu inspir să-mi umplu

plămânii când mă urc pe acei cordilieri de praf şi hârtie. Chiar dacă par aglomerate, librăriile lărgesc spaţiul.

A fost captivant să le pun întrebări, să-i ascult şi să mâzgălesc paginile unui caiet cu scrisul meu nervos – îl frunzăresc chiar în aceste momente: săgeţi şi paranteze pe margini, ici şi colo aurele unei ceşti de ceai, cuvinte subliniate, colţuri îndoite şi tăieturi furioase. Aici Chema, librarul din acel mic turn vrăjit care este *Librería Anónima*, mi-a spus că ceea ce îl însufleţea era susţinerea unei cauze pierdute. E imposibil să rezişti filonului literar din acel romantism inveterat. Ironia şi pasiunea, împreună sau separate, au fost registrele cele mai frecvente din vocile celor cinci pe care i-am intervievat. Vremuri grele, bineînţeles. Unii îşi mai aminteau daunele pe care le-au provocat afacerii fotocopiatoarele; alţii se plângeau de rănile deschise cauzate de vânzarea pe internet. Un risc foarte mare, repetau, amintindu-şi de frumoasele proiecte personale care eşuaseră. Ce complicat e să ai azi succes în afaceri ca Mao Zedong, care a creat şase locuri de muncă în librăria lui şi s-a putut dedica, fără dureri de cap, planificării demolării capitalismului.

În pădurea misterioasă şi orgiastică din *Librería Antígona*, Julia şi Pepito mi-au mărturisit că se simt ca nişte medici de familie, recomandând lectura ca tratament – de la oricare dintre ei, glumeţi şi anarhişti, te poţi aştepta să-ţi prescrie o carte mai puţin cunoscută sau să-ţi interzică una de succes. „Recomandare” era un cuvânt recurent în gura lui Pablo, de la legendara *Librería París*, cu atmosfera ei de vapor pilotat de marinari experimentaţi şi joviali. Coincidenţa mi s-a părut interesantă şi m-a făcut să mă gândesc la abilităţile speciale pe care le necesită această meserie milenară; să ţii farmacii cu cărţi; să înţelegi gusturile, părerile şi tendinţele cititorilor, să pricepi raţiunile admiraţiei, entuziasmului, bucuriei sau nemulţumirii lor în legătură cu o operă sau alta; adică să te strecori în universul capriciilor şi obsesiilor individuale; şi să deschizi oblonul zi de zi pentru multe ore de muncă, facturi,

transporturi şi dureri de spate, adesea idealizate. George Orwell, care a lucrat cu jumătate de normă ca ajutor într-o librărie între anii 1934 şi 1936, a comentat în *Bookshop Memories* că, atâta vreme cât nu ai lucrat într-o librărie, foarte uşor ţi-o poţi imagina ca pe un soi de paradis în care bătrânei venerabili se preumblă la nesfârşit printre volumele legate în piele de vită. În realitate însă, clienţii nu erau atât de excentrici şi de adorabili cum şi-ar fi dorit Eric Blair – adevăratul nume al lui Orwell –, iar scriitorul scrâşnea din dinţi văzând cum titlurile pe care le îndrăgea zăceau fără să-şi găsească un cămin. Trebuie spus că prietenii lui şi-l amintesc pe Eric ca fiind un vânzător arogant şi îmbufnat. Se pare că i-a lipsit o oarecare creativitate pentru a-şi construi un personaj charismatic care să-i protejeze cu graţie regatul de hârtie. Poate că nu a înţeles că librarul este un simulator, iluzionistul unui teatru magic.

În faţa imensei vitrine de la *Los Portadores de Sueños*, care lăsa să intre cascade de lumină în spaţiul ei de pace şi cuvinte, Eva şi Félix mi-au vorbit despre efortul librăriilor de a prelua adunările artistice şi literare ale vechilor cafenele. Dorinţa ca acolo să se petreacă diverse lucruri (întâlniri întâmplătoare, posibilitatea unor reîntâlniri, expoziţii, proiecte, efervescenţe, idei pentru construirea unui habitat cultural), ritualuri în care să se integreze atât cei timizi, cât şi persoanele exuberante. Vocaţia librarilor noştri a deschis calea pentru apariţia editurilor, ascensiunea ilustratorilor, efervescenţa scriitorilor. Când un bârlog precum *Los Portadores de Sueños* îşi închide porţile, resimţim o însingurare ciudat de neplăcută.

Trăiesc, ştiu, pe un teritoriu cu climă aspră şi librării ospitaliere, un loc fericit pentru tribul incorigibil şi recidivist al cititorilor, cei care avem nevoie să lăsăm să ne treacă timpul printre cărţi bine alese, parcurgând, mângâind, întrebând, la vânătoare de descoperiri. Cine ştie dacă nu cumva crivăţul – care se dezlănţuie aici iarna şi ne biciuie, care face copacii că trosnească, ne ciufuleşte părul, ne fură

verticalitatea şi ne aruncă praf în ochi, obişnuindu-ne să coabităm cu invizibilul – este cel care a făcut din noi, la adăpostul caselor noastre, una dintre cele mai mari comunităţi de cititori din Spania.

Odată adunate toate materialele, când articolul părea deja rezolvat, am descoperit dintr-odată un colţ tulburător, un ascunziş uitat, umbra unui alt articol ce-mi rămânea de scris. S-a întâmplat pur şi simplu, aşa cum ajung toate cele care mai apoi par inevitabile. Stăteam de vorbă cu Paco în *Librería Cálamo*, fără să iau notiţe, fără reportofon, relaxaţi amândoi, cu micile gesturi de încheiere – mici plescăituri, punerea capacului pixului. În grădina lui în care atârnau cărţi şi păsărele de hârtie în colivii, Paco îşi amintea de inaugurarea librăriei în urmă cu treizeci de ani, de dorinţa de a participa la viaţa oraşului prin intermediul cărţilor, şi frica. Datorită lui mi-am dat seama că am avut şi noi „nopţi de cristal”.

Ori de câte ori îmi vorbeşte despre Tranziţie, mama îşi duce o mână la piept. Este felul ei de a sublinia prin gesturi cuvintele pe care le foloseşte întotdeauna pentru a descrie acea perioadă din tinereţe: „ani de infarct”. Ceea ce nimeni nu-mi povestise e că librarii au suferit în linia întâi anxietatea acelei tahicardii istorice. Luni de-a rândul – apogeul a durat din 1976 şi până în primăvara anului 1977 –, librării din Madrid, Barcelona, Zaragoza, Valencia, Pamplona, Tenerife, Córdoba, Tolosa, Getxo, Valladolid şi din alte oraşe au fost ţinta unei serii de atentate care amintesc de atmosfera ultimelor zile berlineze ale lui Françoise Frenkel. De fapt, mai multe astfel de asalturi au fost revendicate de o grupare intitulată „Comandoul Adolf Hitler”. În comunicatele lor, îşi justificau acţiunile prin prezenţa în librării a cărţilor marxiste, liberale şi de stânga. „O librărie atacată la fiecare două săptămâni”, anunţa un titlu de presă din epocă. Mai bine de două sute de unităţi au fost sabotate, iar unele au fost victimele unor atacuri multiple – ca *Librería Pórtico* din Zaragoza, de exemplu. Agresiunile erau de mai multe feluri: trimiterea de scrisori anonime, ameninţări verbale, apeluri

telefonice care anunţau amplasarea unor bombe, incendii provocate, rafale de mitralieră, focuri de armă, lansări de sticle cu cerneală şi plasarea de încărcături explozive, ca să nu mai vorbim de ungerea vitrinelor cu excremente.

La colţul străzii Baltasar Gracián se afla *Librería Pórtico*. Într-o noapte din noiembrie 1976, acolo a explodat o bombă artizanală puternică. Blindajul de oţel care proteja uşile şi vitrina magazinului a fost spulberat, iar plăcile groase din metal, transformate în schije, s-au împrăştiat în toate direcţiile. Impactul a afectat colonadele din piatră de pe marginea pieţei. Era al cincilea atentat în câteva luni. Nu a fost nimeni arestat. Librarul José Alcrudo a declarat presei: „Eu doar vând cărţi. De aceea cred că aceste atentate nu sunt împotriva mea, chiar dacă eu sunt cel care suferă, ci împotriva culturii. Şi dacă nu se vor lua măsuri clare, vom fi nevoiţi să închidem librăria, deoarece ştim că nu există apărare sau blindaj eficient împotriva bombelor”.

Fragila librărie a supravieţuit violenţei. Ani mai târziu, mă jucam de-a v-aţi ascunselea printre insulele ei complicate de cărţi, ascultându-l – fără să ştiu cine era – pe Charlie Parker, în timp ce tata, cu mânecile suflecate până la coate, îşi punea în practică pasiunea pentru mineritul livresc sau se întreţinea în conversaţii lungi, întortocheate, cu José Alcrudo. Eu, mică pe atunci, ascultam acele discuţii tihnite, fluviale, ciudate şi indescifrabile precum descântecele. Mi se părea că vorbitul este însăşi raţiunea de a fi a oamenilor mari.

Librăriile au fost mereu un refugiu asediat. Încă mai sunt. Librarii se definesc drept medici fără halat, dar nu e exclus ca în vremuri de restrişte să fie nevoiţi să poarte la muncă veste antiglonţ. Când Salman Rushdie a publicat în 1988 satiricele sale *Versete satanice*, s-a dezlănţuit o spirală accelerată a cenzurii şi violenţei care, pentru prima oară, a avut o acoperire globală. Un ministru din India a aprins fitilul condamnând opera ca fiind blasfemie. O săptămână mai târziu, mii de fotocopii cu pasajele considerate a fi cele mai ofensatoare au început să circule prin centrele de studii

islamice. În ianuarie 1989, televiziunile au arătat imagini cu musulmani arzând în stradă exemplare ale cărţii. Incidentele s-au extins pe toată planeta, şi în câteva săptămâni autorul a primit ameninţări cu moartea în casa lui de la Londra. O mulţime furioasă a asaltat Centrul de Informaţii al Statelor Unite de la Islamabad, unde cinci oameni au fost împuşcaţi în timp ce mulţimea striga: „Rushdie, eşti un om mort!” În februarie, ayatollahul Khomeini a decis să pună capăt ireverenţelor din carte printr-o fatwa care incita la executarea cât mai rapidă a autorului şi a tuturor celor care aveau vreo legătură cu editarea şi difuzarea cărţii. Un dispozitiv exploziv a fost detonat într-o librărie din Berkeley, iar la Londra şi în Australia alte asemenea unităţi au fost atacate cu bombe incendiare. Traducătorul japonez al cărţii, Hitoshi Igarashi, a fost asasinat; traducătorul italian, Ettore Capriolo, a fost înjunghiat, iar editorul norvegian, William Nygaard, a fost împuşcat de trei ori în propria-i casă. Mai multe librării au fost complet distruse şi jefuite. Treizeci şi şapte de oameni au murit în timpul unor mişcări de protest. Editura Penguin nu s-a gândit o clipă să retragă cartea din librării, chiar dacă asta a însemnat ca personalul să poarte veste antiglonţ. Rushdie a trăit unsprezece ani ascuns. În 1997, recompensa pusă pe capul lui ajungea la 2 milioane de dolari.

Cu câteva zile înainte ca *Versetele satanice* să ajungă în librării, în plină campanie promoţională, un ziarist indian l-a luat deoparte pe Rushdie. „Sunteţi conştient de complicaţiile pe care le va crea în curând?”, l-a întrebat. Romancierul i-a răspuns tăios: „E absurd să crezi că o carte poate provoca dezordine. Ce mod ciudat de a vedea lumea!”

În realitate, trecând în revistă istoria universală a distrugerii cărţilor, se poate observa că maniera ciudată de a vedea lumea – oază, paradis insolit, Shangri-La, pădurea Lothlórien – este mai degrabă libertatea de expresie. Cuvântul scris a fost urmărit cu tenacitate de-a lungul secolelor, şi sunt mai degrabă rare vremurile de pace în care

librăriile au numai vizitatori liniştiţi, care nu arborează stindarde, nici nu agită degete acuzatoare, nici nu sparg vitrine, nici nu aprid focuri, nici nu se abandonează atavicei pasiuni pentru interdicţii.

20

Haosul din librării seamănă mult cu haosul din amintiri. Holurile, rafturile, pragurile lor sunt spaţii locuite de memoria colectivă şi de amintirile individuale. Acolo dăm peste biografii, mărturii şi rafturi lungi cu ficţiuni în care scriitorii dezvăluie adevărul multor vieţi. Cotoarele groase ale cărţilor de istorie, precum cămilele unei caravane lungi, se oferă să ne ghideze în drumul spre trecut. Cercetări, visuri, mituri şi cronici dormitează laolaltă în aceeaşi penumbră. Întâmplarea unei întâlniri sau a unei salvări este întotdeauna posibilă.

Nu întâmplător, în *Austerlitz* de W.G. Sebald, protagonistul îşi recuperează amintirile suprimate ale copilăriei tocmai într-o librărie. Crescut într-un sătuc din Ţara Galilor de părinţi adoptivi în vârstă care nu i-au povestit niciodată despre originile sale, Jacques Austerlitz purta mereu cu el o tristeţe inexplicabilă. Ca un somnambul căruia îi este teamă să nu se trezească, ani la rând refuzase să cunoască tragedia din care propria lui viaţă era un capitol smuls. Nu citea ziare, deschidea radioul doar la anumite ore, îşi perfecţionase un sistem de carantină care îl ţinea în siguranţă şi departe de orice contact cu experienţele lui anterioare. Dar această tentativă de a se imuniza împotriva memoriei era însoţită de halucinaţii şi vise neliniştitoare, iar în cele din urmă a izbucnit sub forma unei căderi nervoase. Într-o zi de primăvară la Londra, în timpul uneia dintre plimbările lui abătute prin oraş, a intrat într-o librărie nu departe de British Museum. Proprietara, care stătea uşor aplecată deasupra biroului încărcat de hârtii şi cărţi, avea mitologicul nume de Penelope Peacefull. Şi adevărul e că, fără să ştie, călătorul reticent tocmai îşi găsise drumul înapoi spre Ithaca.

În librărie domnea calmul. Penelope ridica din când în când capul, îi zâmbea lui Jacques, după care îşi întorcea privirile spre stradă, dusă pe gânduri. De la radioul cel vechi, care era deschis, izvorau voci şopotitoare, dar delicate, care îl captivau pe noul venit. Pas cu pas, a început să-şi găsească locul, ca şi cum nu putea să piardă nicio silabă din emisiunea aceea. Două femei îşi aminteau cum, în vara anului 1939, pe când erau copile, fuseseră trimise în Anglia din Europa Centrală, pentru a fi salvate de persecuţia nazistă. Îngrozit, Austerlitz a înţeles că amintirile fragmentare ale acelor femei erau şi ale lui. Dintr-odată a văzut din nou apa cenuşie a portului, frânghiile şi lanţurile ancorei, prova vaporului, mai înaltă decât o casă, pescăruşii care zburau pe deasupra lui ţipând cu furie. Ecluzele memoriei lui s-au deschis deja ireversibil, eliberând o cascadă de certitudini neliniştitoare. Că era un refugiat evreu. Că îşi petrecuse prima copilărie la Praga. Că la patru ani fusese despărţit pentru totdeauna de familia lui adevărată. Că avea să-şi petreacă tot restul vieţii căutând – probabil în zadar – tot ceea ce pierduse.

— Vă simţiţi bine? îl întrebă Penelope, librăreasa, îngrijorată de chipul său împietrit.

Austerlitz a ştiut în sfârşit motivul pentru care se simţise mereu, peste tot, un trecător, fără ţară sau busolă, solitar şi pierdut.

Începând cu acea dimineaţă din librărie, îl urmărim pe protagonist în preumblările lui pe un dureros traseu prin oraşe europene, în căutarea identităţii ce-i fusese furată. Se succed o serie de revelaţii. Jacques reuşeşte să reconstituie figura mamei, o actriţă de varietăţi asasinată în lagărul de concentrare din Theresienstadt. La Praga se întâlneşte cu o veche prietenă a părinţilor lui, cu care stă de vorbă. Recuperează fotografii vechi. Examinează cu încetinitorul un documentar propagandistic al naziştilor, în căutarea unui chip de femeie care să-i stimuleze memoria. Merge în locuri unde reverberează ecouri: biblioteci, muzee, centre de

documentare, librării. De fapt, romanul este un elogiu adus acelor teritorii în care se invocă uitarea.

În cartea lui Sebald, proporţia dintre ficţiune şi nonficţiune e de obicei necunoscută. Avem impresia că personajele lui provin din zone de graniţă. Chiar dacă nu ştim dacă melancolicul Austerlitz este un individ real sau un simbol, mergem alături de el, interpelaţi de spaima şi de tristeţea din cuvintele lui. Oricum, e clar că scriitorul, ca şi personajul său, simte nevoia să lase o mărturie despre o epocă infernală care se risipeşte precum ceaţa în vânt. Durerea care traversează povestea nu poate fi alinată, golurile sunt imposibil de umplut, dar lucrarea de documentare şi de mărturisire nu va fi niciodată în van. Dacă nu-i opunem efortul dezinteresat de a înregistra ceea ce a fost, uitarea nesfârşită va înghiţi totul. Generaţiile viitoare au dreptul să ne revendice relatarea trecutului.

Cărţile au voce şi vorbesc salvând epoci şi existenţe. Librăriile sunt acele teritorii magice în care, într-un act de inspiraţie, ascultăm ecourile delicate şi şopotitoare ale memoriei necunoscute.

Începuturile şi succesul cărţilor cu pagini

21

De multă vreme iubitorii de scenarii catastrofale ne anunţă ce-i mai rău: cărţile sunt o specie pe cale de dispariţie, iar la un moment dat, în viitorul apropiat, vor dispărea, devorate de concurenţa altor forme mai comode de distracţie şi de extinderea canibalică a internetului.

Acest pronostic este în concordanţă cu sentimentele noastre ca locuitori ai mileniului trei. Totul se mişcă în fiecare zi din ce în ce mai repede. Cele mai noi tehnologii îndepărtează deja noutăţile triumfătoare din trecut. Termenele de expirare se scurtează din ce în ce mai mult.

Garderoba trebuie reînnoită în funcţie de tendinţele modei, cel mai nou mobil îl înlocuieşte pe cel vechi; echipamentele noastre ne solicită în permanenţă actualizarea programelor şi aplicaţiilor. Lucrurile noi le înghit pe cele vechi. Dacă nu suntem mereu vigilenţi, concentraţi şi pe fază, lumea ne-o va lua înainte.

Mass-media şi reţelele sociale, cu atracţia lor ameţitoare, ne alimentează percepţiile. Ne îndeamnă să admirăm toate inovaţiile care apar în viteză, cu impetuozitatea unor surferi purtaţi de val. Însă istoricii şi antropologii ne amintesc că în apele adânci schimbările sunt lente. Victor Lapuente Giné a scris că societatea contemporană suferă de o clară prejudecată futuristă. Când comparăm ceva vechi cu ceva nou – cum ar fi o carte şi o tabletă, sau o călugăriţă aşezată lângă un adolescent în metrou –, credem că noul are un viitor mai bun. În realitate, se întâmplă invers. Cu cât un obiect sau un obicei există de mai multă vreme în vieţile noastre, cu atât are mai multe şanse să dureze. Ce este mai nou, în medie, piere înainte. E mult mai probabil ca în secolul XXI să existe în continuare călugăriţe şi cărţi, decât WhatsApp şi tablete. În viitor vor exista scaune şi mese, dar poate că nu ecrane cu plasmă sau telefoane mobile. Vom continua să celebrăm solstiţiul de iarnă şi atunci când vom fi renunţat să ne mai bronzăm în cabine cu UV. O invenţie atât de antediluviană cum sunt banii are mai multe şanse să supravieţuiască decât cinematograful 3D, dronele şi maşinile electrice. Numeroase tendinţe care ni se par indiscutabile – de la consumul neînfrânat pe reţelele de socializare – se vor atenua. Iar vechile tradiţii care ne-au însoţit din timpuri imemoriale – de la muzică la căutarea spiritualităţii – nu vor dispărea niciodată. Când vizităm cele mai avansate popoare din punct de vedere socioeconomic, de fapt ne surprinde dragostea lor pentru lucrurile vechi – de la monarhie la protocol şi la ritualurile sociale, trecând prin arhitectura neoclasică sau vetustele tramvaie.

Dacă poetul Marţial şi-ar putea face rost de o maşină a timpului şi m-ar vizita acasă în această după-amiază, ar găsi puţine obiecte cunoscute. L-ar uimi ascensoarele, soneria de la uşă, *router*-ul, sticla de la ferestre, frigiderul, becurile, cuptorul cu microunde, fotografiile, prizele, ventilatorul, fierbătorul, lanţul de la veceu, fermoarele, furculiţele şi deschizătorul de conserve. S-ar speria auzind şuieratul oalei sub presiune şi ar tresări când maşina de spălat ar începe să stoarcă. Alarmat, ar căuta să vadă unde se ascund oamenii care vorbesc la radio. L-ar speria – ca şi pe mine, de altfel – ţiuitul ceasului deşteptător. La o primă vedere, n-ar avea nici cea mai mică idee la ce folosesc plasturii, spray-urile, tirbuşoanele, mopul, burghiurile, uscătorul de păr, storcătoarele de lămâi, discurile de vinil, aparatul de ras, închizătorile cu arici, capsatorul, rujul de buze, ochelarii de soare, pompa de sân ori tampoanele. Dar printre cărţile mele s-ar simţi foarte bine. Le-ar recunoaşte. Ar şti să le apuce, să le deschisă, să le răsfoiască. Ar urmări rândurile cu degetul arătător. S-ar simţi uşurat – ceva a mai rămas din lumea lui printre noi.

De aceea, în faţa avalanşei de preziceri apocaliptice despre viitorul cărţii, eu vă spun: fiţi liniştiţi. Sunt atâtea artefacte milenare care nu au rezistat până la noi. Cele care au rămas au demonstrat că sunt supravieţuitori greu de înlăturat (roata, scaunul, lingura, foarfeca, paharul, ciocanul, cartea...). În proiectul lor fundamental şi în simplitatea lor rafinată există ceva care deja nu mai permite îmbunătăţiri radicale. Au făcut faţă multor încercări – în primul rând încercării timpului –, fără să se fi putut realiza o invenţie mai eficientă pentru îndeplinirea funcţiei respective, în afara unor mici ajustări legate de materiale şi componente. În umila lor sferă utilitară, ele ating perfecţiunea. De aceea cred că şi cartea va continua să fie suportul esenţial pentru lectură – sau ceva foarte asemănător cu ceea ce cartea a fost dintotdeauna, încă dinainte de inventarea tiparului.

Mai mult, obiectele longevive, care de secole sunt alături de noi, influenţează noutăţile, lăsându-şi amprenta asupra lor. Cărţile arhaice au servit ca model pentru avansatele noastre computere personale. La sfârşitul anilor 1960, marile computere ocupau camere întregi şi costau la fel de mult cât o casă. Acei mastodonţi de dimensiunea unei case trebuiau programaţi folosindu-se cartele perforate. Erau concepute pentru uz militar şi comercial. Pe când era un tânăr om de ştiinţă informatician angajat la Palo Alto Research Center (PARC) de la Xerox, Alan Kay s-a gândit să ne schimbe viaţa în mod spectaculos. Reflectând asupra relaţiei pe care o puteau aveau oamenii cu computerele, a intuit potenţialul acestora ca instrument mai intim. A înţeles că puteau deveni un fenomen de masă şi o tehnologie care să poată exista în camera de zi a oricărei case, folosită de milioane de oameni indiferent de meseria lor. Kay a schiţat cum ar trebui să fie noul computer: mic şi portabil ca o carte, accesibil şi uşor de folosit. A construit modele din carton, fiind încredinţat că în câţiva ani capacitatea informatică avea să progreseze până în punctul în care ideea lui avea să fie realizabilă. La PARC, Kay a continuat să-şi dezvolte viziunea. Şi-a numit invenţia Dynabook. Numele sugerează ceea ce avea să fie: o carte dinamică. Adică asemănătoare codexurilor din vechime, dar interactivă şi controlată de cititor. Urma să furnizeze structurile cognitive, la fel cum făcuseră cărţile şi obiectele tipărite în secolele trecute, adăugând avantajele noului mediu informatic.

Primele Dynabooks provizorii au primit numele de „Alto”. În a doua jumătate a anilor 1970, computerul Alto era deja în funcţiune. Se foloseau aproape o mie de aparate, nu doar la PARC, ci şi în cadrul universităţilor, la Senatul şi Congresul Statelor Unite, precum şi la Casa Albă, toate oferite de Xerox. Apărea o lume nouă. În majoritatea acestor centre, în ciuda numeroaselor funcţii pe care le avea, Alto era folosit mai ales pentru procesarea textelor, pentru proiectare şi comunicare. În esenţă, era o carte informatică. În 1979, Steve Jobs a

vizitat PARC. A rămas uimit de ceea ce a văzut. Aspectul şi estetica Alto au fost integrate în computerele Apple care au apărut mai târziu, iar astăzi fizionomia lor esenţială este încă prezentă în cele mai noi produse. Laptopurile, tabletele şi smartphone-urile au aprofundat această căutare a unui computer uşor, compact şi portabil ca o carte de buzunar.

În 1984, caligraful Sumner Stone a devenit primul director de tipografie de la Adobe. Şi-a angajat o echipă de graficieni pe care i-a însărcinat cu găsirea de noi fonturi, recomandându-le să se inspire din cele mai vechi tradiţii. Programul Adobe Originals a selectat trei vârfuri stilistice ale evoluţiei caligrafiei anterioare tiparului: „Lithos”, o formă de inspiraţie grecească – graficianul a studiat inscripţia dedicatorie de la templul Atenei din Priene, aflată astăzi la British Museum; „Traian”, o încercare meticuloasă de a transcrie sub formă de caractere literele de pe Columna lui Traian de la Roma; şi „Charlemagne”, care, în ciuda numelui său, s-a inspirat din majusculele anglo-saxonului *Benedictional* al Sfântului Æthelwold. Astfel, tradiţia occidentală a manuscrisului a ajuns în era digitală. În plus, Adobe a dezvoltat în anii 1980 limbajul de programare PostScript, care oferea un aspect informatic foarte asemănător unei pagini de hârtie. Cu introducerea PDF-ului în 1993, un format de document portabil (*portable document format*), Adobe a mai făcut un pas înainte – a devenit posibilă urmărirea semnelor pe documentele electronice la fel ca pe originalele dactilografiate sau scrise de mână. Şi a consolidat o formă de a înţelege toată arhitectura unui document inspirat din cărţile vechi.

Au fost decizii inteligente. Fără o oarecare corespondenţă între aspectul şi senzaţia lumii vechi – pe hârtie – şi nou – pe ecran –, iniţial, computerele ar fi părut publicului nişte artefacte străine, confuze şi câtuşi de puţin viabile. Fără o organizare vizuală identificabilă şi o relaţie strânsă cu documentele zilnice, nimeni nu ar fi perceput atât de repede utilitatea noului instrument. Acesta este paradoxul

progresului tehnologic, faptul că păstrarea coordonatelor tradiţionale – structura paginii, convenţiile tipografice, formele literelor şi machetările limitate – a constituit elementul-cheie pentru introducerea schimbărilor transformatoare pe care le aducea era digitală. E o greşeală să ne gândim că fiecare noutate şterge şi înlocuieşte tradiţiile. Viitorul avansează mereu privind cu coada ochiului spre trecut.

22

În 1976, scriitorul bosniac Izet Sarajlić a scris o poezie intitulată „Scrisoare către anul 2176”: „Cum?/ Îl mai ascultaţi pe Mendelssohn?/ Mai culegeţi margarete?/ Mai sărbătoriţi zilele de naştere ale copiilor?/ Încă mai daţi străzilor nume de poeţi?/ Iar pe mine, în anii şaptezeci de acum două secole, mă asigurau că timpul poeziei trecuse – la fel ca jocul pe dezbrăcate, sau cititul în stele, sau balurile familiei Rostov./ Şi eu, fraierul, aproape că i-am crezut!”.

23

„Cartea cu pagini” pe care o avem astăzi, cartea prin definiţie – pe care o lăsăm deschisă, cu faţa în jos, ca şi cum ar fi acoperişul unei pagode, căreia îi facem semn îndoind colţul paginii dacă nu avem un semn de carte la îndemână şi pe care o punem peste alte cărţi, în teancuri verticale, ca nişte stalagmite de cuvinte –, are cam 2 000 de ani. Este o mare invenţie anonimă pentru care nu vom şti niciodată cui să mulţumim. Pentru realizarea acestui lucru a fost nevoie de secole de căutări, încercări şi tatonări. La soluţia cea mai simplă s-a ajuns, ca de atâtea ori, pe un drum întortocheat.

De când s-a inventat scrisul, strămoşii noştri au privit mereu în jurul lor întrebându-se ce suprafaţă ar păstra mai bine alunecoasa urmă a literelor (piatra, pământul, scoarţa de copac, trestia, pieile, lemnul, fildeşul, pânza, metalul...).

Au vrut să sfideze forţele uitării fabricând cartea perfectă, transportabilă, durabilă şi comodă. În Orientul Apropiat şi în Europa, protagoniştii acestei etape timpurii au fost sulurile de papirus sau pergament şi tăbliţele rigide. Romanii au folosit ambele metode până când, în urma unei fericite descoperiri, au inventat un nou obiect hibrid care ne însoţeşte şi azi.

Sulurile au fost mereu o marfă de lux, foarte scumpă. Pentru scrisul cotidian – exerciţii şcolare, scrisori, documente oficiale, note, schiţe –, anticii obişnuiau să apeleze la tăbliţe. Cititorul care dorea să le consulte într-o anumită ordine le păstra în cutii ori în saci, sau le făcea o gaură într-un colţ şi le lega împreună folosind inele sau cureluşe. „Codex” se numeau în latină aceste ansambluri de tăbliţe legate. Ideea revoluţionară a constat în înlocuirea plăcuţelor de lemn sau metal cu foi flexibile din pergament sau papirus, materialul din care erau făcute sulurile. Rezultatul iniţial trebuie să fi fost ceva mai mult decât un caiet rudimentar, chiar dacă îl aştepta un viitor strălucit.

Acest prim hibrid a deschis drumul spre codexul mai avansat, alcătuit din foi de papirus sau pergament, care puteau fi pliate. Romanii au încercat să coasă aceste foi şi astfel a apărut arta legării cărţilor. În curând au învăţat să protejeze caietele cu coperţi dure, în general din lemn învelit în piele. Corpul cărţilor a dezvoltat un nou element anatomic pe care îl numim *lomo* („cotor”)[95], ca şi cum lecturile noastre ar fi paşnice animale de companie. De atunci scriem pe aceste spinări docile titlul fiecărei opere, iar privirea noastră poate călători cu rapiditate de-a lungul rafturilor unei biblioteci identificând după cotor exemplarele care dormitează pe ele.

Le suntem îndatoraţi celor uitaţi care au inventat codexul. Datorită lor, speranţa de viaţă a textelor a crescut. În noul format, pagina scrisă, protejată prin legare, reuşea să

---

[95] *Lomo* înseamnă „spinarea, coama unui animal”, dar şi „cotor de carte”.

dăinuie, fără să se deterioreze ori să se rupă, mai multă vreme decât sulurile. Datorită formei lor plate şi compacte, noile cărţi se puteau depozita comod pe rafturile bibliotecilor. Ocupau mai puţin spaţiu, se transportau mai simplu şi erau mai uşoare. În plus, foile se puteau utiliza pe ambele feţe. Se estimează că, pe aceeaşi suprafaţă, codexul oferea o capacitate de şase ori mai mare decât sulul. Economia de material a făcut să scadă preţul produsului încă în număr redus, iar flexiblitatea sa a favorizat apariţia primelor cărţi de buzunar de care avem ştire: codicele *pugillares*, numite astfel pentru că încăpeau în pumn. Codicele puteau ajunge până la dimensiuni miniaturale (Cicero a spus că văzuse un pergament cu *Iliada* lui Homer care încăpea în coaja unei nuci).

Noile invenţii şi progresul material merg de obicei mână în mână cu marile revoluţii ale cunoaşterii. În civilizaţia romană, preţul mai accesibil al cărţilor a permis ca multe persoane până atunci neprivilegiate să poată citi. Între secolele I şi III există numeroase dovezi de extindere a culturii către cititorii din afara cercurilor nobilimii. Pe zidurile şi în casele din Pompeii – înghiţit şi conservat de erupţia Vezuviului în anul 79 –, arheologii au descoperit inscripţii care includ obscenităţi, bancuri, sloganuri politice şi reclame la bordeluri. Acele graffitiuri indică existenţa unei populaţii din clasa de mijloc sau mijlocie inferioară capabilă să înţeleagă cuvântul scris. În plus, pe tot cuprinsul imperiului, mozaicurile, frescele şi basoreliefurile din epocă ne înfăţişează din ce în ce mai frecvent scene de lectură. Tot în acei ani au înflorit bibliotecile publice romane. Ştim că un librar îşi oferea marfa din uşă în uşă, precum vechii noştri vânzători de enciclopedii.

E riscant să dăm cifre, dar pare evident că numărul cititorilor a crescut semnificativ. Acele prime secole ale mileniului au fost epoca de aur a pamfletelor cu scop prozelitist – printre ele, atrag atenţia textele subversive ale rebelilor împotriva dominaţiei Romei. Nu e întâmplător nici faptul că atunci a triumfat, pe marginea genurilor

tradiţionale, o literatură evazionistă şi de consum (tratate de bucătărie şi de sport, povestiri erotice cu ilustraţii explicite, texte magice sau de interpretare a viselor, horoscoape, romane de dragoste, istorii povestite în viniete – precursoarele romanelor grafice). Unii autori de prestigiu se distrau scriind opere frivole sau hibride, între cultura populară şi cultura înaltă. Ovidiu, anticipând tutorialele de machiaj din zilele noastre, a publicat o carte în versuri cu sfaturi cosmetice pentru femei. Suetonius era încântat să amestece istoria şi bârfele în ale sale biografii ale împăraţilor. Petronius a scandalizat societatea aleasă cu personajele lui canalii, imorale şi bârfitoare. Toţi trei îi priveau cu prietenie pe aceşti noi cititori liberi, care nu erau nobili, şi nici experţi, ci doar bărbaţi şi femei care citeau de plăcere.

24

Marţial a fost un emigrant hispanic la Roma. În anul 64, când avea în jur de 25 de ani, s-a instalat în ceea ce era pe atunci capitala oportunităţilor – un precedent al visului american –, care primea valuri de oameni provenind din toate provinciile imperiului. Marţial a descoperit curând că Urbea era un loc foarte dur. Vorbeşte în poemele lui despre mulţimi palide de foame. Nu era uşor să te îmbogăţeşti; nici măcar să-ţi câştigi existenţa. Într-o epigramă, Marţial povesteşte că la Roma erau mulţi avocaţi care nu-şi puteau plăti chiria şi mulţi poeţi talentaţi care tremurau de frig, pentru că nu aveau haine călduroase. Concurenţa era acerbă; toţi voiau să prospere. Bogăţia celuilalt era observată şi invidiată. Se ieşea la vânătoare de moşteniri, cu ochii pe bătrânii bogaţi. Însuşi poetul a ajuns să se gândească la asta, dacă e să ne încredem în cuvintele lui: „Vrea Paula să-mi fie cu orice preţ nevastă,/ Dar nu mă ispiteşte asemenea năpastă./ Să mă însor cu-o babă şi să mi-o fac stăpână?/ Aş lua-o, poate, dacă ar fi şi mai bătrână”[96].

---

[96] Marţial, *Epigrame*, X, 8, ed. cit., p. 332.

Cu siguranţă că poetului din Bilbilis i-au clănţănit dinţii, în tunica lui găurită, în iernile petrecute la Roma. Frigul, casele sordide şi greutăţile explică uneori deciziile literare insolite. S-a hotărât să rupă liniştea protocolară şi prestabilită ca să ia în râs banii. În poezia lui, încălcând imperativele eleganţei, s-a apucat să satirizeze mecena zgârciţi, intelectualitatea hotărâtă să-i tapeze de bani, pasiunea socială pentru lux, ostentaţie şi aparenţă, vanitatea bogaţilor şi marea reţea de stăpâni şi adulatori care formau încâlceala vieţilor tuturor locuitorilor din urbea imperială.

Marţial a fost un poet comic, ireverenţios, fără sentimentalisme, interesat de dimensiunea materială a lucrurilor şi de enorma lor putere de a defini persoanele care le posedă. Când în poemele lui menţiona cărţi, ele nu erau simboluri abstracte ale talentului literar, ci obiecte concrete care se dăruiau în vederea ascensiunii sociale sau se vindeau în librării. Acele cărţi, care în operele lui Horaţiu şi Ovidiu întrupau imortalitatea actului creativ, în epigramele lui apăreau drept cărţulii perisabile, banale, ieftine sau scumpe, de multe ori pline de greşeli din cauza grabei copistului, vândute în prăvăliile din Roma – prăvălii de care Marţial profită pentru a le face reclamă. Erau cărţi de toate felurile (din papirus sau din pergament, suluri sau codexuri care încăpeau într-o mână sau care călătoreau împreună cu cititorul lor; cărţi care constituiau marfa cu care un libert – vânzătorul lor – câştiga sau pierdea bani; cărţi de succes pe care toţi voiau să le citească gratis, pentru care nu erau dispuşi să plătească; cărţi fără cititori care sfârşeau într-o bucătărie întunecată, învelindu-se în foile lor bucăţi de ton sau fiind transformate în cornete pentru păstrat piperul).

Marţial a fost primul autor care s-a interesat de dezvoltarea codexurilor. A făcut-o într-una din primele lui cărţi, intitulată ironic *Apophoreta*, un cuvânt pompos care în greacă înseamnă „cadou”. Poetul a avut geniala idee de a publica în luna decembrie – sezonul universal al cadourilor – cataloage în versuri cu obiecte de oferit în dar (delicii

gastronomice, cărţi, cosmeticale, vopseluri de păr, haine, lenjerie, ustensile de bucătărie, bijuterii...). Marţial dedică fiecărui produs o epigramă care îl informa pe cititor despre materiale, preţ, caracteristici sau la ce era utilizat. În carte, repertoriul de cadouri e organizat în secvenţe alternative de propuneri scumpe (pentru bogaţi) şi ieftine (pentru bogaţii zgârciţi): o broşă de aur şi un beţigaş pentru curăţarea urechilor; o statuie şi un sutien; o sclavă din Cadiz şi o hârâitoare; ultima extravaganţă la modă – un frumos flacon pentru băut zăpadă – şi un urinal din lut. Aceste poezii ne permit azi să înţelegem viaţa de zi cu zi din Antichitate, dar şi să ne mirăm de naturaleţea neruşinată şi obscenă a lui Marţial. În legătură cu sutienul scrie următoarele: „Ţine-ţi pieptul cu o piele de taur,/ Căci pielea ta ţâţele nu-ţi ţine”. Iar despre dansatoarea din Cadiz: „Aşa răscolitor se unduieşte,/ Încât şi cel mai cast s-ar masturba”.

Apophoreta era un manual umoristic pentru nehotărâţi, un surprinzător exerciţiu de poezie aplicată nevoilor vieţii cotidiene. Într-o anumită măsură, poetul inventa campaniile publicitare de Crăciun, dar o făcea cu o caustică propunere literară. Pe vremea lui, era o utilizare transgresivă, josnică şi frivolă a versurilor. Cu această carte-catalog, Marţial îşi exprima simpatia pentru noul public, cititor recent ajuns în lumea cărţilor, căruia îi plăcea poezia uşoară, absenţa snobismului, umorul fără ocolişuri, nuanţele de realism familiar şi prospeţimea; publicul care era în mod obişnuit destinatarul codexurilor.

În *Apophoreta*, Marţial îi propunea cumpărătorului naiv paisprezece opere literare. Cinci dintre ele, descrise drept codice „de buzunar” din pergament – *pugillares membranei* –, figurau pe lista cadourilor ieftine. Datorită acestei mărturii, ştim că în anii 80 ai secolului I, cartea cu pagini era deja pe piaţă, la un preţ accesibil. Avantajele ei, în plus faţă de cele economice, erau evidente. Mai multe epigrame arată ce minunat este codexul cu capacităţile lui mai mari, în comparaţie implicită cu sulurile: „Vergiliu în pergament. Ce

mic pergament îl cuprinde pe marele Vergiliu!”; „Titus Livius în pergament. Marele Livius condensat în pieile astea mici”. Marţial afirma că cele cincisprezece cărţi – echivalente cu cincisprezece suluri – din *Metamorfozele* lui Ovidiu încăpeau într-un singur codex. Această condensare nu însemna doar o economie de spaţiu şi bani, ci garanta şi că părţile aceleiaşi opere nu mai erau disparate, riscând să se piardă. De aceea, creşteau exponenţial şansele de supravieţuire a cărţilor. Pentru drumul dificil spre viitor, acest progres avea să fie unul decisiv.

Poetul a recunoscut în codex un tovarăş de drum comod şi portabil: „Cicero în pergament. Dacă te însoţeşte acest pergament, gândeşte-te că pleci la drum lung cu Cicero”. Peste ani, cu acelaşi argument, avea să promoveze şi versiunea în codex a propriilor sale poezii: „De vrei, dintre-ale mele, să iei cu tine-o carte,/ La drum să te-nsoţească, acum când pleci departe,/ Alege-o pe aceasta: e mică şi uşoară,/ Poţi s-o cuprinzi în mână, s-o porţi la subţioară,/ Lăsând pe raft acasă prea-grelele volume”.[97]

Cartea cu pagini, aşa cum o cunoaştem azi, ajunsese în forţă pe piaţă. Unii autori, precum Marţial, o primeau cu entuziasm. Alţi intelectuali mai legaţi de tradiţie ţineau cu dinţii de aristocraticul sul de papirus, plângându-se că timpurile se schimbau şi că totul degenera. Presupunem că cei mai mulţi dintre romani pur şi simplu se obişnuiseră să convieţuiască cu varietatea de formate. În atelierele de cărţi se ofereau ambele variante, la alegerea clientului.

Pentru secolele următoare, nu mai avem un martor la fel de atent, curios şi deschis la nou ca Marţial. Ştim despre codex că a câştigat teren în faţa sulului datorită preferinţelor clare ale creştinilor. Victime ale persecuţiilor timp de secole, obligaţi să caute ascunzişuri şi să-şi întrerupă brusc reuniunile, se organizau în grupuri clandestine. Cartea de buzunar era mult mai uşor de ascuns în grabă printre pliurile

---

[97] Marţial, *Epigrame*, I, 2, ed. cit., p. 32.

tunicii. Permitea localizarea mai rapidă a unui anume paragraf din text – o epistolă, o parabolă evanghelică, o omilie – pentru a-i fi verificată corectitudinea, căci orice greşeală punea în pericol mântuirea sufletului. Se puteau face adnotări şi se puteau pune semne de carte la paginile importante. În plus, aceste cărţi erau comod de transportat pe ascuns în călătoriile apostolilor. Toate acestea erau avantaje foarte mari pentru comunităţile de cititori clandestini. Pe de altă parte, creştinii doreau să renunţe la simbolismul iudaic şi păgân al sulului, şi să-şi afirme propria identitate. Uşoarele cărţi cu pagini au început să circule abundent în mâinile avide ale publicului cu o cultură medie sau medie-inferioară, acolo unde mesajul creştin îşi găsea cei mai mulţi prozeliţi. Noul format a favorizat lectura individuală secretă, precum şi lectura cu voce tare pe timpul periculoaselor reuniuni comunitare. Credincioşii au dezvoltat o legătură foarte puternică cu acele texte religioase, atent selectate. De fapt, peste secole, Coranul avea să-i descrie pe creştini drept „oameni ai cărţii” (*ahl al-kitāb*), cu un amestec de uimire şi respect.

Cei care am citit vreodată pe ascuns, sfidând interdicţiile oamenilor mari – în taina nopţii, la ore interzise copiilor, pitiţi sub pătură, la lumina unei lanterne pe care o stingeam ori de câte ori auzeam paşi apropiindu-se –, suntem descendenţii direcţi ai acelor primi cititori pe ascuns. Nu ar trebui să uităm că, în mare măsură, cartea cu pagini a triumfat deoarece favoriza lecturile clandestine, interzise, neautorizate.

25

Între secolele al III-lea şi al V-lea, codexul s-a impus treptat, mai întâi în Occident, apoi în Orient. În afara lumii creştine, pionierii schimbării au fost profesioniştii în drept, deoarece cartea cu pagini îi ajuta să localizeze mai repede articolele concrete în textele de lege. Însăşi compilaţia de legi comandată de împăratul Iustinian a fost numită *Codex* –

adică codicele prin antonomază –, iar posteritatea a moştenit termenul pentru toate compendiile legale până în zilele noastre. Codexul era foarte util şi pentru cărţile de studiu, datorită capacităţilor şi rezistenţei sale, şi curând a fost adoptat de medici pentru vademecumurile lor, un obiect care era consultat frecvent. Inventarea tablelor de materii a facilitat căutările. Cu timpul, codexul a devenit suportul preferat de literatură – mai ales pentru naraţiunile lungi, culegeri de tragedii sau comedii şi antologii. Faţă de manevrarea complicată a sulului, care necesita folosirea ambelor mâini, cititorii visători s-au îndrăgostit de cărţile cu pagini, care se citesc numai cu o mână, ca să folosesc expresia lui Luis García Berlanga referitor la literatura erotică. Codicele îşi putea însoţi cititorul oriunde. Datorită izvoarelor literare, ştim că romanii se simţeau liberi să citească la orice oră: când mergeau la vânătoare, în timp ce aşteptau să le cadă prada în plasă; sau noaptea, pentru a învinge plictiseala insomniei. Ele ne descriu o femeie care citeşte în timp ce merge, un călător în carul său, un comesean lungit şi o adolescentă în picioare într-o galerie, cu toţii absorbiţi de cărţile lor.

Dar niciodată nu a existat o dorinţă compulsivă de a înlocui vechiul cu noul. Aşa cum azi convieţuiesc cărţile din hârtie şi cele electronice, timp de multe secole au coexistat sulurile şi codexurile. Vechile suluri pentru scris se foloseau pentru texte onorifice şi diplomatice – documente ritualice în care tradiţia încă îşi făcea simţită influenţa. Făceau parte şi din peisajul vieţii cotidiene a Evului Mediu. Instituţiile şi ordinele monastice apelau la ele din dragoste pentru solemnitatea antică. Litaniile şi cronicile se potriveau să fie copiate în formatul antic. Sulurile apăreau şi în domeniile adversarilor – le recunoaştem în miniaturile care anluminau cele mai luxoase codexuri.

Aşa-numitele *rotuli mortuorum* erau suluri de pergament prin care se anunţa moartea unei persoane de rang înalt; un mesager, pe trasee care uneori depăşeau o mie de kilometri,

transporta sulul pe la diversele instituţii legate într-un fel oarecare de cel decedat, iar la fiecare dintre ele se mai adăuga pe sul o propoziţie sau o expresie de condoleanţe. „Sulul Matildei”, fiica lui Wilhelm Cuceritorul şi stareţă a Bisericii Sfânta Treime din Caen, care a ajuns la 20 de metri lungime, a fost distrus în timpul Revoluţiei franceze. În Anglia şi Ţara Galilor, arhivarul curţii regale e numit şi astăzi Master of the Rolls. În absenţa sufleurului, actorii de teatru medievali obişnuiau să folosească suluri ca ajutor pentru memorie în reprezentaţiile lor. De aici derivă şi termenul de „rol” al actorului.

În realitate, nu ne-au abandonat de tot. În tradiţia noastră, dar şi în cuvintele noastre, în computerele noastre, pe internet, în proiecţiile viitoare, supravieţuieşte amintirea sulurilor. Unele universităţi încă mai acordă diplome sub această formă arhaică. Când vorbim despre o carte „lungă” sau „extinsă”, moştenim fără să vrem terminologia specifică a sulului. Numim impropriu „volume” – din latinescul *volvo* („a răsuci, a întoarce”) – codexurile, care nu se mai răsucesc. În limbaj colocvial încă mai spunem *es un rollo* („e un sul”) despre ceva care ne plictiseşte şi pare că se desfăşoară la nesfârşit. Iar azi cuvântul *scroll*, care în englezeşte se referă la un sul manuscris, se foloseşte pentru a descrie actul de a avansa sau de a ne întoarce pe verticala unui text pe ecranul oricărui aparat informatic, ca şi cum am manevra nişte vechi *rotuli*. În plus, cele mai inovatoare companii tehnologice dezvoltă ecrane de televizor pliabile, care pot fi strânse atunci când nu sunt folosite. În istoria formatelor, tendinţa este convieţuirea şi specializarea, nu înlocuirea. Primele cărţi refuză să dispară cu totul.

26

Marţial şi Perec au dreptate: obiectele, materialitatea şi caracteristicile lor, gesturile care le sunt asociate nu sunt o simplă anecdotă. De fapt, sunt decisive. În lupta pentru

supravieţuirea cuvintelor – atât de fragile, simple porţiuni de aer –, formatul şi materia primă a cărţilor a jucat întotdeauna un rol crucial; cât rezistă, din ce materiale sunt fabricate, cât costă, la cât timp trebuie copiate din nou.

Schimbările de format lasă pe marginea drumului un mare număr de victime. Tot ceea ce nu este transferat de pe vechiul suport pe cel nou dispare pentru totdeauna. Dacă, după apariţia primelor computere în anii 1980, nu am fi fost în stare să ne reciclăm memoria informatică trecând de la floppy-disk la discheta de 3,5 inch, apoi la CD şi acum la memorii USB, ne-am fi pierdut datele de o mie de ori, parţial sau integral. E clar că niciun computer nu mai poate citi primele dischete, care aparţin erei preistorice a informaticii.

În secolul XX, cinematograful a suferit valuri succesive de distrugere provocate de schimbările de suporturi. Agustín Sánchez Vidal oferă o estimare a pierderilor: „Materialul cel mai afectat este cel de dinaintea anului 1920, deoarece cam pe atunci au fost distruse benzile, pentru că filmele au trecut de pe una sau două bobine (cu o durată între 10 şi 30 de minute) la durata standard de o oră şi jumătate. S-a profitat de acest lucru pentru recuperarea sărurilor de argint din emulsie, iar suportul de celuloid s-a folosit la confecţionarea de piepteni şi alte obiecte. Pierderile înregistrate sunt de aproximativ 80%. În jurul anului 1930 s-au pierdut cam 70% din cauza unui val de distrugeri, încă şi mai sistematice, în urma trecerii de la filmul mut la cel sonor. Iar în anii 1950 a avut loc un al treilea val, când pelicula inflamabilă de nitroceluloză a fost înlocuită cu cea din acetat, mai sigură. În acest caz, pierderile nu sunt uşor de cuantificat. Dacă ne referim la ţara noastră, se poate evalua că se mai păstrează doar 50% din filmele din perioada sonoră produse înainte de 1954”. Fiecare pas pe calea progresului a presupus, la rândul său, un val devastator.

Martin Scorsese a recreat acest trist naufragiu în filmul *Hugo*. Îmi amintesc în special o scenă melancolică în care celuloidul delicioaselor filme ale lui Georges Méliès e refolosit

în industria pantofilor la fabricarea tocurilor. Acesta este un capitol insolit din istoria obiectelor: frumuseţea poveştilor şi a imaginilor zămislite de mintea pionierilor cinematografiei a sfârşit reciclată în piepteni şi tocuri. În anii 1920, oameni oarecare au călcat pe opere de artă. Le-au scufundat în bălţile de pe trotuare. S-au pieptănat cu ele. Au lăsat pe ele urme din mătreaţa lor. N-au bănuit niciodată că acele ustensile erau, de fapt, mici morminte, monumente cotidiene ale distrugerii.

Odată cu înlocuirea vechilor suluri, fără îndoială, am pierdut pe vecie un întreg tezaur de versuri, cronici, aventuri, ficţiuni, idei. De-a lungul secolelor, neglijenţa şi uitarea au distrus încă şi mai multe cărţi decât cenzura ori fanatismul. Dar ştim şi că s-au făcut mari eforturi pentru a salva moştenirea cuvintelor. Unele biblioteci – e imposibil să ştim exact câte – s-au implicat în munca răbdătoare de a-şi transcrie fondurile pe suportul triumfător, copiindu-le din nou de mână, rând cu rând, frază cu frază, carte cu carte. În secolul al IV-lea, filosoful şi înaltul funcţionar Themistios a lăsat în scris că, în biblioteca de la Constantinopol, pentru împăratul Constanţiu al II-lea lucrau artizani capabili să „transfere gândurile unei opere de pe un sul uzat pe altul nou, confecţionat recent”. În secolul al V-lea, Ieronim din Stridon a menţionat o altă bibliotecă, în oraşul roman Cezareea – situat pe coasta mediteraneeană a Israelului de azi, între Tel Aviv şi Haifa –, unde de asemenea toate cărţile au fost transferate în format codex.

Până la recenta apariţie a tabletelor şi a cărţilor digitale, timp de douăzeci de secole, cititorii nu au mai suferit cutremurul unei mari schimbări de format. Acele cărţi cu pagini pe care Marţial le-a primit cu entuziasm în secolul I rămân lângă noi şi în secolul XXI, fidele, simple, păstrându-ne amintirile, transportând înţelepciunea noastră, suportând vitregiile timpului.

Biblioteci pentru toţi în băile publice imperiale

27

Pe 15 martie 44 î.Hr. – idele lui Marte, după calendarul roman – a fost asasinat Iulius Cezar, înjunghiat în Senat, în faţa statuii vechiului său duşman Pompei, care a fost stropită de picăturile lui de sânge. În numele libertăţii, un grup de senatori şi-au împlântat şi ei pumnalele în trupul unui om de 56 de ani, în gât, în spate, în piept şi în pântece. Văzând cuţitele ridicându-se din toate părţile, ultima mişcare a lui Cezar a fost un gest de pudoare. În pragul morţii, orbit de sânge, s-a îngrijit să-şi tragă tunica peste picioare ca să cadă cu demnitate, fără să-şi arate sexul. Pumnalele au continuat să-l lovească cu împunsături sălbatice în timp ce zăcea fără apărare pe treptele porticului. A fost lovit de douăzeci şi trei de ori, una singură dintre loviturile de pumnal fiind, după Suetonius, mortală.

Conspiratorilor le plăcea să se numească „eliberatori”. Îl considerau pe Cezar un tiran care aspira să fie rege. Acel asasinat politic, poate crima cea mai faimoasă din istorie, a trezit atât admiraţie, cât şi repulsie. Nu întâmplător, 1 900 de ani mai târziu, John Wilkes Booth avea să folosească „idus” ca parolă pentru ziua în care l-a omorât pe Abraham Lincoln, iar în timp ce fugea de la locul faptei a strigat în latină: *Sic semper tyrannis* („Acesta e destinul tiranilor”).

Era Iulius Cezar un tiran în devenire? Fără îndoială, a fost un general charismatic şi un om politic fără scrupule. Câţiva dintre contemporanii săi au calificat campania lui în Galia ca fiind un genocid. E adevărat că, în ultimii ani din viaţă, făcea tot mai puţine eforturi să-şi disimuleze ambiţia imensă. Fusese numit dictator pe viaţă şi i se atribuise dreptul de a purta ţinuta triumfală ori de câte ori dorea – cu coroana de lauri, care era foarte practică pentru a-şi ascunde calviţia. Pentru posteritate, numele lui a simbolizat mereu un titlu de putere autoritară (cezar, ţar). Totuşi, asasinarea lui nu a

salvat Republica. Crima de ide a fost o vărsare sălbatică de sânge care nu şi-a atins niciunul dintre obiective. A dezlănţuit un lung război civil, mai multe morţi, noi distrugeri şi, în cele din urmă, peste ruinele fumegânde, Augustus a instaurat monarhia imperială. Tânărul împărat, moştenitor şi succesor al unchiului său, a ridicat o structură de ciment pentru a semnala şi închide scena crimei. În zilele noastre, după atâtea secole, pisicile de pe străzile Romei se refugiază în Largo di Torre Argentina, locul unde a agonizat Iulius Cezar.

Ca o daună colaterală, de idele lui Marte au avut mult de pierdut cititorii săraci. Printre alte planuri, Cezar prevăzuse construirea unei biblioteci publice la Roma, cea mai bogată posibil, şi îi încredinţase înţeleptului Marcus Varro misiunea de a achiziţiona şi clasifica cărţile. Numirea era logică, deoarece Varro scrisese un eseu intitulat *Despre biblioteci*, din care abia dacă au supravieţuit câteva fragmente.

Mulţi ani mai târziu, Asinius Pollio, adept al lui Cezar, i-a împlinit visul cu ajutorul bogatei prăzi de război obţinute în urma unei expediţii militare şi a jafurilor care i-au urmat. A inaugurat o bibliotecă chiar în clădirea care – simbolic – găzduia sanctuarul zeiţei Libertăţii. Ştim de existenţa acestui prim templu public al cărţilor doar pentru că e menţionat de diferiţi scriitori, el dispărând fără urmă. Ştim că spaţiul interior era împărţit în două secţiuni, una pentru operele în greacă şi alta pentru cele în latină. Această organizare bilingvă, duală, s-a repetat în toate bibliotecile romane ulterioare. Din mândrie naţională, cele două secţiuni trebuiau să aibă aceleaşi dimensiuni, chiar dacă pentru moment una era plină ochi, iar cealaltă aproape goală. În faţa a şapte secole de texte greceşti, în secţia romană abia dacă se puteau aduna două secole de literatură. Fără să ţină cont de aceste detalii nesemnificative, mesajul pe care îl transmitea biblioteca oficială a lui Pollio era dublu: operele greceşti rămâneau în limba lor originală în bagajul romanilor; în schimb, trebuia să se pretindă că şefii puternicului imperiu erau la fel de valoroşi ca şi străluciţii lor supuşi eleni. Niciun

aspect al acestei puneri în scenă nu putea să trădeze faptul că, în realitate, colonizatorii se simţeau complexaţi de uluitorul patrimoniu intelectual al unui teritoriu cucerit.

O altă trăsătură pe care aveau s-o moştenească toate bibliotecile romane erau statuile autorilor celebri. La Roma, acele busturi din spaţiile publice erau echivalentul literar al stelelor de pe „Walk of Fame” de la Hollywood. Cine obţinea acest omagiu era deja introdus în canon. Pollio a comandat pentru biblioteca sa o singură statuie a unui scriitor în viaţă: Varro. Decenii mai târziu, limbutul Marţial, atent la toate nuanţele bâlciului deşertăciunilor romane, se lăuda că bustul lui deja împodobea mai multe vile aristocratice. De fapt, el şi-ar fi dorit o statuie în galeria personajelor ilustre din bibliotecile publice. Totul pare să ne indice faptul că, asemenea veşnicilor aspiranţi la Premiul Nobel, el a rămas mereu în aşteptare. În epigramele sale, el cerşeşte mereu, fără ocolişuri, onoruri, favoruri sau bani, dar în general, aşa cum el însuşi a povestit cu umor şi autoironie, speranţele i s-au înecat în mari deziluzii.

Biblioteca lui Asinius era sigur deschisă cititorilor din zori şi până la prânz. Acolo putea merge un public variat: scriitori, învăţaţi, iubitori de cunoaştere, dar şi copişti trimişi de stăpânii lor sau de librari cu însărcinarea să copieze diverse opere. Cel mai probabil, pentru căutarea cărţilor pe rafturi exista un personal specializat. De asemenea, ştim că unele biblioteci autorizau împrumutul. Scriitorul Aulus Gellius povesteşte o anecdotă care dovedeşte acest lucru. Se întâlnise cu nişte prieteni să cineze şi să stea de vorbă. Când au fost serviţi cu zăpadă topită, un invitat expert în Aristotel i-a avertizat că, în opinia filosofului, nu era bună pentru sănătate. Cum cineva a contestat afirmaţia, comeseanul îndărătnic, rănit în orgoliu, s-a deranjat să meargă până la biblioteca oraşului, a reuşit să intre şi s-a întors cu un exemplar din opera lui Aristotel care includea paragraful respectiv – era forma laborioasă de a lămuri pe cineva în cadrul unei discuţii înainte de existenţa motoarelor de

căutare pe internet. Şi împăratul Marcus Aurelius, şi maestrul său Fronto menţionează în scrisorile lor că duceau acasă cărţi împrumutate. În afară de aceste mărturii întâmplătoare, la Atena s-a păstrat o inscripţie din epoca imperială care spune că directorii interziceau serviciul de împrumut, de unde se deduce că în alte locuri era permis. Inscripţia spune textual: „De aici nu va ieşi nicio carte; aşa am jurat”.

Următoarele două biblioteci publice din Urbe au fost construite de Augustus, una pe Dealul Palatin, iar cealaltă pe Porticul Octaviei. Arheologii au găsit vestigii ale Bibliotecii Palatine. Datorită săpăturilor, avem la dispoziţie o imagine fiabilă a proiectului său arhitectonic şi a interiorului. S-au găsit două camere alăturate de dimensiuni identice pentru colecţia bilingvă. În ambele încăperi, cărţile erau aşezate în dulapuri de lemn cu rafturi şi uşi, încastrate în nişe mari, numerotate cu cifre care se regăseau în catalog. Dată fiind înălţimea nişelor, aveau nevoie de scări mici portabile ca să ajungă la poliţele superioare. În ansamblu, clădirea aminteşte mai mult de sălile noastre de lectură contemporane decât de bibliotecile greceşti, unde nu existau facilităţi pentru cititori. Cititorii greci alegeau un sul de pe rafturi şi se duceau să-l citească într-un portic din apropiere. La Roma, sălile erau proiectate să ofere un spaţiu amplu, frumos şi luxos. Cărţile stăteau în dulapuri, la îndemână, dar fără să încurce trecerea. Existau mese, scaune, lemn sculptat, marmură: o plăcere să priveşti şi o risipă de spaţiu.

Pe măsură ce creşteau colecţiile, a fost nevoie de mai multe dulapuri. Problemele cu depozitarea erau greu de rezolvat, pentru că nişele pentru cărţi erau integrate în structura arhitectonică a clădirii şi nu se putea improviza. Trebuiau construite noi biblioteci. Împăratul Tiberius a adăugat una, poate două în timpul domniei sale, iar Vespasian a ridicat alta în Templul Păcii, probabil pentru a sărbători cu cărţi şi proclamaţii de pace faptul că reuşise să înece revolta din Iudeea în sânge şi foc.

Vestigiile cel mai bine conservate corespund bibliotecilor gemene construite din ordinul lui Traian în anul 112 ca parte a forului său monumental. Sala greacă şi cea latină se aflau una în faţa celeilalte, separate de un portic, în centrul căruia încă se mai înalţă faimoasa Columnă a lui Traian. Arheologii cred că emblematicul monument reprezenta un mare sul din piatră, cu cei 38 de metri ai săi în înălţime, cu scene în basorelief de toate culorile reprezentând războaiele dacice – precum casetele unei benzi desenate cu scene din război. Relatarea campaniilor se desfăşoară pe o bandă continuă care urcă în spirală: mii de romani şi daci sculptaţi minuţios mărşăluiesc, construiesc, se luptă, navighează, se furişează, negociază, imploră şi pier pe parcursul a o sută cincizeci şi cinci de scene – un adevărat roman grafic.

În interiorul celor două biblioteci era un lux nemaivăzut deschis publicului: două etaje de dulapuri, coloane, galerii, cornişe, pereţi placaţi cu marmură multicoloră din Asia Mică şi statui. Îmi şi imaginez chipurile cu gurile căscate ale oamenilor de rând în faţa acestei etalări de frumuseţe estetică şi a unor facilităţi care până atunci fuseseră doar apanajul aristocraţiei, şi o colecţie de vreo 20 000 de cărţi accesibile oricărui cititor. Datorită primului împărat hispanic, la Roma deja nu mai era nevoie să-i linguşeşti pe cei bogaţi ca să citeşti într-o atmosferă fastuoasă.

28

Biblioteca lui Traian a fost ultima de felul ei. Începând cu secolul al II-lea, noile săli de lectură au fost integrate în băile publice imperiale. În afară de faptul că ofereau toate facilităţile unor terme – săli cu temperatură potrivită, săli încălzite, saune, băi reci, săli de masaj –, acele clădiri au ajuns să fie adevărate complexe de răsfăţ, care anticipau centrele noastre comerciale. Termele lui Caracalla, inaugurate în anul 212, includeau gimnazii, spaţii pentru lectură, săli de conversaţie, un teatru, băile propriu-zise,

grădini, spaţii destinate exerciţiilor şi jocurilor, localuri pentru luat masa şi bibliotecile greacă şi latină separate; totul plătit de stat.

Prin ridicarea acestor băi grandioase şi gratuite, împăraţii îşi cucereau supuşii. „Ce-i mai rău decât Nero?”, se întreba Marţial. „Şi ce-i mai bun decât termele lui?” Acolo mergeau toţi romanii, bărbaţi şi femei, tineri şi bătrâni, bogaţi şi săraci. Unii se îmbăiau şi se întindeau pe paturile de masaj, alţii se jucau cu mingea sau criticau jocurile altora cu sfaturi pe care nu le ceruse nimeni, asistau la conferinţe, vorbeau cu prietenii, îi bârfeau pe cunoscuţi, flecăreau împotriva funcţionarilor municipali, se plângeau de preţul grâului, se înfruptau cu cârnăciori sau îşi băgau nasul prin bibliotecă. Filosoful Seneca, ce încerca cu disperare să se concentreze în biroul lui amplasat chiar deasupra termelor, a făcut o descriere amuzantă a zarvei şi bucuriei de la băi: „Când musculoşii se antrenează şi ridică greutăţi cu braţele, [...] de câte ori îşi ţin suflarea şi expiră, aud fluierături şi şuierături aprige; când este pe-acolo vreun leneş, care se mulţumeşte cu un masaj obişnuit, aud plesnetele mâinilor care lovesc spinarea [...]. Şi apoi, dacă vin cei ce bat mingea şi încep să-şi numere loviturile, s-a terminat. Adaugă-i pe cei ce caută cearta, hoţul prins asupra faptei, [...] apoi persoanele care se aruncă în bazin şi, împroşcând apa, fac un zgomot uriaş. [...] gândeşte-te la cel ce epilează, care adeseori îşi va face glasul subţire şi strident ca să fie băgat în seamă şi care tace numai când epilează subţiorile şi îl sileşte pe altul să ţipe în locul său. Apoi mai sunt tot soiul de strigăte ale vânzătorilor de băuturi, ale cârnăţarilor, cofetarilor şi ale tuturor celor ce lucrează prin cârciumi, care îşi vând marfa cu o modulaţie anume a vocii”[98]. Fără îndoială, atmosfera cea mai potrivită pentru autorul reflecţiilor despre seninătate din *De tranquilitate animi*.

---

[98] Seneca, *Epistole către Lucilius*, VI, 56, 1–2, traducere din limba latină, studiu introductiv, note şi indice de Ioana Costa, Polirom, Iaşi, 2007, vol. I, p. 176.

Spre deosebire de bibliotecile rafinate din foruri, sălile de lectură din băi se orientau către gusturile publicului larg, variat şi frivol. Cititorii lor trebuie să fi fost mai întâi de toate oameni curioşi în căutarea divertismentului, care se orientau spre cărţi ca alternativă la jocurile cu mingea, scufundări şi conversaţiile fără miez. Presupunem că în colecţiile de cărţi erau incluşi mai ales clasicii renumiţi din ambele limbi, autorii contemporani la modă şi poate vreun filosof sau doi. Crearea de biblioteci în interiorul băilor romane aglomerate a fost o realizare imensă. A reunit cultura, distracţia, afacerile şi educaţia, într-o fuziune puternică, sub acelaşi acoperiş. A presupus un efort enorm de universalizare a cărţilor, aşezându-le într-un mediu popular şi plin de oameni care nu-i intimida pe cititorii neexperimentaţi.

În plus, bibliotecile din terme au dus lectura în toate colţurile imperiului. Locurile de distracţie nu erau prezente numai în capitală, ci formau o adevărată reţea de-a lungul şi de-a latul teritoriilor cucerite de romani. De fapt, unii specialişti consideră că băile, cultura lor, constituiau singura instituţie publică destinată tuturor, care-i unea pe cetăţenii îndepărtaţi ai imperiului.

Bucuria şi plăcerea apei au ajuns să devină un semn distictiv al culturii păgâne şi civilizaţiei Romei, până într-acolo încât creştinii cei mai stricţi urau termele ca pe un simptom al sibaritismului, senzualităţii şi corupţiei spirituale. Se păstrează o scrisoare a unui călugăr ţăran din secolul al V-lea care spunea: „Nu vrem să ne spălăm la băi”. Oamenii sfinţi considerau putoarea o formă de evlavie ascetică. Respingeau curăţenia pentru a-şi exprima opoziţia faţă de stilul de viaţă al romanilor. Simion Stâlpnicul refuza să se lase atins de apă şi „atât de puternică şi duhnitoare îi era putoarea, încât era imposibil să urce cineva până la el, chiar şi numai până la jumătatea scării, fără să i se facă rău; unii dintre discipolii lui care se străduiau să ajungă până la el nu puteau urca fără să-şi ungă nările cu tămâie şi uleiuri aromatice”. După ce a petrecut doi ani într-o peşteră, Sfântul Teodor Sicheotul a

ieşit „puţind în aşa hal, încât nimeni nu suporta să stea aproape de el”. Clement Alexandrinul scria că un bun gnostic creştin nu vrea să miroasă bine: „Nu vrea să ştie nici de acele plăceri pe care le produc priveliştile mulţimii şi nici de varietatea celorlalte desfătări, cum ar fi parfumurile scumpe, care încântă mirosul, sau dresurile bucatelor, sau plăcerile procurate de fel de fel de vinuri, care momesc gustul, sau coroanele cele din multe flori bine mirositoare, care moleşesc prin simţuri sufletul”[99]. În acele timpuri, „mirosul sfinţeniei” era fetid.

Cu toate acestea, lăsând la o parte minorităţile intransigente, locuitorii provinciilor imperiale au îmbrăţişat cu entuziasm plăcerile băilor, iar termele au adus cu ele, printre alte distracţii şi lux, un potop de cărţi.

29

Oraşul celor douăzeci şi nouă de biblioteci: un catalog al clădirilor emblematice din Roma datat în anul 350 menţionează acest număr exact. În afara capitalei, în schimb, e greu să dăm de urma cărţilor. Avem numai informaţii inegale, incomplete, uneori descurajante. La Pompeii, arheologii au descoperit rămăşiţele unei săli de lectură. O inscripţie din oraşul Comum – azi Como – aminteşte faptul că scriitorul Plinius cel Tânăr a donat oraşului său natal biblioteca şi suma de 100 000 de sesterţi pentru întreţinerea ei. O altă inscripţie descoperită pe coastă, nu departe de Napoli, vorbeşte despre o bibliotecă finanţată de Matidia, soacra împăratului Hadrian. Există urme întâmplătoare ale altor colecţii publice donate, în Tibur (actualul Tivoli) şi în Volsinii (Umbria).

---

99 Clement Alexandrinul, *Stromatele*, VII, 7, 36 (PSB 5), traduceri, cuvânt înainte, note şi indici de pr. D. Fecioru, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1982, p. 498.

În general însă, banii pentru finanţarea colecţiilor nu proveneau din vistieria publică, ci din cuferele unor donatori generoşi. Pe toată durata Antichităţii, bogaţii aveau obligaţia nescrisă de a-şi cheltui o parte din avere în folosul comunităţii: să finanţeze jocurile de circ, să înalţe amfiteatre, să paveze drumuri sau să construiască apeducte. Dacă, aşa cum a scris Balzac, în spatele oricărei mari averi se află întotdeauna o crimă, investiţiile în bunăstarea colectivă li se păreau anticilor cea mai bună modalitate de a compensa societatea pentru acele fărădelegi iniţiale. În clădirile publice apăreau din abundenţă literele DSPF (*de sua pecunia fecit*) împreună cu numele unui cetăţean. Aceste manifestări filantropice nu erau întotdeauna strict voluntare: potentaţii care refuzau să contribuie erau supuşi la presiuni şi nu se puteau împotrivi multă vreme, deoarece riscau să-şi piardă prestigiul. Dacă un milionar zgârcit avea nevoie să fie impulsionat cu delicateţe să-şi deschidă punga, plebeii se înghesuiau la uşa casei lui să-i cânte cuplete sarcastice şi să-şi bată joc de el. E foarte posibil ca vreo bibliotecă provincială să se fi născut în urma unui asemenea protest.

În zonele din imperiu unde se vorbea greaca existau biblioteci publice încă din epoca elenistică. Împăraţii romani au sprijinit prestigioasele centre de înţelepciune investind în colecţiile din Alexandria şi Pergam. Venerabilul oraş Atena a câştigat două noi biblioteci în secolul al II-lea: una dintre ele cadou de la Hadrian, iar cealaltă, din partea unui concetăţean care a plătit un portic, o încăpere cu cărţile sale şi întreaga decoraţie „din banii lui personali” – aşa proclamă o inscripţie, cu emfază şi, se pare, cu oarece durere pentru buzunarul lui. La Efes, un oarecare Tiberius Iulius Celsus a ridicat o bibliotecă în amintirea tatălui său, mare iubitor de cărţi.

În schimb, la prima vedere, Occidentul pare o mare pustietate. Pe toată suprafaţa geografică ce cuprinde astăzi Anglia, Spania, Franţa şi coasta septentrională a Africii, doar în două locuri s-au găsit dovezi ale existenţei unor biblioteci:

Cartagina, în Tunisia, şi Timgad, în Algeria. Prima e menţionată de un scriitor, iar despre a doua ştim datorită arheologiei.

E sigur că, potrivit stereotipurilor epocii, centrul civilizaţiei era în Orient, în timp ce locuitorii din Apus se bălăceau în barbarie, subdezvoltare şi incultură. În toate epocile, cele mai mari puteri construiesc anumite opoziţii geografice – nord/sud, est/vest – şi nu permit ca faptele să strice o prejudecată bună. În Antichitate, Europa Occidentală a cunoscut culturi foarte sofisticate şi aproape toate au fost distruse de civilizaţii lor invadatori. În orice caz, la începutul epocii imperiale, globalizarea romană a mai atenuat diferenţele dintre teritorii. Arhitecţii şi inginerii de la Roma au urbanizat conştiincios Occidentul, înlocuind satele de acolo cu o reţea de oraşe, mici şi mari, dotate cu canalizare, apeducte, temple, foruri şi terme. În ele trebuie să fi existat şi cărţi. În anii aceia, cultura scrisă, chiar dacă nu aşa de înrădăcinată ca în lumea greacă, s-a extins în comunităţile romanizate. Existau învăţători care predau latina în principalele localităţi, în timp ce marile centre ofereau educaţie secundară şi retorică. În capitale precum Cartagina sau Marsilia, locuitorii mai bogaţi puteau urma echivalentul învăţământului universitar din acea vreme. Marţial, care s-a născut în oraşul celtiber Bilbilis şi a ajuns la Roma pe când avea 20 de ani, a demonstrat o foarte bună stăpânire a limbii latine. Dacă nu în oraşul lui natal, atunci cu siguranţă a avut acces la o bibliotecă din Caesaraugusta sau Tarraco. Şi la fel ca Bilbilis sau Caesaraugusta, zeci de centre importante din Occident găzduiau cetăţeni – bărbaţi şi femei – bogaţi, cu ambiţii culturale şi apetenţă pentru cărţi.

Când merg pe străzile de pe traseul roman din oraşul meu, mă gândesc că în vreun loc, la fel ca în magicul Oxford, doarme în subteran o mare bibliotecă. Strivite de forfota străzilor, sub asfalt şi graba de zi cu zi, de o mie de ori călcate în picioare şi jefuite, supravieţuiesc, fără îndoială,

ultimele fragmente ale nişelor în care strămoşii noştri îndepărtaţi au cunoscut cărţile.

Doi hispanici: primul fan şi scriitorul experimentat

30

Imaginea adolescenţilor care ţipă, plâng şi leşină la vederea idolilor lor muzicali nu s-a născut odată cu Elvis ori The Beatles. În realitate, nici măcar nu este un fenomen apărut odată cu rock'n'roll-ul, ci cu muzica clasică. *Castratti* din secolul al XVIII-lea trezeau deja pasiuni pe scenă. Iar în civilizatele săli de concerte din secolul al XIX-lea, un pianist maghiar care îşi agita pletele când se apleca peste clape a provocat un autentic delir al maselor cunoscut ca *lisztomanie*, sau „febra Liszt”. Dacă starurilor rock fanii le aruncă lenjeria intimă în faţă, lui Franz Liszt îi aruncau bijuterii. A fost icoana erotică a epocii victoriene. În vremea aceea se spunea că balansările lui şi poziţiile studiate pe care le adopta în timp ce cânta produceau audienţei extaze mistice. Mai întâi copil-minune şi apoi tânăr histrion, a fost vedeta unor turnee de milioane pe continent. La apariţiile în public ale lui Liszt, fanii se îmbulzeau, ţipând, suspinând, cuprinşi de ameţeli. Îl urmau prin capitalele succesive unde dădea concerte unul după altul. Încercau să-i fure eşarfele şi mănuşile, şi îi purtau portretul în broşe şi camee. Femeile încercau să-i taie şuviţe de păr, şi ori de câte ori i se rupea o coardă a pianului, izbuneau adevărate bătălii pentru obţinerea ei, în vederea fabricării vreunei brăţări. Unele admiratoare îl urmăreau pe stradă sau prin cafenele, având la ele flacoane de sticlă în care adunau zaţul de cafea din ceaşca lui. Într-o zi, o femeie a adunat resturile trabucului său de lângă pedala pianului şi le-a purtat la gât, într-un

medalion, până în ziua morţii sale. Cuvântul *celebrity* a fost folosit pentru prima oară cu referire la el.

În ciuda tuturor acestor lucruri, ne putem întoarce şi mai mult în timp. Cu siguranţă, primele staruri internaţionale au fost câţiva scriitori din epoca imperială romană (Titus Livius, Vergiliu, Horaţiu, Propertius şi Ovidiu).

De altfel, primul fan cunoscut din istorie a fost un hispanic din Gades, obsedat să-şi cunoască idolul, istoricul Titus Livius. Se spune că la începutul secolului I a pornit într-o călătorie periculoasă „de la capătul pământului”[100], adică din actualul Cádiz, până la Roma, ca să-l vadă de aproape, cu propriii ochi ieşiţi din orbite, pe artistul său preferat. Presupunând că a parcurs acest traseu pe uscat, înflăcăratul fan din Cádiz a avut nevoie de mai bine de patruzeci de zile ca să-şi ducă la bun sfârşit pelerinajul idolatru, având parte de mâncăruri oribile şi de supliciul păduchilor în hanuri prăfuite, bălăbănindu-se pe spinarea mârţoagelor şi în căruţe vechi, tremurând de frica tâlharilor la drumul mare prin pădurile solitare. A străbătut drumurile imperiului, pline de cadavrele bandiţilor executaţi care putrezeau înfipte în ţepe exact pe locul unde comiseseră fapta. Noaptea se ruga ca sclavii care îl însoţeau să nu fugă sau să nu se întoarcă împotriva lui pe pământ străin. A golit mai multe pungi cu bani pe drum. El însuşi a slăbit din cauza îngrozitoarelor diarei provocate de apa contaminată. De cum a ajuns la Roma, a întrebat de faimosul Livius. A reuşit să-l vadă de departe, poate că a observat felul în care se pieptăna şi-şi îmbrăca toga ca să-l imite şi, fără ca măcar să cuteze a-i adresa vreun cuvânt, a făcut calea întoarsă – alte patruzeci de zile de călătorie –, înapoi spre casă. Plinius cel Tânăr a povestit anecdota într-una din scrisorile lui, fără să ştie că-l prezenta pe primul vânător de celebrităţi din istorie.

---

[100] Plinius cel Tânăr, *Epistole*, II, 3, în *Opere complete*, traducere, note şi prefaţă de Liana Manolache, Univers, Bucureşti, 1977, p. 64.

Globalizarea romană a generat cititori în teritorii foarte îndepărtate de Urbe. Horaţiu se mândrea cu cărţile lui cunoscute în Bosfor, în Libia, în actualul Caucaz şi în Ungaria, în ţara pe de Rin şi în Hispania. Propertius afirma că gloria lui ajunsese la malurile hibernale ale râului Boristene, azi Nipru. Ovidiu a scris, fără ocolişuri ori modestie, că era foarte citit „în lumea întreagă”. În general, romanii aveau tendinţa de a confunda graniţele imperiului lor cu întreaga planetă. Este o trăsătură tipică viziunii imperiale – regele akkadian Sargon cel Mare, ale cărui domenii se întindeau de la Golful Persic până la Mediterana, se mândrea deja că cucerise lumea întreagă. În cazul scriitorilor romani, lăsând la o parte impreciziile geografice şi fanfaronada, era adevărat că frontierele lecturii se extindeau într-o progresie uluitoare: cărţile de succes începeau să traverseze continente, mări, deşerturi, munţi şi păduri, încă de când autorii lor erau în viaţă. Ideile şi cuvintele circulau pe drumurile moderne. Cărţile lui Marţial se puteau cumpăra la Viena şi în Britannia; cele scrise de Plinius cel Tânăr, într-o librărie din Lyon. Iuvenal, un conservator reticent la noua cultură incluzivă şi globală, se indigna când îşi imagina un cantabric slinos cu cărţi de filosofie romană în mâinile lui de barbar: „Dar de unde un cantabru stoic, mai cu seamă pe vremea bătrânului Metellus? Acum pământu-ntreg are şcoli înalte de cultură grecească şi de-a noastră. Galia, maestra elocinţei, a fost învăţătoarea avocaţilor britani; chiar Thule vorbeşte acum să-şi angajeze un retor”[101].

În capitală, cei de prin partea locului şi veneticii erau în stare să-i recunoască pe stradă pe scriitorii faimoşi, şi îi urmăreau aşa cum fac admiratorii şi *groupies* din vremea noastră. Vergiliu, care suferea de timiditate patologică, de multe ori ieşea alergând din grupurile de urmăritori care îl asediau, arătându-l cu degetul. Însă nu erau doar neplăceri, desigur. Printre nobilii romani exista obiceiul ca o parte din

[101] Iuvenal, *Satire*, XV, ed. cit., p. 174.

marile averi să fie lăsată moştenire unor oameni importanţi pentru comunitate, caz în care scriitorii nu erau uitaţi. De fapt, se povesteşte că cei doi mari autori rivali Tacitus şi Plinius cel Tânăr îşi măsurau faima în funcţie de moştenirile pe care le primea fiecare. Într-o vreme când nu puteau concura în funcţie de numărul de exemplare vândute – era imposibil să faci calcule exacte –, *top ten*-ul starurilor de pe firmamentul literar era evaluat în funcţie de ceea ce le lăsau testamentele aristocraţilor.

De la Livius la Liszt, există o lungă istorie necunoscută a faimei, fetişismului, fanilor persecutori şi pasiunilor debordante faţă de clasici.

31

Asta va fi ultima ta mare călătorie. La aproape 60 de ani, în timp ce laşi în urmă Roma, te însufleţeşte entuziasmul aventurii. Drumul de la Ostia la Tarraco e liniştit; legănat de valuri şi de vânturi favorabile, corabia te poartă pe marea memoriei. Ai trăit treizeci şi cinci de ani în Urbe. Ai ajuns de foarte tânăr în capitala imperiului, unde ai reuşit să supravieţuieşti scriind cărţi – şi tapându-i de bani pe cei bogaţi. Ai fost un parazit simpatic şi plin de duh prezent în vilele nobililor, clovnul nelipsit de la petreceri. Te tratează un pic mai bine decât ca pe un servitor, dar mult mai rău decât ca pe un prieten.

Fără evenimente deosebite, corabia te lasă în Hispania, într-o zi senină cu o lumină orbitoare. În Tarraco angajezi un ghid cu o căruţă şi doi măgari. Porniţi la drum fără grabă: veţi petrece şase zile pe drumuri până vei ajunge în ţinutul tău natal.

Într-o seară vă surprinde o furtună pe un drum de ţară. Ca nişte animale, trebuie să trageţi de căruţă, care se împotmoleşte în noroi. Când treci de zidul de apărare de la Caesaraugusta, murdar şi cu ochii injectaţi, aduci mai degrabă cu un cerşetor plin de cruste decât cu o celebritate

de la Roma. Te duci la terme, unde transpiri, pălăvrăgeşti şi dormitezi. Umbli fără ţintă prin forfota portului, pe lângă apa gălbuie a fluviului şi profiţi să cumperi doi sclavi la o licitaţie. Cineva care a avut succes în străinătate trebuie să revină escortat de hăndrălăi vânjoşi şi laţi în spate.

Din nou pornit la drum, contempli emoţionat silueta solitară a muntelui Cayo – care peste secole va fi numit Moncayo şi a cărui umbră le va oferi refugiu şi inspiraţie şi altor scriitori, precum un oarecare Bécquer şi un anume Machado. Când te aproprii de râul Jalón, retrăieşti bălăcelile zgomotoase din copilărie, laolaltă cu alţi copii, în apele nu foarte adânci. Din nou murdar de praful drumului, visezi la termele de la Aquae Bilbilitanorum – aceleaşi ape călduţe care mai târziu aveau să primească denumirea musulmană Alhama. Recunoşti peisajul din copilărie: dealurile, meandrele râului, minele de fier, spicele înalte care aşteaptă secerişul, pinii, stejarii, umbra mlădiţelor de vie. Un iepure dispare după un tufiş, trezindu-ţi pofta unor mâncăruri din vânat. În sfârşit, se zăreşte înălţându-se abrupt Bilbilis, acoperişurile înclinate ale caselor, silueta templului, amintirile. Inima stă să-ţi sară din piept. Ce te aşteaptă acasă: laurii gloriei sau muşcăturile invidiei? Ştiindu-ţi vecinii, mai degrabă vreo frază dispreţuitoare aruncată printre dinţi. Cel puţin se va sfârşi insomnia de la Roma, concertul birjarilor înjurându-se în noapte, obligaţia de a te trezi devreme şi de a transpira în togă alergând spre casa celor puternici, cuvintele ipocrite. Sub cerul liniştit al Celtiberiei, prietene Marţial, vei dormi liniştit.

Încă nu ştii, dar vei cunoaşte o văduvă matură şi bogată, pe nume Marcella, care-ţi admiră versurile. Flatată de ideea de a avea un amant faimos la Roma, îţi va oferi o moşie cu pajiştile ei, cu grădinile ei, un izvor care şopteşte strofe de apă, iazuri acoperite unde înoată anghile, o grădină de zarzavaturi şi o hulubărie albă. Datorită ei – trup robust şi cald, ultima ta soaţă, cea mai generoasă mecena a ta –, vei scăpa în sfârşit de ameninţarea nefericirii, care la Roma nu

te-a cruţat o clipă. Vei mânca pe săturate. Vei lenevi. Îţi vei face siesta îndelung, aşezat cu burta în sus la umbra copacilor care mai îndulcesc verile fără nori. Iarna vei petrece ore întregi fascinat de dansul hipnotic al focului din sobă. Vei şti în sfârşit ce e tihna, dar nu vei mai scrie. Cu stomacul plin, furia ta se va linişti şi vei renunţa la masca de copil teribil.

Când erai la Roma, te supăra viaţa artificială şi ipocrizia pe care o vedeai în jurul tău. Erai sătul să-i linguşeşti pe cei puternici. Şi atunci nostalgia îţi dicta poezii în care înşirai numele aspre din ţinutul tău. Ei bine, acum te-ai întors în micul tău paradis liniştit. Curând vei începe să bombăni, bălmăjindu-ţi dorul după reuniuni, teatre, bibliotecile din Roma, spiritul caustic al cercului tău social, după plăcerile şi efervescenţa capitalei; pe scurt, după tot ce ai lăsat în urmă de dragul tihnei.

Herculaneum: distrugerea care conservă

32

Maiestuoasele biblioteci de la Roma care populau visurile nostalgice ale lui Marţial în Hispania aveau să sfârşească în ruine în urma unei succesiuni de dezastre, jafuri, incendii şi accidente. În mod paradoxal, singura bibliotecă antică ce s-a păstrat până la noi a supravieţuit datorită acţiunii unor forţe distrugătoare.

Pe 24 octombrie 79, în timpul domniei lui Titus, timpul s-a oprit în loc la Pompeii şi Herculaneum, două oraşe la modă aflate pe ţărmul Golfului Napoli. Acolo îşi construiseră vile cei mai bogaţi cetăţeni din capitală. Soarele strălucea, apele erau de un albastru pur, mirosul de mirt îndulcea aerul, petrecerile se ţineau lanţ pentru distracţia turiştilor, viaţa era relaxată, iar plăcerile, uşor de obţinut. Totuşi, în acea zi de toamnă, la prima oră a dimineţii, o dâră de fum negru s-a

ridicat sfidătoare din craterul Vezuviului. Imediat a început să cadă pe drumurile din Herculaneum un fel de noroi, amestec de ploaie, cenuşă şi lavă. A învelit acoperişurile, pătrunzând în interior prin ferestre şi crăpături. În cele din urmă, o masă vâscoasă vulcanică cu o temperatură de 600 °C a ras totul. Au mai rămas doar oasele locuitorilor. Pompeii a fost învăluit în vapori de sulf care au făcut aerul irespirabil. După o ploaie fină de cenuşă a urmat o grindină de mici pietre vulcanice şi, în cele din urmă, de pietre ponce de câteva kilograme. Lumea ieşise îngrozită din case, dar fusese deja prea târziu să mai fugă.

Oraşul, îngropat timp de aproape o mie de ani sub un strat de cenuşă solidificată şi *lapilli*, s-a transformat într-un soi de capsulă a timpului. Temperatura uriaşă a generat cruste de cenuşă vulcanică în jurul trupurilor contorsionate ale locuitorilor. În secolul al XIX-lea, arheologii au injectat ghips în alveolele fantomatice lăsate de trupurile morţilor în cenuşă. Aceste mulaje de ghips ne permit să-i vedem pe locuitorii din Pompeii încremeniţi pe veci în ultimul gest din viaţa lor: un cuplu caută refugiu într-o îmbrăţişare nepieritoare, un bărbat moare singur cu capul între mâini, un câine de pază încearcă frenetic să scape din lesă, o fetiţă se cuibăreşte tremurând în poala mamei sale, ca şi cum ar fi vrut să se întoarcă în pântecele ei. Unii par să se contorsioneze, cuprinşi de frică, şi acum, după două mii de ani. În *Călătorie în Italia*, filmul lui Rossellini, un cuplu aflat în criză asistă cu nelinişte la golirea statuilor din ipsos a doi îndrăgostiţi care şi-au găsit moartea împreună, înghiţiţi de lavă.

Cu câteva generaţii înaintea catastrofei, Lucius Calpurnius Piso, socrul lui Iulius Cezar, a comandat construirea la Herculaneum a unui palat de 200 de metri pătraţi. Când, la jumătatea secolului al XVIII-lea, arheologii au scos la lumină vestigii din fastuoasa reşedinţă, au găsit mai bine de optzeci de statui din bronz şi marmură şi singura bibliotecă din lumea clasică ce a reuşit să supravieţuiască. Colecţia conţine

în jur de două mii de suluri carbonizate, pe care erupţia le-a distrus şi le-a conservat în egală măsură. Ca urmare a acestei descoperiri fără precedent, marea vilă a lui Piso e cunoscută ca Vila Papirusurilor. Acel conac îngropat în lavă l-a impresionat atât de mult pe magnatul petrolului Jean Paul Getty, încât a pus să se ridice o vilă identică în Malibu – astăzi, această copie adăposteşte Muzeul Getty.

Decenii la rând, vila lui Lucius Calpurnius fusese locul de reuniuni al unui cunoscut cerc de filosofi epicurieni, printre care se număra şi poetul Vergiliu. Piso a fost un magistrat puternic şi un cititor entuziast al operelor gânditorilor greci. Cicero, duşmanul său politic, l-a înfăţişat pe aristocratul extrem de bogat cântând cuplete obscene şi distrându-se despuiat „în mijlocul duhorii şi mocirlei iubiţilor săi greci” – subtilitatea nu era chiar o caracteristică esenţială a invectivelor politice din epocă. Indiferent dacă Piso organiza sau nu orgii sporadice, judecând după conţinutul bibliotecii sale, probabil că invitaţii la vila lui petreceau după-amiezile în Herculaneum dedicându-se unor distracţii pasionante, chiar dacă poate mai puţin senzuale.

Romanii puternici de la sfârşitul perioadei republicane şi începuturile imperiului considerau că divertismentul intelectual era unul dintre privilegiile lor cele mai îndrăgite. Mulţi dintre ei îşi petreceau multe ore din viaţă, altfel destul de ocupată, în dezbateri pline de spirit şi serioase despre zei, despre cauzele cutremurelor de pământ, despre tunete şi eclipse, despre ce este bine şi ce este rău, despre sensul vieţii şi arta de a muri. Distraţi de sclavi, în confortul vilelor lor elegante, se agăţau de comorile bibliotecilor lor şi de acele conversaţii intelectuale civilizate ca şi cum, într-un fel, voiau să se convingă că vechea lor lume rămânea intactă, în ciuda războaielor civile, a violenţei, a tensiunilor, a zvonurilor despre tulburările sociale, a creşterii preţurilor la grâu şi a lentelor coloane de fum pe care le vomita Vezuviul. Acei oameni privilegiaţi care locuiau în epicentrul celei mai mari puteri a lumii se refugiau în vilele lor luxoase ca să uite de

toate pericolele, reducându-le la nişte ameninţări îndepărtate, la chestiuni de importanţă infimă pentru care nu merita efortul să-ţi pierzi cumpătul sau să întrerupi o conversaţie speculativă despre, să zicem, testiculele castorilor, o temă care îl interesa atât de mult pe Aristotel. De la acea plăcere a nobililor romani de a se tolăni pe divanele lor comode – triclinii sau paturi aşezate lângă masă –, pe perne din purpură brodată, în timp ce-şi serveau băuturile şi bunătăţile, ca să stea liniştiţi de vorbă unii cu alţii, cred că avem şi noi expresia „a te întinde la vorbă”.

Săpăturile de la Vila Papirusurilor au arătat că volumele sibaritului Piso erau păstrate într-o cameră de trei pe trei metri cu rafturi pe pereţi şi într-o bibliotecă din lemn de cedru amplasată în mijloc, cu etajere pe ambele părţi. Sulurile erau duse în curtea laterală pentru a putea fi citite la lumină naturală, printre statuile luxoase. În acest proiect, arhitectul vilei urma modelul grecesc.

În acea zi de 24 octombrie, răbufnirea gazelor emanate de vulcan a carbonizat sulurile de papirus înainte ca oraşul să fie îngropat sub un strat de cenuşă vulcanică fină care apoi s-a răcit şi s-a solidificat. Când arheologii şi vânătorii de comori au explorat vila în secolul al XVIII-lea, au confundat resturile de suluri cu bucăţi de cărbune şi buşteni arşi. Chiar le-au folosit pe unele drept torţe, în care au pierit vechile cuvinte ale unor cărţi pierdute – un caz curios de comunicare prin semnale de fum. Când au înţeles ce aveau în mâini, s-au întrebat dacă ar fi posibil să le citească. În euforia descoperirii, au recurs la metode mai puţin delicate (şi-au folosit unghiile sau, mai rău, au apelat la cuţite de măcelărie ca să le taie, cu consecinţe previzibile şi lamentabile). La puţin timp după aceea, un italian a inventat un dispozitiv pentru a încerca să deschidă sulurile cu delicateţe, dar munca era îngrozitor de lentă. A fost nevoie de patru ani pentru a desface primul sul. Şi, în orice caz, fragmentele recuperate cu ajutorul dispozitivului respectiv, negre ca un

ziar ars, erau fragile şi greu de conservat pentru că aveau tendinţa de a se fărâmiţa.

De atunci, cercetătorii au căutat soluţii tehnologice pentru a descifra secretele ascunse în sulurile carbonizate ale lui Piso. Pe unele fragmente nu se distinge nimic; pe altele se pot identifica doar câteva litere la microscop. Însă manipularea constantă a sulurilor le supune riscului de a se transforma într-un praf negru. În 1999, oameni de ştiinţă de la Brigham Young University, din Statele Unite, au examinat papirusurile cu radiaţii infraroşii. La o anume lungime de undă, au reuşit să obţină un contrast bun între hârtie şi cerneală. Atinse de lumina invizibilă, literele au început să iasă la iveală. În loc de cerneală neagră pe hârtie neagră, experţii au obţinut linii întunecate pe un fond gri-pal. Posibilităţile de a reconstitui textele s-au îmbunătăţit vizibil. În 2008, imagistica multispectrală a permis să se facă încă un pas înainte. Totuşi, niciunul dintre sulurile identificate până acum (toate în greacă) nu conţine vreunul dintre tezaurele distruse pe care ni le dorim atât de mult – nici poeme necunoscute ale lui Sappho, nici tragedii pierdute ale lui Eschil şi Sofocle, nici dialogurile rătăcite ale lui Aristotel. Cărţile care au ajuns la lumină sunt, în marea lor majoritate, tratate filosofice pe teme foarte specializate. Poate că cea mai importantă descoperire este eseul *Despre natură* al lui Epicur. Însă mulţi experţi bănuiesc că la vila lui Lucius Calpurnius a existat şi o bibliotecă în latină, încă nedescoperită. Între timp, modernul oraş Ercolano vuieşte şi vibrează deasupra vechilor ruine, împiedicând efectuarea unor săpături mai profunde. Poate că în viitor se vor descoperi acolo şi vor putea fi citite fascinante cărţi pierdute. Poate că în următoarele decenii vom descoperi sub vulcan un mic miracol literar.

Primii arheologi de la Herculaneum au descoperit un număr important de suluri împrăştiate prin Vila Papirusurilor, îngrămădite pe jos sau băgate în huse de călătorie, ca şi cum proprietarul lor de atunci ar fi făcut un ultim efort de a-şi

transfera colecţia chiar înainte de a fi îngropată sub 20 de metri de resturi vulcanice. Mi-l şi imaginez pe acel om care, în urmă cu două mii de ani, se căznea să-şi salveze cărţile în timp ce lumea lui dispărea, carbonizată de valul mistuitor de lavă şi de aerul arzător care s-a năpustit peste Herculaneum cu 600 °C şi 30 de metri pe secundă. Printr-o ciudată ironie a istoriei, pentru noi, acea bibliotecă a apocalipsei este singura care a supravieţuit dintr-o imensă cartografie ştearsă.

33

Locurile trecutului au atras noi pelerini. Când regele Neapolelui şi viitorul rege al Spaniei Carol al III-lea a comandat săpăturile de la Pompeii, Herculaneum şi Stabiae din secolul al XVIII-lea, s-a dezlănţuit pasiunea pentru antichităţi. Oraşele conservate ca urmare a catastrofei au stârnit noi pasiuni în Europa. O lume până atunci doar imaginată devenea dintr-odată vizibilă, iar civilizaţia antică făcea furori pe continent. Din acel bastion al unei epoci pierdute s-au profilat şi au iradiat unele trăsături ale modernităţii: Grand Tour şi începuturile turismului, arheologia ca disciplină ştiinţifică, gravurile reprezentând ruine, arhitectura neoclasică a centrelor de putere, utopia estetică a lui Winckelmann, vocaţia greco-latină ce palpita în sufletul revoluţionar al Luminilor.

Ovidiu se confruntă cu cenzura

34

A avut succes – mult succes – şi i-a plăcut. Nu se ruşina de cititorii lui fără nume aristocratice. Era amuzant, sociabil, hedonist. Acea *dolce vita* romană îi plăcea aşa cum era – uneori vulgară, fastuoasă, gurmandă; alteori melancolică, poetică şi fragilă. Scria cu uşurinţă, fără suferinţe şi, chiar şi

aşa, ştia să fie uluitor. Era greu de tolerat un om atât de fericit.

Se născuse într-o familie tradiţională de ambiţioşi proprietari de pământ. Tatăl lui l-a trimis să studieze la Roma cu speranţa de a face din el un mare avocat, bogat şi respectabil, dar i-a distrus orice speranţă: îi plăcea mai mult poezia decât dreptul. Plictisit de tribunale şi de cauzele bune, n-a întârziat să-şi abandoneze cariera promiţătoare şi să se dedice complet literaturii. Cu poeziile lui, nu doar că a înşelat aşteptările tatălui său biologic, dar la ceva timp după aceea l-a supărat şi pe tatăl simbolic al tuturor romanilor, împăratul Augustus. Avea să plătească scump această din urmă rebeliune. Totuşi, înainte să alunece în abis, a savurat din plin gloria şi aplauzele.

Ovidiu a fost un explorator al noilor teritorii literare şi primul scriitor care a acordat o atenţie specială cititoarelor sale. Am spus deja că a scris un tratat special dedicat cosmeticalelor şi machiajului feminin. *Arta iubirii*, un manual în versuri care te învaţă să flirtezi, dedică un capitol destul de mare – al treilea în economia totală a operei – sfaturilor de cucerire adresate femeilor şi explicaţiilor legate de manevrele la care apelează seducătorii pentru a le înşela în amor. A stabilit cu ele un nivel de intimitate nemaivăzut până atunci între un autor şi cititoarele sale. Într-o epocă în care orizonturile de lectură se extindeau rapid, Ovidiu s-a apucat cu plăcere să încalce valorile arhaice şi vechile norme. Literatura lui tânără, nonconformistă şi erotică le atrăgea pe femeile romane din vremea lui; iar el ştia lucrul ăsta şi testa limitele. Nu-şi dădea seama că păşea pe marginea prăpastiei.

Unii dintre contemporanii săi l-au acuzat de frivolitate, uitând că frivolitatea poate fi profund subversivă. Ovidiu a aruncat o privire revoluţionară asupra câtorva aspecte esenţiale în Roma secolului I î.Hr.: plăcerea, consimţământul şi frumuseţea. Pe atunci, căsătoria era un aranjament între familii, care obişnuiau să predea fete adolescente unor bărbaţi în putere ajunşi deja la maturitate. Erau timpuri cu

datorii conjugale, timpuri în care sclavii de ambele sexe erau la dispoziţia apetitului stăpânilor lor, ca un harem în toată puterea cuvântului. Prin definiţie, relaţiile sexuale nu erau reciproce şi nici egalitare: erai pasiv sau activ, erai penetrat sau penetrai. Existau diferenţe foarte complicate, reguli asumate şi limite codificate – ca întotdeauna, totul ţinea de privilegiu. Ceea ce era acceptabil pentru un bărbat bogat nu era pentru unul sărac; ceea ce le era permis bărbaţilor le era interzis femeilor. Pedofilia era permisă cu cineva de rang inferior – un sclav, un străin, cineva care nu era cetăţean. Marţial nu s-a ruşinat să-şi facă publică dorinţa şi atracţia pe care le resimţea faţă de una dintre sclavele sale, pe care în poemele lui o numeşte Erotion, decedată la vârsta de 6 ani. Ovidiu a făcut praf toate aceste convenţii şi locuri comune când a scris că-i plăceau femeile mature, nu copilele. Şi că plăcerea lui erotică depindea de plăcerea amantei. Traduc liber un pasaj din *Arta iubirii*: „Nu cerceta vârsta lor [...] / de-i mai cu seamă trecută de vârstă, de floarea juniei, / Şi de pe cap smulge-acum firele albe cu sârg. / Tineri, şi vârsta aceasta, şi chiar mai târzie-i plăcută: / E un ogor de lucrat ce va rodi din belşug. / Cât îţi îngăduie anii şi-a ta bărbăţie, munceşte; / Căci bătrâneţea curând spatele-ţi va îndoi. [...] / Dar socoteşte că-s mai pricepute femeile-n vârstă; / Timpul, el însuşi, e cel care ne-nvaţă pe toţi. / Prin îngrijiri ele ştiu ale anilor urme să şteargă/ Şi prin mijloacele lor vârsta uşor şi-o ascund. / Legii Venerei vor fi după voile tale supuse; / Nici în picturi n-ai să vezi cum o ştiu ele-mplini. / Dragostea nu e silită la ele şi iau cu bărbatul / Parte, o dată-amândoi, la ai iubirii fiori. / Nu-mi place îmbrăţişarea ce n-are decât un răsunet; / Iată de ce nu pot fi pentru iubiri nefireşti. / Nici când se face în silă, că-aşa se cuvine făcută, / Şi ea gândeşte atunci cum a tors lâna pe fus. / Dragostea ce ţi se dă că aşa-i datoria nu-mi place / Şi pe iubită-o scutesc de un asemenea

dar. / Sunt mulţumit s-aud bucuria sa mărturisindu-mi / Şi să îmi ceară încet: «nu mai m-atinge, te rog!»„[102].

Regula tradiţională spunea că, pentru bărbaţii liberi, sentimentul era o slăbiciune, iar voinţa de a se pune în locul altuia, o nebunie. După cum scrie Pascal Quignard, Ovidiu este primul susţinător al dorinţei reciproce şi, de asemenea, primul roman care susţine că impulsul masculin trebuie stăpânit pentru a aştepta plăcerea femeii.

Arta iubirii a fost considerată o carte imorală şi periculoasă. Peste ani, amintindu-şi de începutul nefericilor sale, Ovidiu a scris că din cauza acestei opere mulţi l-au numit „maestrul adulterelor obscene". E adevărat că jocurile erotice pe care le explica pentru a fi puse în practică aveau loc în afara căsătoriei. Şi nici nu putea fi altfel: dorinţa şi atracţia rareori intrau în orizontul vieţii conjugale. Căsătoriile romanilor bogaţi erau mai ales o decizie dinastică, un calcul de alianţe şi pacte familiale. Părinţii îşi foloseau fiicele ca pioni în manevrele lor politice, şi nu aveau nicio reţinere în a le determina să divorţeze de soţul lor pentru a le căsători cu altul, chiar dacă erau însărcinate cu primul, dacă lucrul ăsta îi ajuta mai mult din punct de vedere politic. Nu era ieşit din comun ca doi patricieni să facă schimb amical de soţii: Cato din Utica, rămas în istorie ca un om plin de virtuţi, „şi-a împrumutat" soţia, pe Marcia, unui prieten – adică a cerut divorţul pentru a-i ceda locul noului pretendent – şi s-a căsătorit cu ea a doua oară de cum a rămas văduvă, dobândind astfel şi o moştenire imensă. Când punea la cale această manevră nupţială, Cato l-a consultat pe tatăl Marciei, dar pe ea nu a întrebat-o ce părere are: în mentalitatea tradiţională, femeile erau supuse şi adolescente pe viaţă. Felul de a acţiona al ambiţioşilor capi de familie nu stimula nici afecţiunea, nici loialitatea dintre soţi şi soţii. În acest context, pasiunile izbucneau în afara căsătoriei. Ovidiu a avut

---

[102] Ovidiu, *Arta iubirii*, traducere şi note de Maria-Valeria Petrescu, prefaţă şi tabel cronologic de Grigore Tănăsescu, Minerva, Bucureşti, 1977, p. 230.

neruşinarea de a vorbi în versurile lui despre această realitate. Din păcate, a nimerit foarte prost momentul: a intrat în conflict cu programul moralizator al împăratului Augustus şi, mai ales, cu *Leges Iuliae*, promulgate între anii 18 î.Hr. şi 9 d.Hr., care pretindeau că apărau familia şi vechile tradiţii, pedepsind adulterul cu exilul şi cu amenzi pe cei care nu aveau copii.

În anul 8, când abia împlinise 50 de ani, Ovidiu a fost dintr-odată exilat, prin edict imperial, în Tomis – actualul oraş Constanţa (din România). A treia lui soţie a rămas la Roma, ca să administreze proprietăţile lor comune şi să implore indulgenţa. Poetul a plecat singur în exil. Nu s-au mai văzut niciodată. Augustus alesese pentru el o pedeapsă severă, de o cruzime calculată. Nu s-a mulţumit să-l expulzeze într-una din insulele din Mediterana folosite în mod obişnuit în acest scop, ci l-a expediat într-un teritoriu sălbatic, de la marginile imperiului, la graniţa cu necunoscutul, unde Ovidiu avea să rămână departe de tot ceea ce, după părerea lui, făcea ca viaţa să merite a fi trăită: prieteni, iubire, cărţi, conversaţii şi, mai ales, pace. În acea regiune dezolantă, supus frigurilor unei clime ostile, printre oameni care vorbeau o limbă de neînţeles pentru el, fiindu-i mereu teamă de raidurile hoardelor nomade, Ovidiu era condamnat la moarte. A supravieţuit nouă ani, trimiţând întruna scrisori de implorare la Roma şi scriindu-şi *Tristele*, un precedent pentru *De profundis* pe care, secole mai târziu, avea să o scrie în închisoare un alt mare *bon viveur* pedepsit, Oscar Wilde.

Legat de motivele exilului său, Ovidiu a spus că i-au adus pierzania două păcate: „poezia şi-o oarbă rătăcire”[103]. Nu explică niciodată care a fost rătăcirea pentru a nu răsuci cuţitul în rană – poate că a fost martorul unor orgii clandestine ale cuiva de rang înalt sau a fost implicat în vreo conspiraţie politică. În ceea ce priveşte poezia, nu prea sunt

---

[103] Ovidiu, *Tristele*, II, 207, în Publius Ovidius Naso, *Scrisori din exil*, în româneşte de Teodor Naum, studiu introductiv şi comentarii de N. Lascu, ESPLA, Bucureşti, 1957, p. 63.

îndoieli. E vorba despre manualul lui pentru îndrăgostiţi. „...Eu nu-s *Arta iubirii*: / Ea şi-a luat pedeapsa ce i se cuvenea!”[104], a scris el din exil. Două secole mai târziu, un istoric afirma tăios: „[Augustus] pe poetul Ovidius [...] l-a condamnat la un exil fără întoarcere pentru faptul de a fi scris trei cărţi despre arta de a iubi”[105]. Ovidiu a plâns ştiind că în absenţa lui se luau măsuri împotriva operelor scrise de el. După exilarea poetului, Augustus a avut grijă să-i elimine versurile din bibliotecile publice.

Din câte ştim, acest episod a inaugurat în Europa cenzura de tip moralizator, obsesia de a controla, care şi-a găsit atunci şi acolo primul ei eşec. *Arta iubirii*, această cărticică veselă şi erotică, persecutată de unul dintre cei mai puternici împăraţi ai imperiului şi de mai multe ori interzisă în epocile ulterioare pentru că era considerată obscenă şi scandaloasă, şi-a găsit drumul până în bibliotecile noastre. Istoria ei este cea a unei lungi salvări, pusă în practică secol după secol de cititorii în care Ovidiu a avut încredere, în faţa autorităţilor. Chiar şi operaţiunile subversive îi consolidează pe clasici.

Dulcea inerţie

35

La începutul secolului al II-lea, Roma cunoscuse deja un lung şir de împăraţi suspicioşi, fără prea mult simţ al umorului. Cenzura şi frica începeau să strice atmosfera. Istoricul Tacitus a atins rădăcinile răului şi a îndrăznit să

---

[104] *Ibidem*, I, I, 67–68, p. 35.

[105] Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împăraţi*, I, 24, editio bilinguis, traducere şi consideraţii lingvistice de Mihaela Paraschiv, ediţie îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note şi comentarii, indice de Nelu Zugravu, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”, Iaşi, 2012, p. 139.

spună lucrurilor pe nume. Nostalgic după un trecut inexistent, visa la „fericirea neaşteptată a unei epoci când este îngăduit să gândeşti orişice vrei şi să exprimi ceea ce gândeşti”[106]. A hotărât să cerceteze ce îi răneşte pe cei puternici, de ce se scandalizează oamenii care obişnuiesc să se scandalizeze, care sunt interdicţiile şi fobiile lor, ce încearcă să cufunde în tăcere şi tot ceea ce pândeşte din spatele tăieturilor din textele mutilate.

Tacitus relatează în detaliu episodul represiunii care a avut loc în timpul domniei lui Tiberius, la scurtă vreme după moartea lui Ovidiu în surghiun. Istoricul Cremutius Cordus, cu idei republicane, a fost judecat din cauza unei fraze îndrăzneţe. El scrisese în *Analele* sale (*Istoria războaielor civile din Roma*) că Brutus şi Cassius, asasinii lui Iulius Cezar, au fost „cei din urmă dintre romani”. Acuzat pentru aceste cuvinte de lezmajestate, a fost nevoit să se înfăţişeze în faţa Senatului. S-a apărat cu curaj, dar la ieşirea de la interogatoriu deja se hotărâse să moară de foame pentru a scăpa de condamnarea la care se aştepta din partea justiţiei independente a vremii. După cum era obiceiul, procesul a continuat, în ciuda micului detaliu al morţii acuzatului. În cele din urmă, verdictul a fost să se ardă toate exemplarele din opera sa. La Roma, executarea pedepsei a fost lăsată în seama edililor, iar în celelalte oraşe ale imperiului, magistraţilor în funcţie.

Analele sale au fost salvate de la distrugere datorită curajului Marciei, fiica lui Cremutius, care şi-a asumat riscul să ascundă singurul exemplar. Marcia ştia valoarea cărţilor: era o mare cititoare, cu o apetenţă specială pentru filosofie. Seneca i-a dedicat un eseu în care spune despre firea femeilor: „Deopotrivă le este vigoarea, crede-mă, deopotrivă înclinaţia către cele cuvenite – dacă e cu putinţă –, la fel

---

[106] Tacitus, *Istorii*, I, 1.2, studiu introductiv, traducere, note şi index prozopografic de Gheorghe Ceauşescu, Paideia, Bucureşti, 2002, p. 73.

suportă, dacă s-au obişnuit, durerea şi truda”[107]. Fără îndoială, o admira pe tânăra Marcia pentru că avusese curajul să nu se supună. Chiar dacă îşi punea viaţa în pericol riscând o percheziţie, a păstrat ascuns ultimul manuscris al tatălui său până când noul împărat Caligula a anulat interdicţia. După ce a obţinut o indulgenţă, fiica a comandat noi copii ale operei şi a pus-o din nou în circulaţie. Generaţiile următoare au citit cu aviditate acea cronică istorică ce a ofensat atât de mult puterea. Unele fragmente – cele mai polemice – au ajuns până la noi.

Cenzorii din toate timpurile riscă să declanşeze un efect contraproductiv, iar ăsta e marele lor paradox: atrag atenţia celorlalţi tocmai spre ceea ce vor să ascundă. Tacitus a scris: „Cu atât mai mult putem râde de prostia acelora care cred că sunt în stare, cu puterea ce au acum, să stingă amintirea faptelor şi pentru vremurile care vor veni. Tocmai, dimpotrivă, atunci când geniile sunt supuse prigoanei, strălucirea lor creşte: nici regii [popoarelor] străine, nici cei care s-au folosit de aceleaşi cruzimi n-au cules pentru ei înşişi decât ruşine; în schimb, cei prigoniţi au avut parte de slavă”[108]. În vremea noastră, internetul şi reţelele sociale atrag imediat atenţia asupra oricărui mesaj interzis de autorităţi. Dacă se comandă retragerea unei opere de artă, toată lumea începe să vorbească despre ea. Dacă un rapper este condamnat pentru injurii, descărcările cântecelor lui ating niveluri inimaginabile. Dacă un denunţ provoacă o hotărâre judiciară de sechestrare a unei cărţi, lumea se grăbeşte să o cumpere.

---

[107] Seneca, *Consolaţie pentru Marcia*, XVI, 1, traducere de Ioana Costa, în *Dialoguri II*, ediţie îngrijită, note şi indice de Ioana Costa, studiu introductiv de Anne Bănăţeanu, Polirom, Iaşi, 2004, p. 36.

[108] Tacitus, *Anale*, IV, 35, traducere de Andrei Marin, studiu introductiv şi note de N.I. Barbu, în *Opere III*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1964, p. 274.

Chiar dacă cenzura rareori face să dispară ideile pe care le urmăreşte – iar uneori chiar le dă aripi –, guvernanţii posedă o ciudată vână recidivistă. Lui Caligula i-a trecut prin minte să retragă exemplarele din Homer din biblioteci, urmând recomandările lui Platon. Commodus a interzis lectura biografiei lui Caligula scrisă de Suetonius, sub pedeapsa condamnării la moarte prin sfâşierea în amfiteatru de către fiare sălbatice. Caracalla, un mare admirator al lui Alexandru cel Mare, considera că Aristotel nu fusese străin de moartea lui şi nu i-a displăcut ideea de a-i arde toate operele. În timpul persecuţiei lui Diocleţian, la începutul secolului al IV-lea, a fost o adevărată nebunie arderea cărţilor creştine, comparabilă cu acţiunea naziştilor din 1934. Se ştie că au existat martiri care s-au sacrificat pentru a-şi proteja scrierile. Trei surori din Tesalonic, Agape, Chionia şi Irina, au murit arse pe rug pentru că ascunseseră în casa lor cărţi interzise. Şi, la fel ca ele, Filip, Euplo, Vincenzo, Felix, Dativus şi Ampelius au fost martiri pentru că au refuzat să-şi predea cărţile. Mai târziu, când creştinismul a devenit religie oficială, s-au dezlănţuit arderi la fel de violente ale cărţilor păgâne.

Toate acele eforturi distructive au avut un efect nesemnificativ: împăraţii au avut succes influenţând scrierile celor pe care îi protejau, dar rareori au reuşit să-şi impună interdicţiile, aşa cum o arată încercările eşuate de a distruge poemele erotice scrise de Ovidiu sau cronica republicană a lui Cremutius Cordus. Sistemul de circulaţie a cărţilor în Antichitate – fără distribuitori sau editori – era destul de greu de controlat pentru ca cenzura puterii să reuşească să se impună. Prin intermediul sclavilor antrenaţi să copieze cărţi sau al copiştilor profesionişti, era uşor să se multiplice clandestin operele condamnate.

Aşa cum bine a înţeles Tacitus, scopul principal al acestui impuls persecutoriu era terorizarea celorlalţi, a celor mai puţin curajoşi, a creativităţii însăşi. Întotdeauna e mai eficientă autocenzura decât cenzura. Istoricul a numit-o *inertiae dulcedo* („dulcea inerţie”). Se referea la renunţarea

de bunăvoie la asumarea de riscuri, la tendinţa intimă de a nu transgresa scara valorilor în vigoare pentru a evita conflictele sau necazurile; periculoasa laşitate care îi torturează pe creatori. Tacitus a fost martorul unei epoci supuse, în care până şi rebelii tăceau şi se supuneau. El a scris: „De bună seamă, am dat o însemnată dovadă de răbdare [...]. Am fi pierdut chiar odată cu glasul şi memoria, dacă ar fi deopotrivă în puterea noastră să uităm pe cât ne este să tăcem”[109]. Textele lui ating rana dureroasă, ne deschid ochii: în toate epocile, câmpul de luptă îl constituie mai curând fricile interioare decât cenzura puterii.

Călătoria în adâncul cărţilor şi cum să le numim

36

Până la inventarea tiparului, cărţile erau obiecte artizanale, adică lucrate manual, unice şi incontrolabile. Fiind copiate una câte una, la cerere, de multe ori chiar în casa cititorului de către sclavii săi, ce ordin ar fi putut opri difuzarea lor?

Cărţile electronice de azi sunt antiteza acelor manuscrise antice: obiecte ieftine, eterice, fără greutate, uşor de multiplicat la nesfârşit, adăpostite liniştit în servere şi unităţi de stocare din centrele de date împrăştiate prin toată lumea; dar controlate strict. În 2009, într-o nebunească încercare de cenzură, Amazon a şters discret de pe kindle-urile clienţilor romanul *1984* de George Orwell, pe baza unui presupus conflict legat de drepturile de autor. Mii de cititori au denunţat faptul că le dispăruse dintr-odată cartea din dispozitive, fără niciun avertisment anterior. Un student din Detroit care îşi pregătea lucrarea de diplomă a protestat că,

---

[109] Tacitus, *Despre viaţa şi caracterul lui I. Agricola*, traducere, prefaţă şi note de N.I. Niculiţă, în *Opere I*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1958, p. 62.

împreună cu arhiva aceea, i-au dispărut şi notiţele de lectură. Nu ştim dacă Amazon era conştient de simbolismul literar implicit. În *1984*, cenzorii guvernamentali şterg toate urmele literaturii supărătoare pentru Fratele cel Mare aruncându-le într-un incinerator pe care îl numeau „gaura de memorie”.

Pe internet, multe comentarii denunţă dispariţia ediţiilor digitale ale mai multor titluri. În realitate, când alegem opţiunea „Cumpără acum” pentru a adăuga în cont încă o carte în format PDF, nu cumpărăm nimic palpabil. Aproape că nu avem niciun drept asupra acelor texte care plutesc pe ecran. Gaura de memorie stă la pândă, putându-ne înghiţi bibliotecile virtuale.

Eu, care de mică mă gândeam că toate cărţile fuseseră scrise doar pentru mine şi că singurul exemplar din lume se afla în casa mea, cedez uşor tentaţiei de a idealiza acele manuscrise unice din Antichitate. În realitate, erau cărţi mult mai puţin plăcute decât ale noastre. Scrierea din vechime arăta ca o pădure plină de hăţişuri şi epuizantă, în care cuvintele se îngrămădeau fără spaţii între ele, nu se distingeau minusculele de majuscule, iar semnele de punctuaţie se foloseau doar la întâmplare. Cititorul trebuia să-şi deschidă drum prin acel desiş de litere cu mari eforturi, respirând greu, ezitând şi întorcându-se pentru a fi sigur că nu s-a pierdut. De ce nu lăsau anticii textul să respire? În parte, pentru a profita la maximum de papirus sau pergament, care erau materiale scumpe. În plus, primele cărţi se adresau unor oameni care citeau cu voce tare, dezlegând cu auzul ceea ce pentru ochi era doar o succesiune neîntreruptă de semne. Nu în cele din urmă, aristocraţii, mândri de superioritatea lor culturală, nu aveau niciun interes să le uşureze cititorilor parveniţi – care aveau un acces mai redus la educaţie – pătrunderea în feuda lor exclusivă a cărţilor.

Progresul spre simplificarea lecturii a fost lent, nehotărât, treptat. Erudiţii de la Biblioteca din Alexandria au inventat un sistem de accente şi semne de punctuaţie. Ambele sunt

atribuite unui bibliotecar cu o memorie fabuloasă, Aristofan din Bizanţ. Pe când cuvintele nu erau încă separate, plasarea câtorva accente – ca puncte de referinţă pe un drum întortocheat – îl ajuta foarte mult pe cititor.

Separarea literelor în cuvinte şi fraze s-a făcut treptat. Exista o metodă de scriere care consta în împărţirea textului în rânduri cu înţeles complet, pentru a-i ajuta pe cititorii mai nesiguri să urce sau să coboare vocea la sfârşitul unei idei. La sfârşitul secolului al IV-lea, descoperind acest sistem în exemplare din Demostene şi Cicero, Ieronim din Stridon a fost primul care l-a descris şi l-a recomandat. Chiar şi aşa, sistemul nu s-a impus, iar vicisitudinile punctuaţiei au continuat. Începând cu secolul al VII-lea, o combinaţie de puncte şi linii indicau punctul final; un punct ridicat echivala cu virgula noastră, iar punct şi virgulă se folosea deja ca şi în zilele noastre. În secolul al IX-lea, cititul în tăcere era probabil deja destul de obişnuit pentru ca scribii sau copiştii să înceapă să separe fiecare cuvânt de celelalte, chiar dacă o făceau probabil şi din raţiuni estetice.

În manuscrise, chiar şi ilustraţiile erau, obligatoriu, lucrate manual. De la originile lor, în *Cărţile egiptene ale morţilor*, aveau o funcţie mai degrabă explicativă decât ornamentală. Imaginea a apărut ca ajutor vizual pentru a clarifica şi completa textele, deoarece erau greu de citit. Când conţinutul era ştiinţific, se foloseau diagrame; când era literar, scene narative. În tradiţia greco-latină, capul sau bustul scriitorului apărea uneori desenat într-un medalion ca o marcă a autorităţii. Primul exemplu cunoscut este *Hebdomades vel de imaginibus* de Varro, o operă pierdută, dar descrisă de Plinius, care vorbea despre vieţile a şapte sute de greci şi romani celebri. Apărută în jurul anului 39 î Hr., această carte ambiţioasă combina portretele fiecărei celebrităţi cu o epigramă şi o descriere. Anvergura proiectului sugerează că e posibil ca romanii să fi dezvoltat o metodă de gravură în scop comercial literar.

Adoptarea creştină a cărţii ca simbol teologic a deschis noi căi decorative. Cuvintele înseşi au devenit forme ornamentale. Paginile erau colorate în purpură imperială, scrierea era executată cu cerneală aurie şi argintie. Cărţile nu mai erau doar instrumente destinate lecturii, ci bijuterii şi opere de artă în sine care îi evidenţiau pe proprietarii lor. Lucrările s-au specializat: scribul obişnuia să lase indicaţii precise şi rezerva spaţii destinate ilustraţiilor; apoi pergamentele erau transmise realizatorilor de miniaturi şi anluminuri. Deja în secolul al XIII-lea spaţiile de pe pagină erau din abundenţă, complexe şi utopice. Acolo îşi are originea banda desenată. Practic: primele benzi desenate din istorie apar pe marginile acelor manuscrise vechi. În jurul literelor au apărut pe pagini incredibile încolăciri de dragoni, şerpi şi plante agăţătoare care se înlănţuiau şi se încrucişau într-o mare bogăţie de forme răsucite. Au fost populate cu fiinţe umane, animale, peisaje, scene vii desfăşurate într-o serie de desene. Micile ilustraţii aveau un cadru de ornamente vegetale – de aici derivă şi termenul „vinietă”[110], deoarece fiecare cadru era mărginit de benzi cu frunze de viţă-de-vie. Începând cu epoca medievală gotică, din gurile personajelor ies mici benzi cu fraze rostite, antecedentele baloanelor de vorbire din benzile noastre desenate. Dincolo de text, miniaturile s-au născut pentru a revitaliza apetitul omului pentru miraculos. Detaliate sau fanteziste, luate din natură sau imaginate, aceste ilustraţii demostrează cum se pot naşte şi cum pot triumfa noi forme artistice plecând de la spaţiile marginale. Banda desenată, moştenitoarea acestui elegant trecut grafic, a păstrat trăsături care ne amintesc de originile sale. Personajele din albumele de astăzi, ca şi fiinţele care locuiau spaţiul manuscriselor de odinioară, aparţin adeseori unor lumi de graniţă, stranii, hipnotice, deformate. Şi la fel ca ele, au nevoie de privirea noastră, luptându-se să nu fie lăsate în afară.

[110] În spaniolă, *viñeta*, de la *viña*, „viţă-de-vie”.

Marea schimbare în cartografia interioară a cărţilor a ajuns la pagina tipărită, care încerca să faciliteze lectura rapidă prin intermediul unei structuri aerisite. Textul, până atunci îndesat în blocuri compacte, a început să fie împărţit în paragrafe. Titlurile, capitolele şi paginaţia serveau drept busolă pentru orientarea în lectură. Cum tiparul producea exemplare identice la fiecare ediţie, s-a dezvoltat un nou instrument pentru consultare: table de materii cu trimitere la pagini, note de subsol şi convenţii fixe de punctuaţie. Cărţile tipărite au devenit din ce în ce mai uşor de citit şi, prin urmare, mai primitoare. Datorită tablelor de materii, cititorii aveau la dispoziţie o hartă a interiorului cărţilor, astfel încât le puteau aprofunda, navigând prin ele din ce în ce mai liber. Cu trecerea secolelor, jungla ermetică a literelor prin care se avansa transpirând, cu maceta în mână, a devenit treptat o grădină ordonată de cuvinte pentru cei care doreau să se plimbe în linişte.

37

Dacă o carte e o călătorie, titlul ei va fi busola şi astrolabul celui care se aventurează pe drumurile sale. Totuşi, titlul nu a fost dintotdeauna prezent pentru a-i orienta pe navigatori. Primele povestiri, cele mai vechi, au ajuns pe lume fără titlu sau nume. Strămoşii noştri ar fi spus, de exemplu: Mamă, spune-mi povestea cu fetiţa care şi-a pus un munte în coşuleţ; sau: Vrei să asculţi povestea cocorului care fura vise?

E sigur că în cele mai timpurii epoci ale poemelor şi naraţiunilor scrise nu a existat o formă unică pentru a le numi. Listele cu cărţi din primele biblioteci din istorie, în Orientul antic, menţionau operele în funcţie de tema lor. „Să ne rugăm la Zeul Furtunii”, se poate citi pe o tăbliţă de argilă găsită la Hattusa. Următoarea intrare din listă spune: „Despre purificarea unui asasinat”. Cu toate acestea, cea mai obişnuită metodă a fost folosirea primelor cuvinte din

text: *Enûma Elish* (în akkadiană: „când din înalt...”). La fel ca străvechile cataloage de lut, şi *Pinakes* de la Biblioteca din Alexandria ofereau liste cu opere identificate prin intermediul frazei iniţiale. Încă din Roma secolului I găsim forme fluctuante pentru a numi cărţile. Uneori se menţionează *Odiseea* ca „Ulise”, anticipându-l cu douăzeci de secole pe Joyce. Marţial numeşte *Eneida* „*Arma virumque*”, iar Ovidiu, „Eneas, fugarul”. Deşi aproape dispărute, aceste formule antice supravieţuiesc în unele locuri: enciclicele papale încă îşi iau titlul în latineşte din cuvintele iniţiale ale textului.

Mênin áeide theá. E frumoasă modalitatea veche de a numi poveştile prin începutul lor – e ca şi cum, fără să vrem, atraşi de farmecul lor, am începe deja să le citim. Italo Calvino a salvat această metodă antică atunci când şi-a intitulat unul dintre cele mai fascinante romane ale lui: *Dacă într-o noapte de iarnă un călător*.

Primele titluri fixe, unice şi inamovibile au aparţinut pieselor de teatru. Dramaturgii atenieni au fost primii care şi-au intitulat piesele, cu care participau la concursuri publice; aşa încât trebuia să nu existe nicio confuzie când erau anunţate, promovate sau declarate câştigătoare. *Prometeu înlănţuit*, *Oedip Rege* sau *Troienele* nu au avut niciodată un alt titlu. Proza, în schimb, a întârziat mai mult până să primească titluri durabile; iar când le-a avut, adeseori au fost pur descriptive: *Războiul peloponesiac*, *Metafizica*, *Războiul gallic*, *Despre orator*.

În general, numele pe care grecii şi romanii le-au dat operelor lor literare sunt concise, simple, lipsite de ambiţie. Sună monoton, sunt lipsite de originalitate şi birocratice. În esenţă, îndeplinesc o funcţie de identificare. Aproape fără excepţie, recurg la substantive proprii sau comune, fără conjuncţii sau verbe – nu găsim nimic comparabil cu *Omul care era Joi* de Chesterton, sau *Pe patul de moarte* de Faulkner. Nici substantivele şi nici adjectivele nu au o mare densitate expresivă, şi le lipsesc de obicei calităţile poetice – nu găsim nimic asemănător cu *Întinsa Mare a Sargaselor* de

Jean Rhys, sau *Istoria universală a infamiei* de Borges. Totuşi, au ajuns până la noi şi câteva titluri misterioase şi sclipitoare prin simplitatea lor, cum ar fi *Munci şi zile* de Hesiod – pe care Alejandra Pizarnik l-a transformat în *Munci şi nopţi*, titlul unuia dintre volumele ei de poezii; *Vieţi paralele* de Plutarh; *Arta iubirii* de Ovidiu – pe care Erich Fromm l-a imitat; sau *Cetatea lui Dumnezeu* de Augustin de Hippona – care a dat titlul filmului trepidant al lui Fernando Meirelles despre favelele din Rio de Janeiro.

Pe vremea sulurilor de papirus, locul preferat pentru notarea titlului şi numelui autorului era la sfârşitul textului, partea cea mai protejată din cartea înfăşurată – începutul, la exteriorul cilindrului, se deteriora cel mai adesea, şi de multe ori se rupea. În formatul codexului, titlul şi-a cucerit poziţia iniţială, pe coperta cărţii – luând în stăpânire şi cotorul. Augustin de Hippona ne arată clar că încă din secolul al IV-lea era ceva obişnuit să se caute această informaţie „pe pagina preliminară”, adică la început, înainte de povestire. Azi titlul e primul lucru pe care îl citim când cartea este încă necunoscută, şi sperăm ca în mai puţin de zece cuvinte să-şi definească universul. Dacă vraja funcţionează, cineva va lua cartea în mână şi va dori să afle mai multe despre ea.

În realitate, abia în secolul al XIX-lea titlurile au început să-şi dezvolte propria poezie şi propriile elemente de atracţie. Când s-au consacrat ziarele, piaţa, concurenţa şi, prin urmare, necesitatea de a atrage atenţia cititorului, scriitorii s-au lansat în jocul seducţiei încă de pe copertele cărţilor. De-a lungul secolului al XIX-lea şi până în secolul XXI au apărut, fără îndoială, cele mai frumoase, cele mai îndrăzneţe titluri. Schiţez aici un catalog incomplet şi contestabil.

Pentru densitatea poetică: *Inima-i un vânător singuratic* de Carson McCullers; *În căutarea timpului pierdut* de Marcel Proust; *Blândeţea nopţii* de F. Scott Fitzgerald; *Un veac de singurătate* de Gabriel García Márquez; *Mâine în bătălie să te gândeşti la mine* de Javier Marías; *Generalul armatei moarte* de Ismail Kadare.

Pentru încărcătura ironică: *Opere complete (şi alte povestiri)* de Augusto Monterroso; *Conjuraţia imbecililor* de John Kennedy Toole; *Viaţa: manual de întrebuinţare* de Georges Perec; *O noapte proastă şi naşti fată* de Angélica Gorodischer; *Taci, te rog!* de Raymond Carver.

Pentru sonoritatea tulburătoare: *Stârpiţi răul de la rădăcină, împuşcaţi copiii* de Kenzaburō Ōe; *Sinuciderea fecioarelor* de Jeffrey Eugenides; *Va veni moartea şi va avea ochii tăi* de Cesare Pavese; *Să ucizi o pasăre cântătoare* de Harper Lee; *Sinucigaşii de la capătul lumii* de Leila Guerriero; *Căţea mincinoasă* de Marta Sanz.

Pentru neaşteptat şi mister: *La Marea Gară Centrală am stat jos şi am plâns* de Elizabeth Smart; *Un tramvai numit dorinţă* de Tennessee Williams; *Tot trecutul nostru* de Natalia Ginzburg; *Zgomotul lucrurilor în cădere* de Juan Gabriel Vásquez; *Visează androizii oi electrice?* de Philip K. Dick.

Pentru arta secretului: *Ar fi trebuit să-ţi spun că te iubesc* de Juan Gelman; *Paradisul nelocuit* de Ana María Matute; *Închis pentru melancolie* de Isidoro Blaisten; *Vârsta inocenţei* de Edith Wharton; *Jocuri ale vârstei târzii* de Luis Landero; *Ideea ridicolă de a nu te mai vedea* de Rosa Montero.

E un mister cum apare un titlu bun. Uneori e primul care se manifestă – „La început era Cuvântul” –, iar toată cartea se desfăşoară ca un *big bang* verbal plecând de la acea izbucnire diafană. Alteori se lasă aşteptat şi îl martirizează pe scriitor pe timpul unui îndelungat periplu al indeciziei, sau apare de unde ne aşteptăm mai puţin, dintr-o frază auzită la întâmplare, sau i-l propune o terţă persoană mai inspirată. Există mai multe anecdote celebre despre cărţi cărora autorul voia să le dea nişte titluri ofilite sau imposibile şi care, datorită altor persoane – prieteni scriitori, editori, agenţi literari –, şi-au găsit calea spre titlul perfect. *Totul e bine când se termină cu bine* ar fi vrut Tolstoi să-şi intituleze romanul *Război şi pace*; *Lesbienele* a fost titlul la care s-a gândit Baudelaire pentru culegerea lui de poezii care avea să se numească *Florile răului*; Onetti a propus *Conacul*, dar i s-a

sugerat *Când nu mai contează*; Bolaño a fost avertizat că *Furtuna de căcat* nu era chiar o idee strălucită şi l-a înlocuit cu *Nocturnă în Chile*. Arareori, o traducere liberă oferă titlul fericit pe care nu l-a putut găsi autorul însuşi. *Căutătorii* e un titlu destul de palid pentru romanul şi filmul pe care John Ford avea să-l transforme într-un clasic. Totuşi, un distribuitor spaniol anonim, într-o străfulgerare de inspiraţie, a folosit la premieră minunatul titlu *Centaurii deşertului* (*Centauros del desierto)*. Leila Guerriero scrie că atunci când se produce revelaţia unui titlu exact, se resimte un fel de fericire, pentru că titlul unei cărţi nu e o succesiune de cuvinte ingenioase, ci „o urzeală lipită de inima poveştii, de care deja nu se va mai putea despărţi”.

După o lungă călătorie prin indiferenţa secolelor, titlurile s-au transformat în mici poeme; barometre, vizoare, găuri de chei, panouri luminoase, reclame cu neon; cheia muzicală care defineşte partitura viitoare; o oglindă de buzunar, un prag, un far în ceaţă, un presentiment, vântul care roteşte aripile morilor de vânt.

Ce este un clasic?

38

Artistul modern are obligaţia de a fi original; trebuie să ofere ceva nou, ceva nemaivăzut. Cu cât pare să încalce mai mult tradiţia şi normele, cu atât mai bune vor fi recenziile primite. Fiecare creator încearcă să fie rebel în felul său – ca toţi ceilalţi. Rămânem fideli unui set de idei romantice: libertatea este oxigenul adevăraţilor artişti, iar literatura care contează pentru noi este aceea care îşi construieşte propriile lumi, un limbaj eliberat de convenţii şi de moduri narative neexplorate.

Nu la fel era şi pentru romani. Ei doreau o literatură cât mai asemănătoare cu cea greacă. De aceea i-au copiat unul

câte unul genurile – epopeea, lirica, tragedia, comedia, istoria, filosofia, oratoria. De aceea au adoptat formele metrice ale grecilor, care nu se prea potriveau cu limba latină şi care la început făceau ca poeziile lor să sune artificial, fals. De aceea, au construit biblioteci duble – ca nişte turnuri gemene – pentru a sublinia înfrăţirea. Au crezut că-i pot depăşi pe cei mai buni dacă îi imitau în mod deschis. Şi-au asumat voluntar un ansamblu enorm de limitări şi modele importate. Şi în mod surprinzător, cu norme atât de rigide, literatura aceasta schizofrenică a creat nişte opere minunate.

Emulaţia obsesivă se exprimă în critica literară a unui personaj interesant: Quintilian. S-a născut la Calagurris Nassica Iulia – îmi place sonoritatea acestui nume –, azi Calahorra, la nici 120 de kilometri de locul unde scriu eu acum. În anul 35, să vii pe lume într-un colţ îndepărtat al imperiului nu constituia un inconvenient pentru reuşita personală: dacă erai dintr-o familie bogată, geografia nu era o problemă. Quintilian a cunoscut foarte repede succesul profesional. Avocat şi profesor de elocinţă, a fost primul profesor din istorie al cărui salariu era plătit din vistieria publică. Împăratul Vespasian i-a acordat această onoare fără precedent, iar Domiţian l-a ales să-i educe nepoţii. El i-a adulat fără pudoare pe cei doi împăraţi care i-au dat de lucru. Pe acele timpuri, elogiile erau limbajul protocolar la palat, şi era greu să urci pe scara socială fără să cazi în servilism. În orice caz, lui Quintilian îi plăcea să se afle în compania celor puternici. Era un conservator liniştit, răsfăţat, mulţumit de realizările sale. Abia la maturitate a avut parte de nenorociri. După ce şi-a pierdut foarte tânăra soţie – în vârstă de 19 ani – şi pe cei doi copii ai săi, a scris: „Există un fel de invidie care nimiceşte speranţele mari”[111].

Cele douăsprezece cărţi din *Arta oratorică*, eseul pedagogic în care şi-a condensat toată experienţa lui de

---

[111] Quintilian, *Arta oratorică*, VI, Prefaţă, 10, traducere, studiu introductiv, tabel cronologic, note, indici de Maria Hetco, Minerva, Bucureşti, 1974, vol. II, p. 129.

profesor, lansează mesaje inedite. Aşa cum am spus deja, într-o epocă în care se practica flagelarea sistematică, Quintilian respingea pedepsele violente în educaţie. Credea că erau mai eficiente laudele decât violenţa, iubirea faţă de profesor, care treptat se transformă în iubire faţă de materia învăţată. Nu credea în valabilitatea universală a preceptelor, prefera să-şi adapteze metodele circumstanţelor şi capacităţilor individuale. El afirma că scopul învăţării este să-i laşi pe elevi să găsească ei înşişi răspunsurile şi să facă în aşa fel încât profesorul să fie inutil. A fost unul dintre primii apărători ai educaţiei continue. Îi încuraja pe profesioniştii discursului să citească cât mai mult după ce-şi încheie studiile, ştia că lectura te ajută să vorbeşti mai bine. Şi, ca să-i ghideze pe drumurile literaturii, a redactat două liste paralele ale celor mai buni scriitori din Grecia şi Roma (treizeci şi unu de greci, faţă de treizeci şi nouă de romani).

În listele lui Quintilian, concurenţa devine obsesivă. Încearcă să stabilească o simetrie perfectă: fiecare autor grec trebuie să aibă alături un geamăn latin pe măsura lui. Vergiliu era Homer al romanilor. Cicero era Demostene şi Platon al romanilor – cine a spus că un roman nu putea valora cât doi greci?Titus Livius era Herodot resuscitat, iar Sallustius, noul Tucidide. Citind acest text, ai impresia că mândria naţională impunea clonarea, unul câte unul, a tuturor marilor scriitori ai Greciei. Era pus în funcţiune un ciudat experiment de imitaţie programată. Aşa se înţelege nevoia patriotică de a exista *Eneida* chiar înainte de a fi fost scrisă. Tot aşa se explică şi succesul cărţii *Vieţi paralele* pe care vicleanul Plutarh a scris-o cu laitmotivul împerecherii marilor personaje ale Greciei şi ale Romei: Tezeu şi Romulus; Alexandru şi Iulius Cezar şi aşa mai departe.

Spiritul de emulaţie, ambiţie şi competiţie se potrivea cu mentalitatea elitelor societăţii romane. Dar concurenţa neînfrânată trebuie să fi fost epuizantă pentru creatori. Îmi imaginez că pentru fiecare scriitor stimulat de provocare trebuie să fi existat cel puţin un altul oprimat de povara

tradiţiei. Comparaţiile erau permanente, până la sufocare. Poeţii şi naratorii lucrau mereu în umbra unui complex de inferioritate colectiv.

În mod paradoxal, după toate acestea, romanii au reuşit să fie originali. Au creat un metisaj fără precedent. Pentru prima dată, o civilizaţie a adoptat o literatură străină, a citit-o, a păstrat-o, a tradus-o, a îngrijit-o şi a iubit-o mai presus de orice bariere şoviniste. La Roma s-a înnodat un fir care ne leagă şi acum de trecut şi de alte culturi, limbi, orizonturi. Deasupra, ca nişte funambuli, trec dintr-un secol în altul ideile, descoperirile ştiinţei, miturile, gândurile, sentimentele, precum şi greşelile (pe care, de asemenea, le inspiră). Unele alunecă şi cad; altele reuşesc să-şi menţină echilibrul (devenind în cele din urmă clasice). Această legătură, această transmitere neîntreruptă, această infinită conversaţie, care continuă şi acum, constituie un miracol.

Pasiunea nostalgică, durerosul complex al romanilor, suveranitatea lor militară, invidia lor şi apropierile lor sunt fenomene fascinante. Pentru că acea iubire dificilă, construită cu dorinţă şi cu furie, ţesută din diverse resturi, a deschis calea spre viitorul care suntem noi.

39

Până de curând, se dedicau literaturii numai bogaţii sau persoanele care viermuiau în jurul lor pândind funcţii şi bani. După cum spune Steven Pinker, istoria este scrisă nu atât de învingători, cât de oamenii bogaţi, acea mică fracţiune a umanităţii care dispune de timp şi de educaţia necesară pentru a-şi permite să reflecteze. Tindem să uităm suferinţele altor epoci, în parte pentru că literatura, poezia şi legendele îi celebrează pe cei care au trăit bine şi îi uită pe cei care s-au sufocat în tăcerea sărăciei. Perioadele de lipsuri şi foamete au fost mitizate, ba chiar sunt amintite ca epoci de aur ale simplităţii pastorale. Nu au fost aşa.

Care este originea clasicilor literari, a celor mai admiraţi scriitori şi a operelor lor emblematice? Nu ar trebui să fim surprinşi să aflăm că însuşi cuvântul „clasic” derivă din vocabularul bogăţiei şi al proprietăţii. La început nu a avut nici cea mai mică legătură cu creaţia sau cu arta. Vorbim de chestiuni serioase; detaliile vor veni mai târziu. *Classici* provine din terminologia specifică recensămintelor. Romanii numeau *classis* cea mai bogată clasă socială, în contrast cu gloata celorlalţi cetăţeni, numiţi pur şi simplu *infra classem*. Recensământul avea o importanţă foarte mare în Roma antică, deoarece definea drepturile şi obligaţiile fiecărui cetăţean şi servea la înarmarea legiunilor. Cantitatea de bunuri – sau, în majoritatea cazurilor, lipsa lor – decidea locul pe care fiecare individ îl ocupa în societate.

Conform unei tradiţii străvechi, recensământul fusese creat de legendarul rege Servius Tullius şi trebuia efectuat o dată la cinci ani. Când se încheia, avea loc o ceremonie de purificare prin care se cerea zeilor binecuvântarea pentru cadastru şi protecţie împotriva catastrofelor. Ritualul se numea *lustrum* – de aceea numim „lustru” o perioadă de cinci ani. Era obligatoriu să se prezinte fiecare cap de familie şi să-şi declare, sub jurământ, bunurile, precum şi numărul de membri ai familiei, adică copiii şi sclavii, cu valoarea corespunzătoare fiecăruia. Aceste date stabileau cine participa la adunări şi cine nu avea dreptul să o facă. Proletarii erau cei care nu aveau bunuri, singura lor avere fiind copiii (*prole*). Nu erau chemaţi sub arme decât în situaţii de maximă urgenţă şi erau scutiţi de plata impozitelor. În schimb, nu participau la luarea deciziilor politice prin vot. Cei care declarau că au bunuri erau numiţi *adsidui*, erau apţi pentru serviciul militar şi puteau fi membri în adunări. În funcţie de câte proprietăţi aveau, puteau intra în una dintre cele şase clase cenzitare. Sistemul era transparent. Bogaţii plăteau impozite şi, în compensaţie, aveau influenţă politică. Săracii, în schimb, nu aveau nicio contribuţie şi nu contau la nimic.

Avocatul şi scriitorul Aulus Gellius precizează că aşa-zişii „clasici” erau *la crème de la crème* economică, marile averi, sângele albastru republican, bogaţii până la extravaganţă care deţineau monopolul primei clase. În literatură, cuvântul a ajuns ca o metaforă. Cu un jargon care transfera în artă obsesia pentru afaceri, unii critici au stabilit că existau autori de primă clasă, adică de încredere şi solvabili, cărora li se putea acorda credit (atenţie) şi în care era recomandabil să investeşti (timp). La cealaltă extremă a ierarhiei se aflau scriitorii „proletari”, bieţii mâzgălitori de papirus, fără patrimoniu sau mecena. Nu ştim dacă termenul „clasic” a ajuns să fie folosit în mod obişnuit: abia dacă apare în câteva texte latineşti păstrate. Adevăratul succes al cuvântului a apărut atunci când mai mulţi umanişti l-au salvat începând din 1496 şi când mai târziu s-a extins în toate limbile romanice. Timp de secole, a continuat să fie folosit, iar utilizarea lui s-a extins şi în alte domenii. Acum nu se aplică doar la literatură; nici măcar numai în cazul creaţiei; pentru mulţi oameni, termenul „clasic” ţine de vocabularul fotbalistic.

E adevărat că a vorbi despre „clasici” presupune să foloseşti o terminologie de origine clasistă, cum indică şi numele. Conceptul ajunge la noi dintr-o epocă având o viziune ierarhică asupra lumii, impregnată de arogante noţiuni de privilegiu, ca aproape toate epocile, de altfel. Totuşi, e ceva emoţionant în faptul de a considera cuvintele o formă – fie şi metaforică – de bogăţie, în faţa mereu asupritoarei suveranităţi a proprietăţilor imobiliare şi a banilor.

La fel ca stirpea celor bogaţi, clasicii nu sunt cărţi izolate, ci hărţi şi constelaţii. Italo Calvino scria că un clasic este o carte care preexistă altor clasici; dar cine i-a citit mai întâi pe ceilalţi, şi apoi pe acela, recunoaşte imediat locul lui în genealogie. Datorită lor descoperim origini, relaţii, dependenţe. Se ascund unii în faldurile altora: Homer face parte din acelaşi lanţ genetic ca Joyce şi Eugenides; mitul

platonician al peşterii revine în *Alice în Ţara Minunilor* şi în *Matrix*; doctorul Frankestein al lui Mary Shelley a fost imaginat ca un Prometeu modern; bătrânul Oedip se reîncarnează în nefericitul rege Lear; povestea lui Eros şi Psyché, în *Frumoasa şi bestia*; Heraclit în Borges; Sappho în Leopardi; Ghilgameş în Superman; Lucian în Cervantes şi în *Războiul stelelor*; Seneca în Montaigne; *Metamorfozele* lui Ovidiu în *Orlando* de Virginia Woolf; Lucreţiu în Giordano Bruno şi Marx; iar Herodot în *Oraşul de sticlă* de Paul Auster. Pindar cântă: „Omul este visul unei umbre”. Shakespeare reformulează: „Plămadă suntem precum cea din care / Făcute-s visele; şi scurta viaţă / Înconjurată ni-e de somn”[112]. Calderón a scris *Viaţa e vis*. Schopenhauer intră în dialog: „Viaţa şi visele sunt pagini din aceeaşi carte”. Firul cuvintelor şi metaforelor traversează timpul, depănând epocile.

Problema, pentru unii, este accesul la clasici. Integraţi în programele şcolare şi universitare, au devenit lecturi obligatorii. Riscăm să îi percepem ca nişte constrângeri respingătoare. În *The Disappearance of Literature* (*Dispariţia literaturii*), Mark Twain propunea o definiţie ironică: „Clasică este o carte pe care toată lumea vrea să o fi citit, dar pe care nimeni nu vrea să o citească”. Pierre Bayard împrumută această fibră umoristică pentru eseul său *Cum vorbim despre cărţile pe care nu le-am citit*, unde analizează resorturile care ne împing spre ipocrizia lecturii. Din cauza fricii copilăreşti de a dezamăgi, pentru a nu fi excluşi dintr-o conversaţie, mergând la cacealma în cadrul unui examen, aproape fără să ne dăm seama că minţim, spunem că am citit cutare carte, deşi n-am avut-o niciodată în mâini. Proaspăt îndrăgostiţi, afirmă Bayard, ne putem preface că am citit cărţile pe care cealaltă persoană le iubeşte ca să ne apropiem de ea. Odată ce am minţit, nu mai putem da înapoi: suntem obligaţi să vorbim despre anumite texte fără să le cunoaştem, orbeşte,

---

[112] William Shakespeare, *Furtuna*, actul IV, scena 1, traducere de Leon D. Leviţchi, în *Opere complete 8*, Univers, Bucureşti, 1990, p. 397.

ţinând seama de părerile pe care le au alţii despre ele. Acest tip de impostură e mai uşor de susţinut când e vorba despre clasici, pentru că ni se par oarecum familiari. Dacă nu au intrat pe altă rută în vieţile noastre, se află acolo ca zgomot de fond, ca o prezenţă atmosferică. Fac parte din biblioteca colectivă. Cunoscându-i coordonatele, reuşim să ieşim din bucluc.

Dar să revenim la Italo Calvino. Potrivit lui, cărţile clasice sunt cărţi care, cu cât credem că le cunoaştem mai bine din auzite, cu atât devin mai noi, mai neaşteptate, mai inedite atunci când le citim cu adevărat. Niciodată nu termină ceea ce au de spus. Sigur, se întâmplă aşa numai când reuşesc să-l emoţioneze şi să-l lumineze pe cel care le citeşte. Nu cititorii constrânşi au fost cei care au protejat aceste texte ca pe nişte talismane în lungile vremuri periculoase, ci acei care erau îndrăgostiţi de ele.

Operele clasice sunt marile supravieţuitoare. În limbajul ultracontemporan al reţelelor sociale, am putea spune că puterea lor – bogăţia, în termeni de recensământ – se măsoară în numărul de *followers*. Sunt opere care continuă să atragă noi cititori, la o sută, două sute, două mii de ani după ce au fost scrise. Se strecoară printre variaţiile gusturilor, mentalităţilor, ideilor politice; revoluţii, cicluri în schimbare, indiferenţa noilor generaţii. Şi pe acest traseu, unde le-ar fi atât de uşor să se piardă, reuşesc să ajungă în universul altor autori, pe care îi influenţează. Continuă să urce pe scenele teatrelor din toată lumea, sunt adaptate la limbajul cinematografic şi al emisiunilor de televiziune, chiar şi atunci când s-au debarasat de legături şi cerneală pentru a deveni lumină pe internet. Fiecare nouă formă de expresie – publicitate, manga, rap, jocuri video – le adoptă şi le adăposteşte.

În spatele supravieţuirii celor mai vechi clasici se află o mare poveste aproape ignorată, cea a tuturor anonimilor care au reuşit să păstreze, prin pasiune, o fragilă moştenire de cuvinte, povestea misterioasei lor loialităţi faţă de acele

cărţi. În timp ce textele şi chiar limbile primelor civilizaţii care au inventat scrisul în Semiluna Fertilă – Mesopotamia şi Egipt – au căzut în uitare odată cu trecerea secolelor şi, în cele mai bune cazuri, au fost descifrate abia multe secole după aceea, *Iliada* şi *Odiseea* nu au rămas niciodată fără cititori. În Grecia a început un lanţ de transmitere şi de traducere care nu s-a rupt niciodată, reuşind să ţină în viaţă posibilitatea de a ne aminti şi de a conversa peste timp, dincolo de distanţă şi de frontiere. Noi, cititorii de azi, ne putem simţi singuri, în mijlocul vieţii noastre agitate, cultivându-ne ritualuri lente. Dar avem în spate o lungă genealogie şi nu ar trebui să uităm că, noi toţi, fără să ne cunoaştem, am fost protagoniştii unei salvări fantastice.

40

Nu orice inovaţie merită atenţie: armele chimice sunt o invenţie mai recentă decât democraţia. Nici tradiţiile nu sunt mereu convenţionale, rigide şi plictisitoare. Revoltele de azi se inspiră din curentele din trecut, ca aboliţionismul ori sufragiul universal. O moştenire poate fi revoluţionară, cum la fel de bine poate fi retrogradă. Clasicii au fost uneori extrem de critici, faţă de lumea lor şi a noastră. Nu am avansat chiar atât de mult încât să ne putem permite să renunţăm la reflecţiile lor despre corupţie, militarism sau nedreptate.

În anul 415 î.Hr., Euripide şi-a prezentat tragedia *Troienele* în timpul unui festival religios, într-un teatru arhiplin. Opera punea în scenă sfârşitul Războiului din Troia – mitul întemeietor al grecilor, marea victorie patriotică a strămoşilor lor. Imensa majoritate a atenienilor care aştepta la balcoane începutul piesei mâncând pâine, brânză şi măsline era la fel de mândră de faptele de vitejie ale lui Ahile la Troia precum suntem noi pentru că am învins nazismul în al Doilea Război Mondial. Dar dacă se aşteptau la un Spielberg atic care să le mângâie orgoliul că se află de partea corectă a istoriei,

precum în *Lista lui Schindler*, decepţia avea să le fie de dimensiuni epice. Euripide le-a înfăţişat un măcel feroce, o răbufnire de distrugere răzbunătoare, violuri colective, asasinarea cu sânge-rece a unui copil aruncat în gol din înaltul zidurilor, ororile războiului abătându-se asupra femeilor învinse...

Ceea ce au auzit atenienii în acea după-amiază convulsivă din secolul al V-lea î.Hr. a fost furia şi disperarea mamelor din tabăra duşmană, care îi acuzau de cruzime. La sfârşit, bătrâna regină Hecuba, luminată de un incendiu apocaliptic, denunţă cu gura ei ştirbă disperarea universală a victimelor („Vai mie, vai sărmana, iată culmea / Şi capătul a toată suferinţa. / Mă duc din ţară, iar cetatea mea/ E închinată focului. Bătrâne / Picioare, hai, urniţi-vă, să duc / Salutul meu cetăţii întristate: / O, tu, cea mare-odată, tu cea plină / Între barbari de-un duh trufaş, tu vei pierde, / O, Troia, în curând vestitu-ţi nume. / Ei îţi dau foc, pe noi ne duc ca roabe / Din ţară-acum. O, zei, dar de ce oare / Să mai invoc pe zei? Şi altădată / Chemaţi au fost şi nu m-au ascultat”[113]).

Inutil să mai spun că Euripide nu a câştigat premiul la festivalul de teatru din acel an. Pe timp de război – lumea antică era într-un război permanent –, într-o producţie finanţată din bani publici, a cutezat să ia partea femeilor în faţa bărbaţilor, inamicilor în faţa compatrioţilor lui, celor învinşi în faţa învingătorilor. Nu a primit premiu, dar după fiecare mare conflict european – recent, în onoarea văduvelor şi a mamelor din Sarajevo – această operă a fost pusă în scenă, iar Hecuba cea ştirbă a vorbit din nou, din tranşeele şi ruinele încă fumegânde, în numele celor biruiţi de război, înainte de a începe să uităm.

Imaginea consacrată şi de neatins a clasicilor ne împiedică să ne imaginăm că unii dintre ei au fost puşi la îndoială, iar operele lor au provocat revolte teribile. Dacă a existat

[113] Euripide, *Troienele*, traducere de Dan Botta, în Eschil – Sofocle – Euripide, *Teatru*, prefaţă de Tache Aurelian, Editura Tineretului, Bucureşti, 1962, p. 230.

vreodată un personaj extrem de polemic, acela a fost multimilionarul Seneca. Investitor priceput, a organizat ceea ce azi am numi o bancă de credit şi s-a îmbogăţit prin perceperea unor dobânzi exorbitante. A cumpărat proprietăţi în Egipt, pe atunci paradisul investiţiilor imobiliare. Şi-a înmulţit de mai multe ori averea şi, prin prebende şi reţele de contacte, a reuşit să strângă una dintre cele mai mari averi ale secolului, mai mult decât a zecea parte din impozitele care se adunau anual de pe tot cuprinsul Imperiului Roman. Ar fi putut să se dedice luxului, să-şi etaleze averea în vile imense şi scumpe cu mii de olane – la Roma, dimensiunea caselor nu se măsura în metri pătraţi de suprafaţă locuibilă, ci în numărul de ţigle care protejau capul proprietarului –, să colecţioneze antichităţi, sclavi şi trofee de vânătoare. Dar era pasionat de filosofie, filosofia stoică, culmea ironiei. A dedicat pagini întregi convingerilor sale, pagini în care afirmă că un om e bogat atunci când nevoile lui sunt cumpătate. Contemporanii lui nu aveau nevoie de listele din Forbes ca să ştie că averea lui atingea niveluri extravagante. Era foarte tentant să faci glume şi să-i iei peste picior toate acele apologii ale indiferenţei, frugalităţii şi avantajelor de a te mulţumi cu pâine goală. De foarte multe ori, Seneca a fost ridiculizat pentru că-şi apăra crezul în cumpătare şi filantropie în timp ce-şi administra afacerile cu metodele capitalismului sălbatic. E greu să-ţi dai seama la ce să te aştepţi din partea acestui personaj ambivalent, bancher şi filosof, care nu a reuşit niciodată să rezolve contradicţia dintre ceea ce gândea şi viaţa pe care o ducea. Totuşi, unele dintre textele care i-au adus atâta batjocură în viaţă ne sfidează încă şi azi. Un pasaj din *Epistole către Lucilius* marchează un punct fără întoarcere în istoria pacifismului occidental: „Ţinem în frâu omuciderile şi crimele răzleţe: ce e de spus însă despre războaie şi despre nimicirea unor populaţii întregi, crime ce sunt pricină de fală? [...] Oare nu aprobăm delictele acelea care, săvârşite pe ascuns, ar fi pedepsite cu moartea, doar pentru că au fost sărvârşite de

unii care au autoritate în stat? Oamenii, cu toate că sunt o specie plină de blândeţe, nu se ruşinează să se bucure unii de necazurile altora, să poarte războaie şi să le lase moştenire fiilor lor, ca să le ducă mai departe”[114].

Textele acestea sunt vechi de secole, dar recreează lumea care ne înconjoară cu o verosimilitate uluitoare. Cum e posibil aşa ceva? Pentru că încă din vremea Greciei şi a Romei ne reciclăm fără încetare semnele, ideile, revoluţiile. Cei trei filosofi ai suspiciunii – Nietzsche în metafizică, Freud în etică şi Marx în politică – au plecat de la studiul anticilor pentru a da un ocol modernităţii. Chiar şi cea mai inovatoare creaţie conţine, printre altele, fragmente şi furturi de idei anterioare. Clasice sunt acele opere care, precum vechii rockeri veşnic activi, îmbătrânesc pe scenă şi se adaptează noului public. Fanii îşi golesc buzunarele pentru a merge la concertele lor, cei necuviincioşi îi parodiază, dar nimeni nu-i ignoră. Ceea ce dovedeşte că noul are cu vechiul o relaţie mai complexă şi mai creativă decât s-ar părea la prima vedere. După cum scria Hannah Arendt: „Acest trecut, a cărui forţă se întinde până la origine, nu trage înapoi, ci împinge înainte şi, spre deosebire de ceea ce ne-am aştepta, viitorul este cel ce ne duce înapoi în trecut”[115].

Canon: istoria unei trestii

41

Această poveste începe în stufărişul unui râu care se oglindeşte în bătaia soarelui, la latitudini orientale aproape

---

[114] Seneca, *Epistole către Lucilius*, XV, 95, 30–31, ed. cit., vol. II, p. 113.

[115] Hannah Arendt, *Între trecut şi viitor. Opt exerciţii de gândire politică*, traducere de Louis-Rinaldo Ulrich, Antet, Bucureşti, 1997, pp. 14–15.

lipsite de copaci. Apa mângâie malurile umede, unde creşte o vegetaţie încâlcită, greierii cântă cu încăpăţânare şi scânteiază zborul albastru al libelulelor. În zorii zilei, un vânător care îşi urmăreşte prada de-a lungul malului ascultă clipocitul slab al apei şi fâşâitul stufului mişcat de briză.

Într-un asemenea loc creşteau, înălţate precum chiparoşii, tulpinele trestiilor orientale (*Arundo donax*). Numele acestei specii conţine o rădăcină semitică foarte veche (în asiro-babiloniană, *qanu*; în ebraică, *qaneh*; în aramaică, *qanja*). Din acea rădăcină străină provine grecescul *canon*, care înseamnă literal „drept ca o trestie”.

Ce era un canon? Un băţ de măsurat. Zugravii şi constructorii din vechime numeau astfel nişte simple şipci de lemn care serveau la trasarea liniilor drepte şi la fixarea cu precizie a dimensiunilor, proporţiilor şi scărilor. În agora, unde negustorii şi clienţii se certau ţipând, acuzându-se reciproc de pungăşii, exista de obicei un etalon pentru greutăţi şi măsuri sculptate în piatră. Cineva mormăia: „Bucata asta de pânză nu măsoară trei coţi; beţivule, javră ce eşti, ai să mă ruinezi!” Iar cel interpelat urla: „Sărăntocule, păduchiosule, îndrăzneşti să mă acuzi de hoţie?” Cu ajutorul canoanelor – precursoarele metrului nostru etalon din platină cu iridiu – se rezolvau majoritatea certurilor şi târguielilor strămoşilor noştri greci. Într-un salt spre abstractizare, sculptorul Policlet şi-a intitulat *Canon* tratatul său despre proporţiile fizice ideale. Trupul uman perfect măsoară, spunea el, de şapte ori dimensiunea capului. Se pare că sculptura lui *Doryphoros* exemplifică aceste dimensiuni masculine ideale, inaugurând astfel dictatura imaginii: tinerii se torturau în *gymnasion* visând să-şi sculpteze trupul după chipul şi asemănarea acelui model din marmură.

Umila noastră trestie a ajuns, prin intermediul lui Aristotel, pe îndepărtatul teren al eticii. Filosoful a scris că norma de a acţiona – canonul moral – nu trebuia să o constituie ideile absolute şi eterne ale lui Platon, ci „omul superior se distinge

cel mai mult prin aceea că în toate este capabil să descopere adevărul, ca şi când ar fi el însuşi canonul şi măsura acestora”[116]. Această reţetă aristotelică pentru rezolvarea dilemelor de conştiinţă îmi aminteşte de o frază a lui Cary Grant din filmul *Vacanţa*: „Când mă aflu într-o asemenea poziţie, mă întreb: cum ar proceda General Motors? Şi apoi fac exact pe dos”. Oricât de arhaic ne-ar putea părea, Codul nostru civil încă ne cere să ne asumăm obligaţiile „cu sârguinţa unui bun tată de familie”.

Listele cu cei mai buni scriitori şi cele mai bune opere nu s-au numit niciodată canoane pe vremea grecilor şi romanilor. Cum am ajuns atunci la controversatul nostru concept de „canon literar”? Prin filtrul creştin. În mijlocul agitatelor discuţii despre autenticitatea relatărilor evanghelice, autorităţile ecleziastice au definitivat conţinutul Noului Testament: Evangheliile după Sfântul Marcu, Sfântul Matei, Sfântul Luca şi Sfântul Ioan – aceştia patru şi nu alţii –, Faptele Apostolilor şi Epistolele. Dezbaterea dintre comunităţile creştine care a dus la excluderea textelor considerate apocrife a fost lungă şi de multe ori înverşunată. În secolul al IV-lea, când repertoriul era aproape închis, istoricul Eusebiu de Cezareea a numit „canon ecleziastic” selecţia cărţilor pe care autorităţile le-au declarat de inspiraţie divină şi în care credincioşii puteau găsi un model de viaţă. După mai bine de o mie de ani, în 1768, un erudit german a folosit pentru prima oară expresia „canonul scriitorilor” cu sensul actual. Problema este că termenul venea încărcat cu anumite trăsături şi conotaţii. Prin analogie biblică, canonul literar părea să se profileze ca o ierarhie verticală, dictată de experţi, sprijinită de autoritatea unui grup de aleşi, intenţionat închis, permanent şi atemporal. Nu e de mirare că, de atunci, numeroşi cititori pasionaţi, apărându-şi libertatea, s-au simţit tentaţi, la fel ca Cary Grant

[116] Aristotel, *Etica nicomahică*, IV, 1113a, introducere, traducere, comentarii şi index de Stella Petecel, IRI, Bucureşti, 1998, p. 69.

faţă de General Motors, să facă – şi să citească – exact invers.

În realitate, mulţi clasici au ajuns să fie consideraţi astfel impunându-se în faţa autorităţilor care încercau să-i distrugă. De exemplu, cărţile lui Ovidiu l-au învins pe Augustus; versurile lui Sappho, pe papa Grigore al VII-lea. Ameninţările lui Platon la adresa poeţilor nu au avut niciun rezultat, nici măcar acolo unde filosoful a avut influenţă politică. Caligula nu a distrus poemele lui Homer, nici Caracalla operele lui Aristotel. Au supravieţuit în canon texte considerate eretice şi periculoase, precum *De rerum natura* de Lucreţiu; *Gargantua şi Pantagruel* de Rabelais; sau naraţiunile lui Sade. Naziştii nu au reuşit să convingă lumea că toate operele scrise de evrei erau lipsite de orice valoare.

Canonul literar are foarte puţine lucruri în comun cu cel religios. Repertoriul biblic, susţinut de credinţă, se pretinde a fi imuabil; cel literar, nu. Pentru cel din urmă se potriveşte mult mai bine imaginea aleasă de romani: recensământul, o clasificare ierarhică, da, însă permanent actualizată. Dacă poate ajunge să fie un instrument util, este tocmai pentru că flexibilitatea lui îi permite să înregistreze schimbările. În cultură nu există rupturi totale, nici măcar o continuitate absolută. Unele opere sunt primite mai bine sau mai rău, în funcţie de schimbările circumstanţelor istorice. Criticii Luminilor, în obsesia lor pentru operele didactice şi moralizatoare, erau mult mai puţin captivaţi de Shakespeare decât noi. Azi abia dacă mai avem chef să citim predici sau discursuri, care erau genuri majore în alte epoci. În secolul al XVIII-lea, intelectualii au condamnat cam la unison romanul, fără să bănuiască că va ajunge pe culmile canonului actual. Literatura pentru copii nu a triumfat până când copilăria nu a ajuns să fie considerată o etapă vitală şi valoroasă – şi reinventată. Odată cu ascensiunea feminismului, romanele cu eroine persecutate, precum cele scrise în Secolul de Aur de María de Zayas, n-au mai fost considerate curiozităţi minore şi au început să aibă o importanţă înnoită. Ca în

afaceri, unii autori deschid sau închid prăvălia în funcţie de schimbările de sensibilitate ale publicului. Baltasar Gracián a trebuit să aştepte anii 1990 pentru ca directorii agresivi din Statele Unite şi Japonia să-i transforme cartea *Oracolul manual şi arta prudenţei* într-una de căpătâi şi un bestseller internaţional. Aproape că nici nu se mai pune în scenă teatrul impozantului premiant Nobel Jacinto Benavente, în schimb ne pasionează contemporanul său Valle-Inclán, un bizar marginal care a avut o relaţie complicată cu publicul şi cu succesul. Marţial trebuia să se apere de acuzaţia de a fi scris poezii prea scurte, în timp ce acum scurtimea epigramelor sale – de dimensiunile unui tweet – acţionează în favoarea lui. Romanele cavalereşti, care au provocat furori timp de secole, au intrat într-un con de umbră, în timp ce se consacra parodia lor, *Don Quijote*. Umorul şi ironia au câştigat teren – azi preferăm cărţile ambigue celor care încearcă să ne îndoctrineze.

De-a lungul timpului au convieţuit numeroase canoane, cu infinite ramificaţii parţiale. În aproape toate perioadele, diferiţi critici se înfruntă şi construiesc liste rivale. Cei care aduc obiecţii au mereu nevoie de ceva faţă de care să obiecteze. Fiecare generaţie face diferenţa dintre bunul-gust – al meu – şi vulgaritate – a ta. Fiecare curent literar goleşte piedestalurile ca să-şi ridice pe ele favoriţii. În cele din urmă, timpul are ultimul cuvânt. Cicero credea că inovatorul Catullus era un tinerel vanitos fără niciun strop de talent, iar Catullus îl detesta pe Iulius Cezar. Totuşi, toţi trei au ajuns împreună în canonul roman. Emily Dickinson abia dacă a publicat şapte poeme cât a fost în viaţă, iar editorii ei considerau că trebuie să i se corecteze sintaxa şi punctuaţia. André Gide a respins manuscrisul lui Proust la Gallimard. Borges a publicat în revista *Sur* o critică devastatoare la adresa *Cetăţeanului Kane*, pe care mai târziu avea s-o retracteze.

Ca mai toate taxonomiile, canoanele spun foarte multe despre cine le formulează şi despre epoca lor. Astfel, în

numele alese înfloresc prejudecăţi, aspiraţii, sentimente, unghiuri moarte, structuri de putere şi autovalidări. Studiul operelor clasice care au încetat să mai fie clasice, al celor care au ieşit la suprafaţă după ce au fost îndepărtate şi al celor care şi-au păstrat neîntrerupt influenţa, adică istoria metamorfozelor din interiorul canonului de-a lungul secolelor, oferă o fascinantă perspectivă asupra vieţii noastre culturale. Să recunoşti contextul variabil în care se succed judecăţile noastre cu vocaţie de eternitate e un progres în înţelegerea istoriei, care constă, potrivit lui J.M. Coetzee, în a percepe trecutul ca pe o forţă care modelează prezentul. „Ce mai rămâne dintr-un clasic, dacă mai rămâne ceva după ce a devenit istorie, care să ne poată încă vorbi dincolo de veacuri?”, se întreabă scriitorul sud-african. Clasicul transcende limitele temporale, păstrează un sens pentru epocile viitoare, trăieşte. Iese nevătămat din procesul de încercare la care este supus zi de zi. Chiar dacă traversează epoci întunecate, continuitatea lui e neîntreruptă. Supravieţuieşte răsturnărilor istorice, chiar şi sărutului morţii consacrării sale de către fascişti sau dictaturi. Ceva continuă să ne impresioneze în filmele de propagandă ale lui Eisenstein pentru comuniştii sovietici, sau în cele ale lui Leni Riefenstahl pentru nazişti.

Studiile culturale au atacat canonul pentru că e autoritar şi opresiv şi s-au lansat în propunerea unor canoane alternative, acordând importanţă celor excluşi. Dezbaterea, iniţiată în anii 1960, s-a revitalizat la sfârşitul secolului XX. În contextul lumii academice care devenise conştientă de multiculturalism, criticul nord-american Harold Bloom, pe un ton elegiac, a denunţat perspectiva moralizatoare a ceea ce el numeşte „şcoala resentimentului” şi şi-a publicat propria versiune – neruşinat de anglo-saxonă, albă şi masculină – a canonului occidental. Niciodată până la el nu mai existaseră atâtea obiecţii şi, în acelaşi timp, atâta activitate canonizatoare. Internetul găzduieşte infinite liste de cărţi, filme şi cântece. Suplimentele culturale propun fără încetare

clasamente cu noutăţile anului. Premiile şi festivalurile oferă selecţii din cele mai bune opere publicate. Se editează numeroase cărţi intitulate *Cele mai bune o sută...* Reţelele sociale adăpostesc milioane de recomandări difuzate de cititori experţi şi *amateurs*. Nu suportăm listele şi, în acelaşi timp, suntem dependenţi de ele. Indispensabil dar imperfect, canonul exprimă această pasiune contradictorie. Şi, în mijlocul avalanşei de cărţi, înfloreşte dorinţa noastră de a ne detaşa de agitaţia unui spaţiu de necuprins.

Dar să ne întoarcem la stufărişul unde a început acest lung traseu. Iţite printre trestii şi papură, cu măciuliile lor negricioase, cred că ne-am ales o metaforă imperfectă. Tulpinele drepte şi rigide ale stufărişului nu evocă traseul sinuos al canonului. Ar fi fost mai bun râul care şerpuieşte, desenează meandre, se umple şi se goleşte, dar rămâne mereu acolo şi pare mereu acelaşi, cântându-şi versul nesecat, dar cu altă apă.

42

De fiecare dată când, în vreun loc anume, ultimul exemplar dintr-o carte ardea, se umezea până putrezea sau era devorat lent de insecte, murea o lume. Nimeni nu l-a mai putut citi, copia ori salva. De-a lungul secolelor, mai ales în Antichitate şi Evul Mediu, numeroase voci s-au stins pentru totdeauna. E greu să ne imaginăm prin ce coclauri bizare au umblat unele opere minuscule, infantile sau neruşinate până ce au ajuns la noi, în timp ce altele au sucombat, victime ale celor mai extravagante sisteme distructive.

Înţelepţii din Alexandria erau foarte conştienţi de fragilitatea cuvintelor. În principiu, uitarea e destinul cel mai previzibil al oricărei povestiri, al oricărei metafore, al oricărei idei. Anii furaţi tăcerii şi dispariţiei sunt, în schimb, o excepţie; o excepţie care, înainte de apariţia tiparului, putea fi susţinută numai datorită unor eforturi imense de a copia textele de mână, literă cu literă, pentru a le multiplica şi a le

menţine în circulaţie. Canonul bibliotecarilor alexandrini a fost, mai ales, un plan de salvare; o concentrare a energiilor disponibile asupra câtorva opere alese, dat fiind că era de neconceput să poată fi păstrate toate în viaţă; un paşaport pentru viitor acordat anumitor texte, poeme şi reflecţii, cele care contau cel mai mult pentru ei.

Mecanismele canonului au fost o chestiune de supravieţuire – în acea epocă, cuvântul scris era o specie pe cale de dispariţie. Din cărţile alese existau mai multe exemplare; prestigiul lor se traducea în cifre, care nu erau cifre de afaceri, ci de speranţe. Toate se regăseau în bibliotecile publice, care le protejau de intemperii. Celălalt mare refugiu era şcoala. Textele utilizate la lecţiile de scris şi citit erau copiate în toate colţurile teritoriului: cea mai durabilă asigurare de viaţă pentru o carte. În faţa unui sistem educaţional fără nici cel mai mic semn de centralizare şi fără autorităţi academice, fiecare învăţător putea alege liber titlurile pe care le citea cu elevii săi. Toate aceste decizii individuale se inspirau din canon, influenţându-l şi transformându-l în acelaşi timp.

În Grecia şi la Roma, un singur gen literar a reuşit să-şi consacre propriii clasici fără să aibă origini aristocratice sau pretenţii de cultură superioară: fabulele animaliere. Figura ştearsă a lui Esop a avut – cum să nu – geamănul său roman: fostul sclav Fedru. Fabulele antice priveau realitatea de jos în sus, ca pe o înfruntare între animalele cele mai mici şi mai umile – oile, găinile, broaştele, vrăbiile – şi creaturile cele mai puternice – leii, acvilele, lupii. Analogia e transparentă, la fel şi diagnosticul: fiinţele neajutorate ies de obicei ciufulite. De foarte puţine ori, şi numai datorită isteţimii, cel slab reuşeşte să învingă; în general însă, e lovit cu nonşalanţă de cel puternic. În una dintre aceste poveşti pesimiste, un cocor îşi bagă capul în gura unui leu ca să-i scoată un os cu care se înecase, dar nu primeşte recompensa promisă – nu-i oare suficient că nu i-a smuls capul dintr-o muşcătură? În altă fabulă, un miel încearcă să combată acuzaţiile arbitrare ale

unui lup, însă raţionamentele lui sunt bune numai pentru ca prădătorul să se apropie de el pe nesimţite în fierbinţeala discuţiei şi să-l înghită fără prea multe comentarii. Morala genului pare să fie aceea că fiecare trebuie să facă faţă propriului destin. Cei mai vulnerabili nu vor găsi ajutor în nicio lege, acea pânză de păianjen care prinde muştele, dar lasă să treacă păsările fără nicio problemă. Nu există nimic asemănător, prin cruzime şi deziluzie, în tot canonul. Şi, dacă aceste fabule atât de îndepărtate de elite şi-au deschis o nişă, a fost, fără îndoială, numai pentru că timp de secole învăţătorii le-au folosit la lecţii.

Unul dintre acei învăţători romani, Quintus Caecilius Epirota, a luat hotărârea revoluţionară de a studia cu elevii săi opera scriitorilor în viaţă. Datorită şcolii, unii autori din secolul I au început să savureze, fără să fie nevoiţi să moară mai întâi, statutul de clasic. Vergiliu a fost cel mai privilegiat. Aşa cum explică Mary Beard, s-au descoperit cincizeci de citate din poezia vergiliană scrijelite pe zidurile din Pompeii. Majoritatea versurilor proveneau de la începutul cărţilor I şi II din *Eneida*, cu siguranţă pasajele preferate de învăţători. Se pare că în anul 79 toată lumea cunoştea începutul poemului, „*Arma virumque cano*”, fără să trebuiască a-l citi de la un cap la altul, aşa cum azi nu e nevoie să fii expert în Cervantes ca să poţi cita „Într-un sătuc din La Mancha, de-al cărui nume nu ţin să-mi aduc aminte...”. Un glumeţ a parodiat *Eneida* pe peretele unei spălătorii din Pompeii, ca să-şi râdă de proprietarii ei. Făcând aluzie la pasărea care era mascota vopsitorilor, necunoscutul umorist a scris: „Piuarii îi cânt şi cucuveaua, nu armele şi bărbatul”[117]. Ironia este limpede, dar Beard scoate în evidenţă faptul că presupune un uimitor cadru de referinţă împărtăşit de lumea străzii şi literatura clasică. Alţi vagabonzi erau mai puţin subtili în insulte – şi mai aproape de cei care decorează azi uşile veceurilor

---

[117] Mary Beard, *SPQR. O istorie a Romei antice*, traducere din engleză de Mihnea Gafiţa, Trei, Bucureşti, 2017, p. 412.

publice: „eu am futut-o pe stăpână”, a scris un îndepărtat pompeian pe zidul unei taverne.

Secolul I î.Hr. a fost pentru scriitori o epocă a speranţelor. Anumite titluri alese se copiau şi se distribuiau pe un teritoriu imens, integrându-se într-o reţea fără precedent de biblioteci publice şi private, precum şi în şcoli. Poate că pentru prima oară în istorie, autorii cei mai aplaudaţi aveau motive întemeiate să se încreadă într-o faimă durabilă pe viitor. Iar condiţia pentru a o dobândi era să figureze pe acele liste. În unul dintre cele mai explicite pasaje despre dorinţa de a intra în canonul roman, Horaţiu îi sugerează fără ocolişuri protectorului său Mecena să-l includă pe podiumul celor mai buni: „Printre poeţii lirici un loc de-mi dărui mie,/ Cu capul pân-la stele mă-nalţ plin de mândrie!”[118] Cu verbul *inserere* traducea grecescul *enkrinein* – a separa bobul de pleavă, a cerne –, metaforă care în limbajul bibliotecarilor din Alexandria însemna să selectezi un autor. Încântat să se citească, Horaţiu se considera demn de a fi coleg cu cei nouă faimoşi poeţi lirici greci, şi nu s-a sfiit să le împărtăşească cititorilor săi o părere atât de imparţială despre sine însuşi. În aceeaşi carte de ode, ne asigură că poeziile lui, scrise pe fragile foi de papirus, vor supravieţui metalului şi pietrei: „Mi-am ridicat deci monumentul ce-i mai durabil decât bronzul / Mai falnic îşi ridică vârful decât regeasca piramidă; / nici veşnic rozătoarea ploaie, nici crivăţul răvăşitor / nu vor fi-n stare să-l dărâme, nici nesfârşita-nşiruire / a trecătoarelor veleaturi şi nici a vremurilor goană! / Nu voi muri în întregime”[119]. Câţiva ani mai târziu, Ovidiu şi-a exprimat aceeaşi încredere în durabilitatea *Metamorfozelor*: „Am încheiat o lucrare pe care mânia lui Joe, / Focul sau fierul sau

---

[118] *Ode*, I, 1, 43–44, în Horatius, *Ode. Epode. Cântecul Secular. Satire. Epistole. Arta poetică*, traduceri de Constantin I. Niculescu, D.C. Ollănescu şi Ion Acsan, selecţie, prefaţă şi note de Ion Acsan, Mondero, Bucureşti, 2007, p. 8.

[119] *Ibidem*, III, 30, 1, p. 135.

timpul cel lacom n-o pot nimici”[120]. Chiar dacă aceste profeţii ar putea părea imprudente, adevărul e că cel puţin până azi s-au împlinit.

Nu toţi scriitorii au îndrăznit să-şi imagineze o viaţă atât de lungă pentru operele lor. Marţial, un autor nestudiat la şcoală, avea fantezii mai puţin optimiste. În *Epigramele* sale glumeşte despre soarta cărţilor respinse, grupul nefericiţilor excluşi de pe culme: *morituri te salutant*. Ne arată că multe cărţi au sfârşit ca ambalaj pentru mâncare sau în alte feluri la fel de lipsite de solemnitate. Şi acesta este sfârşitul care ameninţă propria lui carte: „Prea bine s-ar putea ca, dusă într-o bucătărie întunecată, / Să acoperi cu foile-ţi umede bucăţi de ton / Ori s-ajungi în formă de cornet pentru tămâie sau piper”. Imaginile umoristice ale eşecului literar se succed în versurile lui: suluri transformate în togi de împachetat tonul, tunici pentru măsline sau glugi pentru brânză. Probabil că lui Marţial îi era teamă să nu ajungă în acea lume inferioară a literaturii care murea în bucătărie, printre resturile de solzi şi putoarea de peşte stricat.

De secole, negustorii şi-au împachetat marfa în pagini rupte din cărţi vechi. Visurile unui scriitor şi eforturile unui copist – sau, mai târziu, ale unui tipograf – piereau într-o nefericită vânzare la mâna a doua. Cervantes spune în *Don Quijote* aceeaşi istorie tristă ca şi Marţial, dar cu un final fericit. De cum începe cartea, într-un capitol metaliterar îndrăzneţ, îl găsim pe naratorul poveştii preumblându-se prin piaţa din strada Alcaná din Toledo. Îl vede trecând pe un băiat încărcat cu nişte saci plini de caiete şi hârtii vechi ca să le vândă unui ţesător de mătase. Chiar dacă încă nu bănuieşte, acele documente vechi conţin cronica aventurilor lui Don Quijote de La Mancha. „Şi cum eu mă dau în vânt după citit, chiar de n-ar fi să fie decât bucăţi de hârtie aruncate pe jos, împins de această înclinare firească, pusei

[120] Ovidiu, *Metamorfoze*, XV, 872–873, traducere de Ioan Florescu, revizuirea traducerii, prefaţă, note, anexe de Petru Creţia, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1959, p. 317.

mâna pe un caiet din cele pe care le vindea băiatul”[121], scrie naratorul. Datorită curiozităţii acestui cititor *in extremis*, manuscrisul e salvat de la a împacheta bucăţi de pânză, iar romanul poate să continue. Acest episod e un joc literar, o ficţiune urzită de Cervantes ca o parodie a locului comun al manuscrisului găsit ce se întâlnea atât de des în romanele cavalereşti. Totuşi, imaginea băiatului care vinde hârtie pentru comercianţii din strada Alcaná are savoarea vieţii de zi cu zi, şi ne lasă să zărim o realitate paralelă în care marele nostru clasic ar fi putut fi distrus foaie cu foaie într-o anonimă prăvălie de mătăsuri din Toledo.

În pragul secolului XX, bibliofilul britanic William Blades a cumpărat resturile unui valoros volum salvat de la un naufragiu escatologic. Blades povesteşte că, în vara anului 1887, un prieten al lui a închiriat un apartament în Brighton. A găsit la toaletă nişte foi de hârtie disponibile pentru a se şterge. Le-a pus pe genunchii dezgoliţi şi, înainte să le folosească în scop igienic, şi-a trecut privirea pe text, scris cu litere gotice. A avut presentimentul unei descoperiri. Emoţionat, şi-a rezolvat în grabă nevoile fiziologice şi problemele curăţirii şi a ieşit să întrebe dacă mai erau şi alte foi în locul de unde fuseseră luate acelea. Proprietara i-a vândut resturile rupte şi i-a povestit că tatăl ei, pe care îl încântau antichităţile, avusese cu ceva timp în urmă un cufăr plin cu cărţi. După moartea lui ea le-a păstrat, până ce s-a săturat să se tot împiedice de ele. Gândindu-se că oricum nu aveau nicio valoare, le-a pus la toaletă, unde erau pe punctul să naufragieze ultimele epave ale bibliotecii moştenite. Cartea pe care o avea în mâini s-a dovedit a fi unul dintre puţinele şi cele mai rare exemplare de la tipografia lui Wynkyn de Worde, o operă intitulată *Gesta Romanorum*, din care se inspirase Shakespeare pentru piesele lui de teatru. Mai rămânea doar să-şi imagineze ce alte comori

---

[121] Miguel de Cervantes, *Don Quijote de La Mancha*, ed. cit., vol. I, p. 103.

bibliografice aprovizionaseră zilnic latrinele acelei pensiuni englezeşti.

În zilele noastre, distrugerea cărţilor este organizată în mod raţional. Aşa cum spune Alberto Olmos, societăţile noastre respectabile extermină anual la fel de multe cuvinte scrise ca şi naziştii, Inchiziţia sau Shi Huangdi la un loc. În deplină discreţie, fără regia rugurilor publice, în fiecare an doar în Spania sunt eliminate milioane de exemplare. Depozitele editurilor au devenit camere funerare care adăpostesc exemplarele returnate de librării. Soldul negativ este enorm: în 2016, în ţara noastră s-au publicat 224 de milioane de cărţi, din care aproape 90 de milioane au ajuns în purgatoriu. Dintre titlurile cu pretenţii de *bestseller* se tipăresc cu bună-ştiinţă mult mai multe exemplare decât pot fi absorbite de cititori, deoarece se crede că teancurile uriaşe de cărţi fac să se vândă cărţile. Calculele eronate şi speranţele frustrate ale editorilor duc şi ele sute de mii de exemplare direct la camera funerară. Cum depozitarea are un cost ridicat pentru companiile din domeniu, acele milioane de cărţi eliminate ajung în ateliere de la periferie unde sunt măcinate, strivite şi preschimbate într-o masă amorfă: pastă de hârtie. În tăcere, se transformă în alte cărţi, născute prin canibalizarea predecesoarelor lor nefericite, sau sunt reciclate în alte produse noi şi utile, cum ar fi cutii de sucuri, şerveţele, batiste, suporturi de pahare, cutii de pantofi, ambalaje – versiunea contemporană a togilor pentru ton ale lui Marţial –, sau chiar în suluri de hârtie igienică, ceea ce ne transformă în emuli intestinali ai oaspeţilor de la pensiunea aceea din Brighton.

Scriitorul ceh Bohumil Hrabal a lucrat ca ambalator la o presă de reciclat hârtie. Pe baza acelei experienţe, romanul său *O singurătate prea zgomotoasă* transcrie monologul unui operator care lucrează în subteran – cu şobolanii şi propriile gânduri – în timp ce formează, unul după altul, baloţi de hârtie veche pe care trebuie să-i predea transportatorilor. Peştera lui pute ca în infern pentru că hârtia îngrămădită nu

e uscată, ci umedă şi putrezită, şi începe să fermenteze – „Hârtia udă şi mucegăită a început cu timpul să dospească, a ajuns să miroasă ca bălegarul”[122]. De trei ori pe săptămână camioanele duc baloţii la staţie, le pun în vagoane şi le transportă la fabricile de hârtie, unde muncitorii le aruncă în bazine tulburi pline de substanţe alcaline şi de acizi care le dizolvă. Protagonistul, îndrăgostit de cărţi, ştie că la presă sunt ucise opere minunate, dar nu poate opri fluxul distrugerii. „Mereu mă murdăream de sânge ca un şorţ de măcelar”[123], scrie el. Ritualul lui de supravieţuire constă în a fi ultimul cititor al cărţilor care ajung în subsolul unde munceşte şi în a le pregăti cu atenţie mormintele, adică, pachetele pe care le lucrează: „Nu doar citesc fiecare asemenea carte, dar, după ce o citesc, trebuie s-o aşez într-un pachet împodobit, iar fiecărui pachet trebuie să-i insuflu caracterul meu, să-i aplic semnătura mea. [...] Luna trecută mi-au adus şi am acuns în pivniţă şase sute de kilograme de reproduceri ale marilor maeştri. Mai mult de o jumătate de tonă de [...] barosani ai picturii europene. Şi astfel, fiecare pachet e tapetat cu reproduceri. Spre seară, când pachetele sunt aşezate în faţa liftului, în rând, nu mă satur privind frumoasele ornamente din *Rondul de noapte*, din *Saskia*, din *Mic dejun în iarbă*, din *Casa spânzuratului*, din *Guernica*. Şi numai eu, din toată lumea asta, ştiu că în inima fiecărui pachet zace un Faust sau un Don Carlos, aici, copleşit de această hârtie respingătoare, atârnă Hyperion, iar aici, înăuntrul acestui pachet din sacul de ciment, odihneşte *Aşa grăit-a Zarathustra*. [...] eu singur sunt în acelaşi timp şi actor, şi spectator”[124]. Hrabal a scris acest roman când opera lui fusese interzisă de regimul comunist. În acel timp al

[122] Bohumil Hrabal, *O singurătate prea zgomotoasă*, traducere din limba cehă şi note de Sorin Paliga, cu două texte însoţitoare de Marin-Mălaicu Hondrari şi Dan Coman, ilustraţii de Mircea Pop, Art, Bucureşti, 2015, p. 46.

[123] *Ibidem*, p. 64.

scrisului prizonier, îl obsedau problemele creaţiei şi distrugerii, raţiunea de a fi a literaturii şi motivele singurătăţii sale. Monologul bătrânului operator este o poveste despre cruzimea timpului. Este, indirect, o mărturie avizată despre fantastica şi improbabila aventură pe care o presupune supravieţuirea unei cărţi de-a lungul mileniilor.

Cioburi de voci feminine

43

Într-un peisaj de umbre, ele au corp, prezenţă, voce. Este un caz unic la Roma: o tânără independentă şi cultă care insistă asupra dreptului ei la iubire; o poetă despre ale cărei viaţă şi sentimente ne vorbeşte chiar ea, cu propriile-i cuvinte, fără medieri masculine.

Sulpicia a trăit în epoca de aur a împăratului Augustus. A fost o femeie excepţională din mai multe motive – cel mai important dintre ele era că aparţinea acelui procent de 1% din populaţia romană pe care azi o clasificăm drept elită, situată pe culmile unei lumi dure şi ierarhice. Mama ei era sora lui Marcus Valerius Messalla Corvinus, un puternic general şi mecena literar. La vila unchiului ei i-a cunoscut pe cei mai apreciaţi poeţi din epocă, precum Ovidiu sau Tibullus. Favorizată de bogăţie şi de poziţia familiei sale, Sulpicia a îndrăznit să scrie poezii autobiografice, singurele versuri de iubire scrise de o femeie romană din epoca clasică ajunse până la noi. În poeziile ei ne vorbeşte o voce feminină care îşi doreşte ceva foarte puţin obişnuit pe vremea aceea: libertate şi plăcere. Convinsă că îşi putea permite orice îndrăzneală, se plânge că e supravegheată de unchiul ei, numindu-l – cu ironie şi neruşinare – „părinte fără suflet”.

Doar şase dintre poeziile Sulpiciei au ajuns până la noi. Patruzeci de versuri în total, şase episoade ale pasiunii ei

---

[124] *Ibidem*, pp. 19–20.

pentru un bărbat pe nume Cerinthus. E clar că nu este soţul ales de familie. Dimpotrivă, părinţii şi unchiul ei tutore se tem că se va culca cu el. Ea însăşi spune că unii suferă chiar şi numai la gândul că i-ar ceda, lăsându-se dusă într-un „pat ignobil”. Cu siguranţă Cerinthus aparţine altei lumi, altei clase sociale, poate fi chiar un libert. Cine ştie. În orice caz, nu pare un pretendent potrivit pentru aristocrata Sulpicia; un detaliu cu care tânăra nu prea-şi bate capul. Dacă suferă, şi uneori suferă, e din alte motive. De exemplu, îşi reproşează lipsa de curaj, se întristează pentru că strălucirea educaţiei o împiedică să-şi manifeste dorinţa.

Poemul Sulpiciei care m-a emoţionat cel mai mult este o declaraţie publică, provocatoare şi sfidătoare, a sentimentelor sale. Traduc liber distihurile elegiei:

Ai venit, în sfârşit, Iubire!
Ai venit cu atâta intensitate
încât mai ruşine îmi este
să te neg
decât să mă destăinui.
Şi-a împlinit promisiunea Iubirea,
te-a adus aproape de mine.
Mişcată de cântecele mele,
Iubirea mi te-a adus la sân.
Mă bucur că am făcut această greşeală.
Să o destăinui şi să o strig în gura mare.
Nu, nu vreau să-mi încredinţez plăcerea
intimităţii prosteşti a notiţelor mele.
Voi sfida regula,
mă dezgustă să mă prefac gândind la ceea ce vor spune.
Am fost demni unul de altul,
să se spună asta.
Iar cine nu-şi are o poveste a ei
s-o spună pe-a mea.

Ce s-a întâmplat cu cei doi iubiţi? Nu ştim, dar e puţin probabil ca relaţia lor să fi supravieţuit obstacolelor familiale.

Mai devreme sau mai târziu, trebuia să cedeze. În clasele aristocratice, cărora le aparţinea Sulpicia, *pater familias* decidea căsătoriile pe baza unor motivaţii de oportunitate strategică. Clanurile uneau astfel doi oameni prin convenţie socială, politică şi economică, nu din pasiune. Cu siguranţă, mult îndrăgitul Cerinthus a fost expulzat din viaţa Sulpiciei, rămânând doar amintirile şi poeziile – „pat deşert şi tulbure oglindă şi inimă pustie”, cum scria Machado.

Să te revolţi împotriva moralei sexuale, fie şi numai într-o scurtă paranteză juvenilă, a presupus pentru Sulpicia o călătorie pe marginea prăpastiei. Comitea practic o infracţiune. Cu puţin timp înainte, Augustus promulgase o lege – *lex Iulia de adulteriis* – care condamna în procese publice relaţiile sexuale ale femeilor în afara căsniciei, chiar şi atunci când erau singure sau văduve. Atât ele, cât şi complicii lor erau supuşi unei pedepse severe. Doar prostituatele şi concubinele erau excluse de la asemenea condamnări. De aceea, se spune că femeile patriciene, de rang senatorial sau ecvestru, au început să declare public că practicau prostituţia. Era un act de nesupunere civilă, de sfidare pe faţă a tribunalelor. Protestele au reuşit ca, în practică, legea să fie foarte rar aplicată. Iar la sfârşitul secolului I, Iuvenal, în diatriba lui feroce împotriva genului feminin, exclama exasperat: „Unde dormi, lege Iulia?”[125]

Cealaltă mare abatere a Sulpiciei a fost să-şi facă publice sentimentele şi revolta, în scris. Ca şi grecii, romanii vedeau în cuvinte, instrumente fundamentale în lupta politică, o prerogativă masculină. Aceste idei au ajuns chiar şi în universul religios, prin cultul unei zeiţe feminine a tăcerii, numită Tacita Muta. Legenda spune că Tacita a fost o nimfă neruşinată care obişnuia să vorbească prea mult şi, mai ales, când nu trebuia. Pentru a pune capăt atâtor discuţii şi pentru a arăta clar cui îi revenea autoritatea verbală, Jupiter i-a smuls limba. Nemaiputând să vorbească, Tacita Muta era un

---

[125] Iuvenal, *Satire*, II, ed. cit., p. 34.

simbol elocvent. Romanele nu puteau exercita funcţii publice şi nici nu participau la viaţa politică. O singură generaţie a permis existenţa oratoarelor, în prima jumătate a secolului I î.Hr., dar foarte curând acea activitate a fost interzisă prin lege. Fireşte, femeile romane de familie bună aveau de obicei acces la lectură, însă rostul era să o aplice în rolul lor de mame şi profesoare ale viitorilor oratori. Educate să educe, învăţau să vorbească bine în beneficiul copiilor lor, nu ca să exerseze ele însele, pentru că asta ar fi însemnat să iasă din sfera privată care le era proprie şi să uzurpe un post în domeniul ocupaţiilor masculine. Puţine erau ocaziile în care să iasă în evidenţă sau în care să se facă auzite în afara cadrului familial. Când biograful Plutarh a încercat să repete succesul *Vieţilor paralele* cu o operă despre faptele de vitejie ale femeilor grecoaice, romane şi barbare, a fost primit cu răceală. De fapt, cărţii i s-a acordat foarte puţină atenţie şi nu a fost studiată până foarte recent.

E interesant să vedem ce a contribuit la supravieţuirea versurilor Sulpiciei. Nu s-au păstrat sub numele ei, ci au fost inserate printre alte poeme atribuite unui scriitor din cercul unchiului ei, Tibullus. Îndoielile legate de persoana autorului şi marele prestigiu al lui Tibullus au contribuit la păstrarea acelor texte peste secole. Azi, după o atentă analiză filologică, cercetătorii au ajuns, aproape în unanimitate, la concluzia că poemele ar fi opera Sulpiciei, chiar dacă mai sunt şi sceptici care continuă să obiecteze că au un conţinut prea îndrăzneţ pentru o doamnă romană. În acelaşi timp, până de curând nu i se acorda prea multă atenţie, ca şi cum ar fi fost o simplă amatoare – tristă redundanţă, pentru că la vremea aceea nicio femeie nu putea face din literatura ei o profesie. Femeile romane din acele timpuri nu aveau posibilitatea ca operele lor să fie cunoscute şi difuzate. Cele mai multe nici nu se gândeau la aşa ceva. Şi, ce este mai important, cei care apreciau dacă o carte merita să rămână pentru posteritate nici măcar nu luau în considerare scrierile femeilor. În realitate, nu ar trebui să ne surprindă că aceste

poezii au supravieţuit doar pentru că au fost încorporate în cartea altcuiva.

În ciuda impedimentelor, Sulpicia nu a fost singura care a scris. Ne-au rămas fragmente scurte, citate sau referinţe de la douăzeci şi cinci de autoare. Toate au avut trăsături comune: erau bogate, făceau parte din familii importante şi au scris sub protecţia unor bărbaţi puternici. După cum spune Aurora López, aveau zestre, avere şi putere asupra sclavilor lor; oraşul le oferea timp liber; domneau numai peste un spaţiu privat, casa lor, dar în care, în definitiv, erau stăpâne. Adică, aşa cum îşi dorea Virginia Woolf, aveau bani şi o cameră a lor, condiţii necesare pentru ca o femeie să fie scriitoare. Dintre ele se evidenţiază Iulia Agrippina – fiica lui Germanicus, soţia lui Claudius, mama lui Nero –, ale cărei memorii pierdute le cunoaştem numai din aluzii; sau Cornelia, mama faimoşilor fraţi Gracchus, de la care ne-au rămas două scrisori incomplete.

Dar îndrăzneţele doamne patriciene care şi-au propus să invadeze domeniul bărbaţilor au fost nevoite să respecte anumite limite şi reguli. Li s-a permis să practice numai genuri considerate minore sau asociate cu viaţa interioară: lirica – Hostia şi Perila –, elogiile – Aconia Fabia Paulina –, epigramele – Cornificia –, elegiile – Sulpicia –, satira – o altă Sulpicia –, scrisorile – Cornelia, Servilia, Clodia, Pilia, Caecilia Attica, Terentia, Tulia, Publilia, Fulvia, Acia, Octavia Minor, Iulia Drusilla –, memoriile – Agrippina. Cunoaştem numele a trei oratoare care şi-au practicat meseria în scurta perioadă când li s-a permis – Hortensia, Mesia şi Carfania –, dar nu a ajuns până la noi niciun paragraf original din discursurile lor. Nu există nici cea mai mică urmă despre autoare ale genului epic, nici de tragedii sau comedii, pentru că sub nicio formă nu şi-ar fi putut reprezenta operele pe scenă.

Textele pe care le-au scris aceste femei romane au ajuns până la noi sub formă de fragmente, pe care le-am putea citi cam într-o oră sau două. Aici se vede cât de multe s-au pierdut. Sulpicia a profitat de o greşeală şi a reuşit să ajungă

în viitor sub un involuntar pseudonim masculin. Celelalte s-au cufundat lent în tăcere. În interiorul canonului, ele sunt excepţii fragmentare. Ca şi Euridice, se cufundă iarăşi în întuneric de îndată ce încearcă cineva să le salveze. Pe urma paşilor lor şterşi, sondăm un peisaj de umbre în care nu se mai aud decât ecourile.

44

Şi totuşi, din cele mai vechi timpuri, femeile au spus poveşti, au cântat balade şi au înşirat versuri de iubire la gura focului. Când eram mică, mama mi-a desfăşurat universul poveştilor şoptite, şi nu din întâmplare. De-a lungul timpului, mai ales femeile au fost cele care au însufleţit în noapte amintirea poveştilor. Au fost ţesătoarele de poveşti şi de resturi. Timp de secole, au depănat poveşti în timp ce învârteau roata sau mânuiau suveica războiului de ţesut. Au fost primele care au redat universul prin intermediul urzelii şi al firelor. Şi-au împletit cele mai intime bucurii, iluzii, temeri, terori şi credinţe. Vopseau monotonia în culori. Înlănţuiau verbe, lână, adjective şi mătase. De aceea textele şi ţesăturile au atât de multe cuvinte în comun: urzeala, intriga poveştii, nodul argumentului, firul unei poveşti, deznodământul naraţiunii; a depăna amintiri, a croi un discurs, a ţese fin, a urzi o intrigă. De aceea vechile mituri ne vorbesc despre pânza Penelopei, despre Nausicaa şi tunicile ei, despre broderiile lui Arahne, despre firul Ariadnei, despre firul vieţii pe care-l torceau Moirele, despre pânza destinului pe care o coseau Nornele, despre tapiseria magică a Şeherezadei.

Acum mama şi cu mine şoptim poveştile nopţii la urechea fiului meu. Chiar dacă eu nu mai sunt o fetiţă, scriu, ca să nu se sfârşească poveştile. Scriu pentru că nu ştiu să cos sau să tricotez; nu am învăţat niciodată să brodez, dar mă fascinează urzeala delicată a cuvintelor. Îmi povestesc fanteziile depănate cu vise şi amintiri. Mă simt moştenitoarea

acelor femei care dintotdeauna au ţesut şi au depănat poveşti. Scriu ca să nu se rupă vechiul fir al vocii.

Ceea ce părea etern era de fapt efemer

45

Într-o zi a anului 212, mai bine de 30 de milioane de oameni s-au culcat cu o identitate diferită de cea cu care aveau să se trezească a doua zi dis-de-dimineaţă. Motivul nu a fost o invazie masivă a hoţilor de buzunare, ci uluitoarea decizie a unui împărat roman. Izvoarele nu ne spun cum a fost primită schimbarea, cu neîncredere sau cu entuziasm. Cu siguranţă predomina surpriza: nu exista niciun precedent istoric pentru aşa ceva – şi sunt sigură că nu voi vedea nimic asemănător, nici pe departe, în secolul nostru XXI.

Care a fost motivul unei bulversări atât de bruşte? Împăratul Caracalla decretase ca toţi locuitorii liberi din imperiu, indiferent unde s-ar afla, din Britannia până în Siria, din Cappadocia până în Mauritania, să primească din acel moment cetăţenia romană. A fost o decizie revoluţionară care a şters dintr-o trăsătură de condei distincţia dintre autohtoni şi străini. Un lung proces integrator a culminat în secunda promulgării decretului. A fost una dintre cele mai mari acordări de cetăţenie înregistrate în istorie, dacă nu chiar cea mai mare: peste noapte, zeci de milioane de provinciali au devenit legal romani. Acest dar neaşteptat încă îi mai descumpăneşte pe istorici, deoarece a marcat o ruptură faţă de politica străveche – şi atât de contemporană –, potrivit căreia deplina cetăţenie se acorda doar unui mic procent de candidaţi, gradual şi restrictiv. Politicianul şi istoricul roman Dio Cassius bănuia că sub aparenta generozitate a lui Caracalla se ascundea nevoia de a strânge bani, pentru că noii romani se angajau *ipso facto* să plătească impozitul pe moştenire şi taxa pentru dezrobirea

sclavilor. După cum afirmă Mary Beard, dacă acesta era motivul, a fost o manieră destul de jenantă de a aborda chestiunea. Cred că niciun stat actual nu-şi pune problema să naturalizeze 30 de milioane de indivizi dintr-odată, oricât de atrăgătoare li s-ar părea perspectiva de a-i pune să plătească impozite. Fără îndoială, decizia împăratului a avut o importantă încărcătură simbolică. Pe timpuri de criză, să dai mai multor oameni motive personale de a se identifica cu Roma putea fi o măsură inteligentă.

Desigur, extinderea cetăţeniei i-a diminuat importanţa. Odată căzută bariera privilegiului, s-a ridicat rapid o alta în locul ei. De-a lungul secolului al III-lea s-a accentuat distincţia dintre *honestiores* – elita îmbogăţită şi veteranii din armată – şi *humiliores* – cei mai săraci, un concept atemporal care nu are nevoie de nicio traducere. Legislaţia recunoştea drepturi inegale pentru aceste două grupuri: *honestiores* erau scutiţi, prin lege, de pedepse degradante sau crude cum era crucificarea sau flagelarea, în timp ce *humiliores* rămâneau expuşi umilinţelor rezervate odinioară doar sclavilor şi celor fără cetăţenie. Graniţele bogăţiei au înlocuit frontierele geografice.

Chiar dacă nu a lipsit, în practică, o mare doză de prejudecăţi, fricţiuni şi hoţie, civilizaţia romană a avut încă de la origini o clară vocaţie integratoare. Caracalla a desăvârşit o evoluţie care, potrivit legendei, fusese iniţiată de Romulus cu o mie de ani înainte, când a oferit adăpost – fără a pune întrebări – tuturor străinilor care veniseră în tânăra cetate romană. Diferită în noul oraş era acea atitudine generoasă faţă de cei mai disperaţi fugari şi solicitanţi de azil. Şi, de fapt, descendenţii lui Romulus au pus în practică o politică de fuziune fără precedent în istoria universală: considerau irelevantă puritatea stirpei, nu le păsa prea mult de culoarea pielii, eliberau sclavii prin proceduri foarte simple şi îi recunoşteau libertului un statut aproape egal cu cel al cetăţeanului – copiii liberţilor erau cetăţeni cu drepturi depline. Nu ştim cât era de multiculturală populaţia romană,

printre altele, pentru că nu se acorda atenţie acestui aspect; probabil că a fost grupul etnic cel mai divers dinainte de epoca modernă. Fireşte, la Roma erau şi oameni care susţineau că atât de mulţi sclavi ajungeau să submineze sentimentul patriotic, iar mulţi îi acuzau pe străini că făceau prea puţine eforturi de a se integra. Dar nici cel mai recalcitrant dintre protestatari nu ar fi înţeles conceptele noastre moderne de „migranţi ilegali” sau „fără documente”.

E adevărat că populaţia se deplasa de-a lungul şi de-a latul teritoriilor romane cum nu se mai întâmplase înainte: negustori, militari, administratori şi birocraţi, traficanţi de sclavi, provinciali bogaţi cu ambiţii de succes în capitală. În Britannia existau cetăţeni din clasa superioară proveniţi din nordul Africii. În fiecare an, guvernatorii şi înalţii funcţionari erau trimişi spre destinaţii îndepărtate. Legiunile erau formate din soldaţi proveniţi din toate mediile. Chiar şi cei mai defavorizaţi s-au alăturat fluxului de migraţii. Morala unei fabule spunea: „săracii, având bagaje mai uşoare, trec cu mai mare uşurinţă dintr-un oraş în altul”.

Împăraţii erau obsedaţi de iconografia globală, căreia îi făceau propagandă. Se proclama că Roma nu numai că domina lumea, dar era şi patria comună a întregii umanităţi; marele oraş mondial, cosmopolit, capabil să ofere adăpost tuturor oamenilor dispersaţi prin ţinuturile îndepărtate. Acest ideal şi-a găsit poate expresia cea mai caracteristică în pomposul şi adulatorul discurs *Elogiu Romei* al retorului Aelius Aristides: „Nici marea, nici toate distanţele pământului nu pot împiedica obţinerea cetăţeniei, iar în asta nu există diferenţe între Asia şi Europa. Totul este deschis tuturor. La Roma, nimeni dintre cei demni de încredere nu e străin”. Filosofii din epocă au insistat să spună că imperiul îşi realiza visul cosmopolit moştenit de la elenism. Cu a sa *Constitutio antoniniana* din anul 212, Caracalla a dat încărcătură juridică acestei idei. În rest, de la el nu au mai rămas alte amintiri grozave ca împărat. Capricios şi ucigaş, a fost asasinat la 29 de ani de unul dintre gardienii lui, în timp ce se uşura pe

marginea unui drum din Mesopotamia. Chiar dacă în timpul domniei lui nu a dat multe dovezi de idealism, îl admira pe Alexandru şi a vrut să-i imite proiectul unui imperiu bazat pe cetăţenia lumii. El însuşi, născut la Lugdunum, actualul Lyon, era metis: tatăl lui, Septimius Severus, era de origine berberă şi avea tenul închis la culoare; iar mama lui, Iulia Domna, se născuse la Emesa – actualul Homs, în Siria. Şi nu a fost o excepţie. Când a ajuns la putere, de multă vreme împăraţii nu mai erau dintre cei născuţi la Roma, nici măcar italieni. Elitele puterii romane nu aveau pielea atât de albă precum marmura statuilor lor.

Dacă nu era rasa, culoarea pielii sau locul naşterii, ce-i unea atunci pe locuitorii din Scoţia, Galia, Hispania, Siria, Cappadocia şi Mauritania? Care erau legăturile care, de-a lungul şi de-a latul unor ţinuturi atât de întinse, îi ajutau pe romani să se înţeleagă, să-şi împărtăşească aspiraţiile şi să se considere membrii aceleiaşi comunităţi? O urzeală de cuvinte, idei, mituri şi cărţi.

Să te simţi roman însemna să locuieşti în oraşe cu bulevarde largi, care se intersectau în unghi drept; să ai acces la gimnazii, terme, foruri, temple de marmură, biblioteci, locuri cu inscripţii în latineşte, apeducte, canalizare; să ştii cine erau Ahile, Hector, Enea, Dido; să contempli fără surprindere suluri şi codexuri ca elemente ale peisajului cotidian; să plăteşti impozite temuţilor perceptori; să izbucneşti în hohote de râs la o glumă a lui Plaut în gradenele unui teatru; să cunoşti episoadele Romei primitive povestite de Titus Livius în *Ad urbe condita*; să fi ascultat un filosof stoic vorbind despre controlul de sine; să ai o bună cunoaştere despre – sau chiar să fi fost înrolat în – imbatabila maşină de război a legiunilor. Mozaicuri, banchete, statui, ritualuri, frontoane, basoreliefuri, legende cu triumfuri şi dureri, fabule, comedii şi tragedii, toate modelau – cu aer, piatră şi papirus – acea identitate romană extinsă până la limite inimaginabile, prima poveste europeană comună.

Pe drumurile imperiului globalizat, eseuri şi ficţiuni călătoreau de la un capăt la celălalt al geografiei cunoscute. Şi-au găsit adăpost în numeroase biblioteci publice şi private cum nu se mai văzuseră până atunci. Au fost copiate şi scoase la vânzare în librării din oraşe îndepărtate, precum Brindisi, Cartagina, Lyon sau Reims. Au sedus oameni de diverse origini, pe care şcolile romane i-au învăţat să citească după generaţii de analfabetism imemorial. Ca şi aristocraţii din capitală, provincialii cei mai bogaţi au cumpărat sclavi specializaţi în copierea de texte – inventarul bunurilor unui cetăţean roman avut, proprietar al unei moşii în Egipt, include, printre cei cincizeci şi nouă de sclavi ai lui, cinci notari, doi copişti, un scrib şi un restaurator de cărţi. Erau mulţi copiştii care, în serviciul persoanelor fizice sau al comercianţilor, petreceau zile întregi la pupitru, dotaţi cu călimări cu cerneală, rigle şi calamusuri, pentru a satisface cererea de scrieri. Niciodată până atunci nu mai existase o asemenea comunitate de cititori dispersată pe mai multe continente şi unită de aceleaşi cărţi. E adevărat că nu erau milioane de oameni; nici măcar sute de mii; să fi fost, poate, în cele mai bune timpuri, câteva zeci de mii. Dar privite din perspectiva acelei epoci, sunt cifre foarte mari.

După cum spune Stephen Greenblatt, în Antichitate a fost o vreme – de altfel foarte lungă – când era posibil ca una dintre principalele probleme culturale să fi fost producţia inepuizabilă de cărţi. Unde puteau fi puse? Cum să fie aranjate pe rafturi? Cum să ţii minte o cantitate atât de mare de cunoştinţe? Pierderea unei asemenea bogăţii ar fi fost pur şi simplu de neconceput pentru oricine ar fi trăit în vremea aceea. Apoi, încet-încet, cu logica treptată a unei extincţii, toată acea întreprindere a ajuns la un sfârşit. Ceea ce părea a fi stabil era de fapt foarte fragil, iar ceea ce părea etern a sfârşit prin a-şi dovedi caracterul efemer.

46

Pământul s-a cutremurat. Au urmat secole de anarhie, de fragmentări, de invazii barbare, de seisme religioase. Copiştii au fost probabil primii care au conştientizat gravitatea situaţiei: primeau tot mai puţine comenzi. Munca de copiere s-a întrerupt aproape complet. Bibliotecile au început să decadă, jefuite în timpul războaielor şi ciocnirilor, sau pur şi simplu neglijate. De-a lungul unor decenii succesive îngrozitoare, au suferit tâlhăria barbarilor sau distrugerile provocate de creştinii fanatici. La sfârşitul secolului al IV-lea, istoricul Ammianus Marcellinus se plângea că romanii abandonau lecturile serioase. Dintr-o perspectivă moralizatoare caracteristică clasei lui sociale, îl indigna faptul că compatrioţii lui se complăceau în cele mai absurde trivialităţi, în timp ce imperiul se destrăma inexorabil, iar legăturile culturale se dizolvau: „Puţinele case frecventate altădată pentru cultivarea studiilor serioase au devenit acum localuri de petreceri şi trândăvie [...]. La catedra de unde vorbea filosoful a apărut cântăreţul şi în locul retorului este angajat profesorul de arte ale plăcerii. Bibliotecile stau întotdeauna închise ca mormintele, se fabrică orgi hidraulice, lire mari cât căruţele, flaute şi alte instrumente enorme, pentru a acompania gesturile pantomimice”[126]. În plus, comenta el cu durere, oamenii erau preocupaţi să-şi mâne în viteză carele – ca nişte şoferi sinucigaşi – pe drumurile înţesate de lume. Teama care prevestea naufragiul plutea în aer.

În secolul al V-lea, comunitatea culturii clasice a suferit lovituri teribile. Invadatorii barbari au distrus puţin câte puţin sistemul şcolar roman în provinciile occidentale. Au făcut ca oraşele să intre în declin. Publicul cult a scăzut până la cifre infime – chiar şi în cele mai bune perioade fusese o

---

[126] Ammianus Marcellinus, *Istorie romană*, XIV, 6, 18, studiu introductiv, traducere, note şi indice de David Popescu, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1982, p. 59.

minoritate la nivelul populaţiei, dar era o minoritate considerabilă, încât în anumite locuri reuşea chiar să constituie o adevărată mulţime. Din nou, cititorii au devenit atât de rari încât, în micile lor insule, au pierdut contactul unii cu alţii.

După o lungă şi lentă agonie, Imperiul Roman de Apus s-a prăbuşit în anul 479, când Romulus Augustulus – ultimul împărat – a abdicat fără prea multă agitaţie. Triburile germanice care s-au succedat la putere în provincii nu erau atrase de lectură. Cu siguranţă acei barbari care au asaltat clădirile publice şi au ocupat vilele particulare nu se împotriveau neapărat ştiinţei sau studiului, dar nu erau câtuşi de puţin interesaţi să păstreze cărţile ce conţineau comorile intangibile ale cunoaşterii şi creaţiei. Romanii alungaţi din vilele lor, transformaţi în sclavi sau exilaţi la vreo veche fermă izolată, aveau nevoi mai stringente şi dureri mai profunde decât nostalgia după bibliotecile lor pierdute. Cititorii de altădată au fost absorbiţi de griji mult mai urgente: nesiguranţă, boli, recolte proaste, violenţa perceptorilor de impozite care storceau munca celor umili până la ultima picătură, molime, creşterea preţurilor la alimente, teama de a rămâne pe partea greşită a pragului de subzistenţă.

A început o nouă epocă, un traseu lung de sute de ani, în care mare parte din ideile care ne definesc s-au aflat pe marginea prăpastiei. Prins între torţele soldaţilor şi lenta lucrare secretă a moliilor, visul lui Alexandru a ajuns din nou în pericol. Până la inventarea tiparului, milenii de înţelepciune au rămas în mâinile unui număr foarte mic de oameni, angajaţi într-o eroică şi aproape neverosimilă misiune de salvare. Nu s-a scufundat chiar totul în neant; dacă ideile, realizările ştiinţifice, imaginaţia, legile şi revoltele grecilor şi romanilor au supravieţuit, acest lucru îl datorăm simplei perfecţiuni pe care cărţile, după secole de căutări şi experimente, reuşiseră să o atingă. Datorită lor şi în ciuda călătoriilor în profunzimea nopţii, istoria europeană este,

după cum a spus filosoafa María Zambrano, un drum mereu deschis renaşterilor şi culturii.

47

Odată cu prăbuşirea lentă a Imperiului Roman, au urmat secole în care cărţile au trăit periculos. În anul 529, împăratul Iustinian le-a interzis celor care rămâneau „sub egida nebuniei păgâne”[127] să mai predea orice învăţătură, „pentru a nu corupe sufletele învăţăceilor”[128]. Edictul său a impus închiderea Academiei din Atena, ale cărei origini mergeau cu mândrie până în mileniul anterior, până la însuşi Platon. Sufletele răzleţite aveau nevoie de protecţia autorităţilor în faţa pericolelor literaturii păgâne. De la începutul secolului al IV-lea, funcţionari zeloşi intrau în băi şi în case particulare pentru a rechiziţiona cărţi „eretice şi magice”, pe care le transformau în scrum pe rugurile publice. Nu e de mirare că a scăzut vertiginos numărul de copii ale operelor clasice – şi ale oricărui text.

Mi-l şi imaginez pe unul dintre acei filosofi proscrişi plimbându-se melancolic printr-o Atenă fantomatică. Avea destule motive să fie pesimist. Templele păgâne au rămas închise, dărăpănate din cauza abandonului, iar minunatele statui din alte timpuri au fost desfigurate şi îndepărtate. Teatrele au amuţit, iar în spatele uşilor încuiate bibliotecile sunt regate ale prafului şi viermilor. În capitala luminilor, ultimilor discipoli ai lui Socrate şi Platon li s-a interzis să predea filosofia. Nu-şi pot câştiga pâinea. Dacă refuză să se boteze, trebuie să plece în exil. Barbarii care invadează şi jefuiesc bătrânul imperiu în declin dau foc minunăţiilor culturii antice cu ferocitate sau, şi mai rău, cu indiferenţă. Ce

---

[127] Catherine Nixey, *Epoca întunecării. Cum a distrus creştinismul lumea clasică*, traducere din engleză de Dionisie Constantin Pîrvuloiu, Humanitas, Bucureşti, 2019, p. 17.

[128] *Ibidem*, pp. 248–249.

soartă le este rezervată ideilor care deja nu mai pot fi predate mai departe, cărţilor condamnate la ardere pe rug?

Acesta e sfârşitul.

Şi atunci, ca într-un vis, filosoful este asaltat de un val de viziuni bizare. Într-o Europă dominată de căpetenii războinice analfabete, când sfârşitul pare inevitabil, fabulele, ideile şi miturile Romei îşi găsesc un refugiu, în mod paradoxal, chiar în mănăstiri. În acele vremuri îngrozitoare, fiecare abaţie, cu şcoala, cu biblioteca şi *scriptorium*-ul ei, adăposteşte o scânteie din Muzeul din Alexandria. Acolo, unii călugări – dar şi unele călugăriţe – devin cititori neobosiţi, păstrători şi artizani librari. Învaţă laborioasa artă a fabricării pergamentelor. Literă cu literă, cuvânt cu cuvânt, copiază şi păstrează cele mai bune cărţi păgâne. Inventează chiar arta realizării de anluminuri, care transformă paginile codexurilor medievale în mici vitralii în care străluceşte o pădure de personaje, în aur şi culori. Datorită răbdării minuţioase a acestor copişti şi miniaturişti – bărbaţi şi femei –, cunoaşterea avea să reziste în faţa loviturilor haosului, în colţuri izolate şi bine apărate.

Însă toate aceste lucruri par atât de improbabile – îşi spune el, căzând din nou în fatalism –, încât nu poate fi decât un vis.

Dintr-odată, filosoful se simte invadat de imaginea efervescentă a primelor universităţi în oraşe precum Bologna şi Oxford – Academia resuscitată –, câteva secole mai târziu. Profesorii şi studenţii, însetaţi de bucurie şi de frumuseţe, ca şi cum s-ar fi întors acasă, caută din nou cuvintele vechilor clasici. Şi noi librari îşi deschid larg atelierele pentru a-i aproviziona cu hrana cuvintelor.

De la distanţe neverosimile, de-a lungul rutelor musulmane şi al teritoriilor de graniţă care despart diverse civilizaţii, negustori prăfuiţi aduc din China şi Samarkand o minunată noutate până în Peninsula Iberică: hârtia (*papel*), numită astfel pentru că aminteşte de vechiul papirus (*papiro*). Cum totul se întâmplă la momentul potrivit, acest

material nou, mult mai ieftin decât pergamentul şi mai uşor de produs în cantităţi mari, avea să ajungă la răscrucile Europei la timp pentru a hrăni dezvoltarea tiparului care avea să revoluţioneze cultura occidentală.

Însă toate aceste fantezii – îşi spune el, apelând la logica rece – nu pot fi decât halucinaţii provocate de o digestie proastă; imagini induse de o bucată de brânză mucegăită sau de o tocăniţă de peşte stricat.

Îi apar atunci, ţinând în pumn pene de păsări, figurile unor visători încăpăţânaţi, umaniştii, hotărâţi să restaureze splendoarea Antichităţii. Cu toţii se apucă să citească, să copieze, să editeze şi să comenteze cu pasiune textele păgâne pe care le au la dispoziţie – resturile naufragiului. Cei mai curajoşi s-au aventurat călare pe drumuri îndepărtate, prin văi înzăpezite, păduri întunecate şi pe poteci de munte aproape nevăzute în căutarea unor cărţi unice păstrate prin mănăstiri medievale izolate. Cu aceste manuscrise naufragiate ale vechii înţelepciuni aveau să încerce să modernizeze Europa.

Între timp, un tăietor de pietre preţioase pe nume Gutenberg inventează un ciudat copist metalic, care nu oboseşte niciodată. Cărţile se răspândesc din nou. Europenii recuperează visul alexandrin al bibliotecilor infinite şi al cunoaşterii fără limite. Hârtia, tiparul şi curiozitatea eliberată de frici şi păcate aveau să-i conducă până în pragul modernităţii.

Însă toate aceste viziuni – îşi spune filosoful, cufundându-se din nou în pesimismul său – nu-s decât nişte prostii.

Iar când imaginaţia lui debordantă se adânceşte şi mai mult, cu câteva secole mai departe, întrezăreşte nişte oameni acoperiţi cu peruci ciudate care, în onoarea anticei *paideia*, se lansează în aventura Enciclopediei pentru a răspândi cunoaşterea şi a învinge îndărătnica lucrare a distrugerii. Revoluţionarii intelectuali din acel îndepărtat secol al XVIII-lea aveau să ridice pe temelia străvechii splendori edificiul credinţei lor în raţiune, ştiinţă şi drept.

Şi, chiar dacă oamenii din viitorul secol XXI vor venera inovaţiile tehnologice – în special acele bizare tăbliţe luminoase pe care le mângâie cu buricele degetelor –, vor continua să dea formă ideilor lor fundamentale despre putere, cetăţenie, responsabilitate, violenţă, imperiu, lux şi frumuseţe în dialogul cu cărţile din care le vorbesc clasicii. Şi aşa se face că tot ceea ce iubim va fi salvat pe o cale accidentată şi aventuroasă, plină de bifurcaţii şi ocolişuri, care de multe ori va risca să se piardă în neant.

Însă toate acestea sunt la fel de neverosimile precum un vis, şi niciun om cu mintea întreagă nu s-ar putea încrede într-o ipoteză atât de nebunească, îşi spune el. Numai o minune – sau un miracol dintre cele la care visează creştinii – ne-ar putea salva înţelepciunea, adăpostind-o în imposibilele biblioteci de mâine.

Îndrăzneşte să-ţi aduci aminte

48

Inventarea cărţilor a fost poate cel mai mare triumf al luptei noastre tenace împotriva distrugerii. Trestiei, pieii, peticelor, arborilor şi luminii le-am încredinţat cunoaşterea pe care nu am fost dispuşi să o pierdem. Cu ajutorul lor, umanitatea a trăit o accelerare fabuloasă a istoriei, dezvoltării şi progresului. Gramatica împărtăşită pe care ne-au oferit-o miturile noastre şi cunoaşterea ne multiplică posibilităţile de cooperare, unind cititori din diferite părţi ale lumii şi generaţiile succesive de-a lungul secolelor. După cum afirmă Stefan Zweig în memorabilul final din *Buchmendel*: „Cărţile sunt scrise pentru a-i uni pe oameni dincolo de moarte şi pentru a ne apăra astfel în faţa celui mai implacabil duşman al existenţei noastre: efemerul şi uitarea”.

În diferite epoci, am încercat să facem cărţi din fum, piatră, pământ, frunze, trestii, mătase, din piele, petice,

copaci, iar acum din lumină – computere şi cărţi electronice. Au variat în timp gesturile de a deschide şi a închide o carte, de a călători printr-un text. Şi-au schimbat formele, rugozitatea sau netezimea, interiorul labirintic, modul lor de a foşni şi de a şopti, durata, animalele care le devorează şi experienţa de a le citi cu voce tare sau în gând. Au avut multe forme, însă incontestabil este succesul copleşitor al descoperirii lor.

Le datorăm cărţilor supravieţuirea celor mai bune idei ale speciei umane. Fără ele, poate că i-am fi dat uitării pe cei câţiva greci temerari care s-au hotărât să dea puterea poporului – şi au numit „democraţie" acest experiment îndrăzneţ; pe medicii hipocratici, care au creat primul cod deontologic din istorie prin care se angajează să aibă grijă şi de săraci şi de sclavi: „Ţine cont de mijloacele pacientului tău. Uneori e nevoie chiar să-ţi oferi serviciile gratuit; şi, dacă ai ocazia să ajuţi un străin care întâmpină dificultăţi economice, acordă-i întru totul ajutorul tău"; pe Aristotel, care a întemeiat una dintre primele universităţi şi care le spunea studenţilor săi că diferenţa dintre un înţelept şi un ignorant e aceeaşi ca dintre un om viu şi unul mort; pe Eratostene, care şi-a folosit puterea raţionamentului pentru a calcula circumferinţa Pământului cu o eroare de nici 80 de kilometri folosindu-se doar de un băţ şi o cămilă; sau codurile de legi ale acelor nebuni romani care într-o zi le-au acordat cetăţenia tuturor locuitorilor din imensul lor imperiu; sau pe acel grec creştin, Pavel din Tars, care a rostit probabil primul discurs egalitar atunci când a spus: „Nu mai este iudeu, nici elin; nu mai este nici rob, nici liber; nu mai este parte bărbătească şi parte femeiască". Cunoaşterea tuturor acestor precedente ne-a inspirat idei atât de extravagante în regnul animal, precum drepturile omului, democraţia, încrederea în ştiinţă, asistenţa medicală universală, educaţia obligatorie, dreptul la un proces echitabil şi asistenţa socială pentru cei nevoiaşi. Cine am mai fi azi, dacă am fi pierdut amintirea acestor descoperiri, aşa cum am uitat timp de

secole limbile şi cunoştinţele civilizaţiilor egipteană şi mesopotamiană? Scriitorul Elias Canetti, un bulgar sefard de limbă germană cu nume spaniol – strămoşii săi paterni l-au schimbat pe Cañete în Canetti –, a răspuns: dacă fiecare epocă ar pierde legătura cu epocile anterioare, dacă fiecare secol ar tăia cordonul ombilical, n-am mai putea construi decât o fabulă fără viitor. Ar fi sufocant.

Nu intenţionez să omit zonele de umbră ale acestei istorii. Cuvântul „cooperare” are o aură benefică şi altruistă care uneori poate acoperi realităţi obscure. Adeseori, reţelele de colaborare servesc şi la exploatarea şi asuprirea altora. Numeroase societăţi s-au organizat pentru a garanta continuitatea sistemului lor sclavagist; iar naziştii, pentru orchestrarea soluţiei finale. Cărţile por fi şi vehiculul unor idei periculoase. Platon, care credea în reîncarnare, a inventat un mit pentru a explica existenţa sexului femeiesc: a te naşte femeie e pedeapsa şi ispăşirea greşelilor pentru bărbaţii care au fost nedrepţi într-o viaţă anterioară. Aristotel spunea că sclavii sunt inferiori prin natura lor. În colecţia lui de epigrame, Marţial nu pare să aibă scrupule când adulează până la dezgust un împărat crud, nici când face glume pe seama unora cu defecte fizice. Majoritatea scriitorilor romani considerau luptele de gladiatori o parte a civilizaţiei lor, la care publicul se distra contemplând agonia luptătorilor. Cărţile ne transformă în moştenitorii tuturor acestor relatări: cele mai bune, cele mai rele, cele ambigue, cele problematice, cele cu două tăişuri. Să le ai pe toate la dispoziţie e bine pentru gândire şi îţi permite să faci alegeri. E greu să nu fii uimit de amestecul ciudat de creativitate, splendoare, violenţă şi ultraj caracteristic civilizaţiilor care au pus bazele Europei. Această nelinişte e aproape axiomatică pentru modernitatea târzie. În 1940, unul dintre cei mai întunecaţi ani din istoria europeană, Walter Benjamin, fugar din Franţa ocupată, a scris celebra lui reflecţie incendiară: „Nu există document de cultură care să nu fie în acelaşi timp şi barbar”. În faţa dovezii dezolante că barbaria rămânea

prezentă în regiunile raţiunii şi că educaţia nu disipase răul, un alt european entuziast, Stefan Zweig, s-a sinucis în 1942.

Ajunşi aici, ştim că orice imagine edulcorată sau reverenţioasă a culturii este naivă, nu doar sterilă. Orbit de admiraţia lui sentimentală faţă de Roma antică, Petrarca s-a înfuriat când a descoperit epistolele lui Cicero, pe care îl considerase mereu sufletul său geamăn. Documentele intime ale acestui *alter ego* al lui i-au arătat un personaj ambiţios, uneori meschin, alteori cinic, şi foarte puţin clarvăzător în manevrele lui politice. Petrarca a tranşat chestiunea scriind şi el o scrisoare moralizatoare adresată mortului, încărcată de reproşuri. Cu toţii ne-am putea lansa în acuzaţii juste împotriva strămoşilor noştri câtuşi de puţin perfecţi – şi cu siguranţă am putea suferi acelaşi tratament din partea descendenţilor noştri, care ne-ar putea diagnostica toate contradicţiile şi insensibilităţile pe care le avem. Dar, dacă am rezista impulsului de a simplifica literatura cu judecăţi mediocre, am citi-o mai bine. Cu cât e mai sensibilă şi mai perspicace înţelegerea noastră istorică, cu atât vom fi mai capabili să protejăm ceea ce preţuim. Aşa cum scrie poetul şi călătorul Fernando Sanmartín: „Trecutul ne defineşte, ne conferă o identitate, ne împinge spre psihanaliză sau deghizare, spre narcotice sau misticism. Acei dintre noi care sunt cititori avem un trecut în cărţi. De bine, de rău. Pentru că citim lucruri care azi ne-ar nedumeri, poate chiar ne-ar plictisi. Dar citim şi pagini care încă ne entuziasmează sau ne oferă certitudini. O carte este întotdeauna un mesaj".

Cărţile au legitimat, este adevărat, evenimente teribile, dar au şi susţinut cele mai bune relatări, simboluri, cunoştinţe şi invenţii pe care umanitatea le-a construit în trecut. În *Iliada* observăm sfâşietoarea apropiere dintre un bătrân şi ucigaşul fiului său; în versurile lui Sappho descoperim că dorinţa e o formă de revoltă; din *Istoriile* lui Herodot învăţăm să căutăm versiunea celuilalt; în *Antigona* întrezărim existenţa unei legi internaţionale; în *Troienele* ne confruntăm cu propria noastră barbarie; într-o epistolă a lui

Horaţiu găsim celebra maximă „îndrăzneşte să ştii”; în *Arta iubirii* a lui Ovidiu am urmat un curs intensiv despre plăcere; din cărţile lui Tacitus am înţeles mecanismele dictaturii; iar în vocea lui Seneca am auzit primul strigăt pacifist. Cărţile ne-au lăsat moştenire câteva idei ale strămoşilor noştri care nu au îmbătrânit câtuşi de puţin: egalitatea dintre fiinţele umane, posibilitatea de a ne alege conducătorii, intuiţia că poate copiilor le e mai bine la şcoală decât la muncă, voinţa de a folosi – şi de a reduce – avutul comunităţii pentru a-i îngriji pe bolnavi, pe bătrâni şi pe cei slabi. Toate aceste invenţii au fost descoperite de antici, de cei pe care îi numim clasici, şi au ajuns până la noi pe drumuri ocolite. Fără cărţi, cele mai bune lucruri din lumea noastră ar fi căzut în uitare.

Epilog

Cei uitaţi, cei anonimi

O mică armată de cai şi măgari se aventurează în fiecare zi pe alunecoşii versanţi şi prin defileele munţilor Apalaşi, cu desagii plini cu cărţi. În marea lor majoritate, călăreţii sunt femei – amazoane ale literelor. La început, localnicii din estul Kentucky-ului, în văile lor izolate de restul Statelor Unite şi de restul lumii, se uitau la ele cu suspiciuni ancestrale. Ce om cu mintea întreagă ar călări prin frigul iernii, străbătând un ţinut fără drumuri, pământ plin de noroaie, cu poduri fragile care se balansează peste prăpăstii şi albii de râuri în care picioarele animalelor alunecă pe stratul de pietriş? Îşi mijesc ochii, scuipă energic. În alte vremuri au văzut venind străini chemaţi la muncă în mine sau la gatere, dar asta s-a întâmplat înainte de Marea Depresiune. Cu siguranţă, nu sunt obişnuiţi cu imaginea sinistră a acestor femei singure, tinere, ce par a fi, în mod neliniştitor, în slujba unor autorităţi îndepărtate, umblând ca nişte trapeuri. Când apare una dintre ele, se simte în aer prezenţa sumbră a unei

ameninţări. Familiile din comitatele montane resimt o teamă difuză, primitivă, la sosirea străinilor. Sunt săraci şi le e la fel de frică şi de autorităţi, şi de criminali. Doar o treime dintre acei oameni vrednici de la ţară ştiu să citească, dar chiar şi lor le e teamă când un necunoscut agită o bucată de hârtie. O datorie de plătit, un denunţ rău intenţionat sau un proces de neînţeles le-ar putea distruge puţinul lor avut. Nu vor recunoaşte niciodată, dar acele femei călare le inspiră teamă. Frica se transformă în uimire când le văd că descalecă, îşi deschid desagii şi scot – teroare şi scrâşnit din dinţi – nişte cărţi.

Misterul se risipeşte, iar localnicilor nu le vine să creadă. Să fie adevărat? Bibliotecare călare? Aprovizionare literară? Nu prea pricep jargonul bizar pe care îl folosesc femeile: proiect federal, New Deal, serviciu public, planuri pentru încurajarea lecturii. Încep să se mai relaxeze. Nu zice nimeni nimic de impozite, tribunale sau evacuări. În plus, tinerele bibliotecare par prietenoase, par să creadă în Dumnezeu şi în bunătate.

Să combaţi şomajul, criza şi analfabetismul cu doze mari de cultură finanţate de stat: ăsta era unul dintre obiectivele de la Work Progress Administration. În jurul anului 1934, când a fost conceput proiectul, statisticile înregistrau doar o carte pe cap de locuitor în statul Kentucky. În ţinutul muntos şi sărac din est, fără drumuri şi electricitate, era de neconceput lansarea unui sistem de biblioteci mobile în vehicule, care se bucurau de un succes atât de mare în alte zone din ţară. Singura alternativă era trimiterea unor bibliotecari înverşunaţi pe cărările din Apalaşi, pentru a căra cu ei cărţi până în cele mai izolate redute. O asemenea bibliotecară, Nan Milan, glumea spunând despre caii ei că aveau picioarele mai scurte într-o parte, ca să nu alunece pe potecile abrupte din munţi. Fiecare călăreaţă străbătea trei sau patru rute diferite în fiecare săptămână, cu trasee de până la treizeci de kilometri pe zi. Cărţile, provenind din donaţii, erau depozitate în oficii poştale, barăci, biserici,

judecătorii sau locuinţe particulare. Femeile, care îşi luau munca la fel de în serios ca neobosiţii poştaşi din vremea aceea, adunau cărţile în diferite locuri şi le distribuiau la şcolile rurale, la centre comunitare şi pe la casele ţăranilor. Nu le lipsea un anume aer epic acestor călătoare solitare: documentele menţionează relatări despre cai care mureau în mjlocul pustietăţii, iar femeile îşi continuau drumul pe jos, trăgând după ele desagii grei ai lumilor imaginare. „Dă-mi o carte să citesc”, strigau copiii când le vedeau venind pe străine. Chiar dacă în 1936 circuitul ajungea la 50 000 de familii şi 155 de şcoli, cu un total de 8 000 de kilometri parcurşi pe lună, bibliotecarele călare din Kentucky abia dacă reuşeau să acopere o zecime din cereri. Odată ce şi-au învins prima răbufnire de neîncredere, muntenii deveniseră cititori pasionaţi. În Whitley County, cele care aduceau cărţile erau întâmpinate de comitete de primire de până la treizeci de localnici. Uneori, câte o familie refuza să se mute în alt loc pentru că acolo nu exista serviciul bibliotecarelor. O veche fotografie alb-negru arată o tânără amazoană citind cu voce tare lângă patul unui bătrân bolnav. Afluenţa de cărţi a îmbunătăţit sănătatea şi obiceiurile igienice din regiune – familiile au învăţat, de exemplu, că era mult mai bine să se spele pe mâini ca să evite colicile decât să sufle fum de tutun peste o lingură de lapte. Adulţii şi copiii s-au îndrăgostit de umorul lui Mark Twain, însă cel mai solicitat titlu a fost de departe *Robinson Crusoe*. Clasicii i-au pus în legătură pe noii cititori cu un tip de magie care până atunci le fusese mereu refuzată. Şcolarii care învăţaseră să citească le citeau părinţilor analfabeţi. Un tânăr i-a spus bibliotecarei: „Cărţile pe care ni le-ai adus ne-au salvat viaţa”.

Programul a implicat aproape o mie de bibliotecare călări timp de un deceniu. Finanţarea s-a încheiat în 1943, anul dizolvării WPA, când al Doilea Război Mondial a înlocuit cultura ca antidot împotriva şomajului.

Suntem singurele animale care fabulează, care alungă întunericul cu poveşti, care datorită acestor relatări învaţă să

convieţuiască cu haosul, care aţâţă jarul focului cu aerul cuvintelor, care străbat distanţe lungi pentru a transmite străinilor poveştile noastre. Iar când împărtăşim aceleaşi poveşti, încetăm să mai fim străini.

E uimitor faptul că s-au păstrat ficţiuni inventate cu mii de ani în urmă. De când cineva a povestit pentru prima oară *Iliada*, peripeţiile vechiului duel dintre Ahile şi Hector pe plajele Troiei, ele nu au mai căzut în uitare. După cum scrie Harari, un sociolog care ar fi trăit acum 20 000 de ani ar fi putut ajunge la concluzia că mitologia avea foarte puţine şanse să supravieţuiască. La urma urmei, ce e o poveste? O secvenţă de cuvinte. O adiere. Un curent de aer care iese din plămâni, traversează laringele, face să vibreze coardele vocale şi prinde formă definitivă când limba mângâie cerul gurii, dinţii şi buzele. Pare imposibil să poată fi salvat ceva atât de fragil. Dar omenirea a sfidat suveranitatea absolută a distrugerii şi a inventat scrisul şi cărţile. Datorită acestor descoperiri, s-a născut spaţiul imens de întâlnire cu alţii şi s-a produs o fantastică creştere a speranţei de viaţă a ideilor. Într-un mod misterios şi spontan, dragostea de cărţi a creat un lanţ invizibil de oameni – bărbaţi şi femei – care, fără să se cunoască, au salvat de-a lungul timpului comoara celor mai bune poveşti, visuri şi gânduri.

Aceasta este povestea unui roman coral în continuă formare. Relatarea unei fabuloase aventuri colective, a pasiunii tăcute a atâtor fiinţe umane unite prin această loialitate misterioasă: povestitori orali, inventatori, scribi, creatori de anluminuri, bibliotecari, traducători, librari, vânzători ambulanţi, învăţători, înţelepţi, spioni, rebeli, călători, călugări, sclavi, aventurieri, tipografi. Cititori în cluburile lor, în casele lor, pe vârfuri de munte, lângă marea care vuieşte, în capitalele unde se concentrează energiile şi în eclavele îndepărtate unde ştiinţa se refugiază în perioade de haos. Oameni obişnuiţi ale căror nume, de cele mai multe ori, istoria nu le reţine. Cei uitaţi, cei anonimi. Persoane care s-au luptat pentru noi, pentru chipurile difuze din viitor.

Mulţumiri

Mulţi oameni m-au ajutat, în diferite feluri, în călătoria scrisului. Le mulţumesc tuturor:

Rafael Argullol, care şi-a imaginat această carte chiar înaintea mea, şi a desfăşurat sub ochii mei harta acestei călătorii.

Julio Guerrero, care mi-a întins o mână de ajutor.

Ofelia Grande, pentru delicata generozitate cu care mi-a dăruit înţelepciune şi speranţă.

Elena Palacios, pentru o prietenie de neuitat şi pentru că a făcut să devină realitate ceea ce nu îndrăzneam să visez.

Echipa de redacţie de la Siruela, pentru magia lor prodigioasă în vechea meserie a trestiei infinite.

Marina Penalva, María Lynch, Mercedes Casanovas şi alte persoane, foarte multe, de la Casanovas & Lynch, pentru că au fost aripile care au făcut această carte să zboare departe, în nenumărate ţări şi limbi.

Alfonso Castán şi Francisco Muñiz, pentru insolita lor generozitate.

Carlos García Gual, care m-a ghidat cu semnalele lui luminoase.

Agustín Sánchez Vidal, care mi-a împărtăşit cunoştinţele şi cheia lui magică.

Luis Beltrán, pentru că m-a făcut să văd mai bine lucrurile.

Ana María Moix, care m-a primit într-o grădină nevăzută din exterior.

Guillermo Fatás, pentru lecţiile lui de istorie, jurnalism şi ironie.

Encarna Samitier, pentru primele şanse şi prietenia durabilă.

Antón Castro, care sprijină fragilul nostru peisaj de litere.

Fergus Millar, pentru că mi-a deschis uşile la Oxford şi pentru călătoriile în timp.

Mario Citroni, pentru ospitalitatea lui florentină, înţelepciunea şi atenţia sa.
Ángel Escobar, pentru că m-a învăţat rigoarea.
Personalul bibliotecilor din Oxford, Cambridge, Florenţa, Bologna, Roma, Madrid şi Zaragoza, care mi-a facilitat explorarea acelor ţinuturi de hârtie.
Neuitaţii mei profesori Pilar Iranzo, Carmen Romeo, Inocencia Torres şi Carmen Gómez Urdáñez.
Anna Caballé, care lărgeşte orizonturile cu cuvintele sale.
Carmen Peña, Ana López-Navajas, Margarita Borja, Marifé Santiago, pentru că m-au inspirat.
Andrés Barba, pentru conversaţiile despre râs şi viitor.
Luis Landero, pentru că a crezut în mine.
Belén Gopegui, pentru ecourile unei conversaţii şi pentru misteriosul început al prieteniei.
Jesús Marchamalo, pentru jovialitate şi o pălărie comună.
Fernando López, pentru zilele dionisiace.
Stefania Ferchedau şi Natalie Tchernetska, prezenţe de la distanţă.
Prietenele mele creatoare Ana Alcolea, Patricia Esteban, Lina Vila, Sandra Santana şi Laura Bordonaba.
Oamenii care îmi fac viaţa mai blândă: María Ángeles López, Francisco Gan, Teresa Azcona, Valle García, Reyes Lambea, Leticia Bravo, Albano Hernández, María Luisa Grau, Cristina Martín, Gloria Labarta, Pilar Pastor, María Jesús Pardos, María Gamón, Liliana Vargas, Diego Prada, Jului Cristellys şi Ricardo Lladosa.
Primilor cititori, librarii Pepe Fernández, Julia Millán şi Pablo Muñío.
Toţi profesorii de la liceu care seamănă entuziasm, în special Chus Picot, Ana Buñola, Paz Hernández, David Mayor, Berta Amella, Laura Lahoz, Fernando Escanero, José Antonio Escrig, Marcos Guillén, Amaia Zubilaga, Eva Ibáñez, Cristóbal Barea, Irene Ramos, Pilar Gómez, Mercedes Ortiz, Félix Gay şi José Antonio Laín.

Formidabila echipă de pediatrie neonatală de la Spitalul Miguel Servet din Zaragoza, infirmierele care ne-au dăruit atâta viaţă şi atâţia copii care, şi azi, luptă cu toate forţele să se agaţe strâns de viaţă.

Îngrijitoarele: Esther, Pilar, Cristina, Zara, Nuria şi dădaca mea María.

Mama mea, Elena, îmblânzitoarea haosului.

Enrique, farul şi busola mea.

Micul Pedro, doctorand în sabotaj, care m-a învăţat ce e speranţa.

Familia mea, prietenii şi cititorii mei, care-mi sunteţi o a doua familie de prieteni.

Notă pentru tribul trestiei

„Voi,

care în dulceaţa şi în profunzimea

viitorului

aţi învăţat din nou

a citi şi a scrie,

să nu uitaţi nicicând:

nimic nu-i mai frumos

decât să fii fragil într-o lume infinită.”

JUAN F. RIVERO,

Focurile albastre (2020)

Într-una dintre amintirile mele preferate din copilărie, merg ţinându-mă de palma uriaşă a bunicului, pigmentată de acele pete maronii pe care le pictează trecerea anilor. Lângă

el aveam un sentiment de siguranţă absolută. Nu doar că veghea asupra mea, dar simţeam că posedă un instinct protector universal şi nediscriminatoriu. Parcă îl văd şi acum ghemuit pe stradă, încercând să închidă o gură de canal sau ridicând coji de fructe de pe trotuar, pentru a evita un posibil accident. Verificând dacă schela unei clădiri în construcţie e sigură. Cărând găleţi cu apă de acasă pentru a uda copacii care agonizau în verile caniculare din Zaragoza. Bunicul meu voia să prevină relele ce puteau fi evitate, să salveze necunoscuţi, plante, pe toată lumea. Să împiedice toate dezastrele şi să le remedieze. Când a eliminat ameninţarea unei perfide coji de banană rămase pe trotuar, mi-a spus: „Ai observat? Binele nu se vede. Aici nimeni n-o să alunece, n-o să cadă şi n-o să-şi rupă piciorul. Şi nu va şti nimeni niciodată". Această carte este despre oameni ca bunicul meu. Despre salvatori invizibili. Despre distrugerea pe care cineva a evitat-o printr-un efort tăcut. Despre haosul care ar fi putut fi, dar nu a fost. Despre binele care nu se vede.

În mod neaşteptat, *Infinitul într-o trestie* a ajuns în mâinile primitoare ale cititorilor într-un moment ciudat, în vremuri întunecate care ne-au amintit de fragilitatea noastră incurabilă. Copleşiţi de incertitudine, am simţit protecţia îngrijitorilor anonimi care se confruntă zilnic cu un virus invizibil, dar şi cu propriile temeri. Ida Vitale a scris: „Din moment ce nu eşti ferit de nimic, încearcă să te fereşti de ceva". În aceste luni, căutând veste şi bărci de salvare în faţa dezordinii, ne-am întors spre cărţi, acele obiecte – vulnerabile, ca şi noi – care ne-au fost mereu alături, de partea noastră, care ne salvează de tot felul de îngrădiri prin mişcări simple, uşoare ale ochilor şi mâinilor, amintindu-ne că întregul univers poate fi cuprins în rândurile unei pagini tipărite.

A citi înseamnă a asculta muzică transformată în cuvinte. E o senzaţie deopotrivă familiară şi ciudată. Uneori înseamnă să vorbeşti cu morţii, ca să te simţi mai viu. E o călătorie imobilă. E un miracol zilnic. În această perioadă de izolare, s-

a observat cum cărţile calmează anxietatea şi oferă posibilitatea unei evadări. Astăzi apreciem – poate mai mult ca oricând – rolul pe care cărţile îl joacă în viaţa noastră zdruncinată de frământări şi consternare. De-a lungul secolelor, aceste comori de cuvinte au supravieţuit războaielor, dictaturilor, secetelor, crizelor şi catastrofelor. În ele, utopiile aşteaptă zile mai bune. Iar şi iar, ele ne oferă în paginile lor – cu braţele deschise, parcă – ideile, istoriile şi poveştile de care avem nevoie pentru a scrie viitorul.

Am fost dintotdeauna pesimista din oficiu a familiei. De altfel, am început să scriu acest text în circumstanţe personale ceva mai întunecate. Şi, în mod paradoxal, când împrejurările au scăpat cu adevărat de sub control, am dezertat. Am abandonat corabia fatalismului în mijlocul furtunii. La mulţi ani după patrulele noastre stradale în căutarea cojilor de fructe, am îmbrăţişat ideile bunicului despre abundenţa bunătăţii invizibile. Şi nu întâmplător: pe măsură ce progresam, literă cu literă, rând cu rând, în scris, mă aflam zilnic în contact cu oameni dedicaţi îngrijirii – profesionişti ai atenţiei, catarge tăcute. Într-un fel, ei au creat laboratorul acestei cărţi, s-au infiltrat în crăpăturile imaginaţiei mele. Ei au fost peisajul meu. Experienţele modelează întotdeauna ideile şi, în aceste condiţii, miezul textului a gravitat uşor spre aventurile tăcute ale salvatorilor anonimi de cărţi.

Infinitul într-o trestie s-a născut mică, vulnerabilă, la antipodul marilor speranţe. Sunt emoţionată că a crescut datorită generozităţii unor necunoscuţi intimi, a unor entuziaşti secreţi. Câtă vreme rămâne închisă, o carte este doar o partitură mută, care conţine cuvintele şi muzica unei posibile simfonii. Nu există poveste, nici pagină care să palpite în absenţa atingerii unor ochi străini. Pentru a prinde viaţă, e nevoie de interpreţi care să facă să vibreze corzile, să parcurgă febril pentagrama, să şoptească melodiile cu propriul accent, să moduleze melodia în ritmul amintirilor lor. Cititul presupune să crezi în poveste, dar şi să o creezi. După

cum spunea Ursula K. Le Guin, literatura propune o colaborare între narator şi public, între scriitor şi cititor; este fabulaţie şi confabulaţie. Astfel, a scrie presupune şi a te încredinţa altor mâini, priviri şi voci. Şi aici se produce neobişnuitul, această copleşitoare polifonie de lecturi ritmice şi măsurate. După cum ar spune Blanche DuBois, în *Un tramvai numit dorinţă,* şi bunicul, aceasta este o carte salvată de bunătatea străinilor. Vouă, tuturor care aţi păstrat vie această aventură milenară, vă sunt veşnic recunoscătoare.

IRENE VALLEJO
August 2020

Note

Prolog

Apuleius, *Măgarul de aur*, III, 28 (o poveste cu bandiţi din Antichitate); Horaţiu, *Satire*, I, 5, 7 (diareea călătorilor din cauza consumului de apă stătută); L. Casson, *Las bibliotecas del mundo antiguo*, Bellaterra, Barcelona, 2003, p. 44 (agenţii trimişi de regii Egiptului să cumpere cărţi); *Scrisoarea lui Aristeas*, 9 (Biblioteca din Alexandria aspiră să adune toate cărţile din lume); Galenus, *Comentariu la „Despre umorile lui Hippocrate"*, XVII, p. 607, ed. Kühn (înşelarea atenienilor pentru a păstra originalele tragediilor); Galenus, *Comentariu la „Despre umorile lui Hippocrate"*, XVII, p. 601, ed. Kühn („fonduri din corăbii „); Epiphanes, *Despre măsuri şi greutăţi*, XLIII, p. 252, Migne, *Patrologia Graeca* (scrisoare către toţi suveranii de pe pământ); Galenus, *Comentariu la „Despre umorile lui Hippocrate"*, XV, p. 109, ed. Kühn (falsificări); Marcellinus, *Viaţa lui Tucidide* 31–34 (ce nu a spus Tucidide); *Scrisoarea lui Aristeas*, 10 (câte cărţi avem deja?).

I. Grecia

Capitolul 1: Herodas, *Mimiambos*, I, 26–32 (o codoaşă înşiră atracţiile Alexandriei).

Capitolul 2: Plinius cel Bătrân, *Naturalis historia*, IX, 58, 119–121 (perla dizolvată în oţet); Plutarh, *Vieţi paralele. Antoniu*, 58, 5 (Marcus Antonius dăruieşte 200 000 de cărţi) şi 27 (descrierea Cleopatrei).

Capitolul 3: Plutarh, *Despre norocul sau vitejia lui Alexandru*, I, 5 = *Moralia* 328C (Alexandru a întemeiat şaptezeci de oraşe); Plutarh, *Vieţi paralele. Alexandru*, 8, 2 (Alexandru dormea cu *Iliada* sub pernă) şi 26, 5 (visul homeric şi întemeierea Alexandriei); Homer, *Odiseea*, IV, 351–359 (insula Pharos); Strabon, *Geografia*, XVII, 1, 8 (proiectul Alexandriei).

Capitolul 4: Plutarh, *Vieţi paralele. Alexandru*, 21 (generozitatea faţă de familia lui Darius); 26, 1 (cufărul *Iliadei*).

Capitolul 5: Arrianus, *Anabasis Alexandrou* (*Expediţia lui Alexandru*), V, 25–29 (ofiţerii macedoneni refuză să meargă mai departe).

Capitolul 6: Arrianus, *Anabasis Alexandrou* (*Expediţia lui Alexandru*), VII, 4 (nunta colectivă din Susa).

Capitolul 8: Vechiul Testament, *1 Macabei*, 1, 1–9 (Alexandru în Biblie); *Asura* XVIII, versetele 82–98 (Alexandru în Coran); Diodorus Siculus, *Biblioteca istorică*, XVII, 72 (Alexandru incendiază Persepolisul); Strabon, *Geografia*, II, 1, 9 (toţi cei care scriu despre Alexandru preferă mai degrabă să redea partea miraculoasă decât adevărul).

Capitolul 9: *Astronomical Diaries from Babilonia,* vol. I, 207, ed. A.J. Sachs şi H. Hunger (un scrib babilonian menţionează moartea lui Alexandru); Diodorus Siculus, *Biblioteca istorică*, XVIII, 1, 4 şi urm. (luptele dintre prietenii lui Alexandru după moartea lui); Plutarh, *Vieţi paralele. Alexandru*, 77 (Roxana, însărcinată, îşi elimină rivalele, şi alte

crime în familie); Strabon, *Geografia*, XV, 2, 9 (Seleucus vinde India pentru cinci sute de elefanţi de război).

Capitolul 10: *Greek Historical Inscriptions 404–323 BC* 433, ed. P.J. Rhodes şi R.G. Osborne (Alexandru proclamă printr-un decret că el consideră că întregul Pământ îi aparţine); Diodorus Siculus, *Biblioteca istorică*, XVIII, 4, 4 (Alexandru visa să creeze o comunitate între Asia şi Europa); Tzetzes, *De comoedia*, p. 43, ed. Koster (traduceri din cărţile tuturor popoarelor pentru Biblioteca din Alexandria); *Scrisoarea lui Aristeas*, 30 şi urm. (Septuaginta); Plinius cel Bătrân, *Naturalis historia*, XXX, 2, 4 (traducerea textelor atribuite lui Zarathustra); Flavius Josephus, *Contra lui Apion. Despre vechimea poporului evreu*, I, 14 (istoricul egiptean Manethon); Flavius Josephus, *Antichităţi iudaice*, III, 6 (istoria lui Berosos caldeeanul); Arrianus, *Anabasis Alexandrou* (*Expediţia lui Alexandru*), V, 6, 2 (menţionarea tratatului despre India scris de Megasthenes).

Capitolul 12: Lawrence Durrell, *Justine*, partea a III-a (*hamsin*); Plinius cel Bătrân, *Naturalis historia*, XIII, 22, 71 (descrierea plantei de papirus şi a felurilor în care era folosită); Vechiul Testament, *Exodul*, 2, 3 (Moise abandonat într-un coş din papirus).

Capitolul 13: Enciclopedia bizantină *Suda*, *s.v. Leonatos* (un comandant al lui Alexandru îi imită pieptănătura şi stilul); Pausanias, *Călătorie în Grecia*, I, 6, 2, şi Teocrit, *Idile XVII*. *Elogiu lui Ptolomeu*, 20–34 (aluzii la Ptolomeu ca frate vitreg al lui Alexandru); Plutarh, *Vieţi paralele. Eumenes*, 13, 6–8 (Eumenes vorbeşte în vis cu Alexandru); Diodorus Siculus, *Biblioteca istorică*, XIX, 15, 3–4 (reuniunea prezidată de tronul gol al lui Alexandru) şi XVIII, 26–28 (carul funebru şi sechestrarea cadavrului lui Alexandru); Olaf B. Rader, *Tumba y poder. El culto político a los muertos desde Alejandro Magno hasta Lenin*, Siruela, Madrid, 2006, pp. 165–186 (peripeţiile cadavrului lui Alexandru); Suetonius, *Vieţile celor doisprezece cezari. Augustus*, 18, 1 (Augustus în faţa trupului îmbălsămat al lui Alexandru); Dio Cassius, *Istoria romană*, LI,

16, 5 (Augustus rupe nasul mumiei); *Vita Marciana*, 6 (Aristotel, „cititorul”); Strabon, *Geografia*, XIII, 1, 54 (Aristotel a fost primul care a adunat o colecţie de cărţi şi le-a arătat regilor din Egipt cum să organizeze o bibliotecă).

Capitolul 14: *Scrisoarea lui Aristeas*, 29 (raportul lui Demetrios către rege despre achiziţiile de la bibliotecă), 35–40 (scrisoarea către Eleazar), 301–307 (traducerea *Septuagintei*).

Capitolul 15: Plutarh, *Despre norocul sau vitejia lui Alexandru*, I, 5 = *Moralia* 328D (Homer se citeşte în Asia şi tragicii în Persia, Susa şi Gedrosia); Flavius Josephus, *Contra lui Apion*, II, 35 (evreii ocupă cel mai bun cartier din Alexandria); Diodorus Siculus, *Biblioteca istorică*, XL, 3, 4 (Hecateu se plânge de xenofobia iudaică) şi I, 83, 8–9 (un străin linşat pentru că a omorât o pisică).

Capitolul 16: Tucidide, *Războiul peloponesiac*, II, 41 (Atena, şcoala din Grecia); Plutarh, *Non posse suaviter vivi secundum Epicurum*, 1095d (Ptolomeu I întemeiază Muzeul); Strabon, *Geografia*, XVII, 1, 8 (descrierea Muzeului); Dio Cassius, *Istoria romană*, LXXVIII, 7 (privilegiile materiale ale membrilor Muzeului); Athenaios, *Banchetul înţelepţilor*, I, 22D (ciorovăieli în cuşca muzelor); Callimachos, *Iambi I* (membrii Muzeului sunt ranchiunoşi unii faţă de alţii).

Capitolul 17: Judith McKenzie, *Architecture of Alexandria and Egypt 300 B.C. to A.D. 700*, p. 41 (descrierile farului făcute de arabi).

Capitolul 18: Strabon, *Geografia*, XVII, 1, 6 (digul, portul şi Farul din Alexandria); Synesius, *Elogiul cheliei*, 6 (statuile din Muzeul din Alexandria).

Capitolul 19: Agustin, *Confesiuni*, VI, 3 (cititul în gând al lui Ambrozie).

Capitolul 20: Strabon, *Geografia*, XVII, 1, 8 (sarcofagul din aur al lui Alexandru este înlocuit cu un sicriu mai ieftin); Aphthonius, *Progymnasmata*, XII (descrierea bibliotecii din Serapeum, care a pus oraşul să filosofeze); Tzetzes, *De comoedia*, XX (numărul de cărţi din bibliotecile alexandrine);

Epiphanes, *Despre măsuri şi greutăţi*, 324–329 (54 800 de cărţi ale Marii Biblioteci); *Scrisoarea lui Aristeas*, 10 (200 000 de cărţi ale Marii Biblioteci); Aulus Gellius, *Nopţile atice*, VII, 17, 3, şi Ammianus Marcellinus, *Istorie romană*, XXII, 16, 13 (700 000 de cărţi ale Marii Biblioteci).

Capitolul 21: http://www.bodleian.ox.ac.uk/bodley/news/2015/oct-19 (în fiecare zi trebuie găsit loc pentru o mie de cărţi noi la Biblioteca Bodleiană); http://www.oxfordtoday.ox.ac.uk/features/oxfordunderground (tunele de cărţi pe sub oraşul Oxford); http://www.cherwell.org/2007/11/16/feature-the-bods-secret-underbelly/ (o vizită în tuneluri).

Capitolul 22: H.M. Vernon, *A History of the Oxford Museum*, p. 15 (primul muzeu în sens modern).

Capitolul 23: L. Casson, *Las bibliotecas del mundo antiguo*, Bellaterra, Barcelona, 2003, p. 23 (biblioteci în Orientul Apropiat antic).

Capitolul 24: Diodorus Siculus, *Biblioteca istorică*, I, 49, 3 (biblioteca, „loc pentru îngrijirea sufletului"); F. Báez, *Los primeros libros de la humanidad. El mundo antes de la imprenta y el libro electrónico*, Fórcola, Madrid, 2013, p. 108 (avantajele de a fi scrib în Egipt); *Bulletin de la Société Française d'Égyptologie*, 131, 1994, pp. 16–18 (ultima inscripţie hieroglifică); http://rosettaproject.org (Proiectul Rosetta).

Capitolul 25: Plinius cel Bătrân, *Naturalis historia*, XIII, 23, 74–77 (opt varietăţi de papirus); N. Lewis, *Papyrus in Classical Antiquity*, p. 92 (comerţul cu papirus); enciclopedia bizantină *Suda, s.v. Aristophanes Byz.* (bibliotecarul băgat la închisoare pentru că a încercat să fugă în Pergam); Plinius cel Bătrân, *Naturalis historia*, XIII, 21, 70 (interzicerea furnizării de papirus Bibliotecii din Pergam şi descoperirea pergamentului).

Capitolul 26: Herodot, *Istorii*, V, 35, 3, şi Polienus, *Stratageme*, I, 24 (mesajul tatuat).

Capitolul 27: P. Watson, *Ideas, historia intelectual de la humanidad*, 2006, p. 601 (calculul numărului de piei necesare pentru un manuscris).

Capitolul 28: P. Nelles, „Renaissance Libraries”, în D.H. Stam, *International Dictionary of Library History*, 2001, p. 151 (Biblioteca Mănăstirii San Marcos şi conceptul modern de bibliotecă publică).

Capitolul 29: Quintilian, *Arta oratorică*, I, 8, 20 (Didymos Uită-cărţi); Seneca, *Epistole către Lucilius*, 88, 37 (Didymos a scris 4 000 de cărţi); Plinius cel Bătrân, *Naturalis historia*, pref. 25 (porecla lui Apion).

Capitolul 30: Herodot, *Istorii*, II, 53, 2 (Homer a trăit în secolul al IX-lea î.Hr.); B. Graziosi, *Inventing Homer*, 2002, pp. 98 şi urm. (dezbateri despre epoca şi locul în care s-a născut Homer); Athenaios, *Banchetul înţelepţilor*, VIII 277E (firimiturile de la banchetul homeric); Platon, *Republica*, X, 606d–607a (Platon expulzează scrierile lui Homer din republica sa ideală); Vitruviu, *Despre arhitectură*, VII, prefaţă 8–9 (Zoilos, „biciuitorul lui Homer”); *Iliada*, XXIV, 475 şi urm. (lacrimile lui Ahile şi ale regelui troian); Homer, *Odiseea*, V, 1–270 (Ulise o părăseşte pe Calypso).

Capitolul 31: Robin Lane Fox, *El mundo clásico. La epopeya de Grecia y Roma*, p. 52 (primul erou epic din Europa, un negru); Matías Murko, *La poésie populaire épique en Yougoslavie au début du XXe siècle*, Paris, 1929 (recitatorii slavi).

Capitolul 34: Homer, *Odiseea*, I, 356–359 (Telemah îi porunceşte mamei sale să tacă); Homer, *Iliada*, I, 545–550 (Zeus o ceartă pe Hera); Mary Beard, *Mujeres y poder. Un manifiesto*, Crítica, Barcelona, 2008, p. 15 (vocile femeilor făcute să tacă în sfera publică); Homer, *Iliada*, II, 212 şi urm. (Ulise îl repede pe plebeul Thersites.)

Capitolul 35: Eric A. Havelock, *La musa aprende a escribir*, 1994, pp. 135 şi urm. (scrisul transformă conştiinţa, gândirea, sintaxa şi vocabularul); *Ioan*, 8, 8 (Iisus scrie cu degetul pe pământ); Albert B. Lord, *The Singer of Tales*,

1960, pp. 272–275 (bardul Milovan Vojičić compune în 1933 „Cântecul lui Milman Parry”); Daniel Sánchez Salas, *La figura del explicador en los inicios del cine español*, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2002 (figura lămuritorului); *No lo comprendo, no lo comprendo. Conversaciones con Akira Kurosawa*, Confluencias, 2014, pp. 41 şi urm. (Heigo Kurosawa, narator de filme mute).

Capitolul 38: Fernando Báez, *Los primeros libros de la humanidad*, Fórcola, Madrid, 2013, p. 36 (originea multiplă a scrierii).

Capitolul 39: Ewan Clayton, *La historia de la escritura*, Siruela, Madrid, 2015, pp. 19 şi urm. (fundamentele scrisului).

Capitolul 40: Chinua Achebe, *Me alegraría de otra muerte*, Debolsillo, Barcelona, 2010, p. 146 (un nigerian analfabet reflectează asupra cuvântului scris).

Capitolul 41: Sergio Pérez Cortés, „Un aliento poético: el alfabeto”, *Éndoxa: Series filológicas* 8, 1997, UNED, Madrid (un grec adaptează sistemul de scriere fenician).

Capitolul 42: Sergio Pérez Cortés, „Un aliento poético: el alfabeto”, *Éndoxa: Series filológicas* 8, 1997, UNED, Madrid (cele mai vechi inscripţii greceşti); Homer, *Odiseea,* VIII, 382 (concursuri de dans la banchete).

Capitolul 43: Hesiod, *Munci şi zile*, 633–640 (Hesiod îşi critică satul natal); Hesiod, *Teogonia*, 22 şi urm. (lui Hesiod i se arată muzele); Hesiod, *Munci şi zile*, 27 şi urm. (se judecă cu fratele său Perses).

Capitolul 44: Eric A. Havelock, *La musa aprende a escribir*, 1994, p. 123 (progresul lent al alfabetizării în Grecia); Platon, *Phaidros sau despre frumos*, 274d şi urm. (Socrate împotriva scrisului); B. Sparrow, J. Liu şi D.M. Wegner, „Google Effects on Memory: Cognitive Consequences of Having Information at Our Fingertips”, *Science*, august 2011, vol. 333, pp. 776–778; http://science.sciencemag.org/content/333/6043/776 („efectul Google”).

Capitolul 45: Jorge Luis Borges, *Borges oral*, Madrid, 1999, p. 9 (cartea, extensie a memoriei şi a imaginaţiei).

Capitolul 46: Hölderlin, „Grecia”, *Poesía completa. Edición bilingüe*, Barcelona, 1995, p. 37 (Hölderlin visează la vechiul oraş Atena).

Capitolul 47: Fernando Báez, *Nueva historia universal de la destrucción de libros*, Barcelona, 2011, pp. 50 şi 102 (incendiul din Persepolis şi rugurile din China lui Shi Huangdi); Anna Caballé, *El bolso de Ana Karenina*, Barcelona, 2009, p. 27 (prietenii Annei Ahmatova îi memorează poemele pentru a le salva); Augustin de Hippona, *Despre natura şi originea sufletului*, IV, 7, 9 (Simplicius, cititorul cu memorie bună).

Capitolul 48: Tucidide, *Războiul peloponesiac*, I, 6, 3 (grecii şi armele); Pausanias, *Călătorie în Grecia*, VI, 9, 6 (masacru într-o şcoală din Arhipelagul Dodecanez); Alberto Manguel, *Una historia de la lectura*, Alianza, Madrid, 2002, p. 109 (ritualul iudaic de iniţiere în lectură); Herodas, *Mimiambos*, III, 59–73 (învăţătorul îşi biciuieşte elevul).

Capitolul 50: Arhiloh, *fragmentul 6 Diehl* (scutul abandonat); *fragmentul 72 Diehl* (dorinţa erotică); *fragmentul 64 Diehl* (nimeni nu primeşte onoruri după moarte); Richard Jenkyns, *Un paseo por la literatura de Grecia y Roma*, Barcelona, 2015, p. 45 („primul obraznic al Europei”).

Capitolul 51: Diogenes Laertios, *Despre vieţile şi doctrinele filosofilor*, IX, 5 (Heraclit îşi depune cartea la templul Artemisei, şi restul datelor biografice); IX, 5–6 (Heraclit enigmaticul); Cicero, *Despre supremul bine şi supremul rău*, II, 5, 15 (Heraclit obscurul); Heraclit, *fragmentele 111* şi *62 DK*; Platon, *Cratylos*, 402a (Heraclit spune că nu te poţi scălda de două ori în acelaşi râu); Jorge Manrique, *Coplas por la muerte de su padre*, 25–27 („Vieţile noastre sunt râuri...”); Jorge Luis Borges, *Obra poética*, Alianza, Madrid, 1993, p. 322 (poem dedicat lui Heraclit).

Capitolul 52: Strabon, *Geografia*, XIV, 1, 22; Valerius Maximus, *Fapte şi cuvinte vrednice de luare aminte*, VIII, 14, ext. 5; şi Elianus, *Istoria animalelor*, VI, 40 (piromanul din Efes); Plutarh, *Vieţi paralele. Alexandru*, 3, 5 (Alexandru s-a născut în aceeaşi noapte în care a ars templul Artemisei, una dintre minunile lumii).

Capitolul 53: Aristomene, *fr. 9K*; Theopompus, *fr. 77K*; Nicophonte, *fr. 19, 4K* (poeţii comici îi menţionează pe librarii din Atena); Eupolis, *fr. 304K* şi Platon, *Apărarea lui Socrate*, 26d-e (vânzarea cărţilor în agora); Lucian, *Sofistul*, 30 (o carte vândută pentru exorbitanta sumă de 750 de drahme); Aristofan, *Broaştele*, 943 („sos de cărţi”); Alexis, *fr. 135K* (Heracle alege o carte de bucate); Xenofon, *Anabasis*, 7, 5, 14 (cărţi printre resturile unui naufragiu); Zenobius, 5, 6 (un discipol al lui Platon îi comercializează cărţile în Sicilia); Diogenes Laertios, *Despre vieţile şi doctrinele filosofilor*, IV, 6 (Aristotel cumpără biblioteca lui Speusip pentru trei talanţi); Strabon*, Geografia*, XIII 1, 54 (Aristotel a fost primul care a adunat o colecţie de cărţi şi le-a arătat regilor din Egipt cum să-şi organizeze biblioteca).

Capitolul 54: Aristotel, *Retorica*, 1413b, 12–13 (cărţile de „mare circulaţie”); Dionisie din Halicarnas, *Despre oratorii antici. Despre Isocrate*, 18 (librarii transportă cărţile cu carul); http://elpais.com/elpais/2014/11/24/eps/1416840075_461450.html (librării ambulante, articol de Jorge Carrión).

Capitolul 55: Aulus Gellius, *Nopţile atice*, XIII, 17, 1 (*paideía* tradus în latineşte *humanitas*); Pseudo-Platon, *Axiochus*, 371cd (viaţa de după moarte pentru oamenii culţi: pajişti, teatre, coruri, concerte, banchete); H.-I. Marrou, *Historia de la educación en la Antigüedad*, Akal, 2004, pp. 136–137 (religia culturii); Pseudo-Plutarh, *Despre educaţia copiilor*, 8 (singurul lucru care chiar merită efortul în viaţă este educaţia); http://elpais.com/diario/1984/06/27/cultura/457135204_850215.html (M. Foucault reflectează asupra vieţii ca operă de

artă, în cadrul unui interviu acordat cu puţin timp înainte să moară, în 1984).

Capitolul 56: P.E. Easterling şi B.M.W. Knox (eds.), *Historia de la literatura clásica*, Gredos, 1990, pp. 36–39 (amploarea cărţilor în epoca elenă); W. Dittemberger, *Sylloge inscriptionum Graecarum*, 577–579 (legile şcolare din Milet şi Teos).

Capitolul 57: P.E. Easterling şi B.M.W. Knox (eds.), *Historia de la literatura clásica*, Gredos, 1990, pp. 36–39 (amploarea cărţilor în epoca elenă); Vitruviu, *Despre arhitectură*, VII, prefaţă 4–7 (Aristofan din Bizanţ şi hoţii de versuri); enciclopedia bizantină *Suda*, *s.v. Kallimachos* (*Pínakes*, un catalog pe 120 de suluri).

Capitolul 58: Diogenes Laertios, *Despre vieţile şi doctrinele filosofilor*, III, 4 (adevăratul nume al lui Platon); R. Pfeiffer (ed.), *Callimachos I. Fragmenta*, 1949, Oxford (fragmente din *Pínakes* ale lui Callimachos); Fragmentul 434–435 (secţiunea miscelanea, cu cele patru cărţi de patiserie); G. Murray (ed.), *Aeschylus: The Creator of Tragedy*, 1955, Oxford, p. 375 (lista cu operele lui Eschil în ordine alfabetică).

Capitolul 59: Biblioteci publice spaniole în cifre: http://www.mecd.gob.es/cultura-mecd/areas-cultura/bibliotecas/mc/ebp/portada.html; F. Báez, *Nueva historia universal de la destrucción de libros*, Barcelona, 2011, p. 49 (numărul bibliotecilor care au existat în oraşele antice din Orientul Apropiat); Ángel Esteban, *El escritor en su paraíso*, Cáceres, 2014 (scriitori bibliotecari); E. Rodríguez Monegal, *Borges por él mismo*, Laia-Literatura, Barcelona, 1984, p. 112 (Borges, orb, se orientează în Biblioteca Naţională din Buenos Aires); Julia Wells, „The female librarian in film: Has the image changed in 60 years?”, *SLIS Student Research Journal*, 2013, 3 (2) (arhetipuri ale bibliotecarelor în filme); Rosa San Segundo Manuel, „Mujeres bibliotecarias durante la II República: de vanguardia intelectual a la depuración”, *CEE Participación Educativa*, număr extraordinar 2010, pp. 143–164 (bibliotecare din Spania în perioada de după război);

Inmaculada de la Fuente, *El exilio interior. La vida de María Moliner*, Turner, Madrid, 2011, pp. 175–198 (procesul epurării Maríei Moliner); http://www.mecd.gob.es/revista-cee/pdf/extr2010-san-segundo-manuel.pdf (bibliotecare în a Doua Republică: avangarda intelectuală în faţa epurării).

Capitolul 60: Gabriel Zaid, *Los demasiados libros*, Debolsillo, Barcelona, 2010, p. 20 (o carte la fiecare 30 de secunde); enciclopedia bizantină *Suda*, *s.v. Dinarh şi Licurg*; Focio, *Biblioteca*, 20b 25 (*enkrithéntes*); enciclopedia bizantină *Suda*, *s.v. Télephos* (un manual intitulat *Cunoaşterea cărţilor*); enciclopedia bizantină *Suda*, *s.v. Philón* (un manual intitulat *Despre alegerea şi achiziţionarea cărţilor*).

Capitolul 61: Athenaios, *Deipnosophistai*, IX, 379E (cei Şapte Bucătari Legendari din Grecia); Plutarh, *Moralia*, 841f (decretul pentru protejarea operelor celor trei autori de tragedii).

Capitolul 62: Alberto Bernabé Pajares şi Helena Rodríguez Somolinos (eds.), *Poetisas griegas*, Clásicas, Madrid, 1994 (fragmente de poeme scrise de femei).

Capitolul 63: Gwendolyn Leick, *The A to Z of Mesopotamia,* 2010, *s.v. Enheduanna* (preoteasa şi poeta Enheduanna); Clara Janés, *Guardar la casa y cerrar la boca*, Siruela, Madrid, 2015, pp. 17 şi urm. (Enheduanna, prima voce poetică cunoscută); Democrit, fragmentele B110 şi B274 DK (femeile trebuie să vorbească cât mai puţin); Platon, *Republica*, IX, 575d (patria e numită „matria"); Herodot, *Istorii*, VII, 99 (Artemisia din Halicarnas) şi VIII, 94 (recompensa pusă pe capul ei); Plutarh, *Banchetul celor şapte înţelepţi*, 3 = *Moralia*, 148c-e (Cleobulina la banchetul înţelepţilor); enciclopedia bizantină *Suda*, *s.v. Kleoboulíne* (cartea de cimilituri a Cleobulinei); Diogenes Laertios, *Despre vieţile şi doctrinele filosofilor*, I, 89 (comedia lui Cratinus intitulată *Cleobulinele*); Carlos García Gual, *Los siete sabios (y tres*

más), Alianza, Madrid, 2007, p. 117 (grecoaicele aleg să se exprime prin intermediul enigmelor).

Capitolul 64: Seneca, *Epistole către Luciliu*, 88, 37 (eseul lui Didymos în care se întreabă dacă Sappho nu a fost prostituată); Fernando Báez, *Nueva historia universal de la destrucción de libros*, Destino, Barcelona, 2011, p. 441 (papa Grigore al VII-lea ordonă distrugerea tuturor exemplarelor din poemele lui Sappho).

Capitolul 65: Pseudo-Demostene, *Contra Neera*, 122 (hetaire, concubine, soţii); Plutarh, *Vieţi paralele. Pericle*, 24, 8 (Pericle şi Aspasia); Platon, *Menexenos*, 236b (Aspasia a compus, printre altele, şi Discursul funebru); Tucidide, *Războiul peloponesiac*, II, 36 şi urm. (Discursul funebru); Juan Carlos Iglesias-Zoido, *El legado de Tucídides. Discursos e historia*, Coimbra, 2011, p. 228 (discursurile lui Obama şi Kennedy sunt inspirate din Discursul funebru); Euripide, *Medeea*, 230 şi urm. (jalea Medeei); 1088–1089 (o muză ne însoţeşte în căutarea înţelepciunii); Platon, *Timaios*, 90e–91d (bărbaţii nedrepţi se reîncarnează în femei); Platon, *Republica*, V, 455c–456b (nicio ocupaţie nu i se potriveşte femeii, pentru că e femeie); Diogenes Laertios, *Despre vieţile şi doctrinele filosofilor*, III, 46 (filosoafele de la Academie); VI, 96–98 (Hipparchia, cinica); X, 4–6 (epicureica Leontion); Cicero, *Despre natura zeilor*, I, 93 („o curviştină ca Leontion”); José Solana Dueso, *Aspasia de Mileto y la emancipación de las mujeres: Wilamowitz frente a Bruns*, Amazon E-book, 2014 (mişcare de emancipare la Atena).

Capitolul 67: Pseudo-Plutarh, *Vieţile a zece oratori. Licurg*, 10 = *Moralia*, 841F, şi Pausanias, *Călătorie în Grecia*, I, 21, 1–2 (statuile celor trei autori de tragedii la poalele Acropolei din Atena); Pausanias, *Călătorie în Grecia*, I, 14, 5 şi Athenaios, *Deipnosophistai*, XIV, 627C (epitaful lui Eschil).

Capitolul 68: Jacques Lacarrière, *Heródoto y el descubrimiento de la tierra*, Espasa-Calpe, Madrid, 1973, p. 56 (linia despărţitoare dintre civilizaţie şi barbarie); Herodot,

Istorii, I, 1–5 (originea duşmăniei dintre occidentali şi orientali).

Capitolul 69: Emmanuel Levinas, *Totalidad e infinito. Ensayo sobre la exterioridad*, Sígueme, Salamanca, 2006, p. 100 (Celălalt este decisiv în evoluţia lucrurilor).

Capitolul 70: Ovidiu, *Metamorfoze*, II, 833 (răpirea Europei şi căutarea ei de către Cadmos); Hatem N. Akil, *The Visual Divide between Islam and the West*, 2016, p. 12 (etimologia cuvântului „Europa”).

Capitolul 71: Ryszard Kapuściński, *Viajes con Heródoto*, 2006, pp. 56, 292 şi 305 (revendicarea lui Herodot); Herodot, *Istorii*, III, 38 (puterea obiceiurilor); Luciano Canfora, *Conservazione e perdita dei classici*, pp. 9 şi 29 (împărţirea operelor în suluri şi importanţa cutiilor pentru păstrarea lor); Plinius cel Bătrân, *Naturalis historia*, XIII, 26, 83 (durata de viaţă a unui sul de papirus); J.M Coetzee, „¿Qué es un clásico?, una conferencia”, în *Costas extrañas. Ensayos 1986–1999*, 2004, p. 27 (clasic este ceea ce supravieţuieşte oricărei barbarii).

Capitolul 72: Umberto Eco, *El nombre de la rosa*, Lumen, Barcelona, 1983, pp. 574–577 (scânteia luciferică); Luis Beltrán, *Anatomía de la risa*, 2011, pp. 14–25 (cultura primitivă era, în esenţă, egalitară şi veselă); Andrés Barba, *La risa caníbal*, 2016, p. 35 (Aristofan a instaurat posibilitatea ca umorul să fie folosit ca armă politică); Ortega y Gasset, *Meditaciones del Quijote*, *Obras completas I*, 1983, p. 396 (comedia este genul literar al partidelor conservatoare);

Capitolul 73: Isocrate, *Panegiric*, 50 (cetăţenia culturală); Iulian Apostatul, *Contra galileenilor*, 229E (posibilităţile profesionale pentru un student grec din Antichitate); W. Dittenberger, *Sylloge Inscriptionum Graecarum*, Leipzig, 1917, 578.2–13 (inscripţia din Teos) şi 577.4–5, 50–53 (inscripţia din Pergam).

Capitolul 74: E.G. Turner, *Greek Papyri: An Introduction*, Oxford, 1980, p. 77 (o mumie însoţită de *Iliada* în eternitate); Plutarh, *Vieţi paralele. Nicias*, 29, 2 (sunt lăsaţi în viaţă grecii

care ştiu să recite versuri din Euripide); L. Casson, *Las bibliotecas del mundo antiguo*, Bellaterra, Barcelona, 2003, pp. 61–67 (biblioteci elene).

Capitolul 75: Plutarh, *Vieţi paralele. Nicias*, Demostene, 4 şi 11 (legenda despre depăşirea problemelor de către Demostene); Quintilian, *Arta oratorică*, X, 3, 30 (Demostene învaţă să se concentreze în ciuda vuietului valurilor); Aristofan, *Viespile*, 836 şi urm. (judecarea unui câine pentru că a mâncat o bucată de brânză); Herodot, *Istorii*, VIII, 74–83 (cearta din ajunul bătăliei de la Salamina); Pseudo-Plutarh, *Viaţa celor zece oratori*, I, 18 (Antiphon deschide un cabinet pentru consolări); H.-I. Marrou, *Historia de la educación en la Antigüedad*, Akal, Madrid, 2004, p. 248 (conferinţele itinerante din Antichitate); Gorgias, *Elogiul Elenei*, 8 (cuvântul este un stăpân puternic); *Matei*, 8 (un cuvânt al tău va fi de ajuns pentru a-mi vindeca servitorul).

Capitolul 76: https://www.nytimes.com/roomfordebate/2011/01/05/does-one-word-change-huckleberry-finn (dezbaterea despre ediţiile „igienizate” din *Huck Finn* şi *Tom Sawyer* de Mark Twain); James Finn Garner, *Cuentos infantiles políticamente correctos*, Barcelona, 1995, p. 15 (versiunea *Scufiţei Roşii* sensibile la minorităţi); Pausanias, *Călătorie în Grecia*, I, 30, 1 (descrierea Academiei platoniciene); Platon, *Republica*, VI, 514a–517a (mitul peşterii); Platon, *Republica*, III, 386a–398b (cenzura literară a statului ideal); Platon, *Legile*, VII, 801d–802b (poeţii nu vor putea compune nimic care să contrazică ceea ce oraşul consideră legal, corect, frumos sau bun); George Orwell, *1984*, Barcelona, 2000, pp. 58–60 (până în anul 2050, toată literatura va fi complet rescrisă); Platon, *Legile*, VII, 811c-e (propria sa operă ca program educativ); Flannery O’Connor, „La esencia y el alcance de la ficción”, în *El negro artificial y otros escritos*, Madrid, 2000, p. 12 (cărţile edificatoare ca drum sigur, dar fără speranţă); Santiago Roncagliolo, „Cuentos para niños malos”, *El País*, 15/12/2013 (cenzura literară şi PlayStation);

http://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/soas-university-of-london-students-union-white-philosophers-curriculum-syllabus-a7515716.html (sindicatul studenţilor de la Universitatea din Londra propune eliminarea din programa de studii a lui Platon, Descartes, Kant şi Bertrand Russell).

Capitolul 77: Callimachos, *Epigrame*, 25 (moartea lui Cleombrotos pentru că citise un dialog al lui Platon); Ramón Andrés, *Semper dolens. Historia del suicidio en Occidente*, Acantilado, Barcelona, 2015, pp. 325–328 (febra suicidară provocată de Werther); H.P. Lovecraft, „Historia del Necronomicón”, în *Narrativa completa*, vol. II, Valdemar, Madrid, 2007, pp. 227–229 (povestea fictivă a cărţii *Necronomicon* şi a traducerilor sale); Rafael Llopis Paret, prolog la *Los mitos de Cthulhu*, Alianza, Madrid, 1969, pp. 43–44 (glume şi escrocherii în jurul cărţii *Necronomicon*); *Las mil y una noches*, traducere şi note de Juan Vernet, Planeta, Barcelona, 1990, p. 44 (cartea otrăvită a medicului Ruian); Alexandre Dumas, *La reina Margot*, Catedra, Madrid, 1995, pp. 655–663 (tratatul de şoimărie otrăvit); Umberto Eco, *El nombre de la rosa*, Lumen, Barcelona, 1983, p. 572 (victima se otrăveşte singură, citind); Fernando Báez, *Nueva historia universal de la destrucción de libros*, Destino, Barcelona, 2011, pp. 390–391 (cărţi-bombă).

Capitolul 78: Galenus, XV, p. 24, ed. Kühn (focul şi cutremurele de pământ sunt cele mai frecvente cauze ale distrugerii cărţilor); F. Báez, *Nueva historia universal de la destrucción de libros*, Destino, Barcelona, 2011, pp. 270 şi 297 (biblioclastia nazistă şi atacurile împotriva cărţilor lui Joyce); J. Marchamalo, *Tocar los libros*, Fórcola, Madrid, 2016, p. 92 (Joyce speră să treacă mai uşor prin purgatoriu); Heinrich Heine, *Almanzor*, vv. 242–243 („Acolo unde se ard cărţi se vor arde, până la urmă, şi oameni”); Jorge Luis Borges, „El congreso”, în *Obras completas*, vol. III, Emece, Barcelona, 1989, p. 31 („O dată la câteva veacuri, trebuie arsă Biblioteca din Alexandria”).

Capitolul 79: Plutarh, *Vieţi paralele. Cezar*, 49 (Cleopatra înfăşurată într-un covor); Lucanus, *Farsalia*, X, 439–454 (Cesar asediat în palatul din Alexandria) şi 486–505 (soldaţii lui Cezar au provocat incendiul din port); Cezar, *Războiul civil*, III, 111 (ard corăbii); Hirtius, *De bello alexandrino*, 1 (clădirile din Alexandria nu erau făcute din lemn); Seneca, *Despre liniştea spiritului*, 9, 5 (în Alexandria au ars 40 000 de cărţi); Dio Cassius, *Istoria romană*, XLII, 38, 2 (incendiul a distrus depozitele de cereale şi de cărţi); Orosius, *Istorii*, VI, 15, 31 (sulurile arse se aflau întâmplător în depozitele din port).

Capitolul 80: Dio Cassius, *Istoria romană*, LXXVII, 7, 3 (ameninţări şi atacuri ale lui Caracalla la adresa înţelepţilor de la Muzeu) şi 22, 1–23, 3 (un Zid al Berlinului la Alexandria); Ammianus Marcellinus, *Istorie romană*, XXII, 16, 15 (biblioteca din cartierul Bruchion a fost distrusă în anul 272 î.Hr.), Paul Auster, *El país de las últimas cosas*, Edhasa, Barcelona, 1989, pp. 106–132 (Anna printre ruinele Bibliotecii Naţionale); Michael Holquist, prolog la ediţia *The Dialogic Imagination* de M. Bahtin, Texas University Press, 1981, p. 24 (Bahtin răsucindu-şi ţigările din paginile singurului manuscris al cărţii sale).

Capitolul 81: Ammianus Marcellinus, *Istoria romană*, XXII, 16, 15 (înclinaţia locuitorilor de Alexandria către revoltele de stradă); Rufinus, XI, 22–30 şi Sozomen, *Istorie ecleziastică*, VII, 15 (tulburări şi jafuri la Serapeum); Socrate Scolasticul, *Istoria ecleziastică*, V, 16 (distrugerea de la Serapeum) şi VI, 15 (asasinarea Hypatiei); enciclopedia bizantină *Suda, s.v. Théon* (ultimul oaspete la Muzeu); Damascius, *Viaţa lui Isidor*, fragmentul 102 (Hypatia îşi oripilează elevul arătându-i sângele ei menstrual); Juan de Nikiu, *Crónica*, LXXXIV, 87–103 (Hypatia, vrăjitoarea care folosea farmece satanice); Palladas în *Antologia greacă*, IX, 400 (poem dedicat Hypatiei); Maria Dzielska*, Hipatia de Alejandría*, Siruela, Madrid, 2004 (biografia Hypatiei).

Capitolul 82: Eutychius, *Anale*, II, p. 316, ed. Pococke (scrisoarea lui Amr: „Am cucerit Alexandria”); Ibn al-Kifti, *Crónica de hombres sabios* (întâlnirea lui Amr cu eruditul creştin şi tragicul destin al cărţilor); Luciano Canfora, *La biblioteca desaparecida*, Trea, Gijón, 1998, pp. 79–92 (Amr şi Omar); Fernando Báez, *Nueva historia universal de la destrucción de libros*, Destino, Barcelona, 2011, pp. 78–81 (dovezi pro şi contra tezei distrugerii musulmane).

Capitolul 83: http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/2334707.stm (inaugurarea noii Biblioteci din Alexandria).

Capitolul 84: Ivan Lovrenovic, „The Hatred of Memory”, *New York Times*, 28 mai 1994 (un martor descrie bombardarea Bibliotecii din Sarajevo); Arturo Pérez Reverte, „Asesinos de libros”, *Patente de corso (1993–1998)*, Suma de Letras, Madrid, 2001, pp. 50–53 (impresii despre dezastru); Ray Bradbury, *Fahrenheit 451*, Debolsillo, Barcelona, 2015, p. 90 („fluturi negri”); Naţiunile Unite, *Comisia de Experţi din fosta Iugoslavie*, 1994, anexa VI, paragrafele 183–193 (distrugerea intenţionată a bunurilor culturale); Juan Goytisolo, *Cuaderno de Sarajevo, anotaciones de un viaje a la barbarie*, El País Aguilar, Madrid, 1993, pp. 56–57 (ziua în care a ars biblioteca); Jorge Carrión, *Librerías*, Anagrama, Barcelona, 2014, p. 111 (*Mein Kampf* pe acoperiş); L.D. Reynolds şi N.G. Wilson, *Copistas y filólogos*, Gredos, Madrid, 1995, pp. 18 şi urm. (simboluri şi urme textuale ale lucrărilor alexandrine în operele care au supravieţuit).

Capitolul 85: Jesús Marchamalo, *Tocar los libros*, Fórcola, Madrid, 2016, p. 51 (cărţi consolatoare în cele mai sinistre locuri); Leonora Carrington, *Memorias de abajo*, Alpha Decay, Barcelona, 2017, p. 68 (Leonora Carrington îl citeşte pe Unamuno într-un spital de psihiatrie din Santander); Nico Rost, *Goethe en Dachau*, ContraEscritura, Barcelona, 2016, p. 35 (biblioteci în lagăre de concentrare), p. 237 (vitaminele L şi V), p. 146 (clubul de lectură), p. 251 (refuz), p. 56 (un fel de comunicare europeană); Monika Zgustová, *Vestidas para*

un baile en la nieve, Galaxia Gutenberg, Barcelona, 2017, pp. 13–14 şi 215 (cărţile Galiei şi Elenei în gulag); Viktor Frankl, *El hombre en busca de sentido*, Herder, Barcelona, 1983, p. 24 (distrugerea manuscrisului conţinând opera sa) şi p. 44 (în mod paradoxal, intelectualii suportau mai uşor condiţiile de la Auschwitz, în comparaţie cu alţi prizonieri mai zdraveni); Michel del Castillo, *Tanguy*, Ikusager, Vitoria-Gasteiz, 2010, p. 104 (Tolstoi la Auschwitz); Javier Barrio, „Eulalio Ferrer, la memoria de *El Quijote*”, *El País*, 26 aprilie 1990 (*Don Quijote* la schimb cu ţigări).

Capitolul 87: Amelia Valcárcel conversând cu Emilio Lledó în „Crisis de valores y ética democrática”, dialog care a avut loc pe 22 noiembrie 2013 în cadrul ciclului intitulat „El Mundo que Queremos”, https://www.youtube.com/watch?v=c_gZcZFq-YE (grecii au început să fie la fel de ciudaţi ca noi); René Berger şi Solange Ghernaouti-Hélie, *Technocivilisation*, EPFL Press, 2010, p. 1 (etimologia termenului „ordinator”); Paul Auster, *The Invention of Solitude*, Sun Publising, 1982, p. 136 (gânduri despre traducere); Plutarh, *Despre norocul sau vitejia lui Alexandru*, I, 6, 329cd (a ordonat tuturor să considere că lumea întreagă era patria lor); Luca Scuccimarra, *Los confines del mundo. Historia del cosmopolitismo desde la Antigüedad hasta el siglo XVIII*, KRK, Oviedo, 2017, pp. 88–94 (visul lui Alexandru, Eratostene şi noua hartă a lumii); George Steiner, *La idea de Europa*, Siruela, Madrid, 2005, p. 68 (ei nu au trimis niciodată vreo corabie ca să întrebe de noi), Rafael Argullol, *Visión desde el fondo del mar*, Acantilado, Barcelona, 2010, p. 708 („A călătorit!”).

II. Roma

Capitolul 1: Titus Livius, *De la fundarea Romei*, I, 7 (fratricid întemeietor), 8 (primii romani, indivizi condamnaţi şi oameni cu origine dubioasă) şi 9 (răpirea sabinelor);

Mithridates, în Sallustius, *Istorii*, IV, 69, 17 („Chiar de la început, romanii nu au avut nimic, doar ceea ce au furat”).

Capitolul 2: Orosius, *Istorii contra păgânilor*, IV, 12 (singurul an fără războaie); Mary Beard, *SPQR*, Crítica, Barcelona, 2016, pp. 187 şi urm. (efortul de război roman); Iulius Cezar, *Războiul gallic*, II, 33 (53 000 de prizonieri vânduţi ca sclavi la faţa locului).

Capitolul 3: Michael von Albrecht, *Historia de la literatura romana*, Herder, Barcelona, 1997, p. 78 (context cultural); Mary Beard şi John Henderson, *El mundo clásico: Una breve introducción*, Alianza, Madrid, 2015, p. 38 (Grecia inventează, iar Roma doreşte); Horaţiu*, Epistole*, II, 1, 156 (Grecia cucerită şi-a invadat ferocele învingător); Valerius Maximus, *Fapte şi cuvinte vrednice de luare aminte*, II, 2, 3 (o delegaţie din Grecia se adresează Senatului roman în limba greacă); George Steiner şi Cécile Ladjali, *Elogio de la transmisión*, Siruela, Madrid, 2005, p. 159 (fabula fără viitor a lui Canetti).

Capitolul 4: Cicero, *Brutus*, 72 (locul naşterii literaturii latine); Hipólito Escolar, *Manual de historia del libro*, Gredos, Madrid, 2000, p. 88 (romanii adaptează alfabetul etrusc); Titus Livius, *De la fundarea Romei*, XXVII, 37, 7 (poetul Livius Andronicus primeşte sarcini); Michael von Albrecht, *Historia de la literatura romana*, Herder, Barcelona, 1997, p. 127 (biografia lui Livius Andronicus); Jesús Marchamalo, *Tocar los libros*, Fórcola, Madrid, 2016, p. 62 (o carte la fiecare 30 de secunde).

Capitolul 5: Plutarh, *Vieţi paralele. Aemilius Paullus*, 28, 6 (biblioteca macedoneană); Strabon, *Geografia*, XIII, 1, 54 (biblioteca lui Sulla); Canfora, *La biblioteca desaparecida*, Trea, Gijón, 1998, pp. 29–32 şi 51–56 (peripeţiile bibliotecii lui Aristotel); Isidor, *Etimologii*, VI, 5, 1 (biblioteca lui Lucullus); Plutarh, *Vieţi paralele. Lucullus*, 42, 1 (recepţia muzelor în biblioteca lui Lucullus); F. Scott Fitzgerald, *El gran Gatsby*, Plaza y Janés, Barcelona, 1975, p. 56 (biblioteca adusă din Europa pentru Gatsby); Iuvenal, *Satire*, III, 60 (nu poate suporta oraşul plin de greci); Terenţiu, *Soacra*, al

doilea prolog (la Roma, teatrul intră în competiţie cu spectacolele pugilistice şi acrobatice); Mary Beard, *SPQR*, Crítica, Barcelona, 2016, p. 215 (Plaut glumeşte numindu-se pe sine însuşi „barbar”).

Capitolul 6: Francine Prose, *Peggy Guggenheim: The Shock of the Modern*, Yale University Press, 2015, pp. 28 şi urm. (Peggy Guggenheim fuge de la Paris şi Marsilia); Serge Gilbaut, *De cómo Nueva York robó la idea de arte moderno*, Mondadori, Madrid, 1990, pp. 86–93 (dorinţa intensă de a transforma oraşul New York în noua capitală a culturii); Irving Sandler, *El triunfo de la pintura norteamericana*, Alianza, Madrid, 1996, p. 65 (relaţii dintre artiştii emigranţi şi cei nord-americani); Jackson Pollock, „My Painting”, în Barbara Rose (ed.), *Pollock: Painting*, New York, 1980, p. 97 (e foarte important ca marii artişti europeni să fie cu noi); Vladimir Nabokov, „Carta a Altagracia de Jannelli del 16 de noviembre de 1938”, în Dmitri Nabokov, *Vladimir Nabokov Selected Letters, 1940–1977*, Harcourt Brace Jovanovich, 1989 („Ceea ce mă fascinează la civilizaţia nord-americană este tocmai această atingere a lumii vechi”); Román Gubern, *Historia del cine*, Dánae, Barcelona, 1971, p. 117 (originea creatorilor marilor studiouri cinematografice); Agustín Sánchez Vidal, *Historia del cine*, Historia 16, Madrid, 1997, p. 79 (valuri de emigranţi europeni în cinematografia nord-americană); Joseph McBride, *Tras la pista de John Ford*, T&B, Madrid, 2004, p. 40 (mitul originii irlandeze a lui John Ford).

Capitolul 7: Diogenes Laertios, *Despre vieţile şi doctrinele filosofilor*, III, 19 (Platon vândut ca sclav); P. Hunt, *Ancient Greek and Roman Slavery*, Wiley-Blackwell, Hoboken, 2017, pp. 93 şi urm. (sclavii greci şi cultura romană); Mary Beard, *SPQR*, Crítica, Barcelona, 2016, p. 351 (sclavia în cifre); L. Casson, *Las bibliotecas del mundo antiguo*, Bellaterra, Barcelona, 2003, pp. 76 şi urm. (sclavii bibliotecari ai lui Cicero); Cicero, *Scrisori către Atticus*, VI, 4a, 1 (minunata lucrare de bibliotecar a lui Tiron); Cicero, *Scrisori către membrii familiei*, 13, 77, 3 (Dionysios, hoţul de cărţi); Janet

Duisman Cornelius, *When I Can Read My Title Clear: Literacy, Slavery, and Religion in the Antebellum South*, Columbia S.C., 1991 (pedepsele pentru sclavii nord-americani care învaţă să citească); Alberto Manguel, *Una historia de la lectura*, Alianza, Madrid, 2002, p. 388 (stăpânii de sclavi credeau în forţa cuvintelor; din acest motiv le interziceau sclavilor să citească); Jesper Svenbro, „La Grecia Arcaica y Clásica: La invención de la lectura silenciosa”, în G. Cavallo şi R. Chartier (eds.), *Historia de la lectura en el mundo occidental*, Taurus, Madrid, 2001, pp. 81–82 (lectura ca sodomie).

Capitolul 8: Plinius cel Bătrân, *Naturalis historia*, XIII, 21 (cărţi scrise pe scoarţă de copac); Callimachos, *Aitia*, fragmentul 73 Pfeiffer (mesaj de iubire scrijelit pe un copac); Vergiliu, *Bucolice*, X, 53–54 (numele iubiţilor cresc odată cu scoarţa copacilor pe care au fost scrise).

Capitolul 9: Charles W. Hedrick Jr., „Literature and communication”, în Michael Peachin (ed.), *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World*, Oxford University Press, New York, 2011, pp. 180 şi urm. (cărţi şi relaţii sociale); Plinius cel Tânăr, *Epistole*, IV, 7, 2 (Regulus organizează promovarea cărţii sale oribile); Marţial, *Epigrame*, V, 16, 10 („Paginile mele sunt apreciate doar dacă-s gratis”) şi VI, 82 („De ce porţi o togă-atât de rea?”); Cato citat de Aulus Gellius în *Nopţile atice*, X, 2, 5 („Poezia nu stă la loc de cinste”); Mario Alighiero Manacorda, *Historia de la educación*, *1. De la antigüedad al 1500*, Siglo XXI, Mexic, 2006, pp. 131 şi urm. (învăţământul, o profesie umilă şi dispreţuită); Tacitus, *Anale*, III, 6, 4 (origini obscure).

Capitolul 10: Cicero, *Scrisori către Atticus*, XIII, 21a, 2 (copia piratată de Caerellia); Valerius Maximus, *Fapte şi cuvinte vrednice de luare aminte*, IV, 4 (Cornelia se îngrijeşte de educaţia copiilor săi); Plutarh, *Vieţi paralele. Caius Gracchus*, 19 (salonul literar al Corneliei); Sallustius, *Conjuraţia lui Catilina*, 25, 2 (Sempronia, cititoare în latină şi greacă); Cicero în Lactanţiu*, Instituţiile divine*, I, 15, 20 (fiica extrem de erudită a lui Cicero); Plutarh, *Vieţi paralele.*

Pompei, 55 (soţia lui Pompei cânta la liră şi îi plăceau geografia, literatura şi discuţiile filosofice); Suetonius, *Despre grămătici iluştri*, 16, 1 (relaţii suspecte între un sclav cult şi fiica stăpânului); Iuvenal, *Satire*, VI, 434–456 (caricaturizarea femeilor care au citit mai mult decât bărbaţii); Martha Asunción Alonso, *Wendy*, Pre-Textos, Valencia, 2015, p. 74 („nu mereu şi nu tuturor la fel / ne rămâne indestructibil,/ ca un zeu ori un diamant, / cuvântul”).

Capitolul 11: W.V. Harris, „Literacy and Epigraphy”, *ZPE*, 1983, 52, pp. 87–111 (date despre alfabetizare în Pompeii); Ausonius, *Exortaţie către nepotul meu*, 2, 15 şi urm. („Nu te speria dacă la şcoală răsună multe lovituri de biciuşcă”); Agustin, *Cetatea lui Dumnezeu*, XXI, 14 („Cine nu ar da înapoi, cu groază, preferând să moară, în caz că ar avea de ales între moarte şi întoarcerea la copilărie?”); H.-I. Marrou, *Historia de la educación en la Antigüedad*, Akal, Madrid, 2004, p. 347 (meseria prost plătită a învăţătorilor); Horaţiu, *Satire*, I, 6, 74 (copiii pe drumul spre şcoală, cu punga şi tăbliţele lor); Ovidiu, *Arta iubirii*, II, 395 (tăbliţele şi infidelităţile); Persius, *Satire*, III, 10–14 (picături mari de cerneală); Elisa Ruiz García, *Introducción a la codicología*, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, Madrid, 2002, pp. 96 şi 122 (cerneluri şi tăbliţe antice).

Capitolul 12: Prudentius, *Peristephanon*, IX (martiriul învăţătorului Sf. Casian, asasinat de elevii săi); Quintilian, *Arta oratorică*, I, 3, 14–17 (împotriva pedepselor corporale la şcoală), Horaţiu, *Satire*, I, 25–26 (preceptorii simpatici oferă biscuiţi copiilor ca să înveţe primele litere); Petronius, *Satyricon*, IV, 1 (acum copiii învaţă jucându-se); H.-I. Marrou, *Historia de la educación en la Antigüedad*, Akal, Madrid, 2004, pp. 352–353 (teorii pedagogice indulgente în şcoala romană).

Capitolul 13: Yuval Noah Harari, *Sapiens: de animales a dioses. Una breve historia de la humanidad*, Debate, Barcelona, 2014, p. 15 (cronologia umanităţii); Ewan Clayton, *La historia de la escritura*, Siruela, Madrid, 2015, p. 328

(graffiti); Vladimir Nabokov, *Pálido fuego*, Anagrama, Barcelona, 2006, p. 143 (suntem absurd de obişnuiţi cu miracolul scrisului).

Capitolul 14: Marţial, *Epigrame*, XIV, 5 (ceara închisă la culoare să nu-ţi întunece ochii istoviţi); Quintilian, *Arta oratorică*, X, 3, 31 (recomandare pentru cititorii cu vederea slabă); Plinius cel Bătrân, *Naturalis historia*, XXXVII, 16, 64 (smaraldul lui Nero); Edward Grom şi Leon Broitman, *Ensayos sobre historia, ética, arte y oftalmología*, Caracas, 1988 (istoria ochelarilor); Umberto Eco, *El nombre de la rosa*, Lumen, Barcelona, 1983, p. 95 (un misterios instrument optic produce uimire); Plinius cel Bătrân, *Naturalis historia*, XIII, 23, 74–77 (papirus nefinisat şi papirus fin); Marţial, *Epigrame*, I, 117, 16 (suluri netezite cu piatră ponce) şi IV, 89, 2 („ombilicurile" cărţilor); Vitruviu, *Despre architectură*, II, 9, 13 (proprietăţile uleiului de cedru împotriva insectelor); Lucian din Samosata, *Contra un ignorante que compraba muchos libros*, Barcelona, 2013, pp. 46 şi 67 (satirizarea colecţionarului incult).

Capitolul 15: Marţial, *Epigrame*, II, 1, 5 (o carte copiată într-o oră); Catullus, *Poeme*, XIV („...mă voi duce / Pe la librari"); Marţial, *Epigrame*, I, 117, 9 (publicitate ascunsă pentru o librărie anume); I, 2 şi 113, şi IV, 72 (librarii menţionaţi de Marţial); Horaţiu, *Epistole*, I, 20 (cartea impertinentă şi exhibiţionistă); Mario Citroni, *Poesia e lettori in Roma Antica*, Laterza, Roma – Bari, 1995, pp. 12–15 (apar cititorii anonimi, dincolo de cercul de prieteni).

Capitolul 17: Jorge Carrión, *Librerías*, Anagrama, Barcelona, 2014, pp. 53–54 (despre dialogul dintre biblioteci şi librării); Suetonius, *Vieţile celor doisprezece cezari. Domiţian*, 10, 1 (executarea unui istoric incomod, a copiştilor şi librarilor care îi difuzau opera); George Borrow, *La Biblia en España*, Cid, Madrid, 1967, pp. 223, 234, 247, 289 şi 300 (portrete de librari spanioli).

Capitolul 18: Françoise Frenkel, *Una librería en Berlín*, Seix Barral, Barcelona, 2017, p. 20 (învăţarea meseriei de

librăreasă); Jorge Carrión, *Librerías*, Anagrama, Barcelona, 2013, pp. 112–114 (iubire-ură faţă de cărţile lui Hitler şi Mao Zedong); Jonathan Spence, *Mao Zedong. A Life*, Penguin Books, New York, 2006 (cum a deschis Mao Zedong o librărie şi cum, datorită succesului comercial al acestei aventuri, a putut să se dedice în tihnă distrugerii capitalismului); http://www.abc.es/cultura/libros/abci-mein-kampf-exito-ventas-alemania-201801180148 (Hitler, autor de bestseller).

Capitolul 19: C. Pascual, F. Puche şi A. Rivero, *Memoria de la librería*, Trama, Madrid, 2012 (energia librăriilor, influenţa asupra străzilor pe care se află); Jon Kimche, în Stephen Wadhams (ed.), *Remembering Orwell*, vol. I: *An Age to Read*, Harmondsworth, 1984 (experienţa lui Orwell ca librar); *Barómetro de los hábitos de lectura y compra de libros en España en 2017*, Federación de Gremios de Editores de España (numărul cititorilor din Aragón); Aránzazu Sarría Buil, *Atentados contra librerías en la España de los setenta, la expresión de una violencia política*, în Marie-Claude Chaput, Manuelle Peloille (eds.), *Sucesos, guerras,atentados*, PILAR, Paris, 2009, pp. 115–144 (atacuri împotriva librăriilor în timpul Tranziţiei); https://elpais.com/diario/1976/11/27/ultima/217897202_850215.html (noiembrie 1976: explozia unei bombe la librăria *Pórtico* din Zaragoza); https://elpais.com/diario/1976/05/25/sociedad/201823203_850215.html (mai 1976: o librărie jefuită la fiecare două săptămâni); Salman Rushdie, *Joseph Anton*, Barcelona, 2012 şi Fernando Báez*, Nueva historia universal de la destrucción de libros*, Barcelona, 2011, pp. 300–301 (afacerea Rushdie).

Capitolul 21: John W. Maxwell, *Tracing the Dynabook: A Study of Technocultural Transformations*, University of British Columbia, 2006 (computerul personal ca evoluţie a cărţii); Ewan Clayton, *La historia de la escritura*, Siruela, Madrid, 2015, p. 322 (tradiţia manuscrisă ajunge în epoca digitală).

Capitolul 22: Izet Sarajlić, *Después de mil balas*, Seix Barral, Barcelona, 2017, p. 90 („Şi eu, fraierul, aproape că i-am crezut!”).

Capitolul 23: C.H. Roberts şi T.C. Skeat, *The Birth of the Codex*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987, p. 76 (într-un codex încape de şase ori mai mult text decât într-un sul); Plinius cel Bătrân, *Naturalis historia*, VII, 21, 85 (Cicero afirmă că a văzut o *Iliada* care încăpea în coaja unei nuci); E.G. Turner, *Greek Papyri. An introduction*, Oxford, 1980, p. 204 (un vânzător de cărţi la domiciliu în Roma antică); Guglielmo Cavallo, „Entre el *volumen* y el *codex*. La lectura en el mundo romano”, în G. Cavallo şi R. Chartier (eds.), *Historia de la lectura en el mundo occidental*, Taurus, Madrid, 2001, pp. 111 şi urm. (naşterea codexului şi creşterea numărului de cititori).

Capitolul 24: Marţial, *Epigrame*, X, 8 („Vrea Paula să-mi fie cu orice preţ nevastă,/ Dar nu mă ispiteşte asemenea năpastă”); Marţial, *Apophoreta*, 183–196 (epigrame despre cărţi); Marţial, *Epigrame*, I, 2 (promovarea propriei cărţi în format de codex); Guglielmo Cavallo, „Entre el *volumen* y el *codex*. La lectura en el mundo romano”, în G. Cavallo şi R. Chartier (eds.), *Historia de la lectura en el mundo occidental*, Taurus, Madrid, 2001, p. 143 (preferinţa creştinilor pentru codex).

Capitolul 25: Elisa Ruiz García, *Introducción a la codicología*, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, Madrid, 2002, pp. 120–135 (de la sul la codex); https://elpais.com/tecnologia/2019/01/07/actualidad/1546837065_279280.html (televizoare pliabile); Hipólito Escolar, *Manual de historia del libro*, Gredos, Madrid, 2000, pp. 99–100 (înlocuirea şi supravieţuirea sulului).

Capitolul 26: Agustín Sánchez Vidal, *Historia del cine*, Historia 16, Madrid, 1997, pp. 9–10 (pelicule de film transformate în piepteni); Themistios, *Discursuri*, IV 59d–60c, şi Ieronim, *Epistole*, 141 (efortul de a salva bibliotecile din Constantinopol şi Cezareea).

Capitolul 27: Suetonius, *Vieţile celor doisprezece cezari. Caius Iulius Cezar*, 82, 2 (asasinarea lui Cezar); Barry Strauss, *La muerte de César*, Palabra, Madrid, 2016 (cel mai faimos asasinat din istorie); Suetonius, *Vieţile celor doisprezece cezari. Caius Iulius Cezar*, 44, 2 (Cezar avea în plan să construiască o bibliotecă publică la Roma); Ieronim, *Epistole*, 33, 2 (Varro a scris un tratat despre biblioteci); Plinius cel Bătrân, *Naturalis historia*, VII, 30, 115 şi XXXV, 2; Isidor, *Etimologii*, 6, 5, 1 (date despre biblioteca lui Asinius Pollio); T. Keith Dix, „Public Libraries in Ancient Rome: Ideology and Reality”, *Libraries & Culture* 29, 1997, p. 289 (biblioteci ca mijloc de recunoaştere oficială şi de integrare în canon); Marţial, *Epigrame*, IX, prefaţă (Marţial şi busturile din biblioteci); Aulus Gellius, *Nopţile atice*, XIX, 5 (discuţii nocturne despre Aristotel şi zăpadă); Fronto, *Epistole*, IV, 5, 2 (Marcus Aurelius şi Fronto duc acasă cărţi împrumutate de la bibliotecile romane); Filippo Coarelli, *La Colonna Traiana*, Colombo, Roma, 1999 (Columna lui Traian ca un sul din piatră); L. Casson, *Las bibliotecas del mundo antiguo*, Bellaterra, Barcelona, 2003, pp. 88–94 (reconstrucţia bibliotecilor romane).

Capitolul 28: L. Casson, *Las bibliotecas del mundo antiguo*, Bellaterra, Barcelona, 2003, pp. 95–98 (bibliotecile din băile romane); Marţial, *Epigrame*, VII, 34, 4–5 („Ce-i mai rău decât Nero?”); Seneca, *Epistole către Lucilius*, 56, 1–2 (hărmălaia de la terme); *Viaţa Sfântului Teodor Sicheotul*, 20 (putoarea sfinţiei sale); Clement Alexandrinul, *Stromatele*, VII, 7, 36 (un bun creştin nu vrea să miroasă bine); Jerry Tonner, *Setenta millones de romanos*, Crítica, Barcelona, 2012, pp. 230–231 (desfătările apei la Roma).

Capitolul 29: *Corpus Inscriptionum Latinarum* (*CIL*), 5.5262 (Plinius cel Tânăr donează o bibliotecă oraşului său natal); *CIL* 10.4760 (biblioteca donată de Matidia); *CIL* 11.2704 (biblioteca Volsinii); W.V. Harris, *Ancient Literacy*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., şi London, 1989, p. 273 (numai două biblioteci cunoscute în Occident); Apuleius,

Florida XVIII, 8 (biblioteca din Cartagina); L. Casson, *Las bibliotecas del mundo antiguo*, Bellaterra, Barcelona, 2003, pp. 113 şi urm. (bibliotecile din afara Romei).

Capitolul 30: Oliver Hilmes, *Franz Liszt: Musician, Celebrity, Superstar*, Yale University Press, 2016 (fenomenul fanilor a început cu Liszt); Plinius cel Tânăr, *Epistole*, II, 3 (călătoria plină de aventuri făcută de un admirator hispanic al lui Titus Livius pentru a-şi cunoaşte idolul); Horaţiu, *Ode*, II, 20; Propertius, *Elegii*, II, 7, şi Ovidiu, *Tristele*, IV, 9 şi 10 (autorii de succes se simt vedete internaţionale); Marţial, *Epigrame*, VII, 88 şi XI, 3 (ultimele cărţi ale lui Marţial se puteau cumpăra la Viena şi în Britannia); Plinius cel Tânăr, *Epistole*, IX, 11 (o librărie la Lyon); Iuvenal, *Satire*, XV, 108 („Dar de unde un cantabru stoic?”); Suetonius, *Viaţa lui Vergiliu*, 6, 11 (Vergiliu fuge de admiratorii săi).

Capitolul 31: Marţial, *Epigrame*, XII, 31 (descrierea vilei pe care i-a dăruit-o lui Marţial văduva Marcella); Marţial, *Epigrame*, prefaţa cărţii a XII-a (Marţial duce dorul bibliotecilor, teatrelor, reuniunilor, subtilităţilor, spiritului caustic: desfătările Romei).

Capitolul 32: Cicero, *Împotriva lui Piso*, 22 (Piso „în mijlocul duhorii şi mocirlei iubiţilor săi greci”); Stephen Greenblatt, *El giro*, Crítica, Barcelona, 2014, pp. 65 şi urm. (conversaţiile filosofice de la vila lui Lucius Calpurnius Piso); Mary Beard, *Pompeya*, Crítica, Barcelona, 2009, pp. 7 şi urm. (vieţi întrerupte).

Capitolul 34: Mario Citroni, *Poesia e lettori in Roma Antica*, Laterza, Roma – Bari, 1995, pp. 459–464 (Ovidiu şi expansiunea publicului cititor); Ovidiu, *Tristele*, IV, 10, 21–26 (avertismente paterne: poezia nu-ţi dă de mâncare); Marţial, *Epigrame*, V, 34; V, 37 şi X, 61 (pasiunea lui Marţial pentru Erotion, sclava lui decedată la 6 ani); Ovidiu, *Arta iubirii*, II, 665 şi urm. (prefer o amantă care a depăşit vârsta de 35 de ani); Pascal Quignard, *El sexo y el espanto*, Minúscula, Barcelona, 2014, p. 15 (Ovidiu este primul roman care crede că dorinţa trebuie să fie reciprocă); Ovidiu, *Tristele*, II, 212

(maestrul adulterelor obscene); Plutarh, *Vieţi paralele. Cato cel Tânăr*, 25 (Marcia, soţia împrumutată); Ovidiu, *Tristele*, II, 207 (i-au adus pierzania două păcate: „poezia şi-o oarbă rătăcire”); Ovidiu, *Tristele*, I, 1, 67 („...Eu nu-s *Arta iubirii*: / Ea şi-a luat pedeapsa ce i se cuvenea!”); Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împăraţi*, I, 24 (Augustus l-a pedepsit cu exilul pe poetul Ovidiu pentru că a scris trei cărţi despre arta de a iubi); Ovidiu, *Tristele*, III, 1 (versuri surghiunite).

Capitolul 35: Tacitus, *Istorii*, I, 1 (fericirea neaşteptată a unei epoci în care este permis să gândeşti orice vrei şi să spui ce gândeşti); Suetonius, *Vieţile celor doisprezece cezari. Tiberiu*, 45, şi Tacitus, *Anale*, IV, 34 (procesul lui Cremutius Cordus); Seneca, *Consolaţie pentru Marcia*, XVI, 1 (femeile au aceeaşi putere intelectuală ca şi bărbaţii, şi aceeaşi capacitate de a întreprinde acţiuni nobile şi generoase); Tacitus, *Anale*, IV, 35 (strălucirea geniilor supuse prigoanei); Luis Gil, *Censura en el mundo antiguo*, Alianza, Madrid, 2007, pp. 190 şi urm. (cenzura imperială romană); Suetonius, *Vieţile celor doisprezece cezari. Caligula*, 34 (Caligula se gândeşte să retragă din biblioteci cărţile lui Homer); Aelius Lampridius, *Historia Augusta. Commodus*, 10, 2 (Commodus intezice lectura operelor lui Suetonius sub pedeapsa cu moartea, sfâşiat de fiare sălbatice în amfiteatru); Dio Cassius, *Istoria romană*, LXXVIII, 7 (Caracalla a cochetat cu ideea de a da foc tuturor operelor lui Aristotel); Tacitus, *Viaţa lui Iulius Agricola*, 2 (ne-am fi pierdut şi memoria odată cu vocea, dacă ar fi depins de noi să uităm aşa cum tăcem).

Capitolul 36: K. Houston, *The Book: A Cover-to-Cover Exploration of the Most Powerful Object of Our Time*, W.W. Norton & Company, London, 2016, introducere; https://www.nytimes.com/2009/07/18/technology/companies/18amazon.html (Amazon şterge fără niciun avertisment *1984* din dispozitivele de lectură); L.D. Reynolds şi N.G. Wilson, *Copistas y filólogos*, Gredos, Madrid, 1995, p. 19 (Aristofan din Bizanţ inventează un sistem de punctuaţie); Alberto

Manguel, *Una historia de la lectura*, Alianza, Madrid, 2002, pp. 76–79 (vicisitudinile punctuaţiei şi separării cuvintelor); Elisa Ruiz García, *Introducción a la codicología*, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, Madrid, 2002, p. 283 (primele ilustraţii au fost introduse în cărţi pentru facilitarea lecturii); Plinius cel Bătrân, *Naturalis historia*, XXXV, 11 (*De imaginibus* de Varro); Marţial, *Epigrame*, XIV, 186 (un portret al lui Vergiliu pe frontispiciul unui codex); F. Báez, *Los primeros libros de la humanidad*, Fórcola, Madrid, 2013, p. 501 (manuscrise cu anluminuri).

Capitolul 37: L. Casson, *Las bibliotecas del mundo antiguo*, Bellaterra, Barcelona, 2003, pp. 19–20 (cum se intitulau cărţile în primele biblioteci); Xaverio Ballester, *Los mejores títulos y los peores versos de la literatura latina*, Universitat de Barcelona, 1998, şi „La titulación de las obras en la literatura romana”, *Cuadernos de Filología Clásica* 24, 1990, pp. 135–156 (monotonia titlurilor din literatura antică); Agustin de Hippona, *Epistole*, II, 40, 2 (titlul pe prima pagină); Leila Guerriero, „El alma de los libros”, http://cultura.elpais.com/cultura/2013/06/26/actualidad/1372256062_358323.html.

Capitolul 38: Suetonius, *Vieţile celor doisprezece cezari. Vespasian*, 18 (Quintilian, primul profesor universitar); Quintilian, *Arta oratorică*, I, 3, 14–17 (critică pedepsele corporale în şcoală); X, 1, 4 (în apărarea educaţiei permanente); II, 5, 13 (elevul să facă în aşa fel încât profesorul să fie inutil); X, 1, 46–131 (liste paralele cu marii autori); VI, prefaţă, 10 („Există un fel de invidie care nimiceşte speranţele mari”).

Capitolul 39: Steven Pinker, *En defensa de la Ilustración*, Paidós, Barcelona, 2018, p. 113 (istoria este scrisă nu atât de învingători, cât de oamenii bogaţi); Aulus Gellius, *Nopţile atice*, VI, 13, 1 (clasicii sunt stăpânii marilor averi); Cicero, *Academica Priora*, 73 (scriitori de a cincea clasă); Fronto citat de Aulus Gellius, *Nopţile atice*, XIX, 8, 15 (autori clasici, nu proletari); Silvia Rizzo, *Il lessico filologico degli umanisti*,

Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 1973, p. 379 (Filippo Beroaldo cel Bătrân recuperează termenul „clasic” în 1496); Irene Vallejo, „Una fábula con porvenir”, în Luis Marcelo Martino şi Ana María Risco (eds.), *La profanación del Olimpo*, Teseo, Buenos Aries, 2018, pp. 335–355 (istoria cuvântului „clasic”); Italo Calvino, *Por qué leer los clásicos*, Siruela, Madrid, 2009; Mark Twain, *Disappearance of Literature*, https://www.gutenberg.org/files/3188/3188-h/3188-h.htm#link2H_4_0053; Pierre Bayard, *Cómo hablar de los libros que no se han leído*, Anagrama, Barcelona, 2007.

Capitolul 40: Euripide, *Troinele*, 1295 şi urm. (lamentaţia Hecubei); Seneca, *Epistole către Lucilius*, 95, 30–31 (despre război); Hannah Arendt, *Entre el pasado y el presente*, Península, Barcelona, 1996, p. 16 („viitorul este cel ce ne duce înapoi în trecut”).

Capitolul 41: Herbert Oppel, „KANWN. Zur Bedeutungs-geschichte des Wortes und seiner lateinischer Entsprechungen (Regula-norma)”, *Philologus Supplement-band* XXX, 1–116 (istoricul termenului „canon”); Plinius cel Bătrân, *Naturalis historia*, XXXIV, 19, 55 (*Doryphoros* arată proporţiile canonului lui Policlet); Aristotel, *Etica nicomahică*, 1113a 29 (omul superior ca model de comportament); Eusebiu, *Istoria ecleziastică*, VI, 25, 3 (canonul ecleziastic); David Ruhnken, *Historia critica oratorum Graecorum*, Leiden, 1786, p. 386 (prima apariţie a conceptului de „canon literar”); Terry Eagleton, *Cómo leer literatura*, Península, Barcelona, 2016, pp. 195–227 (schimbări istorice ale preferinţelor literare); J.M Coetzee, „¿Qué es un clásico?, una conferencia”, în *Costas extrañas. Ensayos 1986–1999*, 2004, p. 25 (trecutul ca forţă care modelează prezentul).

Capitolul 42: Suetonius, *Despre grămătici iluştri*, 16, 2 (Quintus Caecilius Epirota se hotărăşte să studieze la şcoală autori în viaţă); Mary Beard, *SPQR*, Crítica, Barcelona, 2016, p. 503 (versuri vergiliene la Pompeii); Horaţiu, *Ode*, I, 1, 35–36 („Printre poeţii lirici un loc de-mi dărui mie”) şi III, 30, 1 („mai durabil decât bronzul”); Ovidiu, *Metamorfoze*, XV, 871

(„Am încheiat o lucrare pe care mânia lui Joe,/ Focul sau fierul sau timpul cel lacom n-o pot nimici”); Marţial, *Epigrame*, III, 2 („cornet pentru tămâie sau piper”); Miguel de Cervantes, *Don Quijote de La Mancha*, prima parte, capitolul IX (hârtii pentru mătăsarul din strada Alcaná); William Blades, *Los enemigos de los libros*, Fórcola, Madrid, 2016, p. 62 (o carte valoroasă e folosită într-o toaletă); https://www.elconfidencial.com/cultura/2015-06-27/asi-muerenlos-libros-que-no-se-venden_899696 (distrugerea şi reciclarea cărţilor care nu se vând). Alberto Olmos, „Los nazis no quemaron tantos libros como nosotros”, https://blogs.elconfidencial.com/cultura/malafama/2016-07-20/nazis-quemar-destruir-libros_1235594.

Capitolul 43: Tibullus, *Elegii*, III, 13 (= IV, 7) şi III, 14, 6 (Sulpicia îşi mărturiseşte iubirea şi se plânge că e atent supravegheată de unchiul ei); traducerea liberă a versurilor Sulpiciei e inspirată din rescrierea făcută de Leonor Silvestri; Suetonius, *Vieţile celor doisprezece cezari. Tiberiu*, 35, 2; Tacitus, *Anale*, II, 85, 1, şi *Digesto*, 48, 5, 11 (femei de rang înalt se declară public prostituate pentru a protesta împotriva legii adulterului); Iuvenal, *Satire*, II, 37 („Unde dormi, lege Iulia?”); Ovidiu, *Fastele*, II, 583–616 (legenda zeiţei Tacita Muta); Eva Cantarella, *Pasado próximo. Mujeres romanas de Tácita a Sulpicia*, Cátedra, Universitat de València e Instituto de la Mujer, Madrid, 1997, pp. 181–188 (poemele Sulpiciei supravieţuiesc graţie unei erori); María Dolores Mirón, „Plutarco y la virtud de las mujeres”, în Marta González González (ed.), *Mujeres de la Antigüedad: texto e imagen*, ediţii digitale ale Universităţii din Málaga, 2012 (fapte eroice făcute de femei, după Plutarh); Aurora López, *No sólo hilaron lana. Escritoras romanas en prosa y en verso*, Clásicas, Madrid, 1994 (douăzeci şi patru de femei romane au publicat cărţi).

Capitolul 44: Agustín Sánchez Vidal, *La especie simbólica*, Universidad Pública de Navarra, Cátedra Jorge Oteiza, Pamplona, 2011, pp. 38 şi urm. (texte şi textile).

Capitolul 45: Dio Cassius, *Istoria romană*, LXXVIII, 9, 4 (Caracalla acordă cetăţenia tuturor locuitorilor liberi din imperiu); Mary Beard, *SPQR*, Crítica, Barcelona, 2016, p. 561 (edictul lui Caracalla); Aelius Aristides, *Elogiu Romei*, XXVI, 60 („nimeni dintre cei demni de încredere nu e străin”); Luca Scuccimarra, *Los confines del mundo. Historia del cosmopolitismo desde la Antigüedad hasta el siglo XVIII*, KRK, Oviedo, 2017, pp. 127–140 (cosmopolitism roman); Stephen Greenblatt, *El giro. De cómo un manuscrito olvidado contribuyó a crear el mundo moderno*, Crítica, Barcelona, 2014, p. 81 (ceea ce părea a fi stabil era de fapt foarte fragil).

Capitolul 46: Ammianus Marcellinus, *Istorie romană*, XIV, 6, 18 („Bibliotecile stau întotdeauna închise ca mormintele”); Erich Auerbach, *Lenguaje literario y público en la Baja Latinidad y en la Edad Media*, Seix Barral, Barcelona, 1966, pp. 229 şi urm. (numărul de cititori la trecerea dinspre Antichitate spre Evul Mediu).

Capitolul 47: Catherine Nixey, *La edad de la penumbra. Cómo el cristianismo destruyó el mundo clásico*, Taurus, Barcelona, 2018, pp. 19 şi urm. (împăratul Iustinian le interzice păgânilor să mai predea şi desfiinţează Academia); L.D. Reynolds şi N.G. Wilson, *Copistas y filólogos*, Gredos, Madrid, 1995, pp. 81 şi urm. (biblioteci monastice în secolele întunecate); F. Báez, *Los primeros libros de la humanidad*, Fórcola, Madrid, 2013, pp. 501 şi urm. (anluminurile manuscriselor); S. Greenblatt, *El giro*, Crítica, Barcelona, 2014, pp. 23 şi urm. (căutătorii de cărţi în perioada umanistă); L.D. Reynolds şi N.G. Wilson, *Copistas y filólogos*, Gredos, Madrid, 1995, p. 121 (apetitul umaniştilor pentru textele clasice); Reinhard Wittmann, „¿Hubo una revolución en la lectura a finales del siglo XVIII?”, în G. Cavallo şi R. Chartier (eds.), *Historia de la lectura en el mundo occidental*, Taurus, Madrid, 2001, pp. 497–537 (mania cititului şi cifre ale alfabetizării).

Capitolul 48: Stefan Zweig, *Mendel el de los libros*, Acantilado, Barcelona, 2015, p. 57 (cărţile se scriu pentru a uni fiinţele umane); Walter Benjamin, „Tesis de filosofía de la historia”, *Discursos interrumpidos I*, Taurus, Madrid, 1973, p. 182 („Nu există document de cultură care să nu fie în acelaşi timp şi barbar”).

Epilog

Jeanne Cannella Schnitzer, „Reaching Out to the Mountains: The Pack Horse Library of Eastern Kentucky”, *The Register of the Kentucky Historical Society*, vol. 95, nr. 1, 1997, pp. 57–77 (bibliotecare călare în Kentucky); Yuval Noah Harari*, Sapiens: de animales a dioses. Una breve historia de la humanidad*, Debate, Barcelona, 2014, p. 122 (mitologia avea foarte puţine şanse să supravieţuiască).

Bibliografie

Adichie, Ch.N., *El peligro de la historia única*, trad. de Cruz Rodríguez Juiz, Random House, Barcelona, 2018 (ed. orig.: *The Danger of a Single Story*, 2009).

Aguirre, J., *Platón y la poesía*, Plaza y Valdés, Madrid, 2013.

Altares, G., *Una lección olvidada. Viajes por la historia de Europa*, Tusquets, Barcelona, 2018.

Andrés, R., *Semper dolens. Historia del suicidio en Occidente*, Acantilado, Barcelona, 2015.

Argullol, R., *Visión desde el fondo del mar*, Acantilado, Barcelona, 2010.

Auerbach, E., *Lenguaje literario y público en la Baja Latinidad y en la Edad Media*, trad. de Luis López Molina, Seix Barral, Barcelona, 1966 (ed. orig.: *Literatursprache und Publikum in der lateinischen Spätantike und im Mittelalter*, 1957).

Báez, F., *Los primeros libros de la humanidad. El mundo antes de la imprenta y el libro electrónico*, Fórcola, Madrid, 2013.

Báez, F., *Nueva historia universal de la destrucción de los libros. De las tablillas sumerias a la era digital*, Destino, Barcelona, 2011.

Bahtin, M., *La cultura popular en la Edad Media y en el Renacimiento. El contexto de François Rabelais*, trad. de Julio Forcat şi César Conroy, Barral, Barcelona, 1971 (ed. orig.: M. Bahtin, *Tvorscerstvo Fransua Rable i narodnaia kul'tura srednevekov'ia i Renessansa*, 1965).

Barba, A., *La risa caníbal. Humor, pensamiento cínico y poder*, Alpha Decay, Barcelona, 2016.

Basanta, A., (ed.), *La lectura*, CSIC y Los libros de la Catarata, Madrid, 2010.

Basanta, A., *Leer contra la nada*, Siruela, Madrid, 2017.

Bayard, P., *Cómo hablar de los libros que no se han leído*, trad. de Albert Galvany, Anagrama, Barcelona, 2008 (ed. orig.: *Comment parler des livres que l'on n'a pas lus?*, 2007).

Beard, M., *Mujeres y poder: un manifiesto*, trad. de Silvia Furió, Crítica, Barcelona, 2018 (ed. orig.: *Women & Power*, 2017).

Beard, M., *SPQR. Una historia de la antigua Roma*, trad. de Silvia Furió, Crítica, Barcelona, 2016 (ed. orig.: *SPQR. A History of Ancient Rome*, 2015).

Beard, M. şi J. Henderson, *El mundo clásico: Una breve introducción*, trad. de Manuel Cuesta, Alianza, Madrid, 2016 (ed. orig.: *Classics. A Very Short Introduction*, 1995).

Beltrán, L., *Estética de la risa. Genealogía del humorismo literario*, Ficticia, México, 2016.

Beltrán, L., *La imaginación literaria. La seriedad y la risa en la literatura occidental*, Montesinos, Barcelona, 2002.

Benjamin, W., *Desembalo mi biblioteca. Un discurso sobre el coleccionismo*, trad. de Fernando Ortega, José J. de Olañeta, Mallorca, 2015 (ed. orig.: *Ich packe meine Bibliothek aus. Eine Rede über das Sammeln*, 1931).

Benjamin, W., *Discursos interrumpidos I*, trad. de Jesús Aguirre, Taurus, Madrid, 1973.

Bernal, M., *Atenea negra*, trad. de Teófilo de Lozoya, Crítica, Barcelona, 1993 (ed. orig.: *Black Athena. The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, 1987).

Blades, W., *Los enemigos de los libros. Contra la biblioclastia, la ignorancia y otras bibliopatías*, trad. de Amelia Pérez de Villar, Fórcola, Madrid, 2016 (ed. orig.: *The Enemies of Books*, 1896).

Blom, P., *El coleccionista apasionado. Una historia íntima*, trad. de Daniel Najmías, Anagrama, Barcelona, 2013 (ed. orig.: *To Have and to Hold*, 2002).

Blom, P., *Gente peligrosa. El radicalismo olvidado de la Ilustración europea*, trad. de Daniel Najmías, Anagrama, Barcelona, 2012 (ed. orig.: *A Wicked Company*, 2010).

Bloom, H., *El canon occidental*, trad. de Damián Alou, Anagrama, Barcelona, 1995 (ed. orig.: *The Western Canon: The Books and School of Ages*, 1994).

Boardman, J., J. Griffin şi O. Murray, *Historia Oxford del mundo clásico. 1. Grecia*, trad. de Federico Zaragoza, Alianza, Madrid, 1993 (ed. orig.: *The Oxford History of the Classical World*, 1986).

Brottman, M., *Contra la lectura*, trad. de Lucía Barahona, Blackie Books, Barcelona, 2018 (ed. orig.: *The Solitary Vice. Against Reading*, 2008).

Caballé, A., *Una breve historia de la misoginia*, Lumen, Barcelona, 2005.

Calvino, I., *Por qué leer los clásicos*, trad. de Aurora Bernárdez, Siruela, Madrid, 2009 (ed. orig.: *Perché leggere i classici*, 1995).

Canfora, L., *Conservazione e perdita dei classici*, Stilo, Bari, 2016.

Canfora, L., *La biblioteca desaparecida*, trad. de Xilberto Llano Caelles, Trea, Gijón, 1998 (ed. orig.: *La biblioteca scomparsa*, 1990).

Cantarella, E., *Pasado próximo. Mujeres romanas de Tácita a Sulpicia*, trad. de Isabel Núñez, Cátedra, Universitat de València e Instituto de la Mujer, Madrid, 1997 (ed. orig.: *Passato prossimo: donne romane da Tacita a Sulpicia*, 1996).

Cantarella, E., *La calamidad ambigua: condición e imagen de la mujer en la antigüedad griega y romana*, trad. de Andrés Pociña, Ediciones Clásicas, Madrid, 1991 (ed. orig.: *L'ambiguo malanno. La donna nell'antichità greca e romana*, 1981).

Carrère, E., *El Reino*, trad. de Jaime Zulaika, Anagrama, Barcelona, 2015 (ed. orig.: *Le Royaume*, 2014).

Carrión, J., *Librerías*, Anagrama, Barcelona, 2014.

Carson, A., *Eros. Poética del deseo*, trad. de Inmaculada C. Pérez Parra, Dioptrías, Madrid, 2015 (ed. orig.: *Eros the Bittersweet*, 1986).

Casson, L., *Las bibliotecas del mundo antiguo*, trad. de María José Aubet, Bellaterra, Barcelona, 2003 (ed. orig.: *Libraries in the Ancient World*, 2001).

Cavallo, G. şi R. Chartier (eds.), *Historia de la lectura en el mundo occidental*, trad. de María Barberán şi Mari Pepa Palomero, Taurus, Madrid, 2001 (ed. orig.: *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, 1997).

Cervelló, J., *Escrituras, lengua y cultura en el antiguo Egipto*, UAB, colección El espejo y la lámpara, Barcelona, 2016.

Citroni, M., *Poesia e lettori in Roma antica*, Laterza, Roma – Bari, 1995.

Clayton, E., *La historia de la escritura*, trad. de María Condor, Siruela, Madrid, 2015 (ed. orig.: *The Golden Thread. The Story of Writing*, 2013).

Coetzee, J.M., *Costas extrañas. Ensayos 1986-1999*, trad. de Pedro Tena, Debate, Barcelona, 2004 (ed. orig.: *Stranger Shores*, 2001).

Cribiore, R., *Gymnastics of the Mind: Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*, Princeton University Press, Princeton, 2001.

De la Fuente, I., *El exilio interior. La vida de María Moliner*, Turner, Madrid, 2011.

Dzielska, M., *Hipatia de Alejandría*, trad. de José Luis López Muñoz, Siruela, Madrid, 2009 (ed. orig.: *Hypatia of Alexandria*, 1995).

Eagleton, T., *Cómo leer literatura*, trad. de Albert Vitó i Godina, Península, Barcelona, 2016 (ed. orig.: *How to Read Literature*, 2013).

Easterling, P.E. şi B.M.W. Knox (eds.), *Historia de la literatura clásica. Cambridge University. 1. Literatura griega*, trad. de Federico Zaragoza Alberich, Gredos, Madrid, 1990 (ed. orig.: *The Cambridge History of Classical Literature. 1. Greek Literature*, 1985).

Eco, U., *El vértigo de las listas*, Lumen, Barcelona, 2009 (ed. orig.: *Vertigine della lista*, 2009).

Eco, U. şi J.-C. Carrière, *Nadie acabará con los libros. Entrevistas realizadas por Jean-Philippe de Tonnac*, trad. de Helena Lozano Miralles, Lumen, Barcelona, 2010 (ed. orig.: *N'espérez pas vous débarraser des livres*, 2009).

Escolar, H., *Manual de historia del libro*, Gredos, Madrid, 2000.

Esteban, Á., *El escritor en su paraíso*, Periférica, Cáceres, 2014.

Fränkel, H., *Poesía y filosofía de la Grecia arcaica*, trad. de Ricardo Sánchez Ortiz, Visor, Madrid, 1993 (ed. orig.: *Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums*, 1962).

García Gual, C., *La muerte de los héroes*, Turner, Madrid, 2016.

García Gual, C., *Los siete sabios (y tres más)*, Alianza, Madrid, 2007.

Gentili, B., *Poesía y público en la Grecia antigua*, trad. de Xavier Riu, Quaderns Crema, Barcelona, 1996 (ed. orig.: *Poesia e pubblico nella Grecia antica*, 1984).

Gil, L., *Censura en el mundo antiguo*, Alianza, Madrid, 2007.

Gómez Espelosín, F.J. şi A. Guzmán Guerra, *Alejandro Magno*, Alianza, Madrid, 2005.

Greenblatt, S., *El giro. De cómo un manuscrito olvidado contribuyó a crear el mundo moderno*, trad. de Juan Rabaseda şi Teófilo de Lozoya, Crítica, Barcelona, 2014 (ed. orig.: *The Swerve. How the World Became Modern*, 2011).

Harari, Y.N., *Sapiens: de animales a dioses. Una breve historia de la humanidad*, trad. de Joandomènec Ros, Debate, Madrid, 2014 (ed. orig.: *Sapiens: A Brief History of Humankind*, 2011).

Harris, W.V., *Ancient Literacy*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., London, 1989.

Havelock, E.A., *La musa aprende a escribir. Reflexiones sobre oralidad y escritura desde la Antigüedad hasta el presente*, trad. de Luis Bredlow Wenda, Paidós, Barcelona, 1996 (ed. orig.: *The Muse Learns to Write*, 1986).

Havelock, E.A., *Prefacio a Platón*, trad. de Ramón Buenaventura, Visor, Madrid, 1994 (ed. orig.: *Preface to Plato*, 1963).

Houston, K., *The Book: A Cover-to-Cover Exploration of the Most Powerful Object of Our Time*, W.W. Norton & Company, London, 2016.

Hustvedt, S., *Vivir, pensar, mirar*, trad. de Cecilia Ceriani, Anagrama, Barcelona, 2013 (ed. orig.: *Living, Thinking, Looking*, 2012).

Janés, C., *Guardar la casa y cerrar la boca. En torno a la mujer y la literatura*, Siruela, Madrid, 2015.

Jenkyns, R., *Un paseo por la literatura de Grecia y Roma*, trad. de Silvia Furió, Crítica, Barcelona, 2015 (ed. orig.: *Classical Literature*, 2015).

Jullien, F., *De lo universal, de lo uniforme, de lo común y del diálogo entre las culturas*, trad. de Tomás Fernández şi Beatriz Eguibar, Siruela, Madrid, 2010 (ed. orig.: *De l’universel, de l’uniforme, du commun et du dialogue entre les cultures*, 2008).

Jullien, F., *La identidad cultural no existe*, trad. de Pablo Cuartas, Taurus, Barcelona, 2017 (ed. orig.: *Il n'y a pas d'identité culturelle*, 2016).

Kapuściński, R., *Viajes con Heródoto*, trad. de Agata Orzeszek, Anagrama, Barcelona, 2006 (ed. orig.: *Podróze z Herodotom*, 2004).

Laín Entralgo, P., *La curación por la palabra en la antigüedad clásica*, Anthropos, Barcelona, 2005.

Landa, J., *Canon City*, Afínita, México, 2010.

Landero, L., *El balcón en invierno*, Tusquets, Barcelona, 2014.

Landero, L., *Entre líneas: el cuento o la vida*, Tusquets, Barcelona, 2001.

Lane FoX, R., *Alejandro Magno. Conquistador del mundo*, trad. de Maite Solana Mir, Acantilado, Barcelona 2007 (ed. orig.: *Alexander the Great*, 1973).

Levinas, E., *Totalidad e infinito. Ensayo sobre la exterioridad*, trad. de Daniel E. Guillot, Sígueme, Salamanca, 2006 (ed. orig.: *Totalité et infini*, 1971).

Lewis, N., *Papyrus in Classical Antiquity*, Clarendon Press, Oxford, 1974.

Lledó, E., *Los libros y la libertad*, RBA, Barcelona, 2013.

Lledó, E., *El silencio de la escritura*, Austral, Barcelona, 2015.

Lledó, E., *Sobre la educación*, Taurus, Barcelona, 2018.

López, A., *No solo hilaron lana. Escritoras romanas en prosa y en verso*, Ediciones Clásicas, Madrid, 1994.

Loraux, N., *Los hijos de Atenea: Ideas atenienses sobre la ciudadanía y la división de sexos*, trad. de Montserrat Jufresa Muñoz, Acantilado, Barcelona, 2017 (ed. orig.: *Les enfants d'Athéna. Idées athéniennes sur la citoyenneté et la division des sexes*, 1981).

Lord, A.B., *The Singer Resumes the Tale*, Cornell University Press, Ithaca, London, 1995.

Madrid, M., *La misoginia en Grecia*, Cátedra, Madrid, 1999.

Manguel, A., *Una historia de la lectura*, trad. de José Luis López Muñoz, Alianza, Madrid, 2002 (ed. orig.: *A History of Reading*, 1996).

Marchamalo, J., *Tocar los libros*, Fórcola, Madrid, 2016.

Marrou, H.-I., *Historia de la educación en la Antigüedad*, trad. de Yago Barja de Quiroga, Akal, Madrid, 2004 (ed. orig.: *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, 1948).

Martino, G. şi M. Bruzzese, *Las filósofas: Las mujeres protagonistas en la historia del pensamiento*, trad. de Mercè Otero Vidal, Cátedra, Madrid, 1996 (ed. orig.: *Le filosofe. Le donne protagoniste nella storia del pensiero*, 1994).

Ménage, G., *Historia de las mujeres filósofas*, trad. de Mónica Poole, Cátedra, Madrid, 2000 (ed. orig.: *Historia mulierum philosopharum*, 1690).

Morson, G.S. şi M. Schapiro, *Cents and Sensibility. What Economics Can Learn from the Humanities*, Princeton University Press, Princeton, 2017.

Movellán, M. şi J. Piquero (eds.), *Los pasos perdidos. Viajes y viajeros en la Antigüedad*, Abada, Madrid, 2017.

Muñoz Páez, A., *Sabias*, Debate, Barcelona, 2017.

Murray, S.A.P., *Bibliotecas. Una historia ilustrada*, trad. de J.M. Parra Ortiz, La Esfera de los Libros, Madrid, 2014 (ed. orig.: *The Library. An Illustrated History*, 2009).

Nixey, C., *La edad de la penumbra. Cómo el cristianismo destruyó el mundo clásico*, trad. de Ramón González Férriz, Taurus, Barcelona, 2018 (ed. orig.: *The Darkening Age*, 2017).

Ordine, N., *Clásicos para la vida*, trad. de Jordi Bayod Brau, Acantilado, Barcelona, 2017 (ed. orig.: *Classici per la vita*, 2017).

Otranto, R., *Antiche liste di libri su papiro*, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 2000.

Padró, J., *Historia del Egipto faraónico*, Alianza Universidad, Madrid, 1999.

Pascual, C., F. Puche şi A. Rivero, *Memoria de la librería*, Trama, Madrid, 2012.

Pennac, D., *Como una novela*, trad. de Joaquín Jordá, Anagrama, Barcelona, 1993 (ed. orig.: *Comme un roman*, 1992).

Pfeiffer, R., *Historia de la filología clásica. De los comienzos hasta el final de la época helenística*, trad. de Justo Vicuña şi M. Rosa Lafuente, Gredos, Madrid, 1981 (ed. orig.: *History of Classical Scholarship. From the Beginnings to the End of the Hellenistic Age*, 1968).

Pinker, S., *En defensa de la Ilustración. Por la razón, la ciencia, el humanismo y el progreso*, trad. de Pablo Hermida Lazcano, Paidós, Barcelona, 2018 (ed. orig.: *Enlightment Now*, 2018).

Popper, K.R., *La sociedad abierta y sus enemigos*, trad. de Eduardo Loedel Rodríguez, Paidós, Barcelona, 2010 (ed. orig.: *The Open Society and Its Enemies*, 1945).

Quignard, P., *El sexo y el espanto*, trad. de Ana Becciú, Minúscula, Barcelona, 2014 (ed. orig.: *Le sexe et l'effroi*, 1994).

Rader, O.B., *Tumba y poder. El culto político a los muertos desde Alejandro Magno hasta Lenin*, trad. de María Condor, Siruela, Madrid, 2006 (ed. orig.: *Grab und Herrschaft. Politischer Totenkult von Alexander dem Großen bis Lenin*, 2003).

Reynolds, L.D. şi N.G. Wilson, *Copistas y filólogos*, trad. de Manuel Sánchez Mariana, Gredos, Madrid, 1995 (ed. orig.: *Scribes and Scholars*, 1974).

Roberts, C.H. şi T.C. Skeat, *The Birth of the Codex*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987.

Robinson, M., *Cuando era niña me gustaba leer*, trad. de Vicente Campos González, Galaxia Gutenberg, Barcelona, 2017 (ed. orig.: *When I Was a Child I Read Books*, 2012).

Ruiz García, E., *Introducción a la codicología*, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, colección Biblioteca del libro, Madrid, 2002.

Sánchez Vidal, A., *La especie simbólica*, Universidad Pública de Navarra, Cátedra Jorge Oteiza, Pamplona, 2011.

Saunders, N.J., *Alejandro Magno: El destino final de un héroe*, trad. de Emma Fondevila, Círculo de Lectores, Barcelona, 2010 (ed. orig.: *Alexander's Tomb: The Two-Thousand Year Obsession to Find the Lost Conquerer*, 2007).

Scuccimarra, L., *Los confines del mundo. Historia del cosmopolitismo desde la Antigüedad hasta el siglo XVIII*, trad. de Roger Campione, KRK, Oviedo, 2017 (ed. orig.: *I confini del mondo. Storia del cosmopolitismo dall'Antichità al Settecento*, 2006).

Solana Dueso, J., *Aspasia de Mileto. Testimonios y discursos*, Anthropos, Barcelona, 1994.

Solana Dueso, J., *Aspasia de Mileto y la emancipación de las mujeres*, Amazon e-Book, 2014.

Steiner, G., *La idea de Europa*, trad. de María Condor, Siruela, Madrid, 2005 (ed. orig.: *The Idea of Europe. An Essay*, 2004).

Straten, G., *Historia de los libros perdidos*, trad. de María Pons, Pasado & Presente Ediciones, Barcelona, 2016 (ed. orig.: *Storie di libri perduti*, 2016).

Sullivan, J.P., *Martial: The Unexpected Classic*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

Todorov, T., *La literatura en peligro*, trad. de Noemí Sobregués, Galaxia Gutenberg, Barcelona, 2009 (ed. orig.: *La Littérature en péril*, 2007).

Tonner, J., *Sesenta millones de romanos. La cultura del pueblo en la antigua Roma*, trad. de Luis Noriega, Crítica, Barcelona, 2012 (ed. orig.: *Popular Culture in Ancient Rome*, 2009).

Turner, E.G., *Greek Papyri: An Introduction*, Clarendon Press, Oxford, 1980.

Valcárcel, A., *Sexo y filosofía. Sobre „mujer" y „poder"*, Horas y Horas, Madrid, 2013.

Veyne, P., *Sexo y poder en Roma*, trad. de María José Furió, Paidós, Barcelona, 2010 (ed. orig.: *Sexe et pouvoir à Rome*, 2005).

Watson, P., *Ideas, historia intelectual de la humanidad*, trad. de Luis Noriega, Crítica, Barcelona 2006 (ed. orig.: *Ideas: A History of Thought and Invention, from Fire to Freud*, 2006).

Zafra, R., *El entusiasmo. Precariedad y trabajo creativo en la era digital*, Anagrama, Barcelona, 2017.

Zaid, G., *Los demasiados libros*, Debolsillo, Barcelona, 2010.

Zambrano, M., *La agonía de Europa*, Trotta, Madrid, 2000.

Zgustová, M., *Vestidas para un baile en la nieve*, Galaxia Gutenberg, Barcelona, 2017.

Cuprins